

A 2019-ben alapításának ötödik évfordulóját ünneplő VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár ötödik évkönyve – az eddigi szokásokhoz híven – az intézmény tudományos munkatársai, levéltárosai, valamint „külsős” kollégák tollából származó, a magyartörténelem 1867 és 1994 közötti vitatott kérdéseiről, izgalmas eseményeiről és személyiségeiről szóló tanulmányokban számol be legújabb kutatási eredményeiről. A korábbi gyakorlatot követve angol és német nyelvű összefoglaló, illetve a földrajzi és a személynevek mutatója egészíti ki a remélhetően sokak érdeklődését kiváltó kötetet.

**MAGYAR
NAPLÓ**

Ára: 3000 Ft

VERITAS ÉVKÖNYV 2018

VERITAS
ÉVKÖNYV

2018
ANNUAL
JAHRBUCH

VERITAS ÉVKÖNYV
2018

VERITAS ÉVKÖNYV

2018

VERITAS
FORGÉNYKÖZVETÉSI ÉRTÉKESÍTŐ
MAGYAR NAPLÓ
Budapest, 2019

Lektorálta
Ujváry Gábor

Sorozatszerkesztő
Szakály Sándor

Szerkesztő
Ujváry Gábor

A hely és a személynévmutatót összeállította
Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította

© Szerzők, 2019
© VERITAS Történetkutató Intézet, 2019
© Magyar Napló, 2019

ISSN 2416-0687

TARTALOM

Schwarczwölder Ádám: Generációkon átívelő építkezés. Széll Kálmán útja a siker kapujáig	7
Hermann Róbert: Egy tanulságos névsor – Görgei Artúr honvédtábornok rehabilitációs okmányának aláírói 1884-ben	23
Kárbin Ákos: Wekerle Sándor és a valutareform folytatása a Szapáry-kormány korai időszakában	45
Lajtai L. László: A politikai nemzetfogalom érvényre juttatása és a dualizmus kori történelemtankönyvek tartalmi áthangolódása	65
Ligeti Dávid: A preventív háború apostola. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok a Monarchia Vezérkarának élén (1906–1911)	79
Anka László: Két „politológus” vitája: Tisza István és Jászi Oszkár a választójogról	95
Varga Ágnes: Milotay István és az Új Nemzedék (1913–1919)	111
Gali Máté: Csehszlovák–magyar határtárgyalások és a Bartha–Hodža-egyezmény	131
Hollósi Gábor: Büntetőrendelkezések a Horthy-korszak választási jogszabályaiban	147
Kissné Bognár Krisztina: A Színművészeti Akadémia a két világháború között	163
Kovács Kálmán Árpád: A fajelmélet, a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1932–1936-ban	181
Joó András :„... én a szürke ismeretlenségben, mint egy kalózhajó tengődöm” – Szemelvények Hollósi Sándor, a fordulatot életű újságíró és Wettstein János diplomata 1944. évi levélváltásaiból	199
Oroszné Takács Katalin – Orosz László: „Jó tanács néhány könnyezőnek.” A Veszprém megyei svábok kitelepítésének előkészítése a helyi sajtóban (1945–1946)	221

Kiss Dávid: A Magyar Kommunista Párt Rendező Gárdájának története 1946–1947	237
Miklós Péter – Tóth Eszter Zsófia: „A keresztény ember nemcsak a saját személyes üdvösségén köteles munkálkodni, hanem részt kell vennie a társadalom megváltásának művében”	249
Glaub Krisztián István: Egy felelőssé tett ÁVH tiszt, Faludi Ervin a dokumentumok tükrében	263
Farkas Judit Antónia: „Elmondták cikkeikben, amit elmondhattak, a többit elhallgatták”	277
Rácz János: Adalékok az amerikai magyar emigráció és a Szent Korona hazatérésének történetéhez	293
Gecsényi Patrícia: Modellkísérlet a két világrendszer határán	311
Dévavári Zoltán: A délszláv háború és a magyar gazdaságpolitika (1991–1993)	327
Sáringner János: A gazdaság-, a vállalati és az üzleti diplomácia néhány vonása	341
Noszkó-Horváth Mihály: A szovjet kényszermunka intézménye a magyar kárpótlási jogszabályok tükrében és a vonatkozó kárpótlási iratok	353
Resumes	373
Zusammenfassungen	403
Névmutató	437
Földrajzi nevek mutatója	453

SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM

GENERÁCIÓKON ÁTÍVELŐ ÉPÍTKEZÉS. SZÉLL KÁLMÁN ÚTJA A SIKER KAPUJÁIG

Széll Kálmán (1843–1915) igen fiatalon induló közéleti pályafutása keresztülívelt az egész dualista korszakon. 1867 szeptemberében feleségül vette Vörösmarty Ilonát, a nagy költő lányát, akinek Deák Ferenc volt a gyámja. Ezt követően 1868 júniusában (25. életévében) országgyűlési képviselővé választották Szentgotthárdon, 32 évesen, 1875-től pedig már a pénzügyminiszteri bársonyszékből vezényelte az 1873-as váltságban megtépázott államháztartás konszolidációját. Igaz, 1878-ban Bosznia–Hercegovina szerencsétlen okkupációjának anyagi vonzatai miatt benyújtott lemondása következtében megtorpanás, sőt bizonyos szempontból visszalépés következett Széll pályáivében, a századfordulón mégis mintegy négy évig viselte a miniszterelnöki tisztséget. Mindez jogosan veti fel Széll Kálmán kapcsán a *homo novus*-kérdést: mennyiben tekinthető saját érdemének a gyors felemelkedés? A rövid írás nem elemezheti a teljes életutat, mindössze ahhoz igyekszik támpontokat adni, hogy 1867-ben az ifjú Széll Kálmán milyen háttérrel indíthatta meg közéleti pályafutását.

A FELMENŐK

Dukai és szentgyörgyvölgyi Széll Kálmán apai és anyai felmenői is az Őrségből származtak. Bár nemességük eredete a múlt homályába vész, a római katolikus Széll család minden bizonnyal a Zala vármegyei Szentgyörgyvölgy „számos nemességéből” származott át Vas vármegyébe.¹ Az első forrásokkal kimutatható adat egy III. Ferdinánd királyhoz eljuttatott kérvény, miszerint Széll Tamás saját maga és testvérei (György, Péter, Dorottya és Anna) számára, arra hivatkozva, hogy a háborús időkben a család iratai elvesztek, régi nemességük megerősítését kérte.² Kérésüknek

¹ NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. X. köt. Pest, Ráth Mór kiadása, 1863. 575. (A továbbiakban: NAGY, 1863.) – SZLUHA Márton: *Vas vármegye nemes családjai*. Budapest, Heraldika, 1998. 148. (A továbbiakban: SZLUHA, 1998.)

² Széll Tamás eredetileg latin nyelvű kérelmét magyarul közli: SZÉLL Tamás–SZÉLL Kálmán: Adalékok a dukai és szentgyörgyvölgyi Széll család történetéhez. Különös tekintettel a bucsui ágra. *Vasi Szemle*, 1999/3. 359. (A továbbiakban: SZÉLL T.–SZÉLL K., 1999.) A szerzők – ahogy ők maguk nevezik – a „nagy” Széll Kálmán (1843–1915) nagybátyja, Széll Imre leszármazottai.

az uralkodó 1639. május 22-én kelt címeres nemesi adománylevelével³ tett eleget, amelyet azonban Vas vármegye csak 1690-ben hirdetett ki. Széll Kálmán és felmenői a testvérek közül György ágából származtak, akinek felesége, dukai Dukay Erzsébet nyomán került a szentgyörgyvölgyi elé a család másik nemesi előneve.⁴

A 18. század során kettészakadt a nemzetség. Széll István⁵ Biharban, Nagyszalontán telepedett le és jutott földhöz jómódú birtokos családból származó felesége, Lada Kata révén. A 19. század közepére a család ezen tiszántúli ága is szétterjedt,⁶ 1836-ban pedig már – a bihari közeghez alkalmazkodva – református vallásúak voltak.⁷ A család két ágában Széll Kálmán generációját tehát már csak nagyon távoli rokonság fűzte össze, mégsem voltak egymás számára ismeretlenek. A kapcsolat-tartást megkönnyítette, hogy a tiszántúliak közül is voltak, akik magasra jutottak a közpályán. Például a hódmezővásárhelyi Széll Ákos (1845–1903) 1887–1893 között a nagylaki kerület mandátumának szabadelvű birtokosaként a képviselőházban ugyanazokat a padsorokat koptatta mint Széll Kálmán, továbbá feltehetően a pártklubban is gyakran találkoztak.⁸ Kevésbé ismert bátyja, Széll Farkas (1844–1909),⁹ aki a budapesti ítélőtábla bírója (1882–1891), majd a debreceni ítélőtábla tanácselnöke

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 628, 1. tétel. III. Ferdinánd magyar király magyar nemességet és címet adományozó oklevele Széll Tamás és családja részére.

⁴ SÁRKÁNY SÁNDORNÉ HALÁSZ Teréz: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest, Vajna és Bokor, 1943. 5. (A továbbiakban: SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943.) – SZLUHA 1998. 148–149. – KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. X. köt. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1931. 108–109.

⁵ Széll Kálmán szepapjának testvére. A leghasználhatóbb leszármazási táblázat: SZÉLL T.–SZÉLL K., 1999. I. és II. táblázat.

⁶ A névazonosság ellenére sem tartozott viszont a dukai és szentgyörgyvölgyi Széll nemzetséghez a Makón honos Széll-család (NAGY, 1863. 574–575.), így tehát az ismert '48-as politikus, Széll György (1875–1881 között Makó országgyűlési képviselője, 1895–1902 között polgármestere) nem állt rokonságban Széll Kálmánnal. TÓTH Ferenc: Makó és a parlamenti pártok. In: *Makó története 1849-től 1920-ig*. Makói Monográfia 5. Szerk. SZABÓ Ferenc. Makó, Makó Város Önkormányzata, 2002. 79.

⁷ BALOGH Gyula: *Vasvármegye nemes családjai*. Budapest, Heraldika, 1999. 133. Reprint, eredeti megjelenés: Szombathely, 1894. (A továbbiakban: BALOGH, 1999.) Széll István leszármazottai 1836-ban megjelentek Vas vármegyében, hogy nemességük bizonyítását kérjék.

⁸ Széll Ákos – aki anyai ágon Bessenyei-leszármazott volt – Pesten és a nagyváradai jogakadémián tanult, 1870–1876 között Csanád vármegye főjegyzőjeként szolgált. Képviselői állását 1893-tól a szegedi közjegyzői hivatalra cserélte, 1895-ben királyi tanácsosi rangot kapott. (MNL OL, K 27. Az 1895. évi június 9-i minisztertanács jegyzőkönyve, 5. napirendi pont.) Az életrajzi adatok forrása: [Sz. n.] *Magyar nemzetségi zsebkönyv*. Második rész: nemes családok. Budapest, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1905. 567. (A továbbiakban: *Nemzetségi zsebkönyv*, 1905.) – *Országgyűlési almanach 1892–1897*. Szerk. STURM Albert. Budapest, 1892. 321.

⁹ 1896-tól korábbi nemessége épségben tartása mellett a bessenyei előnevet viselte. MNL, OL K 27. Az 1896. évi július 13-i minisztertanács jegyzőkönyve, 16. napirendi pont.

lett, 1907-es nyugállományba vonulásakor a Ferenc József-rend középkeresztjével tüntették ki.¹⁰

Unokatestvérük, a „másik” Széll Kálmán (1838–1928),¹¹ nagyszalontai református lelkész, később három évtizeden keresztül esperes, 1863-tól 1865-ben bekövetkezett haláláig a költő lányának, Arany Juliannának férje volt. Elévülhetetlen érdemeket szerzett Arany János kultuszának és hagyatékának ápolásában. A névazonosság mellett természetesen az a párhuzam is feltűnt a kortársaknak és az utókornak is, hogy mindkét Széll Kálmán egy nagy költő lányát vette feleségül.¹² „A két Széll Kálmán, a miniszter és a református esperes, nemcsak tudomással bírt a köztük fennforgó rokonságról, de tartották is ezt s tudomásom szerint Széll Kálmán miniszterelnöksége idejében Budapesten érintkeztek is egymással” – emlékezett vissza a mindkettőjüket ismerő Halász Imre.¹³

A vasi Széll-nemzetséghez visszatérve, látható, hogy bár a köznemesi család helye biztosított volt a vármegyei középosztályban, a 19. századig a közelebbi rokonok közül nem került ki vezető vármegyei tisztséget viselő személy.¹⁴ Széll Kálmán nagyapja, Széll János (1763–1844)¹⁵ az 1797-es nemesi felkelés során főhadnagyként szolgált, később Vas vármegye egyik táblabírája lett. A következő generációnál azonban már jelentős előrelépés figyelhető meg, gyermekei fontos vármegyei tisztségek mellett országos szinten is jelentős pozíciókig jutottak, ami természetesen (iskoláztatásuk és a megfelelő anyagi háttér biztosításával) a szülők sikere is.

Széll János és rábabogyiszlói Vajda Antónia (1770–1833) házasságából öt fiú és egy lány született. Széll Kálmán nagybátyjai közül a legidősebb fiú, Széll Imre (1793–1856) a győri jogakadémiát végezte el. A vármegyei tisztségek után (al- majd főjegyző, országgyűlési követ) a bírói pályán jutott igen magasra, 1847-ben már a leg-

¹⁰ *Budapesti Hírlap*, 1907. augusztus 10. 6.

¹¹ Neve a szakirodalomban Szél alakban is előfordul.

¹² Kiemeli például: SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 11. – HALÁSZ Imre: Arany János és családja. *Nyugat*, 1917/5. 440. (A továbbiakban: HALÁSZ, 1917.) Legújabbban: http://magyarhirlap.hu/cikk/80579/A_ket_Szell_Kalman (2018. november 29.)

¹³ HALÁSZ, 1917. 440. A nagyszalontai esperes egyébként jó viszonyt ápolt Tisza Kálmánnal, gyakori vendég volt nyaranta Geszten. KORNITZER Béla: *Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink – ahogyan fiaik látják*. Budapest, Széchényi Irodalmi és Művészeti Rt., 1940. 417. (A továbbiakban: KORNITZER, 1940.)

¹⁴ IFJ. BERTÉNYI Iván: Családi háttér és egyéni karrierépítés. Széll Kálmán útja a politikai elitbe. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Uő. Budapest, Mathias Corvinus Collegium–Széll Kálmán Alapítvány, 2015. 49. (A továbbiakban: BERTÉNYI, 2015.)

¹⁵ PÁLMÁNY Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. Budapest, Argumentum–Országgyűlés Hivatala, 2011. 1161. (A továbbiakban: PÁLMÁNY, 2011.) – SZLUHA, 1998. 149. Más források Kristófként adják meg keresztnevét: NAGY, 1863. 575. – *Nemzetiségi zsebkönyv*, 1905. 565. – BALOGH, 1999. 133.

felsőbb igazságszolgáltatási fórum, a Hétszemélyes Tábla ülnöke volt. Az 1832/36-os, és az 1839/40-es országgyűlésen képviselte Vas vármegyét, az 1843/44-es országgyűlésen pedig nádori ítélmesterként vett részt. Az utóbbi diéta során készült titkosrendőri jellemzése szerint: „Vas vármegyében elég vagyonos férfi. Jogi tudással és egyéb képzettségekkel rendelkezik, és különösen a hazai közigazgatási ügyekben igen járatos. Jól vezeti a tollat is, jó latinos és egy nagyon erkölcsös és jó érületű férfi hírét élvezzi. [Az 1832/36-os országgyűlésen] minden alkalommal mint jó szónok folyvást a legmagasabb érdekek szellemében beszélt és maradt inkább, amikor ezt az utasítása már egyáltalán nem engedte meg, teljesen távol az ülésektől. [...] Jelen 1839/40. országgyűlésen [...] is hű maradt konzervatív érzelmeihez, folyvást általános tiszteletet élvezett, mégis befolyás nélkül maradt.” Széll Imre 1846-ban a Konzervatív Párt alapító gyűlésének is tagja volt. Bár nem voltak azonos politikai térfelel, a reformellenzék és különösen Deák Ferenc is tisztelte. A szabadságharc leverése után a bécsi legfelsőbb törvényszéken, majd a semmitőszéken vállalt hivatalt, udvari tanácsosi címet kapott, a halál is Bécsben érte.¹⁶ Gyermekai – tehát Széll Kálmán unokatestvérei – közül Sándor (1830–1912) az 1860-as évektől a pesti törvényszéken nyert alkalmazást, Miklós (1832–1895) Vas vármegyében volt főszolgabíró, míg az 1834-ben született katonatiszt Lajos 1863-ban az Egyesült Államokba távozott, ahol nyoma veszett.¹⁷

Széll Kálmán másik nagybátyja, Széll Kristóf (1809–1884) szintén az igazságszolgáltatásban futott be sikeres karriert. Szombathelyi és pozsonyi iskolaévek után 1833-ban tette le az ügyvédi esküt. Pályafutását ő is Vas vármegyében kezdte (1836–1846 között szolgabíró volt a németújvári járásban), majd Pesten folytatta a Hétszemélyes Tábla váltószaki iktatójaként. 1848-tól a váltótörvényszék ülnöke, majd egy nagyváradi kitérőt követően 1861-től a váltótörvényszék ideiglenes elnöke volt. A kiegészítés a Hétszemélyes Tábla bírójaként érte, 1870-től pedig a Pesti Királyi Ítéltábla tanácselnökeként szolgált, 1881-es nyugdíjazásakor a Szent István-rend kiskeresztjét adományozta neki az uralkodó.¹⁸ Látható tehát, hogy pályafutását sem az 1848–1849-es, sem az 1867-es politikai változások nem befolyásolták. Nőtlen maradt, gyermekei nem születtek.¹⁹

¹⁶ Az idézet és az életrajzi adatok forrása: PÁLMÁNY, 2011. 1160–1161.

¹⁷ PÁLMÁNY 2011. 1160. – *Nemzetiségi zsebkönyv*, 1905. 565.

¹⁸ Életrajzi adatai: PÁLMÁNY 2011. 2117.

¹⁹ *Nemzetiségi zsebkönyv*, 1905. 566. Széll Kálmán további két nagybátyjáról már kevesebb adat maradt ránk. A fiatalon elhunyt Széll János (1812–1849) szolgabíróként szolgált Vas vármegyében, Széll Antalról pedig csak annyit tudni, hogy bucsui birtokán gazdálkodott és 1887-ben halt meg. SZLUHA, 1999. 150. – PÁLMÁNY, 2011. 1160. – BALOGH, 1998. 133.

A FIAI PÁLYAFUTÁSÁT MEGALAPOZÓ APA

Széll Kálmán édesapja, a második fiúként született Széll József (Bucsu, 1801. június 11.–Szombathely, 1871. április 6.) 1812–1818 között – testvéreihez hasonlóan – a szombathelyi premontrei gimnázium diákja volt. Jogi tanulmányait a szombathelyi líceumban kezdte, a bölcsészeti évfolyamok elvégzése után pedig feltehetően Pozsonyban folytatta, legalábbis ott tette le ügyvédi esküjét 1826. április 18-án.²⁰ Már ezekben az években megismerhette a reformkori diéták miliójét, az 1825–1827-es országgyűlésen ugyanis a távollévő Niczky János gróf szavazati joggal nem rendelkező képviselőjeként (absentium ablegatus) vehetett részt. A közszolgálat helyett azonban 1826-tól a Batthyányak németújvári uradalmához szegődött ügyvédnek, Batthyány Fülöp herceg, Vas vármegye örökös főispánja pedig 1831-ben táblabíróvá nevezte ki.²¹

Az aktív közpályájára visszavágyó, reformellenzéki beállítottságú Széll József 1839 májusában a megye egyik követévé választatta magát az 1839/40-es országgyűlésre. Mindennek hátterét a diéta során készített titkosszolgálati jellemzése az alábbiak szerint írta le. „[Széll József] nem nagyon vagyonos. Egy vehemens, hiú jelenéség és hogy országgyűlési követ lehessen, előbb lemondott a Batthyány hercegnőnél viselt, nagyon jövedelmező ügyészségről, ami neki, elég korlátozott vagyoni képessége mellett, nagyon érezhető kellett, hogy legyen.”²² Széll József azonban mindössze három hónapig volt követ, 1839 augusztusában lemondott, hivatalosan egészségügyi okokból,²³ a már idézett titkosrendőri jelentés viszont mást sugall: „[...] amikor Zarka [János] Vas vármegyében vissza lett hívva²⁴ elég neveltségesen magára vette a támadásokat és lemondott az oly drágán vásárolt követi állásról.”²⁵ Az ügyet még érdekesebbé teszi, hogy Vas vármegyében a konzervatív fordulata miatt visszahívott Zarka, majd Széll József lemondása után a testvérénél – a már idézett titkosrendőri

²⁰ PÁLMÁNY, 2011. 1161.

²¹ BERTÉNYI, 2015. 52.

²² Idézi: PÁLMÁNY, 2011. 1162. Ifj. Bertényi Iván véleménye szerint ellenzéki beállítottsága miatt igyekezett a titkosrendőri jellemzés rossz(abb) színben feltüntetni Széll Józsefet. (BERTÉNYI, 2015. 52.) A forrás kétségtelenül ellentmondásba keveredik önmagával, hiszen ha Széll József 1826–1839 között, azaz 13 éven keresztül viselt „nagyon jövedelmező” állást a Batthyányaknál, akkor miért lettek volna rosszak az anyagi körülményei?

²³ PÁLMÁNY, 2011. 1161.

²⁴ Az eredetileg reformpártiként megválasztott Zarka János a diétán már – követi utasítása ellenére – a konzervatív oldalt erősítette.

²⁵ Idézi: PÁLMÁNY, 2011. 1162.

jellemzése alapján – tudhatóan konzervatívabb nézeteket valló Széll Imrét bízta meg a közgyűlés a megye diétai képviselőjével.²⁶

Széll József minden bizonnyal vásárlás útján jutott gasztonyi és táplánfai birtokaihoz,²⁷ az 1840-es években mindenesetre már itt gazdálkodott. Magánéletét és közpályáját tekintve is mozgalmas évek következtek. 1842 augusztusában Vas vármegye közgyűlése másodalispánná választotta, többször helyettesítette a követként az 1843/44-es országgyűlésre küldött első alispánt, Békássy Imrét. 1844-ben egy ideig ő is megyéje követe volt a diétán, 1845. augusztus 27-én pedig a közgyűlés közfelkiáltással első alispánná választotta.²⁸ Mindeközben a már negyvenes éveiben járó Széll József családot alapított. Felsőőri Bertha Juliannát (Rábahídvég, 1817. február 15.–Táplánfa, 1873. május 5.), a korábbi alispán lányát vette nőül 1842-ben. Gasztonyban, 1843. június 8-án megszületett első gyermekük, Kálmán,²⁹ akit 1845. augusztus 13-án, szintén Gasztonyban követett öccse, Ignác.

- ²⁶ Kérdéses, hogy a testvérek későbbi viszonyát mennyire árnyékolta be eltérő politikai álláspontjuk. Amíg Széll Imre konzervatív volt és a neoabszolútizmus idején is magas bécsi hivatalt vállalt, addig Széll József (legalábbis mérsékelt) reformpárti, 1848-ban országgyűlési képviselő és kormány megbízott (a debreceni trónfosztáskor viszont lemondott). Az is feltűnő, hogy 1899 áprilisában az új, népszerű miniszterelnök Széll Kálmán felmenőit bemutató újságcikk Széll Imrével kapcsolatban – véletlen vagy szándékos tévedésből – azt írta, hogy „[...] a 60-as években, mint a legfőbb semmitűszék elnöke és udvari tanácsos halt meg Bécsben”, holott már 1856-ban elhunyt. *Vasárnapi Ujság*, 1899. április 9. 239.
- ²⁷ Apja, Széll János földjei Bődön és Bucsun voltak, ezt a birtokot később Széll Imre és leszármazottai igazgatták. A vásárlás szintén ellentmond Széll József titkosrendőri jellemzése azon részének, miszerint rosszak lettek volna az anyagi körülményei. 1861-ben szintén vásárlás útján tett szert a rátóti birtokra, amelyet 1867-ben Kálmán fiának adott.
- ²⁸ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 6. – PÁLMÁNY, 2011. 1161. – *Vasárnapi Ujság*, 1899. április 9. 239. A tisztségekhez ekkor már rendes fizetés is társult, a javadalmazás ugyanakkor meggyenként eltért. Vasban a főispán 1500, az első alispán 700, a másodalispán 300, a főjegyző 400, a szolgabírók 200 forintot kaptak évente, mely összegek megfeleltek az országos átlagnak. *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye*. Szerk. SZIKLAY János–BOROVSKY Samu. Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt., 1898. 257–258. (A továbbiakban: *Vas vármegye*, 1898.)
- ²⁹ Széll Kálmán születésének időpontját illetően már életében is tévesen terjedt el az 1845-ös év, például egyes hírlapokban, az országgyűlési almanachokban és a Révai-lexikonban, sőt Széll több nekrológjában. A téves adatot sajnos kritika nélkül átvette több újabb szakirodalmi munka is. Sárkányné Halász Teréz a vasszentmihályi plébánia anyakönyvéből nézte ki a helyes dátumot (SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 7.). Az anyakönyvi bejegyzés napjainkban már megtekinthető online is: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-VN5P-Y> (2018. április 2.) A kérdés azért sem mellékes, mert az 1868-ban érvényben lévő 1848-as választójogi törvény a passzív választójogot a 24. életév betöltéséhez kötötte. Az első ízben 1868 tavaszán országgyűlési képviselővé választott Széll Kálmán tehát a mandátum megszerzésekor 25. évében járt. A tévesen megjelent 1845-ös születési év nyomán terjedt el Széll ellenlábасai körében, miszerint „mandátuma korhiány miatt megátadható lett volna, s hogy ettől a kellemetlenségtől csak Deákkal való rokonsága mentette meg”.

A felsőeőri Bertha család szintén egy régi Vas vármegyei katolikus nemesi nemzetséghez tartozott. A középkor óta kiváltságokkal rendelkező egyik felsőőri szabad őrccsalád leszármazottai voltak, akiket Károly Róbert 1327-ben a királyi nemesek közé sorolt. Rudolf (1582-ben) és II. Mátyás (1611-ben) királyok is megerősítették őket szabadalmaikban, ezen dokumentumokban a 65 birtokos família között láthatjuk a Bertha családot.³⁰ A 19. századra már fontos szerepet játszottak Vas vármegye közéletében. Bertha Julianna apjának, Bertha Ignácnak (1780–1847) Rábahídvégen volt birtoka, 1810-ben főjegyzővé, majd szolgabíróvá, végül 1828–1838 között négyszer alispánná választották.³¹ Fia (tehát Széll Kálmán anyai nagybátyja), Bertha Antal (1808–1874) a pozsonyi jogakadémián szerzett végzettséget, 1829-ben tette le ügyvédi esküjét. 1833-tól Vas vármegye al-, 1838-tól főjegyzőjeként szolgált. Ezt követően – Széll Imréhez és Józsefhez hasonlóan – egy ideig ő is Vas vármegye követe volt az 1839/40-es országgyűlésen. Titkosrendőri jellemzése szerint „[...] nincs tudás híján, és a vármegyében némi népszerűséget élvez, azonban tartalmatlan, elnyúlt előadásmódja van. Jelen 1839/40. országgyűlésen kezdetben elég mérsékelten viselkedett, újonckérdésben azonban a szélső baloldallal szavazott, majd úgy tűnt, hogy a kormány nézetei mellett soha többet nem akar szavazni [...]. Egyébként tudni kell, hogy Bertha egyszer már elmezavarba esett és ezután minden további figyelembevétel nélkül kivül esett.”³² Széll Kálmán tehát nemcsak a Széll, hanem a Bertha családból is magával hozhatta az aktív közéleti szerepvállalás melletti elkötelezettséget.

Széll József a reformkori országgyűléseken barátkozott össze Deák Ferencsel,³³ amiben elsősorban azonos politikai meggyőződésük játszhatta a főszerepet. A Hertelendy-felmenők révén mindazonáltal távoli rokoni kapcsolat is volt közöttük. Deák Ferenc nagyanyja, Hertelendy Anna, valamint Széll József szépanyja, Hertelendy Borbála édestestvérek voltak.³⁴ Manapság talán furcsának tűnhet, hogy Deák és Széll ezt a távoli atyafiságos viszonyt is tudatosan ápolta, az 1848 előtti nemesi világ családértelmezési keretei, szemléletmódja azonban még teljesen más volt, hiszen már csak az ősiség törvénye miatt is fontos volt tudni a távoli családtagokról.³⁵

(SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 17.) – Ld. továbbá: HALÁSZ Imre: Széll Kálmánról. *Nyugat*, 1915/17. 945. (A továbbiakban: HALÁSZ, 1915.)

³⁰ BALOGH, 1933. 17. – SZLUHA, 1998. 22.

³¹ BERTÉNYI, 2015. 51. – BALOGH, 1933. 17–18.

³² Az idézet és az életrajzi adatok forrása: PÁLMÁNY, 2011. 831–832.

³³ Uo. 1161.

³⁴ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 6.

³⁵ Például éppen a Hertelendy-lányok öröksége kapcsán került sor osztozkodásra Széll Kálmán nagyapja, Széll János, a Deák-testvérek és Laky Antal, mint egyenlő fokú leszármazottak között. *Vasárnapi Ujság*, 1899. április 9. 239.

„A rokonokkal való kapcsolattartás, a korszak közlekedési viszonyaihoz képest gyakori látogatások, vendégeskedések a ma nagyvárosi embere számára már szinte elképzelhetetlenül családias és rokonságcentrikus életmódot eredményeztek. A korban komoly sértésnek számított, ha valaki nem látogatta meg útja során a nem messze fekvő faluban élő rokont, még ha [...] távoli atyafiságnak számított csupán.”³⁶ Ilyen rokonlátogatások az 1840–1850-es évek során kölcsönösen zajlottak Széll József és Deák Ferenc között. Bertha Júliának a zalai Marócon lévő birtokát évente megszemlélő Széll mindig betért Kehidára, illetve később – bár az már Kehidánál nagyobb kitérőt jelentett – Pusztaszentlászlóra is, az 1850-es években pedig már fiait is vitte magával ezekre az utakra.

Az 1850-es évek elején Deák gyakran látogatta Marienbadot, ahonnan hazajövet ő sem mulasztott el betérni Széllékhez.³⁷ A kapcsolat tehát nem tekinthető pusztán egyoldalúnak, azt Deák is ápolta,³⁸ mindazonáltal jogos ifj. Bertényi Iván azon megállapítása, miszerint Széllék szempontjából „[...] a már addigi szereplésével is országos jelentőségű, s 1848 tavaszán miniszterré emelkedett Deák Ferenc olyan rokon volt, akivel egyre inkább érdemes volt jó barátságba, szoros kapcsolatba kerülni. [...] A Széll Józsefet és Deák Ferencet még a rendi világ szokásai szerint összefűző, nem egyenlő fontosságú személyek közötti atyafiságos barátság nagy hatással volt a Széll család elkövetkező évtizedekben betöltött közéleti pozíciójára.” Ugyanott azonban azt is leszögezi, miszerint „[...] mindez persze Széll reformpárti, liberális felfogásával is összhangban állhatott”.³⁹ Utóbbi állítást és a kettőjük közötti személyes szimpátiát támasztja alá az is, hogy Széll József konzervatívabb szemléletű (és az 1850-es években folyamatosan fontos bírói állásokat vállaló) testvérei, Imre és Kristóf ugyanolyan rokonsági fokban álltak Deákkal, nincs azonban tudomásunk arról, hogy olyan szoros, a kölcsönös tiszteleten túlmutató kapcsolatba kerültek volna vele, mint Széll József. Deák Ferenc gyámleánya, Vörösmarty Ilona és Széll Kálmán későbbi házasságkötése tehát jelentős előzményekre vezethető vissza.

1848 tavaszának fontos változásai Széll Józsefet Vas vármegye alispánjaként érték. Deák Ferenc nem volt tagja az országgyűlésnek, a fordulat hatására azonban márciusban ő is Pozsonyba sietett és fontos szerepet játszott az események alakításában.

³⁶ BERTÉNYI, 2015. 48–49.

³⁷ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 7. – SZÉLL KÁLMÁNNÉ VÖRÖSMARTY Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1926. 15–16. (A továbbiakban: SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926.)

³⁸ Széll Kálmán és Vörösmarty Ilona 1867. szeptemberi házasságkötése kapcsán gyámleányának Deák megjegyezte, miszerint örül, hogy így végre ők ketten is rokonok lettek. SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 111.

³⁹ BERTÉNYI, 2015. 53.

Feltehetően az ő befolyását sejthetjük abban, hogy április 10-én a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány Sopron, Vas, Zala, Veszprém és később Somogy vármegyék királyi biztosává nevezte ki Széll Józsefet és Csány Lászlót azzal a megbízással, hogy örködjenek a békés társadalmi változások fölött.

Még ezt megelőzően Széll József április elején a szombathelyi antiszemita megmozdulások letörésében tüntette ki magát.⁴⁰ Széll saját kérésére István nádor májusban csak Vasra korlátozta feladatkörét, júniusban pedig a rumi kerület mandátummal ruházta fel az új országgyűlésbe. Az alispáni hivatalról ekkor lemondó Széll azonban nem időzött sokáig Pesten, augusztus 22-én ugyanis Szemere Bertalan belügyminiszter Vas vármegye kormánybiztosává nevezte ki, így visszatért szűkebb pátriájába. A megyei népfelkelés és a nemzetőrség eredményes szervezése mellett csitította a kirobbanó társadalmi feszültségeket. A horvátországi császári csapatok ősszel bekövetkező támadása ellenére is kintartott hivatalában, a Windisch-Grätz vezette újabb offenzíva azonban elfoglalta a Dunántúlt. Széll József is aláírta 1849. január 18-án Vas vármegye hódoló, Ferenc József uralmát elismerő feliratát, miután pedig a magyar országgyűlést nem követte Debrecenbe, a képviselőház lemondott-nak nyilvánította. Széll szerepvállalását a pesti haditörvényszék vizsgálat alá vette, miután azonban sem a fegyveres ellenállásban, sem az országgyűlés debreceni munkálataiban nem vett részt, 1850. május 2-án felelősségre vonás nélkül beszüntette az eljárást.⁴¹

Széll József az 1850-es években tehát háborítatlanul élhetett családjával. Hivatalt csak rövid ideig vállalt,⁴² idejét és energiáit inkább a sikeres gazdálkodásnak szentelte gasztonyi és táplánfai birtokain. A nyomasztó politikai légkör ellenére a család békés, harmonikus életére enged következtetni, hogy 1851. december 13-án megszületett Széll József és Bertha Julianna kései harmadik gyermeke, ezúttal egy kislány, Mária.⁴³ Az 1850-es években is szoros maradt a Deákhoz fűződő kapcsolat, zajlottak a kölcsönös rokonlátogatások, így tehát Széll Kálmán már egészen fiatal korában személyes kapcsolatba került „a haza bölcsével”.⁴⁴ A Hertelendyek révén Széllék és Deák között fennálló távoli rokoni kapcsolatot megemlíti a szakirodalom, azt viszont

⁴⁰ RÁCSKAY Jenő: Széll Kálmán 1843–1915. *Vasi Szemle*, 1989/2. 214. (A továbbiakban: RÁCSKAY, 1989.)

⁴¹ BERTÉNYI, 2015. 53–54. – SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 6.

⁴² 1853–1854-ben a soproni közigazgatási kerület császári-királyi főtörvényszékénél töltött be tanácsnoki tisztséget. Pálmány, 2011. 1161–1162.

⁴³ Széll Mária igen fiatalon, 1868. október 17-én „sorvadás következtében” elhunyt Táplánfán. BERTÉNYI, 2015. 66. – *Nemzetségi zsebkönyv*, 195. 566.

⁴⁴ SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 119–120. – SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 7.

már nem, hogy Széll Kálmán „duplán”, édesanyja felmenői útján is rokonságban állt Deák Ferencel, aki anyai ágon részben Bertha-leszármazott volt.⁴⁵

Az 1860–1861 folyamán birodalomszerte végbemenő politikai változások értelemszerűen Vas vármegyében is éreztették hatásukat. Ferenc József 1861-ben nemcsak a magyar országgyűlést hívta össze, hanem a megyegyűléseket is, amelyek újra megválaszthatták a megye hivatalnokait. Vasban is az a trend érvényesült, miszerint az utolsó alkotmányosnak tekintett – tehát az 1848-ban hivatalban lévő (és még élő) – tisztségviselőket választották újra. Ennek megfelelően Széll József 1861. július 1-én ismételen megkezdhette alispáni működését.⁴⁶ Az országgyűlés azonban ekkor már túl volt Teleki László tragédiáján és az első felirati vitán, a Bécsből érkező hírek alapján pedig lehetett sejteni, hogy – legalábbis egyelőre – nem következik be a tartós konszolidáció. Az uralkodó leirata, az országgyűlés második felirata, majd végül a felosztatás következtében 1861. szeptember 4-én – a többi liberális ellenzékihez hasonlóan – Széll József is lemondott hivataláról és újra visszavonult a közügyektől.⁴⁷ A Szombathelyi Takarékpénztár Egylet 1864-es megalakulásakor Széllt az alapító tagok között találjuk, részvényeket is jegyzett.⁴⁸

Újabb országos politikai szerepre Széllnek a provizórium évei után, 1865-től nyílt lehetősége. Az ismét összeülő országgyűlésbe a körmendi választókerületben szerzett mandátumot.⁴⁹ A képviselőházban Deák követői, a kiegyezést támogató és mellette felszólaló képviselők közé tartozott.⁵⁰ Bizonyosan az Angol Királynő Szálló-dában is többször tiszteletét tette régi barátjánál és politikai vezérénel, hiszen Deák lakosztálya amúgy is fontos találkozóhely volt. Az is joggal feltételezhető, hogy volt

⁴⁵ Sibrik Erzsébet fiatalon elhunyt édesanyját Bertha Klárának hívták, akinek édesapja (tehát Deák Ferenc dédapja), Bertha János vasi földbirtokos és a győri püspök szombathelyi uradalmának provizora volt. A szép vagyont összegyűjtő Bertha János örökségének – tehát Sibrik Erzsébet anyai hozományának – köszönhetően tudta idősebb Deák Ferenc az édesanyja, Hertelendy Anna által felhalmozott 72 ezer forintnyi adósságot átvállalni, amelynek fejében Kehida (és más Hertelendy-birtokok) egyedüli tulajdonosa lett. DEÁK Ágnes–MOLNÁR András: *Deák Ferenc*. Budapest, Vince, 2003. 12–13.

⁴⁶ PÁLMÁNY, 2011. 1162.

⁴⁷ BERTÉNYI, 2015. 57.

⁴⁸ RÁCSKAY, 1989. 214.

⁴⁹ Az 1865. november 30-i választáson Széll József egyhangúan szerezte meg a kerület mandátumát. RUSZOLY József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. Szeged, JATE, 1999. 138.

⁵⁰ Tagja volt a 30-as bizottságnak, valamint Deákhoz való közelségére engednek következtetni az 1866 nyári események, amikor Deák a legelsők között Széll József véleményét kérte ki az országgyűlés felosztatásával kapcsolatban. Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. III. köt. Budapest, MTA, 1904. 54., 160.

olyan alkalom, amikor az 1861–1866 között Pesten egyetemi tanulmányait folytató, férfivá érő Kálmán fiát is magával vitte.⁵¹

A kiegyezéshez vezető politika záróakkordjaiban (1867. május–júniusban) Széll József viszont már nem országgyűlési képviselőként vett részt. Az Andrássy-kormány ugyanis röviddel megalakulása után, az 1867. február 28-i tanácskozás alkalmával javaslatba hozta főispáni kinevezését Vas vármegye élére.⁵² A képviselőségről április 5-én lemondó,⁵³ új hivatalát átvevő Széll Józsefre várt tehát a feladat, hogy Vas vármegyében képviselje a kabinet akaratát, és később – az 1870. évi XLII. tc. által kibővített – főispáni jogaival élve, a megye valódi vezetőjeként, az Andrássy-kormány közigazgatási, a törvényhatóságokat az új korszak követelményeinek megfelelően átszervezni igyekvő reformjait végrehajtsa.⁵⁴ Főispáni tisztségéhez automatikus főrendiházi tagság, valamint évi 4000 forint fizetés járt.⁵⁵ Az idősödő, egyre többet betegeskedő Széll József egészen 1871. április 6-án, Szombathelyen bekövetkezett haláláig állt a Vas vármegyei adminisztráció élén, így elsőszülött fia 1867 őszén igazán kedvező feltételekkel indíthatta el közéleti pályafutását a szentgotthárdi járás szolgabírójaként.

SZÉLL KÁLMÁN TANULÓÉVEI

A Széll és a Bertha család, Széll Kálmán apai és anyai felmenői esetében tehát két tudatosan építkező, Vas vármegyei jómódú középbirtokos, katolikus famíliát ismerhettünk meg. A 19. századra a megyei másod- majd első vonalba értek a családtagok, Széll Kálmán szülei generációjának több tagja pedig már országos szinten is jelentős hivatalokat viselt a vármegyei vezető pozíciók mellett.

Miniszterként, miniszterelnökként, illetve bankvezérként a család mindkét ágából kétségtelenül Széll Kálmáné volt a legsikeresebb karrier, generációjából azonban

⁵¹ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 8–9. – BERTÉNYI, 2015. 58.

⁵² MNL OL, K 27. Az 1867. évi február 28-i minisztertanács jegyzőkönyve (A/1. ülés), 2. napirendi pont.

⁵³ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 17.

⁵⁴ Például az adók kezelését immár az állam pénzügyi szervei, a megyék korábbi igazságszolgáltatási szerepkörét pedig az állami bíróságok vették át. Meghagyták ugyan a törvényhatóságok önkormányzatát, de jelentősen fokozták a központi kormányzat ellenőrzését és befolyását, amelyet – a virilizmus intézménye mellett – elsősorban a kormány által kinevezett főispán számára biztosított hatalom szavatolt. Ő volt a törvényhatósági bizottság elnöke, valamint a tisztviselők választásakor a jelölő bizottmány elnöke, valamint fontos szerep hárult rá az országgyűlési képviselőválasztások helyi lebonyolítása során is.

⁵⁵ 1870. évi XI. törvénycikk az 1870. évi államkölségvetésről. 2. §, Belügyminisztérium, 2. melléklet.

nem ő volt az egyetlen, aki közel került a nagypolitikához vagy országosan is jelentős állást töltött be. Két évvel fiatalabb öccse, Ignác (1845–1914) szintén eredményes pályafutást tudhatott magáénak. Egyetemi tanulmányai befejeztével, 1869-től aljegyző, később szolgabíró, majd 1877–1883 között alispán volt Vas vármegyében,⁵⁶ ezután a Belügyminisztériumban nyert alkalmazást, ahol osztálytanácsosi pozícióból 1895-re az adminisztratív ügyeket vezető államtitkárrá küzdötte fel magát,⁵⁷ mely tisztségét 1906-os nyugdíjazásáig megtartotta – kormány- és miniszterváltásoktól, válságoktól függetlenül. Abban, hogy – a bátyjától teljesen eltérő személyiségű – Széll Ignác nem jutott el a tárcavezetésig, fia⁵⁸ szerint nem elsősorban a lehetőség és a tudás, hanem a személyes ambíció hiánya volt a döntő faktor.⁵⁹

A közelebbi Bertha családtagok közül unokatestvérüket (édesanyjuk bátyjának fiát), Bertha Györgyöt (1841–1905) érdemes kiemelni, aki az 1860–1870-es években főszolgabíróként szolgált Vasban, 1878-ban pedig a kőszegi választókerületben szerzett képviselői mandátumot a Szabadelvű Párt színeiben.⁶⁰ 1885-ben a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki az uralkodó.⁶¹ Hosszú távon nem tudott gyökeret verni az országos nagypolitikában, szűkebb pátriájában viszont napjainkig köztisztelet övezi.

Széll József és Bertha Julianna nemcsak kapcsolataikat használták fel annak érdekében, hogy fiaik minél kedvezőbb kiindulási pozícióból kezdhessék meg közéleti pályafutásukat, hanem a gyerekeiket is igyekeztek felvértezni, a szükséges tudás megszerzésének lehetőségét biztosítani, ezért kifejezetten nagy hangsúlyt fektettek oktatásukra. A család egymást követő generációinak iskolázottsági fokát összevetve is kirajzolódik az építkező tendencia. Széll Kálmán nagyszülei és generációjuk esetében nem rendelkezünk olyan információval, miszerint látogattak-e nyilvános oktatási intézményt. Széll József és testvérei, valamint Bertha Antal a szombathelyi premontrai gimnázium tanulói voltak, utána nyugat-magyarországi jogakadémiákon szereztek végzettséget.⁶² A családból Széll Kálmán és öccse voltak az elsők, akik a

⁵⁶ *Vas vármegye*, 1898. 590–591.

⁵⁷ MNL OL, K 27. Az 1895. évi február 14-i minisztertanács jegyzőkönyve, 12. napirendi pont.

⁵⁸ Az apjához hasonlóan a közigazgatás területén nagy tehetséget mutató Széll József (1880–1956) 27 évesen, 1907-ben lett Fogaras vármegye főispánja. A világháború után zempléni főispán, később a Közigazgatási Bíróság másodelnöke és felsőházi tag, 1937–1938-ban pedig a Darányi-kormányban belügyminiszter volt.

⁵⁹ „Édesapám mindig kerülte a nyilvános szereplést. [...] Alaptermészete, felfogása, de egész lénye is egy hatalmas tiltakozás volt minden ellen, ami cím- és népszerűségelhajzás.” – emlékezett vissza apjára Széll József 1937-ben. KORNITZER, 1940. 388.

⁶⁰ BALOGH, 1999. 18. – SZLUHA, 1998. 25.

⁶¹ MNL OL, K 27. Az 1885. évi november 1-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

⁶² Széll Imre a győri, Bertha Antal, Széll József és Kristóf a pozsonyi jogakadémiát végezte el.

pesti egyetem hallgatói lettek, ott szerevve jogi végzettséget és doktorátust (Kálmán 1866-ban, Ignác 1869-ben). Mindez természetesen a folyamatosan változó körülményekkel, az egyre magasabb társadalmi elvárásokkal is magyarázható, a jelentős anyagi áldozatot vállaló szülők – és persze a kitűnő tanuló fiúk – érdemeit azonban nem csökkenti, valamint azt is mutatja, hogy Széll József komolyabb országos karriert szánt gyermekeinek (de legalábbis biztosítani akarta számukra ennek lehetőségét), hiszen ha Kálmánt és Ignácot a jövőben „csak” Vas vármegyei jegyzőként vagy szolgabíróként képzelte volna el, ahhoz a korszakban sem lett volna szükség jogi doktorátusra.

A szülők tehát már a kezdetektől igen komolyan vették a fiúk neveltetését. Ezt jelzi, hogy Svájból hívtak számukra francia anyanyelvű nevelőnőt, hogy – az akkoriban nem elsősorban a megyei nemesség, hanem inkább a felsőbb körök által beszélt – francia nyelvet minél alaposabban elsajátíthassák. Széll Kálmán tízévesen, az 1853–54-es tanévben kezdte meg nyilvános iskolai tanulmányait, ekkor íratta be apja a soproni bencés gimnáziumba, ahol a 42 fővel indult, de 23 főre apadt osztály legjobb tanulójaként végezte el a második gimnáziumi osztályt.⁶³ Bár ebben az időszakban Széll József is Sopronban rendelkezett állással a soproni közigazgatási kerület törvényszéki tanácsosaként, Kálmán számára egy asztalosmesternél biztosított elhelyezést, akitől egy kis gyümölcsöskertet is bérelt fia számára.⁶⁴

A következő tanévtől viszont Széll Kálmán már a szombathelyi premontrei gimnázium tanulója lett, ugyanekkor szülei Ignácot is ide írátták be az első osztályba. Ez a családi hagyományoknak is megfelelt, hiszen – hasonlóan a Vas megyei középosztály többségéhez – Széll József és testvérei is ezt a jelentős múltra visszatekintő intézményt látogatták.⁶⁵ Szüleik minden évben máshol biztosítottak kosztot és kvártélyt a fiúk számára: 1855–56-ban Mazaly Jánosnál (a gimnázium egyik paptanáránál), majd két tanéven keresztül özvegy Hayden Ignácnénál, 1858–59-ben Korcsmáros Annánál, 1859–60-ban Farkas Ferenc megyei titkárnál, 1860–61-ben pedig egy Farkasics nevű tisztartó özvegyénél.⁶⁶ Széll Kálmán gimnáziumi éve alatt kitűnő tanulmányi eredményeket produkált, végig osztályelső volt. 1861. július 31-én kelt érettségi bizonyítványa szerint minden tárgyból kitűnő, matematikából és fizikából pedig dicséretes eredményt ért el.⁶⁷

⁶³ BERTÉNYI, 2015. 55.

⁶⁴ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 7.

⁶⁵ Széll Kálmán osztálytársa volt például az 1910–1913 közötti igazságügyi miniszter, Székely Ferenc, Istóczy Győző (Viktor) pedig egy évfolyammal járt fölötte. BERTÉNYI, 2015. 55.

⁶⁶ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 7–8.

⁶⁷ A Széll Kálmán tanulmányi eredményeire vonatkozó adatok forrása Ifj. Bertényi Iván írása, aki a gimnáziumi programokat és évkönyveket használta fel: BERTÉNYI, 2015. 54–56.

Széll Kálmán természetesen megkülönböztetett vendég volt egykori gimnáziumában 1911-ben, az ötven éves érettségi találkozón. Ezen alkalomból elmondott hálás hangvételű beszédében azzal a hasonlattal élt, miszerint „[...] a fa, ha elültetik nem mutat haladást kifelé, lent a gyökerében kell neki előbb földet találnia [...], erősítést kapnia, hogy kifelé mutakozzék, hogy levelet hajtson, hogy virágot fakasszon és gyümölcsöt teremjen. [...] Itt kaptam azokat az erőket [...], amelyek munkámra alkalmassá tettek, nem szisztematikus módszerekkel, nem kimondott szavakkal, hanem azoknak cselekvése által, akik minket neveltek és tanítottak.”⁶⁸

A sikeres érettségi vizsga után, 1861 őszén Széll Kálmán a pesti egyetem jogi karán folytatta tanulmányait. A politikai folyamatok nyomán az ország egyetlen egyeteme is fontos változásokon esett át ebben az évben. A neoabszolutizmus hasznos reformjai – mint például a bölcsészkar egyenrangúsítása vagy a szemináriumok bevezetése – megmaradtak, a germanizáló hatás viszont megszűnt, az egyetem visszakapta rektor- és dékánválasztási jogát, valamint újra magyar lett a tanítási nyelv.

Széll Kálmán szorgalmát mutatja, hogy kötelező órái mellett évfolyamtársával, a későbbi neves publicista Halász Imrével közösen angolul tanult.⁶⁹ Az egyetemi jogászképzés gerincét a jogtörténeti és a jogbölcséleti tárgyak képezték, de a tradicionális fő tárgyak mellett ekkor előtérbe került a magyar jogtörténet is, a közigazgatási jog és a pénzügytan viszont továbbra is mellékes tárgyat képezett. A kortársai által sokra becsült – és a pályafutásának felívelésében igen fontos faktort képező – közgazdaságtani és pénzügyi tudását Széll akár a jogi karon 1863-ban oktatni kezdő Kautz Gyula előadásain is elsajátíthatta. Bizonyosra vehető továbbá, hogy a szorgalmas, feltörekvő Széll önművelő módon is gyarapította közgazdaságtani ismereteit.⁷⁰ Egyes források szerint maga Deák Ferenc is erre ösztönözte az ifjút,⁷¹ nem egyértelmű azonban, hogy mikor, még tanulmányai alatt, vagy már politikai pályája kezdetén.

Az államvizsgát 1863-ban, kitűnő eredménnyel letévő, 1866-ban a jogi doktorátust megszerző, németül, franciául és angolul folyékonyan beszélő, több tudományterületen kiterjed ismeretekkel rendelkező Széll Kálmán tehát közéleti karrierje megindításához elegendő tudással felvértezve zárhatta le tanulmányait. Igaz, egy-

⁶⁸ Széll Kálmán beszédét az iskolai értesítő alapján idézi: SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 8.

⁶⁹ HALÁSZ, 1915. 944.

⁷⁰ BERTÉNYI, 2015. 57–58. A később gazdálkodóként is rendkívül sikeres Széll mezőgazdaságtani és kertészeti tudását is autodidakta módon szerezte. SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 14.

⁷¹ HALÁSZ, 1915. 945. Halász Imre még nem ismerhette Sárkányné Halász Teréz munkáját, aki – a forrás megjelölése nélkül – idézte Deák Széllhez intézett szavait: „Jurista annyi van, ahány embert csak látsz az utcán. Menj a jogi pályáról a pénzügyire s dolgozzál ott!” SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 20.

előre inkább csak elméleti, mintsem empirikus megismerésen alapuló tudással rendelkezett, első hivatali állásával – 1867 őszén lett szolgabíró a szentgotthárdi járásban – a gyakorlati tapasztalatok gyűjtését is elkezdhette.

Kétségtelen, hogy például Apponyi Alberttel vagy ifj. Andrássy Gyulával összevetve Széll Kálmán „homo novusabb”, ugyanakkor saját tehetsége mellett édesapja és Deák Ferenc (akihez Vörösmarty Ilonával kötött házassága révén 1867-től az addigiaknál is szorosabb viszony fűzte) közéleti pozíciója, kapcsolati tőkéje közvetetten számára is nagy segítséget jelentett karrierje megindításában. Széll Kálmán későbbi pályafutása során elért sikerei azonban messzemenően igazolják Horánszky Lajos véleményét, miszerint „[...] ha volt valaki e korban, ki a gyors emelkedésre mindenképpen rászolgált, az Széll Kálmán volt, kinek tehetsége és rátermettsége a tűzpróbát minden tekintetben kiállotta”.⁷² Ugyancsak egyetérthetünk ifj. Bertényi Ivánnal abban, hogy Széll Kálmán „[...] nagyban hozzájárult ahhoz, hogy halálakor Magyarország és Nyugat-Európa között kisebb volt a távolság, mint amikor bekapcsolódott a közéletbe”.⁷³

⁷² HORÁNSZKY Lajos: *Tisza István és kora*. I. köt. Sajtó alá rendezte: HORÁNSZKY Nándor. Budapest, Tellér, 1994. 344.

⁷³ IFJ. BERTÉNYI IVÁN: Liberális bankár vagy konzervatív politikus? Széll Kálmán politikusi arcképe korának eszmeáramlatai között. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Uő. Budapest, Mathias Corvinus Collegium–Széll Kálmán Alapítvány, 2015. 35.

HERMANN RÓBERT

EGY TANULSÁGOS NÉVSOR – GÖRGEI ARTÚR HONVÉDTÁBORNOK REHABILITÁCIÓS OKMÁNYÁNAK ALÁÍRÓI 1884-BEN

1884-ben Görgei Artúr, az 1848–1849. évi szabadságharc hadseregének egykori fővezére és a Szemere-kormány hadügyminisztere 66. életévébe lépett. A tavasz folyamán több egykori honvédtiszt mozgalmat indított a tábornok rehabilitálása érdekében. A megbeszélések eredményeként egy nyilatkozatot fogalmaztak meg, amelyben kijelentették, hogy az 1849. augusztus 13-i világozi fegyverletételt nem tekintik árulásnak, hanem a hadihelyzet törvényszerű következményének. Ezután megállapodtak arról, hogy megpróbálják minél több bajtársukkal aláírni a május 30-án elfogadott nyilatkozatot. A mozgalom híre rövidesen elterjedt, s a függetlenségi párti sajtó élénk agitációt indított a mozgalom megakadályozására. A *Függetlenség* című lap csaknem minden számában foglalkozott a mozgalommal, s örömmel adott teret az ellenzők cikkeinek. Ezzel egy időben a honvédegyletek egy része a rehabilitációt elutasító nyilatkozatot fogadott el. Végül az átadásig összesen 207 fő írta alá a nyilatkozatot, köztük a szabadságharc két egykori tábornoka, Klapka György és Gáspár András is. Rajtuk kívül több magas rangú honvédtiszt is az aláírók között volt. November 23-án egy küldöttség kereste fel Görgeit, s átadta neki a nyilatkozatot, amit a tábornok beszédben köszönt meg.¹

A nyilatkozat megjelenését követő napokban egyre-másra érkeztek a tábornokhoz a rokonszenv-nyilatkozatok, bel- és külföldről is. Az átadást követően még újabb 30 fő csatlakozott az aláírókhoz. Mindez azonban, sajnos, csak a kisebbség hangja volt. A mozgalom csak félig-meddig érte el a célját. A rehabilitációs mozgalommal szemben igen intenzív ellenkampány indult meg, mind a függetlenségi sajtóban, mind a honvédegyletek körében. Ezek jelentős része már a mozgalom időszakában a rehabilitációt elutasító határozatot hozott, s hasonló eredménnyel járt a honvédegyletek országos gyűlése is 1885. március 9-én. Ugyanakkor ez volt a tábornok tevékeny-

¹ Az előzményekre ld. Hermann Róbert: *Harmincöt év múlva. Görgei Artúr honvédtábornok rehabilitációs okmánya, 1884. május 30.* In: *VERITAS Évkönyv 2017.* Szerk. Ujváry Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Budapest, 2018. 57–72. A rehabilitációs mozgalomra ld. Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története.* Budapest, Osiris, 1994. II. köt. (a továbbiakban: Kosáry, 1994.) 55–65.

sége kapcsán kibontakozott utolsó nagy sajtóvita, az elkövetkező években az ellenséges megnyilvánulások egyre ritkábbá váltak.²

Jelen tanulmányban annak a 237 főnek a személyi összetételét vizsgáljuk, akik aláírták a nyilatkozatot. Ezek az 1848–49-ben elért rendfokozatuk alapján történő csoportosítás szerint a következők voltak:³

Vezérőrnagy

Gáspár Endre, honvéd tábornok 1848/9ben.

Klapka György, tábornok.

Ezredes

Bárczay János, 1848-iki honvédezredes.

Beke József, 1848/9-ben honvédezredes, jelenleg Bács-Bodrog megyei tiszteletbeli fővámszedő.

Berzsenyi Lénárd, 1848/9-ben honvédezredes a 9-dik huszárezrednél és dandárparancsnok.

Bozó Manó, dinnyeberki és ugodai, 1848/9-ben honvédezredes, azelőtt Görgei Arthurral egy ezredbeli hadapród, később magyar királyi nemes testőr, a hajdani császári királyi hadseregben főtisztársa, jelenleg független magánzó.

Kászonyi József, 1848/9-ben honvédezredes és hadosztályparancsnok.

Máriássy János, 1848/9-ben honvédezredes és hadosztályparancsnok, jelenleg altábornagy, a 3-ik honvédkerület parancsnoka.

Menyhárt Antal, főrendiházi igazgató, 1848/49-ben honvédezredes és a katonai ügyosztály igazgatója.

Szekulics István, 1848/9-ben honvédezredes és hadosztályparancsnok.

Szölényi József, 1848/9-iki honvédezredes.

² KOSÁRY, 1994. II. k. 60–62.; FARKAS Katalin: „Régi honvédek” a kiegyezési rendszerben. Az 1848–49-es honvédegyleti mozgalom története a kiegyezéstől az 1880-as évekig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2017/4.1048.

³ Az egyes neveket abban a formában közlöm, ahogyan azt az illetők a nyilatkozatban aláírták. Az egyes honvédtisztek életrajzait Bona Gábor kötetekben találhatja meg az olvasó. BONA Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I. kötet. A–Gy. Budapest, Heraldika, 1998., II. kötet. H–Q. 1998., III. kötet. P–Zs. 1999. –BONA Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, Heraldika, 2008–2009. I–II. k. – BONA Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Negyedik bővített kiadás. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015. I–II. köt. Ezek aktualizált változata hozzáférhető <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/> Az egyes életrajzoknál azonban a kötetben megjelent változatokra hivatkozom.

Tóth Ágoston, magyar királyi nyugalmazott osztálytanácsos és ezredes, az 1848/9-ki szabadságharc alatt honvédezredes
 Üchtricz Emil, báró, poroszországi nagybirtokos, volt 1848/9-ki honvédezredes és hadosztályparancsnok
 Vendrei (Aschermann) Ferenc, magyar királyi honvédezredes, a nemzeti hadseregben volt ezredes.

Alezredes

Baudisz József, nyugalmazott királyi pénzügyi tanácsos Kolozsvárt, 1848/9-ben honvéd alezredes és Damjanich tábornok hadsegéde.
 Blazsovics Károly, az osztrák magyar államvasút-társaság pályafenntartási igazgatója, 1848/9-ben honvéd alezredes.
 Clementis Gábor, 1848/9-ki honvéd alezredes.
 Gedeon László, magyar földhitelintézeti főlevéltárnok, 1848/9-ben honvéd alezredes.
 Görgey Kornél, 1848/9. alezredes, jelenleg cs. és kir. altábornagy.
 Petheő Vilmos, gyöngyösi, honvéd alezredes és gróf Leiningen tábornok hadosztályi segédje, jelenleg háztulajdonos Budapesten.
 Horváth Pál, honvéd alezredes, 1848/9-ben a Schwarzenberg gyalogzászlóaljnak, később az 5-ik hadosztálynak parancsnoka.
 Kisfaludy Mór, 1848/9-ben honvéd alezredes és hadosztályparancsnok.
 Markovics Adolf, magyar királyi nyugalmazott honvédezredes Grätzban, 1848/9-ki alezredes a 9-ik huszárezred parancsnoka.
 Sánta Lajos, nyugalmazott magyar királyi miniszteri osztálytanácsos, volt országgyűlési képviselő, 1848/9-ben honvéd törzstiszt.
 Ulrich Ágoston, háztulajdonos és magánhivatalnok, 1848/9-ben tüzér törzstiszt.
 Végh Bertalan, 1848/9-ki honvédezredes, a II. hadtest hadsegéde, jelenleg az I. magyar általános biztosító társaság főügynöke Kolozsvárt.⁴
 Zuber Antal, 1848/9-ki honvéd alezredes.

Őrnagy

Andrássy Aladár, gróf, 1848/9-ben honvédőrnagy.
 Asbóth Ede, volt 1848/9-ki honvédőrnagy
 Benkő Rezső, 1848/9-ben honvéd mérnökkari őrnagy, jelenleg magyar királyi honvédezredes.

⁴ Végh valójában csak alezredes volt, s nem a II., hanem az V. hadtestnél volt karsegéd. BONA, 2015. I. 581–582.

- Dessewffy Dénes, 1848/9-ben Nádor huszárőrnagy, jelenleg királyi kataszteri becslőbiztos Miskolcon.
- Dessewffy Lajos, 1848/9-ben honvéd huszárőrnagy, jelenleg tekintetes Sáros megye főpénztárnoka.
- Ditrich László, 1848/9-ben a 14-ik honvédzászlóalj őrnagya. (Névaláíró rokona Say Rudolf) Székesfehérváron.
- Dobieczyk Ferenc, [1848/9-ki volt] őrnagy, Görgei Artúr segédje
- Egerváry János, nyugalmazott fővárosi tisztviselő, 1848/9-ben volt honvédőrnagy, a 49-ik honvéd zászlóalj parancsnoka.
- Faváry József, magyar királyi mérnök, 1848/9-ben tüzérfőparancsnok a felső-magyarországi hadseregben.
- Hausser Károly, 1848/9-ben honvédőrnagy, jelenleg honvédezredes Aradon.
- Komáromy István, 1848/9-ben őrnagy a 9-ik huszárezredben
- Krasznay Pál, nyugalmazott magyar királyi honvédezredes, 1848/9-ben a nemzeti hadseregben volt őrnagy.
- Kuppis Gusztáv, 1849-ben honvédőrnagy és a gránátos zászlóalj parancsnoka, 1848 előtt hadnagy a császári királyi 23-ik gyalogezredben.
- Litzenmayer Károly, honvédőrnagy, jelenleg a török c követségnél hivatalnok Bécsben.
- Josef Münkel, gewesener Honvédmajor, Hauseigentümer in Komorn.⁵
- Orsonics Gáspár, tüzér őrnagy az 1848/9-ki hadseregben, most nyugalmazott gőzhajózási tisztviselő Székesfehérváron.
- Schmidt Albert, 1848/9-ki honvéd huszárőrnagy
- Váradi Stoll Károly, országos képviselő, nyugalmazott királyi bányatanácsos, 1848/9-ben honvédőrnagy és népfelkelési vezér.
- Szabó János, nyugalmazott magyar királyi honvédezredes, Marosvásárhelyt 1848/9-ben őrnagy a 3-ik honvéd zászlóalj parancsnoka.
- Tholnay Gábor, 1848/9-ben a 87-ik zászlóalj őrnagya, jelenleg országos képviselő Maros-Torda megyéből.
- Várady Gábor, 1848/9-ben honvédőrnagy, előbb a 105. számú zászlóalj parancsnoka, utóbb dandárparancsnok, most országgyűlési képviselő.
- Záborszky Imre, 1848/9-ben a 15-ik honvédzászlóalj őrnagya, jelenleg Szepes megye főpénztárnoka.

⁵ BONA 2015. I. 436. szerint Münkl.

Százados

- Albrecht Frigyes, magyar királyi honvéd százados számfeletti állományban, 1848/9-ben honvéd százados,
- Bakody Tivadar, Dr., magyar királyi egyetemi tanár, 1848/9-ben volt honvédtiszt a főhadiszálláson.
- Ballagi Mór, magyar tudományos akadémiai tag, 1848/9-ben honvédelmi minisztériumi titkár.
- Beretvás Péter, magyar királyi kataszteri felügyelő, 1848/9-ben a 13-ik számú huszárezredben százados.
- Bethlen József, gróf, 1848/9-ben honvéd huszárszázados, most magyar királyi őrnagy számfeletti állományban Temesvárott.
- Bleuer Ignác, a „Foncière“ pesti biztosító intézet osztályfőnöke, 1848/9-ben honvéd százados.
- Borosnyay Pál, 1875-től 1881-ig országos képviselő s Marosvásárhely polgármestere, 1848/9-ben kapitány a 83-ik zászlóaljban.
- Czorda Bódog, kúriai bíró, 1848/9-ben az 58-ik honvédzászlóaljban százados.
- Csatáry Lajos, Dr., egészségügyi tanácsos, a császári Vaskoronarend vitéze, 1848/9-ben százados a 27-ik honvédzászlóaljban.
- Danielik József, magyar királyi miniszteri osztálytanácsos és postaigazgató Pozsonyban, ott városi törvényhatósági tag, 1848/9-ben a zemplén-gömöri önkéntes zászlóalj kapitánya.
- Dessewffy Gyula, 1848/9-ben honvéd huszárszázados, jelenleg földbirtokos.
- Dőry Lajos, báró, királyi honvédezredes és dandárparancsnok, 1848/9-ben huszárszázados a 16-ik huszárezredben.
- Duka Tivadar, orvostudor, Dr., nyugalmazott törzsorvos az angol királyi bengáliai hadseregben, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. – 1848/9-ben honvéd százados és Görgei tábornok segédtsíztje (lakik Londonban)
- Esterházy Miguel, gróf, 1848/9-ben huszárszázados.
- Frank Károly, 1848/9-ben 1-ső honvéd huszárezredbeli tényleges, jelenleg nyugdíjas százados Bécsben.
- Gaál Boldizsár, alsószilvágyi, 1848/9-ben magyar honvéd vezérkari százados, francia vezérkari ezredes, becsületlegio⁶ rendjének tisztje
- Girókuty P. Ferenc, 1848/9-ben utászszázados, jelenleg az országos tanszermúzeum felügyelője, a gazdasági múzeum igazgatója s a polgári tanítóképezde tanára.
- Görgey István, id., most budapesti királyi közjegyző, 1849-ben volt százados, az 51. számú gyalog honvédzászlóaljnak ideiglenes parancsnoka, – a Nemzeti

⁶ Ti. a Becsületrend.

- Múzeumban letett I. példány mellé fűzött meghatalmazásokat kiállító 28 honvéd bajtársak nevében is.
- Gruden Ernő, nyíregyházi királyi törvényszéki bíró, 1848/9-ben volt honvéd százados.
- Gyomlay Gellért, közalapítványi királyi főtiszt és gazdasági előadó 1848/9-ben honvéd százados a pesti térparancsnokságnál.
- Illésy Sándor, 1848/9-ben honvéd százados, jelenleg királyi kataszteri becslőbiztos Heves megyében.
- Jelencsik Vince, 1848/9-iki honvéd százados, jelenleg császár királyi tábornok és a magyar királyi 79-ik honvéddandár parancsnoka.
- Jenny Antal, nyugalmazott magyar királyi sőtárnok, 1848/9-ben honvéd százados, és a magyar fogságban volt összes foglyok telepének parancsnoka.
- Karnász József, földbirtokos Törökbecsén, 1848/9-ki huszárszázados a 3. számú Ferdinánd nevű huszárezredben.
- Károlyi Sándor, gróf, 1849-ben huszárezredbeli kapitány.
- Kerekes József, 42. honvédzászlóalj százados
- Kovách László, országgyűlési képviselő, 1848/9-ben honvéd százados.
- Kozma Gyula, 1848/9-ben honvéd százados, most magyar királyi honvéd alezredes.
- Majthényi Izidor, báró, 1849. évi márciusig honvéd százados.
- Mangin Jakab, főrendiházi irattárnok, 1848/9-ben honvéd százados.
- Matolay Etele, tekintetes Zemplén megye alispánja. 1848/9-ben honvéd százados.
- Mecséry Jakab, volt honvéd huszárszázados a Nádor huszároknál 1848/9-ben.
- Mednyánszky Ede, báró, 1848/9. évi honvédkapitány, most országgyűlési képviselő.
- Molnár István, tekintetes Zemplén megye főispánja, 1848/9-iki honvéd százados, most magyar királyi honvéd őrnagy a számfeletti állományban.
- Nagy Samu, kebele, ítélőtáblai bíró Marosvásárhelyen, 1848/9-ben a 87-ik honvédzászlóaljbeli főszázados.
- Opitzky János, 1848/9-ben honvéd százados, a 3. rendű érdemrend tulajdonosa, a komáromi 1-ső hadosztály segédtisztje, jelenleg nyugalmazott takarékpénztári jegyző.
- Orczy Gyula, földbirtokos, volt országgyűlési képviselő, 1848/9-ben honvéd százados.
- Petrovay Ákos, volt országgyűlési képviselő és alispán, 1849-ben a 38-ik honvédzászlóaljbeli százados és zászlóaljparancsnok.
- Pintér Béla, háztulajdonos Bécsben, 1848/9-iki honvéd százados, s jelenleg is ugyanaz a magyar királyi honvédségben.
- Podmaniczky Frigyes báró, 1848/9-ben honvéd százados a 16-ik huszárezredben; most magyar királyi honvéd huszároronagy számfeletti állományban.

- Ráday Gedeon, id., gróf, 1848/9-ki lovassági főhadnagy és Dembiński altábornagy segédtisztje.
- Rajkovics Károly volt főhadnagy, Wasa 3-ik zászlóaljnál;⁷ jelenleg fővárosi hivatalnok
- Reményi Antal, köz- és váltó-ügyvéd, 1848/9-ben honvéd százados és a Dom Miguel ezred I-ső zászlóaljának⁸ parancsnoka.
- Rényi György, magyar királyi honvéd ezredes Pozsonyban, 1848/9-ben honvéd százados.
- Réz Andor, magyar királyi nyugdíj[azott] honvéd őrnagy, 1848/9-ben százados a 4. számú huszárezredben és Mészáros Lázár honvéd tábornok karsegédje.
- Rochlitz Béla, 1848. szeptembertől 1849. augusztus 13-ig utász- és táborkari honvéd százados.
- Rónay János, királyi tanácsos, és miniszteri főszámtanácsos, 1848/9-ben honvéd százados és I-ső hadtestbeli dandársegéd.
- Schmidegg János, gróf, 1848/9-ben a 3-ik honvéd huszárezredbeli százados.
- Schwarzenbrunner János, 1848/9-ben honvédkapitány, jelenleg Dunagőzhajózási tiszt.
- Steinbach István, királyi közjegyző 1848/9-ben honvéd százados.
- Sturm Károly, nyugalmazott miniszteri számtanácsos, 1848/9-ben honvéd százados és főhadiszállási térparancsnok.
- Suszter Ignác, nyugdíjas 1848/9-iki honvéd százados Bécsben.
- Seherr Thosz Arthur, gróf, 1848/9-iki honvédtiszt.
- Szathmáry István Károly, 48-49. honvéd huszárszázados, budapesti születésű
- Székely József, 1848/9-ben volt honvéd táborkari százados.
- Tóth János, magyar királyi főügyészségi tisztviselő, 1848/9-ben honvéd táborkari százados.
- Typula Gyula, csákvári, 1848/9-iki honvéd százados és Török Ignác honvéd tábornok segédtisztje, most magyar királyi honvéd százados.⁹
- Újlaky József, magánzó, 1848/9-ik években volt honvéd százados.
- Vyda Péter, 1848/9-ben huszárszázados és osztályparancsnok a Sándor nevű 4-ik huszárezredben, jelenleg földbirtokos.
- Vitkay Zsigmond 1848/9. honvéd őrnagy meghatalmazásából Aschermann-Vendrei Ferenc magyar királyi honvédezredes.¹⁰

⁷ A 60. (Wasa) gyalogezred 3. zászlóaljánál, a későbbi 121. honvédzászlóaljnál.

⁸ A 39. (Dom Miguel) gyalogezred 1. zászlóaljának.

⁹ Tipula 1870–1900 között „Régi honvéd” álnéven számos visszaemlékezést írt a *Vasárnapi Ujságban* a szabadságharcról.

¹⁰ BONA, 2009. II. 535. szerint csak százados volt.

Weisz (Böjtös) Ferenc, 1848/9-ben honvédőrnagy, most Duna-gőzhajózási ügynök Komáromban.¹¹

Főhadnagy

Abafy Aurél, 1849/9-ben a 63-ik honvédszászlóaljban főhadnagy, most királyi közjegyző Szegeden.

Antunovics Mátyás, almási, földbirtokos, királyi közjegyző Szabadkán, 1848/9-ki huszár főhadnagy a 3. számú Ferdinánd nevű huszárezredben.

Ballagi Károly, királyi tanácsos, Borsod megyei tanfelügyelő, 1848/9-ben honvéd főhadnagy.

Batizfalvy Sámuel, Dr., gyógyintézeti igazgató tulajdonos, egyetemi magántanár, akadémiai levelező tag, 1848/9-ben honvéd főhadnagy és dandársegéd.

Bihary Sándor, evang. reform, gimnáziumi tanár, 1848/9-ben honvédtiszt s a brassói váracsból a Tömösnél betört Lüders tábornokhoz küldött parlamenteur.¹²

Boronkay László, földbirtokos, volt főhadnagy az 1848/9-iki honvédseregben.

Czimeg György, vaskereskedő, és gyáros Grätzban, 1848/9-ben honvédfőhadnagy.

Eisenstädter Ignác, buziási, városi képviselő Temesvárott s az ipar és kereskedelmi kamara elnöke ugyanott sat, 1848/9-ben honvédfőhadnagy.

Fluck Ferenc, 1848/9-ben honvéd főhadnagy, ez idő szerint magyar királyi sótárnok Szegeden.

Fráter Sándor, 1848/9-ki 33-ik zászlóaljbeli honvéd főhadnagy, jelenleg birtokos Szabolcsban, és szolgálati viszonyon kívül álló honvéd százados.

Fuchs József, Dr., Bihar megyei közkórházi igazgató főorvos, 1848/9-ben honvéd vadászzászlóaljbeli főhadnagy.

Füzesséry Géza, ügyvéd, volt országgyűlési képviselő, 1848/9-ben honvéd főhadnagy és századparancsnok.

Gaál Ernő, köz- és váltóügyvéd s váltójegyző, 1848/9-ben honvédtiszt s az I-ső önkéntes honvéd tüzérség 3-ik 6 fontos üteg parancsnoka.

Gervay Nándor, Dr., ügyvéd Pozsonyban, 1848/9-ki honvéd főhadnagy.

Grimm János, honvéd tüzér főhadnagy, III. osztályú érdemjel birtokosa.¹³

¹¹ Böjtös azt állította, hogy Klapka 1849. szeptember 15-én őrnaggyá léptette volna elő, de ennek nincs nyoma. Bona, 2009. II. 508.

¹² BONA, 1998. I. 161–162. szerint főhadnagyi rangja bizonytalan.

¹³ Grimm 1885-ben megírta a visszaemlékezését, s utóbb Görgeivel is levelezett. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban MNL OL), R 31. Naplók, feljegyzések. 2. csomó. No. 2019. – Grimm János: Persönliche Erinnerungen eines Honvéd-Artillerie-Oberlieutenant's vom Jahre 1848–1849. 1885. márc. 20. Mellette Görgei levele, 1898. márc. 13.

- Gyöngyösi Lajos, nagyváradi királyi törvényszéki bíró 1848/9-ben a 3-ik honvédzászlóaljban főhadnagy.
- Hadfy Döme, a 3-ik huszárezred főhadnagya; királyi közjegyző Nagybecskerekén.
- Hauszer Lipót, volt 1848/9-ki honvéd főhadnagy, pesti csatár.
- Issekutz Zsigmond, 1848/9. III. hadtest és II. huszárezredbeli főhadnagy, jelenleg birtokos Torontál megyében.
- Joannovics Emil, császári királyi nyugdíjas őrnagy. – 1848/9-ben főhadnagy a III. huszárezredben.
- Kerek János ügyvéd, 1848/9-ben főhadnagy Gózon Lajos alezredes alatt.
- Keresztszeghy Lajos, 1848/9-ben 21. zászlóaljbéli főhadnagy hadbíró, jelenleg királyi táblai bíró.
- Kern Gyula, magyar éjszakkéleti vasút titkára, 1848/9-ben vadász főhadnagy.
- Kossuth Gusztáv, 1848/9-iki honvéd főhadnagy, most Zemplén megye főszámvivője.
- Kubinyi Albert, földbirtokos 1848/9-ben honvéd főhadnagy.
- Leutner Károly, volt vezérkari főhadnagy.
- Lupták István, magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszteri iktató, 1848/9-ben volt honvédfőhadnagy a Sándor nevű gyalog ezredben.¹⁴
- Mikár Zsigmond, királyi kataszteri titkár, 1848/9-ben honvédtiszt, s most a honvédegylet jegyzője.
- Menczel B. Adolf, 1848/9-ben honvéd főhadnagy, jelenleg az I. Magyar Általános Biztosító Társaság felügyelője.
- Mokry Endre, miniszteri tanácsos a közlekedésügyi minisztériumban, 1848/9-ben főhadnagy az I. magyar utászzászlóaljban.
- Pap Károly, ügyvéd Sopronban 1848/9-ben honvéd főhadnagy.
- Pavlovszky (Vadász) Antal, 1848/9. honvéd vadász főhadnagy, jelenleg magyar királyi ítélőtáblai irattárnok.
- Reichl Benő, 1848/9-ki főhadnagy és századparancsnok a 138. honvédzászlóaljban, lakik Széntán.
- Répássy Sándor, 1848/9-ben honvéd érdemjeles főhadnagy, jelenleg királyi törvényszéki bíró Lőcsén.
- Sahlhausen Mór, báró, 1848/9-ben honvédfőhadnagy a 42. zászlóaljban.
- Sennyey Lajos báró, volt honvéd főhadnagy a 6-ik huszárezredben és nyargonc¹⁵ a főhadiszálláson.
- Simon Endre, 1848/9-ben honvéd főhadnagy s hadbiztos, jelenleg királyi törvényszéki bíró Lőcsén.

¹⁴ A 2. (Sándor orosz cár) gyalogezredben.

¹⁵ parancsőr(tiszt).

- Szentgyörgyi Imre, 1848/9-ben a 6-ik honvéd huszárezredben főhadnagy, jelenleg királyi kúriai bíró.
- Szilvász Márton, 1848/9-ben honvédfőhadnagy az 50. zászlóaljban, most Sopron városi törvényhatósági tag, magánzó.
- Tanazevics Péter, királyi törvényszéki bíró Nagykikindán, 1848/9-ben honvédhuszár főhadnagy.
- Tomssich Bertalan, ügyvéd Sopronban 1848/9-ben honvéd főhadnagy.
- Ujlaky Jenő, 1848/9-ben honvédfőhadnagy, most magyar királyi honvéd százados számfelveti állományban, megyei és városi képviselő Iglón.
- Vadnay Károly, magyar tudományos akadémiai tag, a „Fővárosi Lapok“ szerkesztője, 1848/9-ben a 22-ik honvédzászlóalj főhadnagya.
- Várhegyi Lajos, 1848/9-ki 4-ik huszárezredbeli főhadnagy és Poeltenberg tábornok hadtestparancsnok segédtisztje, jelenleg a magyar királyi 4-ik számú csendőrkörület parancsnoka, alezredes Kassán.
- Veress János, nagyváradi királyi törvényszéki bíró, 1848/9-ben honvéd-főhadnagy.
- Zrumeckzy Antal, 12. számú Nádor huszár főhadnagy 1848/9.
- Zsarnay Ábrahám, 1848/9-ben honvéd főhadnagy, most ügyvéd Budapesten.

Hadnagy

- Ágoston Antal, a Szent István társulat titkára, 1848/9-ben a 10-ik honvédzászlóalj segédtisztje.
- André Frigyes, 1848/9-ben honvéd hadnagy, jelenleg királyi kataszteri igazgató Szegeden.
- Apáthy István, Dr., magyar királyi egyetemi tanár, s országgyűlési képviselő, 1848/9-ben volt honvédtiszt.
- Beöthy Andor, Bihar megye alispánja, 1848/9-ben honvéd huszárhadnagy (a fegyverletétel egyes részletes mozzanatait nem ismerem, de azt, mit az okmány bizonyítani akar, lelkemben érzem.)
- Bulla György, királyi járásbíró, volt 51-ik honvédzászlóalj-beli honvéd.
- Damböck Sándor, zenetanár, 1848/9-ki honvédhadnagy és segédtiszt a tiroli vadászászlóaljban.
- Gámán Zsigmond, 1848/9-ben honvédhadnagy és báró Kemény Zsigmond¹⁶ ezredes hadsegéde, most a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara titkára.
- Greguss Lajos, Konkordia-gőzmalom pénztárnok Budapesten, 1848/9-ben honvéd tüzérhadnagy.

¹⁶ Helyesen: Kemény Farkas.

- Hanny Kálmán, 1848/9-ben honvéd tüzérhadnagy a 6-ik lovasütegnél, ma gróf Széchenyi Kálmán úr pénztárnoka Sopronban.
- Hegedús Ferenc, a magyar királyi pénzügyi közigazgatási bíróság ítéző tagja, 1848/9-ben honvéd hadnagy az 52. zászlóaljban.
- Hegedús János, Dr., magyar királyi számfeletti állományú honvéd főtörzsorvos, 1848/9-ben honvédhadnagy s nyargonc Kazinczy tábornok¹⁷ táborkaránál.
- Hollósy István ügyvéd, 1848/9-ki honvéd hadnagy.
- Horváth Gáspár, evang. reform. gimnáziumi igazgató, 1848/9-ben honvédhadnagy a 12-ik zászlóaljban.
- Hőke László, ügyvéd, 1848/9-ben tüzér hadnagy.
- Huszár István, 1848/9-ki hadnagy a XIII. huszárezrednél, Görgei Artúr nyargonca, jelenleg országgyűlési képviselő.
- Karsa Ferenc, a Zemplén megyei árvaszék helyettes elnöke, 1848/9-ben az 52. honvédzászlóaljban hadnagy, és május 29-től a fegyverletételig a feldunai hadsereg fővezérleténél táborokari szolgálati tiszt.
- Janicsek József, a budapesti királyi kerületi váltótörvényszék alelnöke, 1848/9-ben honvéd huszárhadnagy.
- Keller Rudolf, 1848/9-ben honvéd hadnagy Bem altábornagy táborában, jelenleg órák Győrött.
- Király János, a pesti hazai I-ső takarékpénztár főkönyvelője, 1848/9-iki honvédtiszt.
- Krécsy Károly, 1848/9-ben 10-ik honvéd zászlóaljbéli tiszt, most takarékpénztári tisztviselő Székesfehérváron.
- Kriszt János, királyi törvényszéki alelnök, 1848/9-ben volt honvédtiszt.
- Lévay Henrik, 1848/9-ben honvéd vadászhadnagy, jelenleg az I. Magyar Általános Biztosító Társaság vezérigazgatója.
- Molnár Zsigmond, hites ügyvéd, intézeti pénztárnok Marosvásárhelyt, 1848/9-ben az 1-ső honvéd vadászrezredbeli hadnagy.
- Pecháta Antal, 1848/9-ki honvéd tüzértiszt, most ügyvéd Komáromban.
- Rochlitz Gyula, a magyar királyi államvasutak főfelügyelője, 1848/9-ben táborokari honvédtiszt.
- Schiller Károly, temesi, 1848/9-ben honvédfőhadnagy, ez idő szerint királyi pénzügyigazgató Szegeden.
- Síkor József, Dr., királyi törvényszéki orvos Győrött, városi képviselő, 1848/9-ben a 38-ik honvédzászlóalj hadnagya.

¹⁷ Kazinczy Lajos ezredes.

Schenk Emil, nagyvárad királyi törvényszéki bíró, 1848/9-ben volt honvédtiszt. Szász Károly, 1848/9-ben honvéd utászhadnagy, jelenleg magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszteri tanácsos.

Szentgyörgyi Gyula, udvari tanácsos, 1848/9-ben honvédhadnagy.

Szijártó Zsigmond, magyar királyi kúriai táblai jegyző, 1848/9-ben volt honvéd tüzérhadnagy és ütegparancsnok.¹⁸

Szögyényi Emil, országgyűlési képviselő, 1848/9-ben az 5-ik és 49-ik honvédszászlóaljokban tiszt.

Than László, miniszteri tanácsos, az 1849-ki feldunai hadseregben tábornoki hadnagy.

Torma Károly, 1848/9-ben a II-ik honvéd vadászszászlóalj-beli hadnagy, most egyetemi tanár.

Vangel Károly, 1848/9-ben honvédhadnagy, jelenleg magyar királyi állami hidak nyugalmazott igazgatója.

Örmester

Borszéký Soma, miniszteri titkár a magyar királyi kereskedelmi minisztériumban, 1848/9-ben a 9-ik honvédszászlóalj örmestere.

Csizik Károly, 1848/9-ben örmester a 7. honvédszászlóaljban, [most pénzügy]miniszteri titkár.

Fischer Adolf, honvéd örmester, 1848/9. évben a Német légiónál (Váci körút 15.)

Horváth Lajos, győr-újvárosi plébános szentszéki ülnök, 1848/9-ben a 99-ik honvéd zászlóaljban kezelő örmester.

Kövesy Ferenc, Dr., jelenben Fehér megyei közkórházi tiszteletbeli igazgató főorvos, 1848/9-ben a 40-ik honvédszászlóalj 4-ik századának kezelő örmestere.

Legény Lajos, jelenleg ügyvéd Győrött, 1848/9-ben a 99. honvédszászlóalj 4-ik századának kezelő örmestere.

Szabó József, Dr., gyakorló orvos Budapesten, I. kerület, Tabánban, 1848/9-ben honvédaltiszt.

Ujfalussy Endre, 1848/9-ben a 9-ik honvédszászlóaljban örmester, most Sátoraljaúj hely város főbírája.

¹⁸ Szijártó ütegparancsnokként szintén tanúja volt a Henryk Dembiński vezette déli hadsereg felbomlásának. Visszaemlékezésének részleteit közli GÖRGEY István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika.* III. köt. Budapest, Franklin Társulat, 1888. 398–402., 425–426.

Közvitéz

Beck Pál, 1848/9-ki honvéd tüzmaster.

Bierbauer János, 1848/9-ben honvédtáboraljbeli honvéd, jelenleg magánzó, városi képviselő és tiszteletbeli tanácsos Székesfehérváron.

Csepy Pál, jelenleg ügyvéd Győrött, 1848/9-ben tüzmaster a magyar honvéd várőrségi századnál Nagyváradon.

Halmágyi Sándor, budapesti királyi ítélőtáblai bíró, 1848/9-ben honvédtiszt.¹⁹

Juraszek Ferenc, ügyvéd, volt országgyűlési képviselő, 1848/9-ben honvédtüzér.

Kovács Albert, 1848/9-ki honvéd, ez idő szerint gyógyszerész és királyi tanácsos Szegeden.²⁰

Lánghy János, nyomdavezető, 1848/9-ben honvéd.

Lechner Lajos, 1848/9-ki volt honvéd Görgei hadseregében, most mérnök, miniszteri tanácsos a magyar királyi közlekedésügyi minisztériumban.

Ökröss Bálint, királyi tanácsos, közjegyző, 1848/9-ben honvéd huszár.

Palotay Fülöp, a Lukács fürdő tulajdonosa Budapesten, földbirtokos, 1849-ben önkéntes honvéd.

Pór Antal, pozsonyi kanonok, volt országgyűlési képviselő, 1849-ben honvéd a 17-ik zászlóaljban.

Pórfy Ferenc, budapesti kereskedő, 1848/9-ben honvéd.

Salamon Ferenc, Dr., egyetemi tanár, 1848/9-ben honvédtiszt.²¹

Say Móric, Dr., a budapesti tankerület királyi főigazgatója, 1848/9-ki honvéd.

Say Rudolf, 1848/9-ki honvédtüzér, jelenleg gyógyszerész és Székesfehérvár város tiszteletbeli tanácsosa.

Stoffer József, 1848/9-ben honvédtüzér tizedes, jelenleg magyar királyi honvéd alezredes.

Szládk János, 1848/9-ben honvéd tüzmaster, az 1-ső vetágyú ütegnél, jelenleg postahivatali főnök Komáromban.

Szontagh Gusztáv, Dr., egészségügyi tanácsos, 1848/9-ki honvéd tüzmaster

Szumrák Pál, királyi felügyelő, 1848/9-ben honvéd.

¹⁹ Halmágyi ugyan honvédtisztként írta alá magát, de Bona Gábor nem tud honvédtiszti rangjáról. A Fiumei úti Nemzeti sírkertben lévő sírján is csak honvédként szerepel.

²⁰ BONA, 1999. II. 278. szerint Kovács Albert a Bács megyei lovas védsereg hadnagya volt. Elképzelhető, hogy azonos a nyilatkozatot aláíró személlyel.

²¹ Életrajzai szerint honvéd hadnagy volt, BONA, 1999. III. nem tud honvédtiszti rangjáról. Szinnyei szerint honvéd hadnagy volt. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XII. k. *Saad–Steinensis*. Bp., 1908. 59. hasáb. – Salamon utóbb részletesen beszámolt Eötvös Károlynak is a katonai pályafutásáról. EÖTVÖS Károly: *Utazás a Balaton körül*. I. Eötvös Károly Munkái I. Budapest, Révai Testvérek, 1901. I. k. 41–45.

Tasnády Gyula, hazai I-ső takarékpénztári pénztárnok, 1848/9-ben az I. 6 fontos gyalog útegben tűzmester.

Than Károly, magyar királyi egyetemi tanár, 1848/9-ben volt honvéd tűzmester.

Wéber Antal, építész 1848/9-ben honvéd.

Orvos

Dolescháll Gábor, Dr., Miskolc város gyakorló orvos, 1848/9-ben a 22-ik honvéd zászlóalj főorvosa.

Schwartzter Ferenc, babarcsi, Dr., királyi tanácsos, 1848/9-ben honvéd törzsorvos.

Kereszty Béla, Dr., 1848/9-ben tábori főorvos a Hannover huszároknál, ki a csatátéren Görgey tábornoknak az első bekötést alkalmazta 1849. júl. 2-án Komárom alatt vívott csatánál,²² most gyakorló orvos és háztulajdonos Budapesten.

Lumniczer Sándor, egyetemi rendes tanár, az Országos Közegészségügyi Tanács elnöke, 1848/9-ben igazgató főtörzsorvos s a honvédelmi minisztériumban az egészségügyi osztály főnöke.

Markusovszky Lajos, Dr., miniszteri tanácsos, 1848/9-ben honvéd törzsorvos.

Mihályik Viktor, Dr., 1849-ki feldunai honvéd tábori igazgató törzsorvos, jelenleg tekintetes Liptó megye főorvosa.

Tábori lelkész

Párvy Alajos, segéd tábori lelkész 1848/9-ben, most Felső-Miskolc városi római katolikus plébános.²³

Prámer Alajos, 1848/9-iki honvéd tábori lelkész a 7-ik hadtestben, jelenleg prépost, Zemplén megyei főesperes és sátoraljújhelyi plébános.²⁴

²² Ezzel kapcsolatos 1881. július 16-i nyilatkozatát közli GÖRGEY István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika.* III. köt. Budapest, Franklin Társulat, 1888. 45–46. és *A sebesült Görgei. Kiállítási katalógus.* Szerk. NAGY Anita–ROMHÁNYI Ágnes–VARGA Benedek. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár. 2011. 42–43.

²³ Párvy a rehabilitáció kapcsán többrészes interjút készített Görgeivel a Borsod-Miskolci Értesítőben. Görgei néhány, Párvyhoz intézett levelével együtt közli GÖRGEI Artúr *válogatott írásai. Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915.* Válogatta és sajtó alá rendezte HERMANN Róbert. Zrínyi Kiadó, Bp., 2018. 301–412. Párvy/Parvy neve nem szerepel a kinevezett tábori lelkészeké között. Életrajza szerint 1848-ban Egerben volt kispap, 1849-ben pedig a pesti Papneveldébe került. SZINYI József: *Magyar írók élete és munkái.* X. k. Otócska–Popea, Budapest, 1905.

²⁴ Életrajzát ld. ZAKAR Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 1999. 149–150.

Minisztériumi tisztviselő

Békey István, miniszteri osztálytanácsos, a budapesti kerület tanfelügyelője, az 1848/9-ben honvéd, minisztérium tisztviselője.²⁵

Vándory Gusztáv, országgyűlési revizor gyorsíró, volt fogalmazó az 1848/9-iki hadügyi minisztériumban.

Polgári

Bánffay Simon, királyi közjegyző Pécsen, 1848/9-ben nemzetőri hadnagy, a Pesti Naplónak 1850 és 1851-ben szerkesztője.

Jurenák Ede, volt gőzhajókapitánya az 1848/9-ki magyar kormánynak, Görgei Artúr fennhatósága alatt.

Kőváry László, magyar tudományos akadémia levelező tagja Kolozsvárt, 1848/9-ben az erdélyi hadsereg historiográfusa.

Szilágyi Sándor, egyetemi könyvtári igazgató, 1848/9-ben honvédtiszt s hírlapíró.²⁶

Cs. és kir. tisztt

Staffenberger József, kais. kön. Oberstlieutenant in Grätz.²⁷

Rendfokozat / rang	Létszám
Vezérőrnagy	2
Törzstiszt	
Ezredes	12
Aleredes	13
Őrnagy	22
Törzstiszt összesen	47
Főtiszt	
Százados	61
Főhadnagy	47

²⁵ Életrajzát ld. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. k. Aachs–Bzenszki. Budapest, 1891. 493. – F. KISS Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 7. Budapest, 1987. 493.

²⁶ Szilágyi soha nem volt honvédtiszt, életrajzai szerint egy ideig a kolozsvári nemzetőrségnél szolgált 1848 tavaszán. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. k. Steiner–Télfy, Budapest, 1909. 911. hasáb.

²⁷ Császári királyi alezredes Grazban. – Staffenberger az 1850-es évektől a 10. (Vilmos) huszárezredben szolgált, innen helyezték át 1875-ben az 5. (Wallmoden-Gimborn) dzsidásezredhez alezredesként. (Ez utóbbi ezred elődalakulata az 1848-ban Jellačić által megszervezett báni vagy banderiális huszárezred volt.)

Rendfokozat / rang	Létszám
Hadnagy/alhadnagy	35
Főtiszt összesen	143
Legénységi állományú	
Órmester	8
Közvitéz	22
Legénységi állományú összesen	30
<i>Honvédtiszt vagy legénységi állományú</i>	220
Orvos	6
Tábori lelkész	2
Minisztériumi tisztviselő	2
Egyéb polgári személy	4
Cs. és kir. tiszt	1
<i>Összesen</i>	237

A rehabilitációs nyilatkozat aláíróinak névsora meglehetősen tanulságos. 1884-re ugyan már jócskán megfogyott a volt 1848–49-es honvédek száma, az egykori tisztek többsége már a hatvanas–hetvenes éveit taposta, de még mindig több tízezren éltek a szabadságharc egykori katona résztvevői közül. Ehhez képest – ahogyan ezt a függetlenségi sajtó nem győzte hangsúlyozni – a kétszázegynéhány aláíró valóban nem volt nagyszámúnak mondható.

Ugyanakkor a (Görgei mellett) még élő négy egykori tábornok közül ketten, Klapka György és Gáspár András írták alá a nyilatkozatot. Az Argentínában élő Czetz János nem valószínű, hogy aláírt volna, hiszen Bem egykori helyetteseként különböző munkáiban eléggé kedvezőtlenül nyilatkozott Görgeiről.²⁸ Az itthon. visszavonultan élő Perczel Mór pedig 1848 ősze óta gyűlölte Görgeit, s emlékirataiban is csak „szörnyeteg árulónak” nevezte őt.²⁹

Az aláírók között volt több olyan ezredes, akik 1849-ben hadtestparancsnoki vagy olyan jellegű pozíciót töltöttek be: Vendrei-Aschermann Ferenc (komáromi várparancsnok), Kászonyi József (II. hadtest) és Tóth Ágoston (IV. hadtest); több hadosz-

²⁸ CZETZ, Johann : *Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1850. 355–357., 372–373. – CZETZ János: *Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben*. Fordította KOMÁROMI Iván. Nyomatott Gyurián és Deutsch Mórnál. Pest, 1868. 181-182.

²⁹ *Memoiren des Honvedgenerals Moritz Perczel*. Kriegsarchiv, Wien. Nachlässe. b/799. Nachlaß Maurus Perczel.

tály- és dandárparancsnok (Beke József, Berzsényi Lénárd, Horváth Pál, Kisfaludy Mór, Máriássy János, Szekulits István, Üchtritz Emi), valamint hadügyminisztériumi osztályfőnök (Gedeon László, Menyhárt Antal, Szőlényi József).

A törzstiszti rangú aláírók közül külön kiemelendő. Az a Máriássy János ezredes, aki 1867-ben az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközetről folyó hírlapi vitában Görgei ellen foglalt állást, s emlékirataiban is meglehetősen kritikusan nyilatkozott a tábornokról.³⁰ Ugyanígy aláírta a nyilatkozatot Baudisz József honvéd alezredes, aki emlékezésében Görgeit tette felelőssé azért, hogy Damjanich feltételek nélkül adta át az aradi várat az oroszoknak.³¹ De az aláírók között találjuk azt a Szilágyi Sándort (aki mellesleg konkrét rangmegjelölés nélküli honvédtisztként írta alá a nyilatkozatot) aki 1850-ben még Görgei árulásáról írt cikket a *Magyar Emléklapok* hasábjain,³² vagy Kővári/Kőváry Lászlót, aki az Erdély 1848–1849. évi történetéről szóló 1861-ben megjelent összefoglalójában szintén megemlítette Görgei árulását.³³

Külön érdekesek azok a személyek, akik 1848–1849-ben nem szolgáltak Görgei alatt. Ilyen Tóth Ágoston ezredes, akivel még Bécsből ismerték egymást, s aki emlékirataiban kimondottan kedvező képet fest a tábornokról.³⁴ Ilyen Beke József ezredes, az erdélyi hadsereg hadosztályparancsnoka; igaz, ő maga is a fegyverletevők közé tartozott, hiszen a dél-erdélyi csapatok az ő parancsnoksága alatt tették le a fegyvert Dévánál 1849. augusztus 18-án az oroszok előtt.³⁵ Ilyen Végh Bertalan alezredes,

³⁰ MÁRIÁSSY János: A debreczeni csata. *A Hon*, 1867. 264–265. sz. MÁRIÁSSY János: *Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra*. S. a. r. SUGÁR István. – *Máriássy János olmützi visszaemlékezései az 1849 nyári harcokra*. S. a. r. HERMANN Róbert. Budapest, Argumentum, 1999. – Az emlékirat meg nem jelent függelékében külön kritikai szemle alá vette a tábornok ténykedését. MÁRIÁSSY János: *Visszaemlékezéseim az 1848/49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban OSZK Kt.) Fol. Hung. 3274.

³¹ Kivonatos magyar fordításban közli Görgey, 1888. III. 654–660.

³² SZILÁGYI Sándor: Miért tartom Görgeit árulónak? (Válaszul Sz. K. barátomnak.) In: *Magyar Emléklapok*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. I. kötet. 56–57.

³³ KŐVÁRI László: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest, 1861. Új kiadását ld. KŐVÁRI László: *Erdély 1848–1849-ben*. Sajtó alá rendezte SOMOGYI Gréta. A bevezető tanulmányt írta HERMANN Róbert. A jegyzeteket írta HERMANN Róbert és SOMOGYI Gréta. A német és francia nyelvű szövegeket fordította HERMANN Róbert. A latin nyelvű szövegeket fordította VESZPRÉMY László. A román szövegeket fordította SOMOGYI Gréta. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2014.

³⁴ IRMÉDI MOLNÁR László: *Felsőszopori Tóth Ágoston honvédezredes, a XIX. századbeli magyar térképezés úttörőjének élete és működése*. A „Térképészeti Közlöny” 8. számú külömfüzete. Budapest, M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet, 1938. 115–117.

³⁵ Ld. erre a fegyverletételi okmányt. Közli *Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49*. Bearb. von Róbert HERMANN–Thomas KLETEČKA–Elisabeth G MOSER–Ferenc LENKEFI. Herausgegeben von Christoph TEPPERBERG und Jolán SZIJJ. Wien – Budapest, Argumentum. 2005. 681–682.

Vécsey Károly gróf, vezérőrnagy karsegédje – igaz, ő közvetlen közletről volt tanúja 1849 augusztusában a déli hadsereg széthullásának.³⁶ Szintén érdekes, hogy az erdélyi hadsereg két zászlóaljparancsnokát, Krasznay Pál és Tholnay Gábor őrnagyokat is az aláírók között leljük.³⁷ Krasznay esetében szerepet játszhatott az a tény is, hogy 1849. júniusi magatartásáért Czetz János vezérőrnagy a Bem erdélyi hadjárataról írott munkájában gyávasággal vádolta.³⁸

Érdekes, hogy az aláírók között nemcsak mindvégig szolgáló, hanem a honvédsereg táborát 1848–49 fordulóján elhagyó tiszteket is találunk. Ilyen Bárczay János ezredes, a feldunai hadtest dandárparancsnoka, majd az 1., később a 14. huszárezred kinevezett parancsnoka; vagy Blásovits (a nyilatkozaton Blaszovits) Károly honvéd alezredes.³⁹

Az egyik legérdekesebb aláíró alsószilvágyi Gaál Boldizsár honvéd vezérkari százados, később francia vezérkari ezredes, a Becsületrend birtokosa. Gaált ugyanis gyávaság miatt 1849. június 21-én Bayer József ezredes, a Központi Hadműveleti Iroda vezetője eltávolítani javasolta a magyar hadseregből, s a Hadügyminisztérium június 26-án Franciaországba szóló útlevelel el is bocsátotta őt.⁴⁰

A Görgei mellett korábban nyilvánosan kiállók közé tartozott Emil Üchtritz báró, ezredes, a 12. (Nádor) huszárezred parancsnoka, majd a III. hadtest lovashadosztályának parancsnoka, aki már 1850-ben rövid munkát írt a fegyverletételről.⁴¹ Vendrei (Aschermann) Ferenc 1868-ban két röpiratot is írt Görgei védelmében – 1867-et követően ő állt ki először nyilvánosan a hazai közvélemény előtt Görgei mellett. Sőt, Görgey István szerint ő volt a rehabilitációs mozgalom legfőbb előmozdítója is.⁴²

Bakody Tivadar, aki Görgei főhadiszállásán szolgált, majd orvosként a homeopátia egyik hazai meghonosítója lett, 1881-ben több cikket írt Görgei védelmében a *Pester Lloyd*, a *Magyarország*, a *Függetlenség*, a *Pesti Napló*, a *Correspondance de Pesth* és a *Budapester Tagblatt* hasábjain, s eközben összevitakozott Klapkával és

³⁶ VÉGH Bertalan: A temesvári csatától a nagyváradi fegyverletételig. 1848–49. *Történelmi Lapok*. Szerk. KUSZKÓ István. 1. (1892). 233–234., 245–246. o.

³⁷ BONA, 2015. I. 379.; II. 564.

³⁸ KRASZNAY Pál: Czáfolat. *A Honvéd*, 2. évf. (1868.) 383.

³⁹ BONA, 2015. I. 179–180., 200.

⁴⁰ MNL OL, H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1849:22016.; HL 1848–49. 31/128., 34/66.

⁴¹ [ÜCHRITZ, Emil:] *Görgey und die Capitulation bei Világos. Von einem Officier des Generalstabes der ungarischen Armee*. Leipzig, Otto Wigand, 1850.

⁴² ASSERMANN Ferenc: *Egy nyílt szó Görgey Arthur honvéd-tábornok ügyéhez*. Pest, Osterlamm Károly, 1867. 2. kiad. Kolozsvár, 1868.; ASSERMANN Ferenc: *Görgei. Viszhangok a cáfolatokra*. Pest, Osterlamm Károly, 1868. – Kezdeményező szerepére ld. GÖRGEY István: *Görgey Arthur a száműzetésben 1849–1867*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1918. 408–410.

Zámbelly Lajos honvéd ezredessel is.⁴³ Ugyanebben az évben jelentek meg németül, majd magyar fordításban a porosz Arthur von Seher-Thoss gróf, honvéd százados emlékiratai; utóbbi szintén kimondottan pozitívan nyilatkozott Görgeiről.⁴⁴ Matolay/Matolai Etele honvéd százados csak 1848. december végéig szolgált Görgei alatt, előbb a zempléni önkéntes mozgó nemzetőr zászlóaljban, majd a 2. utászzászlóaljban; 1883-ban megjelent emlékirataiban azonban ő is alapvetően elismerően szólt a tábornokról, például a váci nyilatkozat és a téli hadjárat kapcsán.⁴⁵ Szintén igen élettelen és rokonszenvvel ábrázolta Görgeit emlékirataiban a zempléni Karsa Ferenc hadnagy, aki 1849 tavaszától szolgált Görgei tábornokában. Karsa ott volt a világosi kassélyban a fegyverletétel előtti napon, de ő maga néhány társával nem adta meg magát, hanem hazaszökött.⁴⁶

Más szempontból érdekes Kuppis Gusztáv honvédőrnagy személye. Kuppis 1868-ban még Perczelről írt életrajzot, amiben nem a legkedvezőbben nyilatkozott Görgeiről.⁴⁷

Végezetül, volt néhány olyan tiszt, akik 1849 júniusában aláírtak már egy(-két) nyilatkozatot – de akkor még Görgei egyik döntésével szemben. Amikor Görgei 1849. június 20-án, a peredi csata első napjának délutánján leváltotta a II. hadtest éléről Asbóth Lajos ezredest, a hadtest hadosztály-, ezred-, zászlóalj-, század- és ütegparancsnokainak, valamint tábornoki és parancsörtisztjeinek egy része (összesen 54 fő) 1849. június 21-én, 22-én és 23-án két nyilatkozatban ismerte el Asbóth addigi érdemeit, s ezzel mintegy csendesen, de határozottan kiállt Asbóth mellett és demonstrált a fővezér döntése ellen. Közülük a Görgei melletti 1884. évi nyilatkozatot aláírta Szekulics István honvédezredes, Horváth Pál és Kisfaludy Mór, honvéd alezredes, Opitzky János és Rochlitz Béla honvéd százados.⁴⁸

⁴³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. köt. Aachs–Bzenszki. Budapest, 1891. 368–370. hasáb.

⁴⁴ SEHERR-THOSS, Arthur Graf von: *Erinnerungen aus meinem Leben*. Berlin, 1881. – Gróf SEHERR-THOSS Ártur: Emlékezések múltamból. Fordította KÖNNYE Nándor. *Budapesti Szemle*, 1881. 27. kötet. 281–300. és 395–410.

⁴⁵ MATOLAI Etele: *Visszaemlékezéseim honvéd életemre. Függetlenül Lázár Vilmos aradi várfofogságában írt emlékirata*. Sátoraljaújhely, 1883. 33–34. – Matolai később is kiállt Görgei mellett. MATOLAI Etele: Áruló volt-e Görgei? *1848–49. Történelmi Lapok*, 1897. 85–86.

⁴⁶ KARSÁ Ferenc: *Szabadságharcos napló. „A körülmény és velem 1848. és 1849. évben történt események”*. S. a. r. Bona Gábor. Budapest, 1993.

⁴⁷ KUPPIS, Gustav: *Biographie des Honvéd-Generals Moritz Perczel von Bonyhád*. Pest, Druck von Ph. Wodianer. 1868. 8., 32., 43., 46., 48., 50., 61.

⁴⁸ KEMÉNY Krisztián: „Tüntetés” a fővezér ellen? Görgei Artúr, Asbóth Lajos és a II. hadtest tisztikarának nyilatkozata (1849. június 22.) *Aetas*, 2018/3. 37–68.

A rendfokozati összetétel amúgy sincs tanulságok nélkül: a tábournoki és törzstiszti állományúak száma a főtiszti állományúak egyharmadának felel meg, holott a szabadságharcban a két rendfokozati kategória közötti arány 1:10 volt. Még kevesebb a legénységi állományba tartozók száma: a 30 fő még a legalacsonyabb tiszti rendfokozatot viselő hadnagyok számát sem éri el.

Ha legénységi állományúakat nézzük, az őrmesterek és közvitéztek között van minisztériumi tanácsos és titkár, kanonok, szentszéki ülnök, orvos, ügyvéd, ítéltáblai bíró, városi főbíró, országgyűlési és városi képviselő, városi tanácsos, egyetemi tanár, közjegyző, fürdőtulajdonos, kereskedő, tankerületi főigazgató, postahivatali főnök, takarékpénztári pénztárnok. Olyan neveket találunk közöttük, mint a történész Pór Antalét és Salamon Ferencét, vagy a magyar kémia egyik legjelentősebb 19. századi alakját, Thán Károlyét. Salamon egy 1869-es röpiratában már óvatosan jelezte Görgeivel kapcsolatos különvéleményét,⁴⁹ Thán pedig utóbb tanulmányt írt Görgei kémikusi tevékenységéről.⁵⁰ Szintén a hazai tudományos elitet reprezentálják olyan orvos személyiségek, mint Lumniczer Sándor, Markusovszky Lajos vagy Schwartz Ferenc.

A századosok között ott van Ballagi Mór, a magyar judaisztika és a német–magyar szótártudomány egyik kiemelkedő alakja, Duka Tivadar, aki a nyugati tudományosság számára felfedezte Körösi Csoma Sándor munkásságát, mindketten a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. Duka már az 1850-es évek elején igen pozitív képet festett Görgeiről abban a két rövid visszaemlékezésben, amelyeket Görgei téli, illetve nyári hadjáratáról Klapka György tábornok számára írt, s élete végéig rendszeresen levelezett Görgeivel.⁵¹

Ott találjuk Károlyi Sándor grófot, a Magyar Gazdaszövetség, ill. a Hangya szövetkezeti mozgalom alapítóját, valamint a modern Budapest kialakításában fontos szerepet játszó Fővárosi Közmunkák Tanácsa alelnökét, egyben a Nemzeti Színház intendánsát, Podmaniczky Frigyes bárót.⁵² De ott van a hadnagyok között Vadnay Károly, a *Fővárosi Lapok* szerkesztője,⁵³ a református püspök és költő id. Szász

⁴⁹ SALAMON Ferenc: *Magyarország 1849-ben és 1866 után*. Kiadja Ráth Mór. Pest, 1869. 86–88., 93–94.

⁵⁰ THAN Károly: Egy magyar hadvezér mint chemikus. *Budapesti Szemle*, 1893. 71. k. 161–180. o.

⁵¹ PELYACH István: Egy korszakzáró és áru- mítosz-teremtő fegyverletétel. (Duka Tivadar emlékirata a világhosi fegyverletételről). *Aetas*, 1992/1–2. 158–172. o. – KOSÁRY Domokos: Klapka György és Duka Tivadar. In: GLATZ Ferenc szerk.: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 1993. 319–322. o. – HERMANN Róbert: Duka Tivadar visszaemlékezése. *Fons*, 1997/2. 149–178. o.

⁵² Podmaniczky naplószerű emlékirataiban igen pozitív képet festett Görgeiről. PODMANICZKY Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887*. II. k. 1844–1850. Budapest, 1887. 287–288., 302–304.

⁵³ BONA, 1999. III. 403.

Károly is. (Egyébként 1849 után ő volt az első, aki nyilvánosan felszólalt itthon Görgei mellett a Szilágyi Sándor által szerkesztett *Magyar Emléklapok* hasábjain.⁵⁴)

A Görgei mellett nyilvánosan kiálló névsora mutatja, hogy a rehabilitációs mozgalom támogatói elsősorban a dualizmus korának társadalmi elitjéből kerültek ki. (Jellemző, hogy az aláírók között volt hét gróf és hat báró is, azaz, öt százalékuk az arisztokrácia köreiből került ki.) Ez önmagában meghatározta a mozgalom lehetőségeit és korlátait. Ez az elit számarányát jóval meghaladó mértékben volt képes hangját hallatni a sajtóban, a közéletben és a tudományban, ugyanakkor éppen emiatt nemigen hathatott a tömegét tekintve továbbra is az egyszerű honvédekből vagy az alacsonyabb beosztású tisztekből rekrutálódott honvédegyletekre, s általában a függetlenségi érzelmű közvéleményre.

⁵⁴ BONA, 1999. III. 236.; Sz[ász] K[ároly]: Görgei Arthur. In: *Magyar Emléklapok*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. I. köt. 57–61.

KÁRBIN ÁKOS

WEKERLE SÁNDOR ÉS A VALUTAREFORM FOLYTATÁSA A SZAPÁRY-KORMÁNY KORAI IDŐSZAKÁBAN

Wekerle 1870 októberében került a pénzügyminisztériumba, ahol számos osztályon dolgozott és meghatározó tapasztalatokat szerzett, amelyek kihatottak további pályájára. A pénzügyi kezelést alaposan megismerte, tisztában volt a Monarchia pénzügyi helyzetével. Szoros szakmai és privát kapcsolat alakult ki közte és Szapáry Gyula gróf pénzügyminiszter között. Wekerle számos alkalommal járt Bécsben, érintkezésben állt az osztrák pénzügyminisztérium tisztikarával. Szapáry pénzügyminiszteri hivatali ideje alatt Wekerle nagy önállóságra tett szert. A hetvenes évek végétől folyamatosan emelkedett a ranglétrán. Szapáry miniszteri ciklusának második szakaszában megkezdte az államháztartás szanálását, Wekerle már ekkor kitűnt érdemeivel. Több alkalommal előfordult, hogy a pénzügyi hiányok pótlását, a deficitkezelését Szapáry a magyar hagyományoknak megfelelően külföldi bankokon keresztül igyekezett orvosolni. Így tett szert gyakorlatra Wekerle a berlini, elsősorban a Mendelsohn, másodsorban a Disconto-Gesellschaft és a Bleichröder bankházak működésével kapcsolatban. Szapáry egyébként érdemeket szerzett a járadék-konverzió terén is. Nagy nehézséget jelent, hogy Szapáryról nem készült életrajz, azok a munkák is váratnak magukra, amelyek pénzügyminiszterségét részletezik. Szapáry közel 8 éves pénzügyminiszteri hivatali idejének hiteles megrajzolásához új források bevonására van szükség. A közgondolkodásban kevésbé foglal el méltó helyet, mint amit megérdemelne.

Wekerle az 1880-as években politikai tapasztalatokat ugyan nem szerzett, azonban szakmai területen folyamatos fejlődésen ment keresztül. 1885-től Szapáry már minden fontosabb ügyet Wekerlére bízott. Pozíciója akkor erősödött meg, amikor Tisza Kálmán 1887 februárjában maga mellé vette mint államtitkárt, így a pénzügyek legfontosabb és legmeghatározóbb kérdéseinek irányító alakjává vált. Ehhez az is kellett, hogy Szapáry visszalépésekor államtitkára, Köffinger Frigyes is benyújtotta lemondását. Wekerle ez idő tájt Tiszához feltétlenül lojális személynek számított, de ez a bizalom kölcsönösnek bizonyult, hiszen maga Tisza is jó reményeket táplált Wekerle irányába. Az is előfordulhatott, hogy Szapáry hívta fel Tisza figyelmét Wekerle tehetségére és rátermettségére, ugyanis ekkor Wekerlének politikai kapcsolatai nem voltak, addig csak szakmai téren szerzett érdemeket. 1887-től

Wekerle politikai pályára is lépett, képviselői mandátumot kapott, majd indult a soron következő választásokon, ahol két kerületben is elnyerte a szavazatok többségét, végül a nagybányai körzetet tartotta meg. Mint pénzügyi államtitkár már akkor kidolgozott, koherens programmal rendelkezett. Az államháztartás hiányát Magyarország égető pénzügyi problémájának látta, és a monetáris egyensúly megteremtését tűzte ki céljául. A másik nagy terve a valutaszabályozás volt. Az adópolitika volt az a kérdés, amelyben Wekerle és osztrák kollégája, Julian Dunajewski közös nevezőn álltak, innen azonban már nem tudtak továbblépni, hiszen Wekerlének további célja a valutareform volt. A kormány is értékelte az igyekezetét, ugyanis Tisza 1889 áprilisában pénzügyminiszterré nevezte ki. Tizenkilenc éves szakmai gyakorlattal a háta mögött az egykori segédfogalmazó kihozta magából a legtöbbet és a legjobbat, amit azon a pályán elérhetett, pénzügyminiszterré lett. Wekerle alakjában a professzionális szakértelmiség csúcsra tört, merthogy azt a személyt nevezte ki az uralkodó miniszterré, aki a legalaposabb felkészültséggel rendelkezett és a legtöbb gyakorlati tudást halmozta fel a minisztériumban eltöltött évei alatt. Mint tudjuk, nem az volt a legmagasabb pozíció, amit betöltött hosszú élete során. Wekerle 1889 tavaszától, mint pénzügyminiszter fogott hozzá élete egyik legnagyobb művéhez, a valutaszabályozás műveletéhez. Wekerle rendkívül ügyes gazdaságpolitikát folytatott, ugyanis a magyaroknak kedvező kvótaszámokkal rávett egy egész birodalmat a költséges és hosszadalmas reformra. Így írásomban Wekerle tevékenységére fókuszálok, a Szapáry-kormány kezdeti szakaszától 1891 januárjának közepéig, amikor folytatta a Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt megkezdett munkát a valutaszabályozással kapcsolatban.

ELŐZMÉNYEK

Siegfried Pressburger nagyszabású monográfiájában *Az Osztrák Jegybank* című munkájában olvashattunk első alkalommal arról, hogy Wekerle Sándor 1889. december 24-én kelt levelével – amit Julian Dunajewskihez címzett – kezdetét vette a levelezés és egyeztetés a valutaszabályozásáról.¹ Pressburger megállapítását annyiban szeretném módosítani, hogy már jóval korábban, 1889 februárjában megindultak az egyeztetések a reform előkészületeivel kapcsolatban. Ekkor Wekerle még államtitkárként szolgált a pénzügyminisztériumban. Az 1887. évi gazdasági kiegyezés

¹ PRESSBURGER, Siegfried: *Das Österreichische Noteninstitut 1816–1966. Zweiter Teil. Zweiter Band. Die Österreichisch-Ungarische Bank. Im Auftrage der Oesterreichischen Nationalbank. Wien, Hrsg: von der Oesterreichischen Nationalbank, 1972. 554. (a továbbiakban PRESSBURGER, 1972.)*

XII. artikulusa alapján, melyben a vám- és kereskedelmi szövetséget meghosszabbították, kimondta, hogy a készfizes helyreállításához és a pénzrendszer ezüstről aranyra váltásához bizottságo(ka)t állítanak fel. A gazdasági kiegyezést 1887. október 2-án írta alá Eduard von Taaffe, Dunajewski és Tisza. Ebbe a szerződésbe belefoglalták, hogy a kérdés rendezésére bizottságo(ka)t kell összeállítani, hogy a kedvező pénzügyi helyzet beálltakor a készfizes helyreállításáról megállapodjanak. Ugyancsak erről írt levelében Dunajewski Tisza Kálmán miniszterelnöknek és a pénzügyminisztérium ideiglenes vezetésével megbízott miniszternek már 1889. február 26-án.² Átiratában vitaindítónak szánt részletkérdéseket tett fel magyar kollégájának a kidolgozandó valutaszabályozással kapcsolatban. Időközben az uralkodó Tiszát felmentette a pénzügyminisztérium ideiglenes vezetése alól, és helyébe Wekerlét nevezte ki 1889. április 9-én pénzügyminiszterré.³ Wekerle ezt követően az új államtitkárt, Láng Lajost bízta meg az előzetes egyeztetések vezetésével.

Az egyeztetések megindítását javasoló osztrák levélre a magyar féltől nem érkezett válasz. Így az osztrák pénzügyminiszter ismét levélben fordult az ankétok megszerzésével kapcsolatban a magyar pénzügyminiszterhez. Wekerle valóban hét hónapon keresztül nem reagált az osztrákok felvetésére. Tehát Anton von Niebauer újabb – kulcskérdéseket felvető – 1889. október 8-án kelt küldeményében tett fel kérdéseket Wekerlének.⁴

Wekerle az osztrák pénzügyminiszter leveleire (február 26, október 8) 1889. december 9-én reflektált.⁵ Kifejezte, hogy az előkészítő munka a valutakérdéssel kapcsolatosan jelentősen megkésett. Wekerle legutóbbi bécsi látogatása során egyeztetett Dunajewskivel, akinek szóban kifejtette nézeteit. Valamint tájékoztatta Dunajewskit, hogy Láng Lajos még azon a héten Bécsbe készült, és megbízta őt azzal, hogy a nevében megbeszéléseket folytasson és a magyar minisztérium álláspontját az üggyel kapcsolatosan képviselje. Dunajewski még azon a héten válaszolt Wekerlének, és biztosította, hogy Lángot a valuta helyreállításával kapcsolatos ülésen fogadja.⁶

² Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, k. k. Finanzministerium, Präsidium (a továbbiakban ÖStA, FHKA, FM, Präs.), ZL 870/1889. Julian von Dunajewski [Anton von Niebauer aláírásával] Tisza Kálmánnak, Wien, am 26. Februar 1889. [Piszkozat az előadóiívben.] A levelet valószínűleg 1889. február 25-én postázták Budapestre.

³ ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, KZ 1373/1889.

⁴ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 4780/1889. Julian von Dunajewski [Anton von Niebauer aláírásával.] Wekerle Sándornak, Wien, am 8. October 1889. [Tervezetként az előadóiívbe felvezetve.]

⁵ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 5895/1889. [No.: 3444/P.M.] Wekerle Sándor Julian von Dunajewskinek, Budapest, am 9. Dezember 1889.

⁶ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 5895/1889. Julian von Dunajewski [Anton von Niebauer aláírásával.] Wekerle Sándornak, Wien, am 11. December 1889. [Tervezetként az előadóiívbe felvezetve.]

Így december 13-án valóban tartottak egy titkos megbeszélést Bécsben, az osztrák pénzügyminisztériumban, amelyről Niebauer írásos feljegyzést készített.⁷ A tanácskozáson részt vett magyar részről Láng Lajos államtitkár, osztrák részről Anton von Niebauer osztályfőnök. A megbeszélés résztvevői innentől kezdve a frank valutát tűzték ki, mint elérendő pénzügyi alapot. Sőt az ankétokat előkészítendő Niebauer előzetesen megszerkesztette a „Questionnaire” kérdőívtervezetet, amelyet Láng elfogadott.

Időközben a bécsi Kereskedelmi- és Iparkamara is ülésezett 1889. december 11-én a valutakérdésről.⁸ A bizottsági ülésen a következőkben állapodtak meg: a valuta szabályozása jótékony befolyást gyakorolna a kereskedelemre és az iparra.⁹ A reform végrehajtását és az anyagi áldozat költségeinek a viselését ajánlják az államnak. A valutareform csak a tiszta aranyra való átmenet esetén előnyös. Az átmenetkor a mindennapi aranyárfolyamot vegyék figyelembe. Döntöttek arról, hogy a Kamara elküldi javaslatait a kereskedelmi- és a pénzügyminisztériumnak.

A Láng–Niebauer találkozóval összefüggésben Dunajewski is lépéseket tett, és tájékozódott a témában. 1889. december 13-án azt a szakvéleményt kapta Richard von Liebentől, a bécsi Kereskedelmi- és Iparkamara szakértőjétől, hogy a modern pénzügypolitika csak az aranyvalutára alapozódhat.¹⁰ Az ezüstveretést be kell szüntetni, és az aranyvalutát törvényileg az osztrák pénz alapjává kell tenni. A Monarchiában forgalomban lévő ezüst egy részét vissza kell tartani, másik részét pedig aranyra kell váltani – fogalmazott Lieben.

Wekerle mint a Tisza-kabinet pénzügyminisztere 1889. december 24-én Dunajewskihez írt levelében szövegezte a Láng Lajos és Anton von Niebauer megbeszélése során felvetett elképzelésekről.¹¹ Ebben a levelében hosszan kifejtette álláspontját.

Dunajewski 1890. február 1-jén válaszolt Wekerle levelére.¹² Küldeményében megköszönte, hogy az ügy menetét meggyorsította, valamint köszönetét fejezte ki

⁷ ÖStA, FHKA, FM, Präs. Zl 581/1890. Anton von Niebauer kézírásával az előadói lejegyzte a december közepén tartott titkos megbeszélésen elhangzottakat.

⁸ LIEBEN, Richard: *Bericht der I. Section betreffend die Frage der Valutaregelung*. Wien, am 11. December 1889.

⁹ LIEBEN, Richard: *Referat über die Regelung der Valuta*. *Referat des Herrn Kammerrathes Richard Lieben über die Regelung der Valuta. Erstattet an die niederösterreichische Handels- und Gewerbekammer am 17. Juni 1889*.

¹⁰ FRITZ, Wolfgang: *Finanzminister Emil Steinbach – Der Sohn des Goldarbeiters*. Wien–Berlin, Lit Verlag, 2007. 128. (a továbbiakban FRITZ, 2007.)

¹¹ ÖStA, FHKA, FM Präs. Zl 581/1890. Wekerle Sándor Julian von Dunajewskinek, Budapest, am 24. December 1889. [Nincs iktatószáma.]; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), K 255. 329. csomó 8. tét. Wekerle Sándor Julian Dunajewskinek, Budapest, 1889. december 24. [Piszkozat az aktában 1890. 673/P.M.]

¹² ÖStA, FHKA, FM, Präs. Zl 581/1890. Julian von Dunajewski [Anton von Niebauer aláírásával.] Wekerle Sándornak, Wien, an 1. Februar 1890. [Tervezetként az előadói lejegyzetbe felvezetve.]

Wekerle tájékoztatóját bizalmi embere, Láng Niebauerrel folytatott egyeztetéséről. Niebauer elégedettséggel szölt Lánggal kapcsolatban és kiemelte szaktudását. Elkeseredettségét fejezte ki a tekintetben, hogy noha a küldöttek egyes kérdések összefüggésében egyetértettek, a fontos kérdésekben azonban véleménykülönbségek adódtak.

TISZA KÁLMÁN VISSZALÉPÉSE A MINISZTERELNÖKI TÁRCÁTÓL

Tisza bukásához közvetlenül a Kossuth Lajossal kapcsolatos „honossági törvényjavaslat” elvetése járult hozzá, de közvetetten a kérdés sokkal összetettebb volt. Bukását, illetve sorsát a véderőjavaslat parlament elé terjesztése pecsételte meg 1889-ben.¹³ A Tisza-kabinet már a végnapjait élte, ugyanis a miniszterelnöknek már nem voltak támogatói a Szabadelvű Pártban. Thallóczy Lajos azt írta naplójába, hogy Tiszát „*vagy fölpofozzák, vagy hasba lövik*”.¹⁴ A miniszterek utálták egymást. Példának okáért „*Wekerlét a T[isza]-család »hálátlan svábnak« nevezi, mert nem teljesíti a T[isza] ígéreteit*”.¹⁵

Tisza 1889 decemberében hajlandó volt síkraszállni Kossuth érdekében, hogy továbbra is magyar állampolgár maradjon anélkül, hogy a Monarchia bármely konzulátusán a státusza fenntartásáért folyamadt volna.¹⁶ Ezt a javaslatát a „Generális” az 1890. márciusi minisztertanácson adta elő. Kisebbségben maradt, sőt egy második minisztertanács sem hozta meg a kellő többséget számára.¹⁷ Ez az incidens erősítette meg az idős Tiszát abban, hogy benyújtsa a lemondását, amit meg is tett az 1890. március 8-i minisztertanácson.¹⁸ Ezt néhány nap múlva Ferenc József elfogadta.¹⁹

¹³ PÖLÖSKEI Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények.* Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 2001. 66.

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart Hung, 2459 1. 1887–1900. Thallóczy Lajos Napló. 98.

¹⁵ Uo.

¹⁶ LAKOS János: A „Generális” bukása. Adalékok Tisza Kálmán lemondásának okairól. *Levéltári Közlemények*, 1987/1–2. 149.

¹⁷ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* I. köt. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1992. 252. (a továbbiakban GRATZ, 1992. I.)

¹⁸ MNL OL, K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban MTJK), 1890. március 8. A miniszterelnök bejelentése a felmentési kérvényéről és a minisztertanács tagjainak egyetértése a kormány lemondásának benyújtásáról.

¹⁹ KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Budapest, Napvilág, 2003. 517. (a továbbiakban KOZÁRI, 2003.)

1890 márciusában Magyarországon véget ért egy korszak, egy nagy politikai személyiség búcsúzott addigi pozíciójától. Az uralkodó megvált sok éven át hűséges miniszterelnökétől, az öreg „Generálistól”. Tisza hagyatéka a szabadelvű többség a képviselőházban, amellyel a háttérben könnyen lehetett folytatni a törvényhozást, valamint a rendezett államháztartás, amely alapot szolgáltatott a további pénzügyi reformoknak, így a valutarendezésnek is.²⁰ Közben a színpalak mögött már megvolt az utód, s ez nyílt titokká vált: a politikai életből már ismert személy, Szapáry gróf kapott lehetőséget az uralkodótól a kormányalakításra.

WEKERLE SÁNDOR SZEREPE A SZAPÁRY-KORMÁNYBAN

Tisza Kálmánt hivatalában Szapáry Gyula gróf követte, akit 1890. március 15-én nevezett ki az uralkodó miniszterelnökké. Szapáry kész kormánylistával rendelkezett és azt március 13-án Ferenc József elé terjesztette, aki azt elfogadta, és a minisztereket pozíciójukban megerősítette. Hosszú ideje nem volt példa arra, amire március 16-án került sor, ugyanis Ferenc József személyesen elnökölt az aznapi minisztertanácson.²¹ A kiegyezés óta az is ritkaságszámba ment, hogy az uralkodó hosszan kifejtette volna kormányzati elveit.

Szapáry 1890. március 17-én tartotta bemutatkozó beszédét a képviselőházban.²² A kormány programjában az egyik legfontosabb feladatának az államháztartás végleges megszüldését tartotta.²³ A művelet sikerességének rendeli alá a gazdasági és kulturális igények kielégítését. Az 1880-as évek sikertelen próbálkozásai megérlelték a helyzetet arra, hogy – a közjogi kérdés vitáját némiképpen háttérbe szorítva – az új kormány a reformtörekvésekre összpontosítson. Ez nem járt együtt a közigazgatási reform elvetésével, hozzá társultak az egyházpolitikai reform körüli viták és az aranyvaluta bevezetése.

Az új kabinet programja megegyezett a régivel, tagjait tekintve csak a miniszterelnök személyében különbözött az előzőétől. Szapáry kinevezése nem okozott nagy meglepetést: mivel mindenki tudta, hogy Tisza Kálmán ajánlotta utódjául az uralkodónak. Előtérbe kerülését Ferenc József bizalmának köszönhette. A kortársak véleménye szerint nem volt jó szakember, de miniszterei azok voltak. Megválogatta

²⁰ BÜSBACH Péter: *Az utolsó öt év (Tisza–Szapáry–Wekerle). Parlamenti visszaemlékezések.* Budapest, Országgyűlési Értesítő Kő- és Könyvnyomdája Rt., 1895. 8.

²¹ MNL OL, K 27. MTJK, 1890. március 16.

²² GRATZ, 1992. I. 274.

²³ MATLEKOVITS Sándor: *Magyarország államháztartásának története. 1867–1893.* II. köt. Budapest, Nyomtatott a Magyar Királyi Államnyomdában, 1894. 901.

munkatársait, így gyakran emlegették, hogy nem ő, hanem a miniszterei irányították az országot. A Szapáry-kormányban magasan reprezentáltak voltak a nemesek, azonban annak fő karaktereit mégis a Baross–Szilágyi–Wekerle hármias adta.²⁴ Halász Imre erről a következőképpen vélekedett: „A Szapáry-kormányt, melyben négy oly elsőrendű erő foglalt helyet, mint Csáky, Baross, Wekerle és Szilágyi, valaki egy remek négyes fogathoz hasonlította, de melynek irányításához a kocsis nem elég erős. A hasonlat kissé triviális, de találó. Gróf Szapáry Gyula előkelő gavallér, minden tekintetben tiszteletreméltó férfiú volt, ki már mindenféle minőségben végig próbálta a minisztermesterséget, de azért talán még igazi mester sem volt az államkormányzásban, annál kevésbé művész. Sem elég tehetsége, sem elég szerencsés keze nem volt arra, hogy egy ilyen nagyesszű és erejű emberekből álló minisztérium élén, mint ezek vezetője hosszabb ideig megállhassa a helyét.”²⁵ Wekerle nagy népszerűségnek örvendett, mert ekkorra fejezte be államtitkárként megkezdett művét, az államháztartás egyensúlyának a helyreállítását. Wekerle célkitűzései közé tartozott az adók és az illetékek további csoportjának kialakítása, a vasút államosítása, a hitelkonverzió és nem utolsósorban a valuta reformja. Ezt támasztja alá a Szabad-
elvű Párt kritikusa is, aki Wekerlét tartotta a programját tekintve egyedül szavahihe-
tőnek az egész kabinetben.²⁶

VALUTAPOLITIKA A SZAPÁRY-KORMÁNYBAN

Wekerle megtarthatta tárcáját az új kabinetben is, mivel kölcsönös bizalom létezett közte és a kormányfő között, sőt pénzügyminisztersége alatt Szapáry Wekerlét a „jobb kezének” tartotta a minisztériumban,²⁷ és Wekerle szaktudását fel kívánta használni a közelgő valutaszabályozásban. Az osztrák és a magyar pénzügyi körökkel való előzetes tárgyalás után Wekerle Sándor pénzügyminiszter 1890. március 21-én válaszolt az osztrák pénzügyminiszter február 1-i levelére.²⁸ Ebben tisztelettel-

²⁴ *A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16.–1895. január 13.* Szerk. Lakos János. I. köt. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1999. 22.

²⁵ HALÁSZ Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából.* Budapest, A „Nyugat” kiadása, 1911. 376–377.

²⁶ GYÖRGY Endre [Spoudkios]: *A helyzet és a Szapáry-kormány.* Budapest, Athenaeum, 1892. 25.

²⁷ *Graf Julius Szapáry an der Spitze Ungarns. Ein Lebens- und Charakterbild.* Leipzig, Verlag Duncker & Humblot, 1891. 122.

²⁸ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 1363/1890. Wekerle Sándor Julian von Dunajewskinek, Budapest, den 21. März 1890. [MNL OL, K 255. 329. csomó 8. tét. 1673/1890. Piszkozatként felvezetve az előadó-
ívre: Wekerle Sándor Julian Dunajewskinek, 1890. március 20. Popovics aláírásával, nincs iktató-
száma, magánlevél.]

jesen elnézést kért a késedelemért, amit a parlamentáris viszonyokban bekövetkezett változással magyarázott. Röviden felvázolta a korábbi szóbeli megbeszélések véleménykülönbségeit, és úgy gondolta, hogy ezeket mielőbb tisztázni kell. További tárgyalások szükségességét hangoztatta, majd megköszönte, hogy az osztrák pénzügyminiszter Niebauer osztálytanácsost hajlandó Budapestre küldeni. Szólt arról, hogy a következő héten újra kész a reformmal kapcsolatos egyeztetéseket elindítani. Wekerle kérte Dunajewskit, hogy tudassa vele, mely napon fogadhatja Niebauert Budapesten.

Wekerle üzenetére Dunajewski 1890. március 23-án válaszolt, melyben örömét fejezte ki, hogy a valutareformmal kapcsolatos tárgyalások folytatódhatnak. Megírta, hogy Niebauer március 31-én utazik Budapestre az egyeztetésre.²⁹ Wekerle erre az üzenetre úgy válaszolt, hogy a megadott napon fogadja Anton von Niebauer osztályfőnököt.³⁰ Dunajewski március 23-án kelt levelére hivatkozva írt Wekerlének, 1890. március 27-én.³¹ Ígéretét teljesítve mellékelten megküldte egy emlékirat tervezetét, amely az 1867 utáni valutakérdésről tudósít *Denkschrift über den Gang der Währungsfrage seit dem Jahre 1867* címmel, amely az egybehívandó ankéthoz nyújtott informatív segítséget. Kérte, hogy jelölje meg azokat a részeket a tervezetben, amelyek további egyeztetés tárgyát képezhetik. Felkérte Wekerlét, hogy a Niebauerrel folytatott budapesti tárgyalásról tájékoztassa.

ANTON VON NIEBAUER BUDAPESTI LÁTOGATÁSA

A valutaszabályozás kérdésében Budapesten a magyar pénzügyminisztériumban tartott megbeszélésen Anton von Niebauer osztrák osztálytanácsos illetve Wekerle Sándor miniszter és Láng Lajos államtitkár vett részt.³² A tanácskozást 1890. március 31-én tartották. A megbeszélés fő tárgyát az ankétok kérdése képezte, vagyis két külön vagy egy közös ankét kerüljön megrendezésre. Budapesten két, Bécsben pedig egy közös ankétról volt szó. A nehézséget már nem pusztán a kérdés politikai, hanem államjogi természete képezte. Olyan dolgot nem lehetett a törvény hatálya alá vonni,

²⁹ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 1363/1890. Julian von Dunajewski [Anton von Niebauer aláírásával.] Wien, am 23. März 1890. [Vertraulich. Piszkozatként felvezetve az előadóívre.]

³⁰ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 1363/1890. Wekerle Sándor Julian von Dunajewskinek, Budapest, den 25. März 1890. [Nincs iktatószáma. Magánlevélként.]

³¹ MNL OL, K 255. 343. csomó 8. tét. 1037/1891 [1421/F.M.] Julian Dunajewski Wekerle Sándornak, Wien, am 27. März 1890.

³² ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 1657/1890. Relation der Sektionschef Niebauer über die in Angelegenheit der Valuta-Regelung von ihm nach Buda-Pesth unternommen Dienstreise, Buda-Pesth, 2 April 1890.

amely abban nem szerepelt. A törvény indoklásában kétségkívül két ankétról volt szó, maga Niebauer is meggyőződhetett erről. Összevetve az osztrák és a magyar indoklást – utóbbi az osztrák szöveg szó szerinti fordítása volt – Magyarországon egyetlen ankét bizottság összehívása nem volt lehetséges. Ezek után felmerült a külön ankétok lehetősége. Niebauer megjegyezte, hogy ebben az esetben, sem az osztrákok, sem a magyarok nem tudnak a másik fél elképzeléseiről nyilatkozni. Wekerle azonnal kijelentette, hogy nem akar semmiféle zavart, igyekszik kiutat találni. Ígéretet tett, hogy beszél a miniszterelnökkel az ankétok ügyéről, s ennek eredményéről napokkal később tájékoztatást fog adni.

Az ankétok résztvevőit a pénzügyminisztereknek kellett kiválasztania. Ha egy közös ankétra került volna sor, akkor ez szintén államjogi kérdést vetett volna fel. Láng kérte, hogy Niebauer ezt fogadja el, amit azonban ő visszautasított, mondván, hogy erre nincs felhatalmazva. Elmondta, hogy 1890. február 1-jén kelt levélben szólt már erről Wekerlének. Niebauer a jelentésében még Tiszát nevezte miniszterelnöknek, aki már közel két hete nem volt hivatalban.

Anton von Monts³³ újabb jelentést küldött a frissen kinevezett német kancellárnak a reformmal kapcsolatban.³⁴ Ugyanis Niebauer 1890. április 6-án beszédet mondott az osztrák képviselőházban a valutakérdésről. Ezt a beszédet Monts összefüggésbe hozta Wekerle magyar képviselőházban mondott előző évi, októberi beszédével,³⁵ illetve utalt arra az 1889. novemberi memorandumára, amelyben kifejtette, hogy Dunajewski továbbra sem támogatja a valutaszabályozást, sőt semmilyen ígéretet nem tett a szabályozással kapcsolatban.

³³ Anton Graf von Monts (1852–1930) Magyarországgal kapcsolatban már sok tapasztalatot szerzett, ugyanis több évig a bécsi nagykövetségen teljesített külügyi szolgálatot (1886–1890), mint első titkár. II. Vilmos császár 1890. október 29-én nevezte ki Monts bécsi nagykövetségi első titkárt a budapesti főkonzulátus élére. Hivatalát 1890. november 11-én foglalta el. Monts hivatalos formában értesítette Szapáry Gyula magyar miniszterelnököt, hogy budapesti működését 1890. november 20-án megkezdte, tisztét 1894. június 1-jéig töltötte be.

³⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban PAAA), R 8561. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No.: 127. Anton von Monts an Leo von Caprivi, Wien, den 16. April 1890.

³⁵ *Dr. Wekerle Sándor beszédei. 1887–1892.* I. köt. Dr. Wlassics Gyula báró előszavával. h. n. [Budapest], Magyarország Középeurópai Közgazdasági Egyesülete, é. n. [1918.] 120–140. Wekerle ebben a beszédében, amelyet 1889. október 15-én a képviselőházban az 1890. évi költségvetés előterjesztésekor mondott, utalt a valutarendezés szükségességére. „De ha nem is oldható meg azonnal, legjobb meggyőződésem szerint azonnal hozzá kell fognunk e kérdés előkészítéséhez, hogy annak idején, mihelyt a viszonyok engedik, sikerrel meg legyen oldható. És ez a valutarendezés kérdése. Tudom, hogy sokan vannak, még pedig irányadó emberek, kik ma legalább is elhamarkodottnak, korainak tekintenek e kérdés fejtegetését. Tudom, hogy vannak mások, kik a termelési viszonyok alterálása szempontjából e kérdés megoldását magukra és érdekkörükre nézve veszélyesnek tartanák és azt is tudom, hogy fennálló törvényeink, de meg nekem meggyőződésem szerint is, ez a kérdés csak Ausztriával együtt oldható meg czélszerűen.”

WEKERLE 1890. MÁJUSI LEVELE ÉS A KORMÁNYOK ÁLLÁSFOGLALÁSA A VALUTAKÉRDÉSRŐL

Wekerle majd négy hónappal később, 1890. május 29-én válaszolt Dunajewski február 1-jén kelt levelére.³⁶ Három csoportra osztotta a feleletét. Az elsőben az ezüst kurrensről, a másodikban az államjegyek forgalomban tartásáról, a harmadikban pedig az általa elutasított közös ankétről szólt. Továbbá megírta, hogy az Amerikai Egyesült Államok tervbe vette a *Bland–Allison Bill* felújítását.³⁷ Wekerle remélte, hogy az újabb amerikai ezüstvásárlási törvényt elfogadják, mert akkor a bankkal kötendő megállapodás érdekei találkoznak, tehát a bank ezüstkészletének nagy része, amilyen gyorsan csak lehetséges, eladhatóvá válik.

Az Amerikai Egyesült Államok kormánya különböző intézkedésekkel próbálkozott az ezüst világpiacon árát manipulálni. 1890. július 14-én megszületett az úgynevezett *Sherman-Act*, melynek nyomán a korábbi ezüstművásárlási törvényben megszabott mennyiséget megduplázták, így a kincstárnak havonta 4,5 millió uncia ezüstöt kellett vásárolnia.³⁸ Az ezüst ára a törvény életbe lépése után néhány hónapon keresztül emelkedett. Nemzetközileg azonban a törvényi szabályozás nem hozott tartós emelkedést.

1890 közepén a kormányok erőteljesen foglalkoztak a valutakérdéssel. Eduard von Taaffe osztrák miniszterelnök 1879-től töltötte be hivatalát és Ferenc József bizalmát élvezte. Ahogyan Magyarországon a Tisza-éra, úgy Ausztriában Taaffe országglásának korszaka a gazdasági fejlődés időszaka volt.³⁹ Taaffe levélben fordult az új miniszterelnökhöz az igazságügyi minisztériumba küldött magyar nyelvű küldemények ügyében. Nyílt, személyes hangon közölt meglehetősen bizalmas információkat, melyek szerint ismeretségük régi időkre vezethető vissza, ami egyáltalán nem meglepő, ha Szapáry korábbi tisztségeire gondolunk.⁴⁰ Taaffe későbbi, magyar kollégájának írt levelében egyéb fontos kérdések – a beszállásolási törvény és a szeszdó

³⁶ ÖStA, FHKA, FM, Präs. Zl 3137/1890. Wekerle Sándor Julian von Dunajewskinek, Budapest, den 29. Mai 1890. [Nincs iktatószáma. Magánlevélként.]

³⁷ Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusa 1878-ban elfogadta a *Bland–Allison Billt*. A törvény előírta havonta 2 millió dollár értékben az ezüstművásárlást az államokban. Az amerikai kormányzat ettől az intézkedéstől várta az ezüst árának nemzetközi piaci emelkedését.

³⁸ THIEMEYER, Guido: *Internationalismus und Diplomatie. Währungspolitische Kooperation im europäischen Staatensystem 1865–1900*. (Studien zur Internationalen Geschichte Band 19), München, R. Oldenburg Verlag, 2009. 192.

³⁹ MÜLLER, Paul: *Österreich seit 1848*. In: *Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848–1948*. Hrsg. MAYER, Hans. Wien, Springer-Verlag, 1949. 11.

⁴⁰ MNL OL, K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 3. csomó. Eduard von Taaffe Szapáry Gyulának, Wien, 17. Mai 1890.

reformja – mellett a valutarendezéssel kapcsolatban közös kormánytanácskozás rendezését kívánta. Felvilágosítást kért a valutaügy aktuális stádiumáról, illetve érdeklődött a reformmal kapcsolatos előkészületekről.⁴¹ Vagyis a közös anket ügye, amelyet Dunajewski és Niebauer szorgalmazott, egészen Taaffe miniszterelnökhöz jutott el.

Szapáry válaszelevelében nyilatkozott a beszállásolási és a szeszdó reformján túl a valutakérdésről is. Rámutatott arra, hogy: „a valutakérdés sajnálatosan nincs azon helyzetben, hogy az már most a két kormány közös tanácskozásának tényét képezze, az igen kívánatos volna, ha ezen kérdés a két pénzügyminiszter közt közvetlen megbeszéltnék, mi talán alkalmasnak mutatkozik azon időpont, midőn a többi kérdések megbeszélésén esetleg az osztrák pénzügyminiszter különben is lejön”.⁴² Taaffe elfogadta Szapáry javaslatát, és 1890. június 20-án táviratban értesítette őt, hogy a pénzügy- és a honvédelmi miniszterével június 24-én délután 13 órakor a magyar miniszterelnök hivatalában lesz.⁴³

Wekerle május végi levelére Dunajewski 1890. június 20-án válaszolt.⁴⁴ Dunajewski is szólt az Amerikai Egyesült Államok ezüstbeszerzési akciójáról. Úgy gondolta, hogy az ezüst felvásárlással kapcsolatban még nem született meg az új amerikai törvény, amely a Monarchia helyzetét is új alapokra helyezné. A Monarchia ezüstkészlet eladására vonatkozó törekvéseit nagy elővigyázatossággal kell kezelni. A fenti kérdés megítéléséhez – elvessek-e egy bizonyos mennyiségű ezüst kurrens forgalomban tartásának ötletét – még ki kell várni a megfelelő pillanatot.

Dunajewski a 312 millió forint mennyiségű államjegyet kiindulópontként vette, s emellett 100 millió forint értékben sóbányautalványok⁴⁵ is forgalomban voltak. 1889 első félévében államjegyből a következő címletek voltak forgalomban: 50 forintosból 125 millió forint, 5 forintosból 120 millió forint és 1 forintosból 67 millió forint érték. A nagy értékű 50 forintos államjegyeket mindenképpen arany ellenében kellett kivonni az Osztrák–Magyar Bank trezorjaiban található ezüstérmékért.

⁴¹ MNL OL, K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 3. csomó. Eduard von Taaffe Szapáry Gyulának, Wien, 17. Juni 1890.

⁴² MNL OL, K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 3. csomó. Szapáry Gyula Gr. Eduard von Taaffenek. d. n. [Fogalmazvány.]

⁴³ MNL OL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 3. csomó. Telegramm. Eduard von Taaffe Szapáry Gyulának, Wien, 20. Juni 1890.

⁴⁴ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 3137/1890. Julian von Dunajewski [Anton von Niebauer aláírásával.] Wekerle Sándornak, Wien, am 15. Juni 1890. [Magánlevélként továbbítva. Az eredeti levelet csak június 20-án keltezték.]

⁴⁵ A sóbányautalványokat 1848-ban az osztrák kormány bocsátotta ki a gmundeni, aussee-i és halleini sóbányák bekebelezett zálogjegyei alapján, 30 millió forint értékben. 1890-ben már közel 100 millió forint értékű sóbányautalvány volt forgalomban.

A bank ezüstje legalább 160 millió forint mennyiséget tett ki, így ez az összeg az államjegyekkel együtt összesen 285 millió forintot jelentett, amely összeg az 1 forint = 2 frank reláció esetében 570 millió frank volt aranyban. A bank 160 milliónyi ezüstjéből 20 millió forintot tartanának meg ezüst kurrensként a forgalomban.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR BANKKAL VALÓ TÁRGYALÁSOK ELŐKÉSZÜLETEI

Wekerle az ankéttal,⁴⁶ valamint a valuta helyreállításával kapcsolatban 1890. szeptember 9-én válaszolt Dunajewski június 20-i levelére.⁴⁷ Elismerte az ezüst kurrens kérdését, azt azonban az új amerikai ezüstoffvásárlási törvény sorsától tette függővé, és kérte, hogy annak hatásairól egy későbbi megbeszélés alkalmával egyeztessenek.

A továbbiakban a német valutaviszonyra reflektált. Ha a Német Birodalom csak veszteséggel tudta az ezüsteladást végrehajtani, úgy a Monarchia milyen módon küszöbölhetné ki azt? – tette fel a kérdést. Wekerle kijelentette, hogy minél alacsonyabb lesz Londonban az ezüst ára, annál nagyobb vesztesége lesz a Monarchiának. Az amerikai ezüstoffvásárlási törvény közvetlen hatása az ezüst árának emelkedését idézte elő, amely az ezüstkészlet küszöbön álló eladásának veszteségét alacsonyra redukálta. Véleménye szerint ezt a kedvező pillanatot ki kell használni, és ebben Dunajewski támogatását kérte.

Az ezüstkérdést meg kell fontolni, különösképpen az Osztrák–Magyar Bank ezüstállományának minden vert és teljes értékű, általános forgalomban lévő érméjének a sorsát. Wekerle szerint Dunajewski abból a feltételezésből indult ki, hogy a Monarchia minkét állama 160, sőt 165 millió ezüstállományát a bank egyszerűen aranyra váltja át. Megjegyezte, hogy ő más véleményen van, és annak alapján a valutaszabályozás műveletét könnyebben és olcsóbban lehet végrehajtani. A valutaszabályozásból az Osztrák–Magyar Banknak lényeges és kézzelfogható előnyei származhatnának. Ha a bank saját terheit ezüstállományának aranyra váltásával vállalná át, valószínűleg megmaradna egy bizonyos mennyiségű kiveretett ezüstérme mennyiség, amely korábban forgalomban volt. Ez a mennyiség Wekerle nézete szerint arannyal kiváltható lenne.

⁴⁶ Az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződés megújításakor kikötötték, hogy a valutaszabályozás kapcsán ankétokat kell tartani, ezeket valóban megtartották külön-külön; a magyaroké 1892. március 8–10, az osztrákoké pedig 1892. március 8–17 között ülésezett.

⁴⁷ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 4623/1890. Wekerle Sándor Julian von Dunajewskinek, Budapest, am 9. September 1890. [Magánlevélként.]

A magyar pénzügyminiszter sürgette, hogy gondoskodjanak a bank ezüstjének értékesítéséről, mivel nincs garancia arra, hogy az ezüst mennyisége tovább növekedjen. A valutaszabályozás legnagyobb akadályát az ezüstkincs értékesítésében látta. Az ebből származó veszteség jelentősnek tűnt, de ezen abban az esetben lehetett változtatni, ha az ezüst kurrens ötletét alkalmazzák. Ha a Monarchia mindkét államának terhelés nélkül sikerülne a bank ezüstjét aranyra cserélnie, ez lényeges lépés lenne a kérdés megoldásában. A legnagyobb nehézség kiküszöbölhető lenne, és az aranystandard megvalósítása, amely közel fél évszázada húzódik, szavatolná a pénzügyek rendjét.

Az ezüst árának emelkedése – amelyet még hónapokkal korábban nem is remélhettek – a valuta rendezésében egy módon lehet az állam hasznára, nevezetesen az amerikai ezüstfelvásárlási törvény révén. Veszélyes lenne kivárni, hogy más ezüstvalutával rendelkező országok az ezüstkészletüket egy új ezüstspekuláción keresztül értékesítsék. Alig lehetne megbecsülni a piacokra áramló ezüst mennyiségét, és azt még az amerikai ezüstfelvásárlási törvény sem tudná hatástalanítani. Az értékes időt a Monarchia nem hagyhatja kihasználatlanul, így a bankkal az ezüstkincsének eladásáról minél hamarabb meg kell állapodni – állt Wekerle levelében, aki a felmerülő kérdéseket személyes megbeszélés során kívánta tisztázni, ezért szeptember következő hetében Láng Lajost Bécsbe küldte.

A valutareform előkészítésével kapcsolatosan egyeztetések ugyan a két pénzügyminisztérium között már 1889. február 26-án megkezdődtek, de az általuk oly sokszor emlegetett jegybank illetékeseivel folytatott tárgyalásokra csak 1890. szeptember 17-én és október 6-án került sor.

TITKOS MEGBESZÉLÉSEK AZ OSZTRÁK–MAGYAR BANK EZÜSTKÉSZLETÉNEK ELADÁSÁRÓL

A Wekerle által előirányzott találkozót Bécsben tartották meg 1890. szeptember 17-én, s ezen arról tárgyaltak, hogyan lehet a jegybank ezüstkészletének egy részét aranyra váltani.⁴⁸ Láng Lajos államtitkár és Enyedi Lukács osztálytanácsos már 1890. szeptember 15-én Bécsben volt, és aznap Láng Dunajewskivel már egyeztetett is a magyar pénzügyminisztérium álláspontjáról. Ennek lényege az volt, hogy egyetemes szellemben kezdjék meg a bank ezüstkészletének eladásával kapcsolatos tárgyalásokat. Az osztrák pénzügyminiszter nem zárkozott el a magyar javaslattól,

⁴⁸ ÖStA, FHKA, FM, Präs. Zl 4623/1890. Staatssekretär Láng Dienstreise nach Wien [Piszkozatként az előadóiívbe felvezetve.]

vagyis a bank ezüstkészletének aranyra cserélésének ötletétől. Lángot ellenben minden felmerülő kérdésével a valutaszabályozás referenszév pár hónapja kinevezett Friedrich von Winterstein miniszteri tanácsoshoz utalta.

Mivel a jegybank ezüstállományának külföldi piacon történő cseréje, illetve egyébként maga a valutaszabályozás titkos műveletek voltak, így érthető Dunajewski óvatossága és a sajtónyilvánosság kerülése. „Minthogy a miniszter beszéd közben az újságírók kíváncsiságából származható bajokra is utalt, előadtam, hogy én mellesleg a fogyasztási adó terheit tanulmányoznám, a mi mind szemmel láthatólag és felűnőbb, igen alkalmas a leselkedők félrevezetésére” – jegyezte fel utóbb a magyar államtitkár.⁴⁹

Másnap tovább folytak az előkészítő egyeztetések, és Láng megismerhette a valutaszabályozásért felelős osztrák kollégáját: „Beszéltem Winterstein miniszteri tanácsossal, a ki valamivel eleveőbb ember, mint az öreg Niebauer. Talán ennek köszönhető, hogy már (!) holnap összejövünk a bank embereivel.”⁵⁰ Winterstein az ankétok elhalasztását javasolta az ezüstpiacon bekövetkezett változás miatt, ugyanakkor Láng szorgalmazta, hogy azokat még 1890-ben meg kellene tartani.

Így került sor arra a megbeszélésre, amelyen Láng Lajos államtitkáron és Enyedi Lukács osztálytanácsoson kívül Friedrich von Winterstein miniszteri tanácsos, valamint Alois Moser főkormányzó betegsége miatt az Osztrák–Magyar Bank alkormányzója, Karl von Zimmermann és főtitkára, Gustav von Leonhardt vett részt.

Erről az eseményről a jegybank levéltára semmilyen feljegyzést nem őriz, csak az Österreichisches Staatsarchiv pénzügyminisztériumi anyagában található egy jegyzőkönyvi fogalmazvány, azonban az is csak a szeptember 17-ei tanácskozáson elhangzottakat rögzítette. A kormányok küldöttei elmondták a jegybank képviselőinek, hogy a londoni ezüstpiacon megfelelő áron cserélhetnék a bank ezüstkészletét aranyra. Szerintük a csere előreláthatólag olcsóbb lenne, mint a reláció, magyarul kevesebb lenne a veszteség.⁵¹ Az arány kialakítása a Monarchia valutájának helyreállítására kapcsán folytatott megbeszéléseken az addigi ezüst kurrens pénz és az új bevezetendő arany kurrens közötti törvényileg megállapított szám szerint fog történni.

Erre a bank mindkét képviselője egyöntetűen azt válaszolta, hogy egy ilyenfajta átváltás a bank számára súlyos következményekkel járna, egyrészt a fémkészlete

⁴⁹ MNL OL, K 255. 328. csomó 6. tét. 2223./P.M. Láng Lajos Wekerle Sándornak. Bécs, 1890. szeptember 15.

⁵⁰ Uo. Láng Lajos Wekerle Sándornak. Bécs, 1890. szeptember 16.

⁵¹ A reláció az arány a két fém – az arany és az ezüst – közötti mesterségesen megállapított arányszám, melyet az európai országok, vagyis a Monarchia is a század közepétől használtak, úgymint az 1:15,50, azonban az ezüst folyamatos elértéktelenedésétől ez a szám az 1890-es évekre már 1:19,78-ra módosult.

csökkenésével, másrészt mérlege romlásával. A bank könyvei szerint 1 ezüstforint, melynek névértéke 100 krajcár volt, ez azonban a londoni piacon csak 96 krajcárt ért. Másrészt az átváltott font sterlingről a könyvelési alapelvek szerint a bank csak az ezüstrrel egyenértékű 10 forintos 21,5 krajcár (analóg reláció 20 frank = 8 forint 10 krajcár) számlát állíthat ki. Leonhardt és Zimmermann szerint amennyiben az akkori árfolyam mellett váltanának be ezüst forintot arany sovereignre úgy a banknak 13%-os vesztesége keletkezne.⁵²

Láng arra sarkallta a bank tisztviselőit, hogy az ezüstkészletet adják el, és ne várják meg a valuta rendezését. A bank részéről további aggályokat vetett fel az arany- és az ezüstforint osztrák veret közötti törvényesen megállapított reláció – 1:15,50 – elévülése, amelyen véleményük szerint változtatni kell. Zimmermann és Leonhardt megjegyezték, hogy a bank a kezdetek óta ezt a relációt tartotta fent, változtatni ezen úgy lehetne, ha a kormánykasszák az aranyérméket az új reláció szerint fizetnék majd ki. A bank képviselői aggodalmunkat fejezték ki, mivel véleményük szerint az egész művelet egy nagy ezüstspekuláció lenne, amelyet kizárólag a csökkenő ezüstárra alapoztak. Ezért azonban sem a bank tisztviselői, sem a bank nagytanácsa nem vállalhatja a felelősséget a bank részvényesei előtt.

A hivatalos megbeszélést követően Láng, Enyedi és Leonhardt tovább folytatták a tanácskozást. A főtitkár továbbra is hajthatatlannak tűnt az átlagárfolyam tekintetében, és elvetette Enyedi ötletét az ezüstkészlet valós árfolyamon történő eladásáról is. Ugyanakkor kijelentette, hogy amennyiben a veszteséget 0,5–1% között lehet tartani, úgy a bank is belemegy a tranzakcióba.⁵³ „Erre ismét azt válaszoltam – írta utóbb Láng Lajos –, hogy ha mai arany készletét helyezi be a bilanzba, még egy százalék veszteség sem lesz.”⁵⁴

A két pénzügyminisztériumi tisztviselő különbözőképpen értékelte a találkozót, illetve annak eredményeit. Niebauer szabadságából visszatérve értesült a bank-tisztviselőkkel történő egyeztetésről. Kautz Gyulától azt tudta meg, hogy Wekerle hibázott, mivel „túl messze ment a dologban”.⁵⁵ Leonhardt is ugyanezt mondta Niebauernek. Ugyanakkor Láng helyén értékelt az egyeztetéseket, és pozitív elmozdulást konstatált mind az osztrák pénzügyminisztérium, mind pedig a bank részéről.

A következő megbeszélésre 1890. október 6-án került sor, Siegfried Pressburger szerint ugyanazoknak a szereplőknek a részvételével, akik szeptember 17-én is tár-

⁵² MNL OL, K 255. 328. csomó 6. tét. 2225./P.M. Láng Lajos Wekerle Sándornak. Bécs, 1890. szeptember 17.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ ÖStA, FHKA, FM, Präs. Zl 4623/1890. Staatssekretär Láng Dienstreise nach Wien [Piszkozatként az előadóiívbe felvezetve.]

gyaltak egymással.⁵⁶ Niebauer jegyzetei szerint azonban ekkor a két pénzügyminiszter, Julian Dunajewski és Wekerle Sándor is jelen voltak.⁵⁷ A főtitkár javaslatára megállapodtak abban, hogy fontos a reform alapos előkészítése, mivel az aranyvalutát nem elég pusztán bevezetni, hanem azt a Monarchiának fenn is kell tudni tartania. A valutaszabályozásnak egyik legnehezebb és megkerülhetetlen feltétele az államjegyek kivonása volt.⁵⁸ Egy kontingentált mennyiségű ezüst kurrens ellen a bank nem emelt kifogást.

Kautz későbbi jegyzeteiben védelmébe vette Wekerlét. Kifejtette, hogy Wekerle azért szerette volna, ha a bank ezüstjének eladásából származó veszteséget ugyancsak a bank viseli, mert az aranyvaluta alapján állt, és arra ekkor még nem gondolt, hogy az ezüstöt a Monarchiában is elhelyezhetik.⁵⁹

Az osztrák pénzügyminisztériumban tartott konferenciáról Heinrich Reuss, a Német Birodalom bécsi nagykövete is említést tett egyik jelentésében. Beszámolt arról, hogy mindkét pénzügyminiszter részt vett a titkos tárgyalásokon, csakúgy, mint az Osztrák–Magyar Bank képviselője. Reuss benyomása szerint a Monarchia elvetette a frankrendszer adaptációját, ugyanakkor a német márkarendszer meghonosítását is, habár nézete szerint a márkarendszer átültetésének semmi nem képezte volna akadályát.⁶⁰ A német követ azon az állásponton volt, hogy a valutaszabályozásról szóló tárgyalások után a Monarchia már nem tarthatja tovább fent elavult pénzrendszerét. Idézte Wekerlének a képviselőházban kifejtett szándékát, hogy a valuta rendezését az 5%-os vasúti konverzióból származó kamatokkal is finanszírozni lehet.⁶¹ Vagyis az aranyalap fedezéséhez szükséges fémmennyiség beszerzésére a Monarchiának – több mint valószínű – konverzióhoz kell folyamodnia.

⁵⁶ PRESSBURGER, 1972. 557.

⁵⁷ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 4623/1890. Staatssekretär Láng Dienstreise nach Wien [Piszkozatként az előadóiívbe felvezetve.]

⁵⁸ A jegybankot szigorú előírás kötelezte, amely szerint a bankjegyforgalom csak 200 millióval haladhatja meg az érckészletet. A valuta rendezése csak akkor vált lehetségessé, ha az állam kivonja a fedezetlen államjegyeket, ennek kapcsán az állam növelni tudja a jegybank érckészletét, hogy a fedezetlen államjegy helyébe a fedezettel rendelkező bankjegy kerüljön. Az államjegyek kivonására a kiegyezést követő két évtizedben nem került sor.

⁵⁹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Kézirattára (a továbbiakban MTAKK), Kautz Gyula hagyatéka, Ms 1201–1206, Bank és valutarendezéssel kapcsolatos jegyzetek [arany, ezüst, valuta,agio, kamatláb stb.], lapkivágat, 1890–1900. Ms 1201/1. Valutarendezés és Bankunk (elvek) (Teoretikusokkal és általánosokkal) „Wekerle Memoireja”

⁶⁰ PAAA, R 8562. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No. 298. Heinrich VII. Prinz Reuss an Leo von Caprivi. Wien, den 8. Oktober 1890.

⁶¹ A konverzió segítségével az államadósság csökkenthető, melynek értelmében az állam egyes törlesztendő adósságait járadékadóssággá alakítja át. Ily módon jártak el a vasúti építkezések finanszírozása kapcsán is.

Reuss jelentésében kitért Dunajewskire is, akit ugyan a valutarendezés fő ellenzőjeként tartottak számon, ám a rendezésben érdekelt körök, valamint a magyarok nyomására feladta ellenállását.

WEKERLE SÁNDOR ELŐTERJESZTÉSE A MINISZTERTANÁCSNAK A VALUTASZABÁLYOZÁSRÓL

1890 év végén Wekerle kidolgozta a valutarendezés minden egyes apró mozzanatát, és elaborátumát 1891. január 10-én megküldte minisztertársainak, majd a soron következő minisztertanácsai ülésen terjesztette elő.⁶² Wekerle levelében szövegezte arról is, hogy az emlékirat egy tervezet, amely még sok egyeztetést kíván az osztrák kormánnyal és az Osztrák–Magyar Bankkal.

A Szapáry-kormány következő minisztertanácsát 1891. január 15-én tartotta, amelyen Wekerle szóban előadta javaslatait. A beszéd a jegyzőkönyvben 29 oldalt tett ki. Az aznapi minisztertanácsra ez volt az utolsó, egyben a hatodik pont és *A tervezett valutarendezés alapelvei* címet viselte. Wekerle hat pontban foglalta össze mondandóit.

Az elsőben a valuta rendezetlenségéből fakadó pénzügyi és gazdasági hátrányokról szólt, a másodikban a valuta minőségének kérdéséről, a harmadikban az aranyalapra való áttérés szükségességéről. Itt fejtette ki az aranyvaluta bevezetésének feltételét. Kiemelte, hogy az Osztrák–Magyar Bank adósságait rendezni kell. A nemzetközi hitel- és fizetőképesség mérője a bank, ezért a bank legyen felkészülve minden eshetőségre. Magyarországon előtérbe kell helyezni a magánszektor fejlesztését a banki szférával szemben. A bank 80 milliós adósságának egy részét vissza kell törleszteni.

A negyedik pontban Wekerle szorgalmazta az arany mielőbbi beszerzését, amire Argentína⁶³ és Románia⁶⁴ is képes volt, így a Monarchia is feltűnés nélkül megte-

⁶² MNL OL, K 255. 343. csomó 8. tét. 66./P.M. A valutaügyben készült minisztertanácsai előterjesztést tanulmányozás végett az összes m. k. miniszter uraknak megküldetik. [Levél és az emlékirat mellékletként.] Budapest, 1891. január 9. Popovics Sándor aláírásával. Wekerle január 10-én írta alá az eredeti levelet.; MNL OL, K 255. 358. csomó. 8. tét. 127 oldalas tervezet a *Valuta rendezése* címmel, melynek 21 táblázatos melléklete van.

⁶³ Az argentin kormány bevezette az aranystandardot, amelyhez a gazdaság nehezen alkalmazkodott, ugyanis kezdetben túl kevés volt a kibocsátott pénzmennyiség, ami deflációt idézett elő, viszont a pótlólagos pénzkibocsátás inflációhoz vezetett.

⁶⁴ Románia az 1890. március 17-én elfogadott törvény szerint a valutájának alapjául az aranyat tette meg. A Román Nemzeti Bank 1890. március 28-án jóváhagyta azt a törvényt, melynek megfelelően a királyság csatlakozott az aranystandard rendszerhez.

hetné. Az ötödik pontban a valutarendezés javasolt módjáról esett szó. Az utolsó, hatodik pontban pedig Wekerle arról beszélt, hogy milyen költségekkel járna a valuta-reform. Szerinte a valutarendezés költsége 265 millió forint, vagyis 315 millió új aranyforint. Ausztria viselné a sóbányautalványok rendezéséből eredő és az államjegyek bevonásával keletkező 312 millió forintot meghaladó többletköltségek fedezését és a 80 milliós bankadósság visszafizetését. A költségek rendezéséhez Magyarország a kvóta szerinti 30%-ban járulna hozzá, amelyhez hozzátartozik a 80 milliós bankadósság törlesztése is. Wekerle szót arról is, hogy nem támogatja a többszintű bankrendszert, és egy önálló magyar jegybank „felállítását mellőzendőnek” véli.⁶⁵ Fenn kell tartani a bank dualisztikus szervezetét és meg kell erősíteni pozícióját. Ezért a következő öt évben vissza kell fizetni 80 milliós adósságából 50 milliót. Az aranyvalutára való áttérésből a jegybanknak előnyei származhatnak, például a reláció megállapítása után (1 forint egyenlő 2 korona) az árszín emelkedésével az aranyfedezet magasabb összeget érne, a 80 milliós adósság egy részének visszafizetése esetén a bank szabadalmi idején belül annak kamatai előnyét képezik, valamint üzletköre bővülése esetén a nyeresége is fokozódhat.

A Wekerle által előadottakat a minisztertanács jóváhagyta, és a valuta-reformot közgazdasági, politikai és hadászati szempontból is megalapozottnak és szükségesnek tartotta. A pénzügyminisztert megbízták, hogy vezesse a tárgyalásokat és az eredményekről időről-időre számoljon be a minisztertanácsnak. A rendezés alapja a tiszta aranyvaluta legyen és a pénzrendszer alapját a frankvaluta képezze, a szükséges arany mennyiség beszerzését pedig mihamarabb kezdjék meg. A rendezés az egész Monarchiára terjedjen ki, és tartsák fent a közös jegybankot. A bankkal meg kell állapodni a költségek viseléséről, valamint az osztrák kormánnyal is, mellyel a kvóta szerinti 30:70 arányú megosztást kell figyelembe venni például a 312 milliós államjegyekből álló függő államadósság tekintetében. Határoztak arról is, hogy a 80 milliós bankadósság visszatérítendő részének 30%-át az 1878. évi XXVI. törvény cikk értelmében a magyar kormány fizetné ki.

ÖSSZEGZÉS

Míg korábban a reform kezdeményezésében egyoldalúan kiemelték Wekerle szerepét, a forrásokból egyértelművé vált, hogy az osztrák fél is legalább annyira aktív szerepet töltött be. A kutatási eredmények alapján az a következtetés vonható le, hogy a reform beindításában az osztrák minisztérium tisztikarának is meglehetősen

⁶⁵ MNL OL, K 27. MTJK, 1891. január 15. 6. pont

fontos szerep jutott. Az egyik ilyen háttérember Anton von Niebauer, akinek a személyét fontosnak tartom kiemelni. Dunajewskivel ellentétben Niebauer látta a problémák gyökerét, és tudta is a megoldást, melyet az aranyvaluta bevezetésében talált meg. Ő volt az a személy, aki a háttérben az ügyeket vitte, és megszervezte a tárgyalások menetét.

Az osztrák és magyar pénzügyminisztériumok vezető munkatársai (miniszter, államtitkár és osztályfőnök) a valutaszabályozás kezdetekor nem tudták, hogy a valutareform mit jelentsen. Jelentse-e a készfizetések megkezdését? Jelentse-e az ezüstvaluta korábbi pozíciójának visszaállítását, tehát rehabilitációját? Vagy jelentse azt, hogy egy új úton induljanak el – melynek alapján értelmet nyer a valutaszabályozás kifejezés –, vagyis meghonosítsák az aranyércet a pénzrendszerben? Amennyiben az aranyat választják pénzük alapjának, akkor mit kezdjenek az óriási mennyiségű, olcsó ezüstkészlettel? Egy vagy több menetben hajtsák végre az aranyalapú pénzrendszerre való áttérést? Hogyan áll majd mindehhez a jegybank? A reform megindításakor ezek a kérdések foglalkoztatták leginkább az események résztvevőit.

1889-re Tisza és kormányának tagjai között a viszony nem volt felhőtlen, ugyanis a miniszterek már más állásponton voltak a Generálishoz képest. A lehetséges utódok között Wekerle neve egyáltalán nem merült fel. A kabinet egyben maradt és Szapáry lépett előre földművelésügyi miniszteri pozíciójából mint miniszterelnök. Szapáry és Wekerle között ekkor még mindig szoros szakmai és magánkapcsolat állt fenn. Mivel közgazdasági vonalon nagy volt közöttük az összhang, illetve az egyetértés, így csak politikai téren akadt nézeteltérésük. Szapáry érezte Dunajewski ellenszenvét Wekerlével szemben, s ezt egyes esetekben igyekezett tompítani, vagyis Wekerle mellé állt.

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A POLITIKAI NEMZETFOGALOM ÉRVÉNYRE JUTTATÁSA ÉS A DUALIZMUS KORI TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEK TARTALMI ÁTHANGOLÓDÁSA

Írásomban arra keresek választ, hogy a dualista korszak magyar történelemtankönyveiben milyen szerep jutott a nemzet fogalmi megragadásának, milyen mélységben és mely összefüggések mentén került előtérbe, mennyiben mutatkozik kontinuitás illetve mely vonatkozásban tapintható ki változás vagy hangsúlyeltolódás a vele kapcsolatos elbeszélésekben. Kiindulópontként szükséges rögzíteni, hogy a lényegében a hazai nyelvek hivatalos használatát szabályozó nemzetiségi egyenjogúságot kimondó törvény elfogadásával, különösen annak a Deák Ferenc által megfogalmazott preambulumaival a magyar törvényalkotás első ízben definiálta a nemzet fogalmát.¹ Ezen kodifikációs aktus természetesen nem írta felül sem a nemzetfogalom eredendő szemantikai összetettségét, ahogy arra sem tett kísérletet, hogy megkérdőjelezze vagy csökkentse a nemzetkonceptió kiiktathatatlan nyelvi-kulturális vonatkozásait. Maga a tény azonban, hogy annak *politikai* jellegét emelte piedesztálra, óhatatlanul magában hordozta a fogalom kulturális, tehát etnikai vonatkozásainak is alsóbb regiszterbe utalását. A rendelkezésemre álló terjedelmi keretek okán kizárólag a korszak magyar nyelvű és középszintű oktatásra szánt tankönyveit vizsgálom, eltekintve az évszázadok során kialakult és a 19. század második felében tovább differenciálódó oktatási rendszer, valamint az iskolafenntartói hálózatonként többé-kevésbé eltérő tanügyi szabályozások szerteágazó kérdéskörének tárgyalásától.²

Az 1848 előtti tankönyvekben lényegében nem merült fel még problémaként a nemzet mibenlétének meghatározása, a néhol felbukkanó *nemzetiség* kifejezés alatt pedig jellemzően a magyar nemzeti sajátosságok összességét értették. A neoabszolutista évtized kényszerű szünete után 1860-tól újrainduló hazai tárgyú történelemok-

¹ „[...] Magyarország összes honpolgárai, az alkotmány alapelvei szerint is, politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja [...]” 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

² Mindezekről lásd KLAMARIK JÁNOS: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Budapest, Eggenberg, 1893.

tatás³ igényeihez igazított tankönyvekben ellenben nemcsak körvonalazódott már a nemzet és a nemzetiségek fogalmi szétfejlődése, elkülönítése, de egyre fokozódó figyelemben részesült a közöttük fennálló viszony tisztázása. E folyamat kezdetén azonban a későbbiek fényében meglepőnek ható terminológiai képlékenységgel szembesülhetünk még.

A pápai református kollégium tanára, Bocsor István nagy lélegzetű tankönyvének bevezetésében a *politikai értelemben* vett *nép*terminus például magasabb rendű kategóriát képez, mint a többes számban emlegetett *nemzetek*, gondolatmenetét ezért hosszabban idézem. „Magyarország történelme azon események láncolata, mellyek mint a népszellem szabadságra fejlődése tényezői a magyar földön települt nemzetek életében jelenkorig lefolytak. Magyarországot mint minden államot két lételeme, föld és nép alkotja. Magyarföld és magyar nép mint test, és lélek elválatlanok. A kettő összenőtt egysége teszi Magyarországot saját egyediségét. A kettő költsönös hatása, működése teremti a magyar nép saját szellemét. A történész az illy szerves egységből állammá nőtt Magyarországot, akármely erővel szabdalta el idővel a hatalom vihara, minden a magyar korona hatósága alatt álló országok összegének tekinti. Magyarföld alatt hát nem csak a sajátképeni Magyarországot, hanem Erdély- Tót-Horvát- Dalmátországokat s végvidékeket is érti. Magyar nép nevezet alá pedig mind azon nemzeteket összefogja, mellyek az érintett földeken hont alakítottak maguknak. [...] Magyarország *népe* azon sokféle elemekből, mellyeket a magyarok részint magokkal hoztak (magyar, kun, kazar, orosz), részint beütésükkor itt találtak (avar, szláv, bolgár, oláh, german), részint a külföldről újonnan betelepítettek, határozottabb jellemű nemzetekké kezde tisztulni.”⁴ Az 1830-as években Berlinben tanuló történelem- és közjogprofesszor „Magyarország népe” alatt tehát mindenkor *lakosságának összességét* értette, amely nyelvi-szokásjogi értelemben oszlott nemzetekre, miáltal az ország Szent István óta „többszempertű”-nek tekinthető, és amely jelenséget Bocsor, lényegében a reformkori közgondolkodáshoz hasonlóan maga is hátrányos adottságként értékelt.⁵ A hegelianus Bocsor szóhasználata összefüggésbe hozható

³ Az 1849-ben hazánkban is bevezetett osztrák középiskolai tanterv értelmében ugyan oktatták a birodalmi történelem részeként a szülőföld (*Heimat*) történetét is, de az nem önálló tantárgy keretében történt, mint 1849 előtt vagy 1860 után. *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf)*. Ford. SCHAFFHAUSER Ferenc. Budapest, OPI, 1990. 50, 192. – Vö.: KLAMARIK, 1893. 130.

⁴ BOCSOR István: *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre. Főtanodai, s magánhasználatul*. Pápa, Magda, 1861. I. köt. 1, 149.

⁵ „Pannonia, Dacia, Hunnia, Avaria nemzet tarkasága ritkult ugyan a magyar uralom alatt, de mint látjuk, egyfélésegre nem jutott. István azon elvének »az egy nyelvű, és egy szokásu ország gyöngé és törekeny« igyekezék a magyar nép megfelelni, s első korszakában már megveté azon sok nemzetiség alapját, melly mai napig olly keserű viszályokkal tövisezi élte folyamát.” Uo. 151.

a nemzetfogalom átértelmeződéséhez vezető 1860-as évekbeli élénk politikai és publicisztikai vitákkal is, amelyek a már említett nemzetiségi egyenjogúságról hozott törvény révén végül az *egy* politikai nemzet és az alá besorolt nemzetiségek konceptuális szétválasztását eredményezték.

Amíg Bocsor narratívájában még többé-kevésbé azonos súlyú népcsoportok rivalizálásaként értelmeződik a hazai magyar és nem magyar „nemzetek” kapcsolata,⁶ a dualizmus kori tankönyvek már a magyar (politikai) nemzet és a benne foglalt népeknek, később mindinkább nemzetiségeknek nevezett hazai népcsoportok *alá-fölrendeltségi viszonyát* rögzítik. Eleinte jellemzően semleges ténymegállapítás formájában tételeződik, hogy a magyar nemzet *nyelvileg* nem egységes, mivel tagjai, az ország lakosai több nyelven beszélnek, miközben mindannyian a magyar nemzet tagjai.⁷ Később, a századfordulón és a 20. század első éveiben viszont egyre nagyobb hangsúly helyeződik az állammal azonosított (politikai) nemzet etnikai *semlegességére* és arra, hogy a közös jogok és köteleességek a hazában mindenkire *egyaránt* vonatkoznak.⁸

⁶ „Vallás és pap hozták elő minél többféle idegenek befogadását; szerencsétlenségére a magyarnak, ki e sokféleséget értelmi túlsúlyával vagy erővel *soha sem bírta vagy akarja egybeolvasztani*. István nem gyanítja jó szándokában, hogy utána 8 század múlva is mélytelyt okádjön az általa elhintett mérgező maszlag.” Uo. 58. (Kiemelés tőlem – L. L.)

⁷ „Régi krónikáink szerint sokféle nyelvű népet találtak itten már őseink; azt meg a történelem nyomán láttuk, hogy az idők folyamán egyre vándoroltak be idegen nyelvű népek: németek, besenyők, kúnok, ruthének, czigányok, szerbek, horvátok, tótok. A magyar, mint házi gazda, szívesen fogadta e »vendégeit«, megosztva velök kenyereit, sokan átvették nyelvét is a jó gazdának, mások nem, de azért – beszéljenek bármily nyelvet – e haza határain belül *mindnyájan a magyar nemzetnek tagjai*.” VARGA Ottó: *A magyarok történelme a tanterv alapján középiskolák alsó osztályai számára*. Budapest, Franklin, 1886. 106–107.

⁸ „A ki a magyar állam területén született, állandóan itt lakik és a magyar törvényeknek van alávetve, az a magyar állam polgára. A magyar állam polgárai alkotják a magyar nemzetet s alkotmányunk szerint jogokban és köteleességekben egyenlők. A magyar állampolgárság a társországokra is kiterjed: lakosaik magyar állampolgárok.” SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig*. A gymnasium és reáliskola IV. osztálya számára. Budapest, Franklin, 1901. 124. – „Ámbár tehát a törvény nem tesz különbséget Magyarország lakossága között sem a származás és nyelv, sem a vallás szerint, mert mindnyájan egyforma jogokat élveznek és egyforma kötelezettséggel tartoznak az állam iránt: mind e mellett éppen származás és anyanyelv szerint többféle népcsoportot szokás megkülönböztetni, s e népcsoportokat *nemzetiségeknek* nevezük. [...] A nemzetiségeknek éppen olyan jogaik és szabadságaik vannak, mint az uralkodó nemzetnek, a magyarnak; nyelvüket és irodalmukat minden korlátozás nélkül művelhetik, de az állam hivatalos nyelve a tulajdonképi Magyarország területén a magyar, Horvát-Szlavonországban pedig a horvát. Törvényeinket a nagyobb nemzetiségek nyelvére is lefordítják hivatalosan.” ANGYAL Dávid: *A magyarok története a középiskolák IV. osztálya számára*. A földrajzi függelékét írta VÁCZY János. Budapest, Lampel, 1902. 181–182.

A politikai értelemben vett nemzet közép- és korai kora, valamint modern felfogása közötti, társadalomtörténetileg is alapvető különbségének kérdése ugyanakkor jóval ritkábban került terítékre. Tételszerű kifejtésre nem vagy inkább csak érintőlegesen⁹ találni példát a dualizmus kori középkorai történelemtankönyvekben. Leginkább – a hajdani dáki főváros, Sarmizegetusa helyén található várhelyi ásatások révén elhíresült – Király Pál tankönyve emelhető ki e vonatkozásban, aki a modernitás előtti magyar nemzetkonceptió jellemzésekor az ókori római polgárjoggal vont párhuzamot.¹⁰ Ugyan másoknál ez a társadalmi kategóriára szűkülő nemzetfelfogásértelmezés ilyen explicitté tett formában nem fordult elő, viszont többen is kitértek a *nemesi jogállás* nemzetiesítő szerepének hazai jelentőségére,¹¹ amelynek természetesen Hunyadi János volt a legismertebb iskolapéldája.¹² Volt azonban a hazai történelemnek egy olyan jelensége, amellyel kapcsolatban mégis tipikusan magyarázatra szoruló problémaként vetődött fel a nemzet modern és premodern koncepciója közötti, kevés figyelemre méltatott különbségtétel. A dualizmus korában, ha nem is részletekbe bocsátkozóan, de mindenestre szabatos fogalmi tisztázást kívánt már, hogy Erdélyben mit értettek hagyományosan „nemzetek” alatt.¹³

A fogalmi meghatározások után azoknak a toposzoknak és narratív sémáknak a körére térek rá, amelyek a hazai történelemtankönyvekben vélelmezhetően a politikai értelemben vett nemzet megszilárdítását elősegítendő kaptak helyet vagy értelmeződtek át. A modern nemzetfogalom definiálása kapcsán felhozott idézetekből is nyilvánvaló, hogy a tankönyvszerzők milyen fontosságot tulajdonítottak az etnikailag elvileg semleges állam és polgárai közötti kapcsolat rögzítésekor az államnyelv fontosságának, miközben kifejtetlen maradt, hogy tulajdonképpen annak tudása

⁹ Széchenyi István kapcsán olvashatjuk például az alábbiakat Marczali Henriknél: „[...] mihelyt megszűnik hazánk nemesi országnak lenni, kérdésbe jő a magyar faj uralma. A nemesség nagy többsége magyar, de a jobbságysága nem az.” MARCZALI Henrik: *Magyarország története. Középkorú iskolák számára*. Budapest, Athenaeum, 1894. 196.

¹⁰ „Nálunk nem a nyelvi, hanem a rendi társadalom képezte a nemzetet. Mégis a *magyar* szó hazánkban majdnem teljesen megegyezett a *civis Romanus* értelmével.” KIRÁLY Pál: *Magyarország története a középkorú felső osztályainak használatára*. Budapest, Lampel, 1897. 273.

¹¹ „A magyar társadalom alapja volt a nemesség. Tagja a szent koronának [...]. Védőkarja az uralkodó dinasztíának és ereje az országnak. Minden egyes nemes egy része a nemzetnek, ezért nevezik a nemességet „tekintetes hazá”-nak.” JÁSZAI Rezső: *Magyarország oknyomozó története. A középkorú VIII. osztály számára*. Budapest, Lampel, 1904. 195.

¹² A kérdéstről részletesen: LAJTAI L. László: Genealógia és nemzetépítés. Hunyadi János származásának újraértelmezései a 19. század és a 20. század elejének magyarországi történetírásában és tankönyveiben. *Kommentár*, 2017/2. 100–127.

¹³ „A tulajdonképeni Erdély ismét három külön részből állott: a magyar nemzet, a székely nemzet és a szász nemzet földjéből. A három »nemzet« nem jelentett három külön nyelvű népet, mert a székelyek is magyarok voltak.” SZIGETHY Lajos: *Magyarok története. Középkorú IV. osztály számára*. Budapest, Singer és Wolfner, 1901. 26.

vagy nem tudása teremt valós különbséget az állam különböző *anyanyelvű* polgárai között. Ez utóbbi implicit elismeréseként azonban idővel egyfajta „értékhierarchiába” kezdett el rendeződni a hazai nemzetiségek tankönyvi megjelenítése, melynek alapját az *asszimilálódási hajlamuk* képezte.¹⁴ A századfordulót követően pedig az elmagyarosodás számbavétele nemcsak a múlt vonatkozásában, a történelmi folyamatok eredményének konstatálásaként, hanem a jelen és a prognosztizálható jövő tekintetében, azaz egyfajta (jóllehet kimondatlan, mégis sugallt) *elvárás*ként is megfogalmazódik immár.¹⁵ Nagyjából ez időben rögzül a hazai történelem mindenkori nem magyar eredetű lakosságának égtájak szerinti csoportosítása kiegészülve azzal a megfontolással, hogy milyen szempontból és mértékben járultak hozzá azok a nemzet egészének fejlődéséhez. A lényegében toposszá vált felosztás szerint a magyarság Kárpát-medencei elhelyezkedéséhez képest nyugatról érkezők *civilizatórikus* (anyagi és műveltségbeli) teljesítményük okán, a keletről jövők pedig a magyar ajkú lakosság *demográfiai súlyának növelése* szempontjából eredményeztek számottevő gyarapodást.¹⁶

¹⁴ „[...] elsőben állták útját [ti. a szlovákok a 18. században az Alföldön] a magyarsághoz való simulásukkal úgy a németnek, mint a szerbnek, és ez úton nagy szolgálatokat tettek nekünk. De a tót mellett birokra kél a sok idegen elemmel a *magyar* is, az ő tulajdonképeni hazája, az Alföld birtokáért. [...] És nyomban megkezdődik a sok idegen magyarosodása is, előbb a német, aztán a tót; pedig a század nem ismer nemzetiségi politikát. Ide vezetett az uralkodó katolikus irány, mely igaz, sok éjszaki protestans magyar várost is katolikus tóttá tett, de visszafizette délen, hol a szerbek vallására támadva, őket azzal együtt nemzetiségükből is kiforgatta. De az ily erőszakos változtatások csak esetek: általános az önkéntes magyarosodás. [...] És oly gyors e változás, hogy már a második generatio tiltakozik, hogy öt németnek, svábnak tekintsék: mert ő született magyar! Még a névmagyarosítás sem ismeretlen; valóban: *van abban a földben, levegőben valami.*” VARGA Ottó: *A magyarok oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Franklin, 1896³. 205. – „Legelőször az országba jött németek mentek át a változáson. [...] Dialectus helyett nyelvet nyertek, falu helyett hazát, zsarnok helyett nemzetet. Már a második nemzedékben tiltakoznak az ellen, hogy őket sváboknak, németeknek tekintsék. Azt kívánják, hogy úgy nézzék őket, mint a született magyarokat. A németek példáját híven követték a tótok is.” KIRÁLY, 1897. 273.

¹⁵ „A kazarak [...] teljesen egybeolvadtak a magyarokkal. Az örmények is teljesen elmagyarosodtak. De az oláhok, szlávok, a németek és főleg az erdélyi szászok megóvták anyanyelvüket és nemzeti-ségüket. Az ország különböző vidékein s kivált a városokban lakó németek között a magyarosodás örvendetesen *terjed*. [...] A magyarság beolvasztó erejének és a magyarosodás terjedésének bizony-sága, hogy a magyarul tudók száma több mint 10 millió. [...] A németek száma is tekintélyes még, ámbár a szászok kivételével nem is idegenkednek a magyarosodástól. 2 milliónyi számuk a lakós-ság 11 %-a. A románok (oláhok és olaszok) az ország délkeleti és délnyugati részein szinte keveret-nülül laknak s azért magyarosodásuk is *lassan halad*. Még mindig 2.8 millió a számuk s ez a lakósság 14,5 %-a.” UJHÁZY László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme a középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Szent-István társulat, 1906. 334. (Kiemelés tőlem – L. L.)

¹⁶ „A Nyugatról jött települők a nemzet művelésére voltak nagy hatással, a Keletről betelepültek pedig föloszlódván a nemzetben, ennek számát gyarapították.” VARGA, 1896. 51. – „Nyugatról és keletről szórványosan és seregesen, szinte a királyság megalapítása óta tart e beköltözés, amely

A magyarság európai térfoglalása és nyugati típusú keresztény államalapítása kulcsfontosságú esemény volt, amelyre minden Magyarország-történeti tankönyvszerző reflektált, a téma összetettségét és a benne rejlő, nemzeti identitást erősítő potenciált azonban nem mindegyikük és korántsem minden aspektusában bontotta ki. A kérdés tárgyalásakor az első helyre magától értetődően a honfoglalók *hadászati-harcászati* fejlettsége és katonai teljesítménye került, amely a Kárpát-medencei riválisok fölé, a korabeli nyugati szomszédokkal pedig azonos súlycsoportba emelte őket.¹⁷ Noha szinte nem akadt olyan korabeli középiskolai tankönyv, amely ne tett volna említést a Kárpát-medencei, alapvetően szláv szubsztrátum nyugati művelődésközvetítő szerepéről, mégis egyöntetű – már a kiegyezés előtt alapvetésnek számító – meggyőződése lett a magyarság értelmi felsőbbbsége a többi „itt talált nép”-hez illetve nemzetiséghez képest.¹⁸

A honfoglalók katonai fölényénél és relatív műveltségi/kognitív előnyénél tartósbabnak, történelmi léptékkal mérve pedig a legjelentősebbnek bizonyult a magyarság államszervező és *-fenntartó* képessége. Ez volt az a politikai nemzetfelfogás tekintetében alapvető jelentőségű szempont, amelyet a tankönyvszerzők gazdag és változatos kontextusokba helyezve igyekeztek alátámasztani, és amelynek vezérmotívuma a kiegyezés *előtti* és *utáni* időszakban egyaránt megtalálható. Erős a gyanú, hogy a diskurzus ősforrása a század közepi magyar történetírás (Horváth Mihály

germán, román és turk elemekkel szaporította meg az ország lakosságát. Valamint két irányból történt, hatása is két irányban nyilvánult. A műveltség és vagyonosodás javára vált a nyugati, a nemzet számbeli erejét növelte a keleti beköltözés. Mert amíg *német, francia, olasz* és *spanyol* a társadalom és közgazdagság fejlesztésével szerzé meg a széleskörű kiváltságait, a *bessenyő, kun, jáász* és *palóc* a magyarságba való teljes beolvadásával szolgált rá a magyar nép jogaira és szabadságaira. Mindkét téren érvényesültek az *izmaeliták* és szinte hatástalan maradt az *oláhok* betelepítése.” UJHÁZY, 1906. 65–66.

¹⁷ „A szláv előbbre volt a magyarnál a társadalmi életben, de messze hátrább állott a harcászat és államalkotó erőben.” VARGA, 1896. 29. – Az 1910-es években pedig már a nyugatiakkal szembeni erőfölény tézise is megfogalmazódik: „[...] a magyarság nem maradt mögötte a többi egykorú népvándorlási csoportoknak sem műveltségi, sem hadi, sem politikai tekintetben. Sőt ép e két utóbbiban még a már rég megtelepedett nyugatiakat is felülmúlták bizonyos tekintetben.” LAURENTZI Vilmos: *Magyarország oknyomozó története*. Brassó, Herz [1912] 43.

¹⁸ „Legelsők voltak köztök 1) a magyarok, kik a velök rokon székelyekkel, s a társhódító és beléjük olvadt kunok-, és kazarokkal nem csak hatalom, hanem műveltség és fensőbb szellem által is urai lőnek a többinek.” BOCSOR, 1861. I. köt. 149. – „Mindezen népek fölött természetesen a magyar elem volt az uralkodó, nem csupán azért, mivel övé volt az ország, hanem mert szellemi képességeinél fogva is méltán vihette közöttük a vezérszerepet. A magyarság szellemi fölényét mutatja az a körülmény is, hogy egyes politikájával, engedményeivel mindezen népeket lassanként önmagába olvasztotta és saját érdekeinek harcosaiávé tette. És ha ez az egybeolvadás változtatott is a nemzet külsején, szokásain, egész minemüségén, azért nyelvéhez és nemzetiségéhez egyforma szívóssággal ragaszkodott a magyar.” JÁSZAI, 1904. 56.

mellett) legnagyobb formátumú alakja, Szalay Lászlónak a Magyarország-történeti szintézisében keresendő. A veretes gondolatmenetet logikája és összetettsége miatt teljes hosszában idézem. „Századok óta híjába fáradozott egy sereg nép, híjába a keleti és nyugoti birodalom ezen, a’ természetből kijelelt földegészen, a’ Kárpátoktól Adriáig, Szárhegytől a’ székely havasokig egy politicalai egésznek alkotni. A’ feladás nagy volt, ’s megfejtésével a’ magyar fajt bizta meg a’ gondviselés. Első fellépésünk Europa’ színe előtt hatalmas szolgálat vala, mellyet állodalmunk’ alkotása által a’ polgárisodásnak tevének; ’s nagyobb hasznát senki sem vette e’ szolgálatnak mint a’ németség, melly az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, ’s melly a’ magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élösködött tehetetlen népségek’ romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett, délről és éjszokról szövödvén Pannonia ’s Dácia fölébe, még mielőtt a’ frank és hohensaufi császárok szereplésökhez foghattak volna. Palacky mondja, nem mi: hogy a’ magyarok’ letelepedése a’ legnagyobb szerencsétlenség volt, melly a’ szláv világot évezredek’ folyamataiban éré vala; hogy a’ magyarok az épen alakulóban levő óriás szláv birodalom’ szívébe czövekelvén be magokat, a’ szlávok’ reményeit elenyésztették örökre.”¹⁹

Szalaynak a cseh romantikus történész és politikus František Palackýt átértelmező alapvetésében a magyar honfoglalás és államalapítás *világtörténelmi* jelentőségű és szilárd *geopolitikai* következményekkel járó kulcsmozzanatnak tekintendő, mivel először jött létre tartós és máig fennálló államalakulat egy addig ütközőzónának számító térségben, ami egyúttal hathatósan elhárította annak veszélyét is, hogy a régióban olyan világbirodalom képződjék, amely azonos etnikai bázisra támaszkodhat a térség határain innen és túl. A korban ez utóbbi alatt természetesen mindenki a cári Oroszország agresszív területgyarapító politikájával azonosított „pánszláv” fenyegetést értette, Szalay argumentációja azonban nem állt meg „félúton”, és azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a magyarság geopolitikai elhelyezkedésének legnagyobb haszonélvezője a csírázás állapotában lévő szláv államalakulással szembeni terjeszkedés útjára lépő *németség* lett. Harmadrészt, jóllehet erre inkább csak célzott, mintsem hogy e helyen kifejtette volna, mindezt a *civilizálódás* („polgárisodás”) érdekében tett határozott történelmi előrelépésként állította be. E három fő pillérből egybeálló gondolati építményre támaszkodva nem volt nehéz eljutni az osztrák–magyar kiegyezés történelmi megalapozottságának érvéhez egyfelől. Másfelől pedig olyan, évszázadokkal korábban már világosan megfogalmazódó toposzhoz lehetett általa kapcsolni, mint a *kereszténység védőbástyája* gondolat, amely a koraujkori folyamán

¹⁹ SZALAY László: *Magyarország’ története*. Lipcse, Geibel, 1852. I. köt. 3–4.

fokozatosan átalakult a magyar nemzeti hivatástudat eszméjévé, majd a 19. századtól a magyarság civilizációs küldetésének alakváltozatával gazdagodott tovább.²⁰

Szalay érvrendszeréből a kérdés világtörténelmi perspektívába helyezésének szempontja már az 1860-as évek eleji történelemtankönyvekbe bekerült. Amíg Bocsor interpretációjában nem igényelt különösebb kommentárt,²¹ egy ugyanabban az esztendőben megjelent tankönyvben viszont – a Szalaynál is olvasható – isteni gondviselés tervének részeként, egy klasszikus hanyatlástörténet kontrasztjában magasztosult a tanulóifjúság elé.²² E tankönyvszerző annyira fontosnak tartotta Szalay gondolatmenetét, hogy könyve mottójaként, mintegy a nemzeti történelem summájaként emelte ki a „Magyarország hivatása” címmel ellátott, konklúziójában már nemzetgazdasági szempontot is felvillantó parafrázisát: „Magyarország a nagy német föld mellé van fektetve váralakkal, hogy annak, mint a mivelődés egyik főhelyének, védfalául szolgáljon. Innen következik, hogy ide vitéz és mivelődésre hajlandó nép kell. Magyarország délkelettel is szorosan érintkezik, következésképp arra is van hivatva, hogy a német miveltséget ne csak védje, hanem elfogadva tovább is terjessze Ázsia felé. Magyarországnak kereken kivágott alakja is van, innen az ő hivatása az önállóság és egység, hogy egy lélek, egy házigazda legyen benne, a ki által a közigazdaság vezettségé.”

A kiegyezés megkötése után íródott tankönyvekben a világtörténelmi szerep, a geopolitikai stabilitás megteremtése és fenntartása, valamint a – mai terminussal

²⁰ TERBE Lajos: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). *Egyetemes Philologiai Közöny*, 1936. 297–351. – CSERNUS Sándor: La Hongrie, le rempart de la chrétienté, naissance et épanouissement de l'idée d'une mission collective. In: *Mythes et symboles politiques en Europe centrale*. Éd. DELSOL, Chantal–MASLOWSKI, Michel–NOWICKI, Joanna. Paris, P. U. F., 2002. 107–124. – BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században*. Budapest. 1937.

²¹ „A magyar nemzet feladatát, mi azon földnek, és népfajoknak, mellyen, s mellyekből sem magok e csupán átmeneti hidul szolgált tehetetlen népségek, sem a zilált nyugoti birodalom, sem a haldokló keleti császárság, sem a még nyers szláv-tömeg évezredek erőködéseik dacára maradóbb államot képezni nem birtak, uralma alatt történelmi államegészség egybealkotásában állott, mindjárt e korszak megnyiltakor hüven teljesíté.” BOCSOR, 1861. I. köt. 31.

²² „Sokféle nép fordult meg e földön, s verekedett ennek birtokáért, de kevesen közelíték meg annak mértékét, s épen ezért hamar is elveszték azt. [...] Ennyi sok apró háziur csak dirib-darabbá tevő e földet. Ennyi gazda keze alatt az sohasem virágozhatott volna fel. Tehát már ennél fogva sem idevalók voltak ők. [...] Ezen ország önállóvá van az Istentől alkotva, a rómaiak pedig ezt Itália pusztájának tekinték. [...] A rómaiakat az ég arra hívta, hogy a miveltségnek szállítói legyenek. De miután szerencsésükkel annyira visszaéltek, s erkölcsökben is úgy megromlának, hogy általok inkább csak a bűn és nyomor terjedt; tehát az Isten elvégzé, hogy e népet semmivé tegye, vagy inkább, hogy az az ő bűnében elveszzen. Mert a ki a bűnnek adja magát, annak abban el is kell vesznie. Ez az isteni végzés. S hogyan pusztulának el a rómaiak? *A népvándorlás által.*” RAJCSÁNYI János: *Magyarország története. Az ifjúságnak*. Pest, Hartleben, 1861⁴. 1–3.

élve – kulturális transzferfunkció nyomatékosítása mind-mind továbbélt, sőt ez utóbbi egyre markánsabb kontúrokat öltött.²³ Egyetlen, de nem lényegtelen tekintetben azonban érzékelhető némi hangsúlyváltás a dualista korszak vége felé: a magyarság a *német* műveltség helyett ugyanis egyre fokozódó mértékben lett az egyetemes *nyugati* kultúra védőbástyája és terjesztője.²⁴

A nemzetfogalom politikai dimenziójának kidomborítását az államszervező és -fenntartó képesség hangsúlyozása mellett nem kevésbé segítette állandó vezérmotívumként az *alkotmányosság* kérdéskörének napirenden tartása is. Az „ösi alkotmány” mint önálló hazai politikai nyelv vagy beszédmód már a 18. és 19. század

²³ „Idáig hazánk földjén egyetlen egy nép sem tudott egységes és állandó országot alkotni: ezt a feladatot a Gondviselés a magyar nép számára tartotta fenn. Az új ország ezentúl kapcsot képezett a keleti és nyugati Európa között; megakadályozta a déli és északi szlávok egyesülését és századokon keresztül megvédte a nyugati művelt világot a Keletről jövő barbár hódítások ellenében. Azonfelül pedig közvetítette a nyugateurópai műveltséget Európának délkeleti népeivel. Magyarország alapítása tehát mindenképen szerencsés eseménynek mondható.” MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középkorok harmadik és negyedik osztálya számára*. Budapest, Franklin, 1900⁶. 16. – „A Duna folyása jelöli meg feladatunkat is: a nyugati műveltség közvetítését kelet felé. [...] Hogy hazánkat a gondviselés a nyugati Európa védőbástyájának szemelte ki, arról már jóval a Hunyadiak kora előtt, IV. Béla király meg volt győződve (IV. Ince pápához irt levelében).” MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme. A középkorok VIII. osztálya számára*. Budapest, Franklin, 1903⁴. 30. – „Világtörténelmi jelentőségre pedig az által emelkedett, hogy a magyar nemzet egységes és hatalmas birodalmat tudott alakítani épp akkor amidőn az északi és déli szláv népek egy nagy szláv birodalom létesítésén fáradoztak; hogy védőbástyája és terjesztője lett a keresztény műveltségnek kelet felé, és áttörhetetlen akadály a keleti barbárok romboló hódításainak.” JÁSZAI, 1904. 11. – „Védőfala lett ezer évig a keletről jövő áramlatokkal szemben, melyek évszázadok cultureredményeit rombolták volna le. Viszont a nyugatról jövő új eszméket s ezek nyomában járó szellemi haladást közli a Kelettel. Ezen kettős feladat hűségese, igaz teljesítése a magyarságnak világtörténelmi fontossága. [...] Bámulatos érzékkel a nagyszabású állami élet és a cultura iránt Magyarország Középeurópának oly hullámtörője volt, mely ezer verte vissza mindazon támadásokat, melyek akár az állami akár a szellemi élet terén az emberiség előrehaladását veszélyeztették volna. [...] A legújabb korban az egész indogermán államoknak kifejezhetetlen szolgálatot tesz azáltal, hogy a pánszlavismus legóhajtottabb álmát, az északi és délszlávok egyesülését megakadályozza. Az egész Európát elöntendő e rettenetes szláv tenger összefolyását, melyben minden más nemzetek belevesznének, Magyarország, e közibük keresztbefeküdt sziklaszilárd gát teszi lehetetlenné.” LAURENTZI [1912]. 133–134.

²⁴ „[...] egy Nyugat által lenézett, ázsiai népvándorlási csoportnak, a magyaroknak, sikerült csupán, Európa e veszélyeztetett pontján, a népvándorlások ez állandó átvonulási területén, 1000 évig fennálló államot alapítani. Csak a magyarok voltak képesek ugor-török alapon kifejlődött oly európai műveltséget létesíteni, mely e nagy területet az emberiség egyetemes haladása számára 1000 éven át megtartotta. [...] Ószinte tudományoszeretettel veszi át a nyugati műveltség haladásának eszméit. Mint egy óriási membrán, felfog minden onnan jövő eszmeáramlatot és közvetíti hűségesen tovább Keletnek. [...] eredeti és mégis az emberiség culturejét gyarapító magas fokon álló műveltséget teremt, mely a műveltség haladásának nem egy nagy fényes alakját adja.” LAURENTZI [1912]. 133–134.

fordulóján virágkorát élte,²⁵ hogy a későbbiekben nemcsak a részben az előbbiből kinövő 19. századi magyar politikai konzervativizmusnak, hanem közjogi tekintetben gyakorlatilag a teljes magyar közbeszédnek az egyik legfontosabb hivatkozási alapját képezze.²⁶ E vonatkozásban kell utalni az Anonymus-gesta kulcsszerepére, amelynek jelentőségét a honszerzésnek – a kritikai történetírás által a korban már megcáfolt – cselekményesítése mellett igazán az Árpádot fejedelemmé emelő törzsfők közötti vérszerződés ősközműként való értelmezése adta meg. Ez utóbbi politikai közösségalapítási aktusként történő tárgyalására a reformkorból számos tankönyvi példa hozható,²⁷ de nem volt ez másként a forradalom és a kiegyezés utáni időszakban sem, olyannyira, hogy e vonatkozásban lényegében megszakítatlan kontinuitással lehet számolni a „hosszú 19. század” hazai történelemtankönyv-irodalmában. Annyi, nem lényegtelen módosulás mindenesetre történt a század utolsó harmadában és a rákövetkező években, hogy a magyar alkotmányosság koraisága és kivételessége fokozódó figyelemben részesült.²⁸

Amíg a reformkori, forradalom utáni és dualizmus alatti tankönyvirodalmat a hagyományos rendi alkotmányt a jozefinizmus által ért kihívások és azok modern (*kulturális*) nemzetébresztő szerepének megítélése kapcsán teljes folytonosság uralta,²⁹ addig az alkotmányosságdiskurzusnak volt egy olyan vonatkozása, amelynek

²⁵ TAKÁTS József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998/5–6. 668–686. – Uő.: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2007. 14–21.

²⁶ CIEGER András: Alkotmányosság és nemzeti identitás – a magyar történelem kontextusában. Vázlat. In: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Szerk. Uő. Budapest, Atelier, 2009. 47–86.

²⁷ LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, Argumentum, 2013. 461–470.

²⁸ Vö. például: „Nemzetünk állami élete az etelközi vérszerződéssel kezdődik, midőn az eddig 7 törzsre oszolva és közös fő nélkül élő nemzet, közös fővezért választott Árpád személyében. [...] olyan alkotmány alapját tették le [ti. általa], a milyennél jobbat akkor Európának egy nemzete sem birt, melyet nemzetünk büszkén mutathat föl, mint egyfelől szabadságszerzetetének, másfelől természetes józan eszének fényes bizonyosságát.” LADÁNYI Gedeon: *A magyar alkotmány története. Iskolai kézikönyvül*. Debrecen, Telegdi, 1873³. 1. – „Politikai szervezetük [ti. a honfoglaló magyaroknak] a szabadság és jog szempontjából messze fölötte állt más népeknek.” LAURENTZI [1912]. 43.

²⁹ „1784-től kezdve József, olly parancsokat bocsátott ki egymás után, mellyek az alkotmányt, nemzetiséget s a nemesség jogait lényegökben megtámadták. HORVÁTH Mihály: *A magyarok története a bölcsészet tanuló ifjúság számára*. Bécs, Geibel, 1847. 386–387. – „[...] a császár kifeledé számításából a nemzetiségek sajtóságait, a törvények jogerejét és az alkotmány becsét. Feledé, hogy a magyar nemzet soha sem fog a németbe beleolvadni és alkotmányos önállóságát feláldozni kész nem lesz.” SZÁSZ Károly: *Magyarország története rövid vonásokban. Protestáns közéleti tanulmányok számára*. Pest, Heckenast, 1861. 145. – „A nemzeti szellem elgyengülése miatt az alkotmány és az állami függetlenség is veszélybe jutott. [...] Most látták a magyarok, hová jutottak a saját közönyösségök által s most jöttek arra a tudatra, hogy ha a nyelv kipusztúl, a nemzetnek is vége

1848 előtt még az említésére sem találni példát, a kiegyezés utáni diskurzusban viszont egészen kitüntetett szerephez került. Az anyaországgal 1867-ben közjogilag újraegyesülő Erdély és saját választott fejedelmeinek korszaka volt az a téma és időkeret, amely egyfelől a magyar nemzetkarakterológia másik két pozitív attribútuma, a *szabadság* és *függetlenség* vágyának történelmi igazolásához szervesen kapcsolódott, másfelől a dualista politikai berendezkedés adottságai okán a leginkább alkalmasnak bizonyult arra, hogy a független magyar nemzetállam hiányát szimbolikusan kompenzálja. Ez utóbbi vonatkozásban kiválóan illeszkedett ahhoz a törekvéshez, amelynek értelmében a kiegyezés megkötése utáni magyar történetírás mind kiemeltebb figyelemben részesítette és értékelte fel a nyugati birodalomfél irányából a korábbi évszázadokban visszatérően jelentkező központosító törekvésekkel szembeálló politikai aktorokat (Bocskai Istvántól II. Rákóczi Ferencig). Az önálló Erdély az alkotmányosság és függetlenség politikai princípiumain túl ráadásul *kulturális* tekintetben is előképeként volt felmutatható a modern nemzetállamiságnak, mint ahol legelőször vált (ha ideiglenesen is) államnyelvvé a magyar.³⁰

Az alkotmányosság nemzeti relevanciája számos egyéb vonatkozásban is vezérmotívuma a dualista korszak hazai történelemtankönyveinek: a *vármegye* mint a hódításkori Magyarország területén a jogrend és a magyar nemzetiség megtartója

lesz. József erőszakos újításai valósággal felrázták álmából a magyar nemzetet s az édes anyanyelv művelésére és az alkotmány védelmére buzdították.” KISS Lajos: *Magyarország története a mohácsi véstől a legújabb időkig. A középiskolák IV. osztálya számára*. Sárospatak, 1916. 67.

³⁰ „Az erdélyi fejedelemség százötven esztendei fennállása alatt középpontja volt az alkotmányos és nemzeti érzületnek; a fejedelmi udvarban magyar volt a szó, magyar szokások divatoztak, a fejedelmek Magyarország érdekében vallásszabadságért, alkotmányért küzdöttek.” GAAL MÓZES–HELMÁR ÁGOST: *Magyarország története és az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza főbb vonásokban. Középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára*. Pozsony–Budapest, Stampfel [1891]. 69. – „Ezekben a [z erdélyi fejedelmek vezette] küzdelmekben juttatja a magyar nemzet kifejezésre ősi jellemvonását: a *szabadság szeretetet*. [...] Ez a törhetetlen ragaszkodás az alkotmányhoz, s az alkotmány által biztosított önállósághoz a *magyar nemzetet* államalkotónak és életerősnek tünteti fel.” GAAL MÓZES–HELMÁR ÁGOST: *Magyarország története. Középiskolák harmadik osztálya számára*. Pozsony–Budapest, Stampfel, 1900⁴. 36–40. – „Erdély [...]. Ez tartotta fenn a magyar alkotmány jogfolytonosságát, a nemzeti öntudatot, az együvé tartozás hatalmas eszméjét, a vallásszabadságot; [...]” JÁSZAI, 1904. 121. – „Erdély mindenek felett *magyar fejedelemség* volt, melyet saját törvényei szerint kormányoztak; az anyaország ellenben a német és török prédája volt. Egyik az ország alkotmányát támadta meg, a másik területének egy részét foglalta el. A német és a török versengés között az erdélyi fejedelemség volt az, mely a magyar állameszmét fentartotta. [...] Erdély különállása nagy hasznára vált az anyaországnak is. [...] Az is egyik nagy érdeme Erdélynek, hogy a magyar nemzeti eszméket ápolta, fentartotta; [...] Midőn az anyaországot török és német egyaránt dúlta, pusztította: Erdély nélkül talán végkép elveszett volna hazánk, nemzetünk.” SZÁDECZKY LAJOS: *Magyarország története. A középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest, Lampel, 1912². 10–12.

történelmi szerepének méltatásakor,³¹ vagy a magyar–horvát közjogi viszony fundamentumaként, amelyet csak a modern nemzeti ideológia térnyerése volt képes meg-ingatni,³² egészen annak történelmi alakváltozatai áttekintéséig,³³ az Árpád-féle őszalkotmánytól az 1848-as modern alkotmányig.³⁴

A magyar alkotmánytörténeti narratívának volt további lényegi sarokpontja a Szent Koronával mint tárggyal és különösen annak közjogi és szimbolikus jelentés-tartalmával kapcsolatos diskurzus is. Jóllehet a Szent Korona mint a *rendi nemzet* szuverenitásának megtestesítője már a kora újkori magyar politikai gondolkodásban is alapvető szerepet játszott,³⁵ az ún. *Szent Korona-tan*³⁶ önálló közjogi doktrínaként csak a 19. század végének jogtörténészeinél (Hajnik Imre, Concha Győző) nyert kifejtést, különösen pedig Timon Ákosnál, aki a teljes magyar alkotmánytörténet központi elveként értelmezte.³⁷ A századforduló után kiadott tankönyvekben az országterület egységét megszemélyesítő hagyományos Szent Korona-interpretáció mellett maga a doktrína is megjelenik arra az összefüggésre rámutatva, hogy az nemcsak az államhatalmat testesíti meg, hanem a magyar nemzet alkotmányát és

³¹ „[...] különösen e korban teljesítették a megyék nemzeti feladatukat; gócpontok valának, melyek közé gyülekezett a hódoltsági magyar faj, úgy hogy a török korszak hullámainak lezajlásával a magyarországi megyés rendszer épen maradt meg s vele az alkotmány.” KOMÁRIK István: *Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. oszt. részére*. Kalocsa, Jurcsó [1899]. 94.

³² „A nemzetiségi kérdés a Napoleon elleni háborúk szülötte; ugyanakkor kapcsolódtak hozzája a szabadelvű eszmék is, de ez mind nem olvadhatott kiválóan *magyarellenes politikává* azon szláv népnél, mely századokig érzett, vérzett velünk, és mely minden szláv nép között egyedül élt alkotmánnyal a magyar szent korona oltalmában. Hogy mégis magyarellenes politikába olvadt a nyelv és nemzetiségért való hevülések; hogy minket állítottak az ő illyr ábrándjaik akadályozói-nak: annak okait »csak az Isten tudja«”. VARGA, 1896. 244–245.

³³ „Az őszalkotmány a törzsszervezeten alapult. Etelközben a független törzsekből egységes nemzet lett, közös és örökös fővezérrel és nemzetgyűléssel, amelyből senkit sem lehetett kizárni. Ez a nemzetgyűlés volt az alkotmány alapja, ez gyakorolta a főhatalmat. [...] a nemesség kivívja az aranybullát. Ez lett a nemesi magyar alkotmánynak az alapja. [...] A rendi vagy nemesi alkotmány-nak tulajdonképeni megalapítója Nagy Lajos. A szent korona tana szerint törvényt csak ott lehet hozni, hol a király és az országos rendek együtt vannak.” JÁSZAI, 1904. 263.

³⁴ „A bécsi udvar és kormány körében az egységes ausztriai birodalom és az önkényuralom hívei álutakon a nemzetiségeket izgatták fel az új alkotmány ellen, pedig ez rájuk is kiterjesztette áldá-sait.” SEBESTYÉN, 1901. 107.

³⁵ TESZELSZKY, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Ford. TROSTOVSKY Gabriella, Pannonhalma, Bencés, 2009.

³⁶ ECKHART Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. HÓMAN Bálint, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931. 269–320. – Uő: *A szentkorona-eszme története*. Budapest, MTA, 1941 – PÉTER László: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. *The Slavonic and East European Review*, 2003. 478–486.

³⁷ TIMON Ákos: *Magyar alkotmány és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest, 1902, 1919°.

szabadságát is.³⁸ Sőt, immár közjogi tételként kibontva, hogy a király kizárólag a Szent Koronától nyeri hatalmát, törvényt ezért csak a nemzettel közösen, országgyűlésen hozhat.³⁹

Végezetül azt emelném ki, hogy természetesen külön tanulmányt igényelne a nemzetkonceptió *nyelvi-etnikai* fókuszú vizsgálata ugyanezen történelemtankönyvekben. Jóllehet ennek némely aspektusára érintőlegesen utaltam, beható áttekintésére terjedelmi okokból itt nem vállalkozhatom. Annyi azonban feltétlenül leszögezendő, hogy a kérdéskör tankönyvekben tárgyalt súlya és relevanciája – persze a magyar etnogenezis komplikáltságától és az azt övező, nagy hullámokat fölverő korabeli tudományos és publicisztikai vitáktól nyilvánvalóan nem függetlenül – lassan, de biztosan csökkenő tendenciát mutatott, különösen a nemzet politikai karakterének idővel egyre kidolgozottabb prezentálásával összevetve azt. Ennek legfőbb, bár a tankönyvekben közvetlen formában nem feltétlenül nyilvánvalóvá tett oka vélhetően abban rejlett, hogy magyar szempontból a század első felében sikeresen végbemenő kulturális megújulás és a század közepén, majd a közjogi kiegyezést követően a politikai intézményrendszer terén és révén kibontakozó modernizáció eredményeit az állampatriotizmus szükségletei szempontjából az ország összlakossága értelmében vett nemzet valamennyi polgára számára ne pusztán elfogadható múltértelmezéssel⁴⁰ támasszák alá, de a jövő nemzedékek számára mindinkább magától értetődővé is tegyék.

³⁸ „A szent koronát a magyar nemzet mindig úgy tekintette, mint alkotmányának és szabadságainak megtestesülését, a törvények örét és a hatalom szentesítőjét.” SEBESTYÉN, 1901. 82.

³⁹ „A rendi alkotmány és a rendi országgyűlés megalakulása az Anjouk korával egykorú s összefügg a sz. korona és annak testéről szóló tan terjedésével. Sarkítétel: Törvényt csak országgyűlésen hozhat a király, ki a sz. koronától nyeri hatalmát.” MANGOLD, 1903. 416. – „A magyar állam jelvénye, szimbóluma a magyar korona, mely idők folyamán, a szent koronatan következtében nevezetesen közjogi fogalomná lett. [...] „A szent koronának nagy *közjogi jelentősége* Károly Róbert idejében nyert először kifejezést a szent korona tanban. Ennek értelmében Szent-István koronája [...] egy közjogi fogalom, amely a magyar államhatalmat, a királyt és a nemzetet együttesen magában foglalja. [...] Az uralkodó [...] csak akkor válik részesévé a szent korona hatalmának, ha Szent István koronájával megkoronázza az országgyűlés és így a souverain hatalmat megosztja vele, melyet azonban csupán a szent korona egész teste, tehát annak tagjai és a király együttesen gyakorolhatnak. A szent korona e tan szerint az állam minden jogának letéteményese és az ország egész területének, a hazai földnek tulajdonosa. Minden birtokjog tehát a szent koronában gyökerezik. [...] A modern társadalom nem ismeri többé a rendi különbségeket s a szent koronának tagja ma minden állampolgár. A szent korona ma a magyar állam egységének és [...] függetlenségének szimbóluma.” BRUCKNER Győző: *Közintézményeink fejlődése és történelmi összefoglalások. Érettségi segédkönyv középiskolák számára*. Budapest, Kókai [1913]. 80–83.

⁴⁰ Csak utalni tudok rá, hogy a törvények garantálták a nemzetiségi közösségek többsége szempontjából legfontosabb intézményes kapaszkodónak számító autonóm hitfelekezetek iskolaállítási jogát, így tannyelvük, tantervük és az iskoláikban oktatottak tartalmának önálló megállapítását is.

Ennek érdekében dolgozták át a századfordulón a mintaadónak számító állami gimnáziumi tantervet is, amellyel a történelemtanításban a korábbiakhoz képest tematikai szempontból a *hazai*, szellemiségében a *hazafias*, módszertani vonatkozásban pedig az ismerethalmozással szembeállított érzelmi motiváltság előtérbe helyezésére ösztönöztek.⁴¹ De ezzel magyarázható a reformkori történelemtankönyvekben még alig előforduló nemzetkarakterológiai megállapítások egyre növekvő szerepe is, hiszen a politikai intézményrendszerben és sorsközösségben megtestesülő politikai nemzettel történő azonosulás érzelmi megalapozása nyilvánvalóan tartós intellektuális kihívásként szembesült az etnokulturális közösséghez tartozás primer és ösztönösebb érzetével az ez utóbbival folytatott vetélkedésben.

A minisztériumi főfelügyeletet következtében azonban a felekezeti iskolahálózatokat is érintette az államellenesnek minősített tartalmak (tankönyvek és taneszközök) betiltása.

⁴¹ „[...] a tények, amelyeket a történet közöl, [...] az ítéletek, amelyeket alkot, [...] az igazságok, amelyeket megállapít, [...] a tanulságok, amelyeket mindezekből levon, *nemcsak az értelmet, hanem az érzelmeket is foglalkoztatják és megragadják az embert egész erkölcsi mivoltában.* [...] Ha a történetírás csakugyan az élet mestere: a történettanítás [...] a tények erejénél fogva legnemesebb iskolája az emberi összetartozáson nyugvó humanizmusnak s a nemzet és egyén benső egységéből fakadó nemzeti érzületnek. [...] Akár azt tekintjük, hogy *mit* tanítunk, akár azt, hogy *kik* tanítunk: kétszeres nyomatékkal is előáll az a követelés, hogy *a történettanítás középpontjába a nemzeti történet állítassék.*” *A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások.* Budapest, é. n. [1903] 165–166.

LIGETI DÁVID

A PREVENTÍV HÁBORÚ APOSTOLA. FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF TÁBORNOK A MONARCHIA VEZÉRKARÁNAK ÉLÉN (1906–1911)

BEVEZETÉS

„Egy erős, szilárd, jól felszerelt hadsereg soha nem volt nagyobb szükség, mint most!” (Conrad, 1908)¹

1906. november 18-án I. Ferenc József a Monarchia Összes Fegyveres Erői Vezérkarának Főnökévé² nevezte ki Franz Conrad von Hötzendorf altábornagyot.³ Ezt a beosztást a tábornok egy év megszakítással egészen 1917. március 1-ig töltötte be, és operatív értelemben ő irányította a dualista állam haderejét az I. világháború első harminckét hónapja során. Mindebből következően, Conrad neve⁴ a legismertebb a Monarchia nagy háborúban szolgált tábornoki karában mind a hazai, mind a nemzetközi közvélemény számára, és ez teszi indokolttá, hogy a tábornok 1906 és 1911 közötti tevékenységét – amikor első ízben töltötte be ezt a beosztást – áttekintsük.

Az altábornagy a dualista állam egyik legtermékenyebb katonai szakírójának számított, és korábban már számos rangos beosztást is betöltött a haderő kötelékében. 1895-ben a császári és királyi 1. gyalogezred parancsnoka lett,⁵ majd 1899-ben

¹ Feldmarschall CONRAD [Franz Conrad von Hötzendorf]: *Aus meiner Dienstzeit (1906–1918)*. I. köt. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1921. 77. (a továbbiakban: CONRAD, 1921.) Conrad 1908. április 15-i megállapítása, amelyet Ferenc Józsefnek mondott egy audiencián.

² A beosztás német elnevezése 1907-ig Chef des Generalstabes der gesamten bewaffneten Macht volt, amelyben ekkor – Conrad kezdeményezésére – a „der” birtokos névmást für-re változtatták. Így magyarul az Összes Fegyveres Erőkért felelős Vezérkar főnöke lett a beosztás elnevezése. REGELE, Oskar: *Generalstabschefs aus 4 Jahrhunderten*. Wien, Herold, 1966. 38. Bár maradéktalanul nem precíz, stilisztikai okokból használni fogom a „vezérkari főnök” fogalmat is.

³ Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) gróf, cs. és kir. tábornagy. Főbb életrajzi adatait lásd: BALLA Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornokok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok és tábornagyok*. Budapest, Argumentum, 2010. 100–103. (a továbbiakban: BALLA, 2010.) A soron következő életrajzi hivatkozásokban is az illető legmagasabb rendfokozatát/nemesi rangját adom meg.

⁴ Hangsúlyozni szükséges a gyakori tévedések miatt, hogy Conrad a tábornok vezetékeve volt, keresztneve pedig Franz. A szintén viszonylag sűrűn elforduló Hötzendorf, vagy von Hötzendorf utalások azért helytelenek, mert az a tábornok nemesi előneve volt.

⁵ A troppai (ma: Opava, Csehország) székhelyű gyalogezred tulajdonosa 1745 óta maga a mindenkori Habsburg-uralkodó volt.

a trieszti cs. és kir. 55. gyalogdandárt vezette, végül az innsbrucki cs. és kir. 8. gyaloghadosztály irányítójává nevezték ki.⁶ Conrad mind Bosznia–Hercegovina 1878. évi megszállásában, mind az 1882. évi dél-dalmáciai felkelés pacifikálásában is részt vett, így a Monarchia egyik legtöbb harci tapasztalattal rendelkező tábornoka volt.

FERENC FERDINÁND BIZALMI EMBERE

„A főherceg közlése derült égből való villámcsapásként ért.”⁷

A századfordulót követően az osztrák–magyar haderő irányításában egyre meghatározóbb szerepet kapott a trónörökös Ferenc Ferdinánd főherceg, így az ő javaslatára válhatott a Vezérkar főnökévé Conrad. A beosztást korábban – 25 évig – gróf Friedrich von Beck⁸ tábornagy töltötte be, aki 1906-ban már 76. életében járt. Jelzésértékű volt, hogy az idős tábornok ez év őszén a császári hadgyakorlat közben lebukott lováról,⁹ amit sokan – köztük a trónörökös is – ómenként értelmeztek. A legesélyesebb utódnak Oskar Potiorek¹⁰ altábornagyot tartották, aki 1902. december 21. óta Beck helyettese volt.¹¹ Jóllehet Potiorek kiváló tábornoknak számított (a Monarchia katonai elitjét képző Hadiiskolát évfolyamelsőként végezte el 1877-ben), a haderő irányításában egyre erősebb befolyást szerző trónörökös valószínűleg hatalmának jelzése miatt, kvázi dachból negligálta őt. Tette ezt annak ellenére is, hogy Potiorek ambícióit Becken túl maga az uralkodó is támogatta. Ferenc Ferdinánd viszont Conradért lépett sorompóba, és keresztülvitte utóbbi kinevezését.¹² Mindennek megfelelően az altábornagy is meglepetéssel értesült a trónörökös szándékáról és arra kérte a főherceget, hogy változtassa meg döntését és ne nevezze ki.¹³

Az első alkalommal még nemet mondó, a beosztást elfogadni ódzkodó Conradot azonban hamarosan utolérte a főherceg szárnysegédjének levele, amely nem adott

⁶ BALLA, 2010. 101.

⁷ CONRAD, 1921. 33.

⁸ Friedrich von Beck-Rzikowsky (1830–1920) gróf, cs. és kir. vezérezredes (a Rzikowsky névtagot 1913 óta viselte).

⁹ KRONENBITTER, Günther: *Der Krieg im Frieden*. München, R. Oldenbourg, 2003. 58.

¹⁰ Oskar Potiorek (1853–1933) cs. és kir. tábornagy. 1911-től boszniai tartományi kormányzó, 1914-ben a balkáni cs. és kir. csapatok főparancsnoka.

¹¹ JERÁBEK, Rudolf: *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*. Graz–Wien–Köln, Styria, 1991. 28. (a továbbiakban: JERÁBEK, 1991.) – BALLA, 2010. 249.

¹² JERÁBEK, 1991. 32.

¹³ Az első világháborút követően Conrad egyenesen úgy fogalmazott, hogy „akaratom ellenére neveztek ki”. Franz CONRAD von Hötzendorf: *Meine Rolle vor dem Kriege. Danzers Armee Zeitung*, 1919. január 23. 1.

lehetőséget további apellátára. A tábornok valóságos dicshimnuszot kapott a főhercegtől: „Arról, hogy Öfelségét tájékoztattuk: az egész hadsereg az Ön kinevezését kívánja, mindez ismeretes Excellenciád számára. Mi több Frigyes főhercegtől,¹⁴ de még inkább Jenő főhercegtől¹⁵ is olyan jelentést kapott Ő Császári Felsége, hogy álláspontjuk szerint Ön a legalkalmasabb személy a Vezérkar főnökének”.¹⁶ Conradot a Belvedere-be rendelték, ahol kénytelen volt elfogadni a felkérést, mivel Ferenc Ferdinánd olyan határozottan lépett fel, hogy „katonaként nem mondhattam nemet. Ez volt a végzetem”.¹⁷

A Vezérkar új főnöke nemsokára magával I. Ferenc Józseffel is találkozott. Kinevezésekor az altábornagy azt kérte az uralkodótól, hogy véleményét nyíltan kifejtse. A király válasza az volt, hogy nem pusztán megengedi, hanem a tábornok kötelességévé is teszi ezt. Conrad igen komolyan ragaszkodott beosztásának ezen aspektusához, amely több ízben heves vitákhoz vezetett. Az egyik ilyen alkalommal az uralkodó például dühösen verte öklével az asztalt, miközben azt mondta: „mindig ideges leszek, ha az Ön feljegyzéseit olvasom!”¹⁸

A PREVENTÍV HÁBORÚ APOSTOLA

„A szellemes, leleményes és gondolatgazdag [...] Conrad azt a célját követte, hogy a súlyosan veszélyeztetett birodalom nagyhatalmi állását megőrizze.”¹⁹

Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnöki kinevezése a hadsereget is meglepetésként érte. Ebből is adódott, hogy már új beosztása kezdetén konfliktusok egész sorába bonyolódott, mivel „számos vezető személyiséggel” került ellentétbe politikai és a hadvezetést érintő kérdésekben.²⁰ Ekként a Vezérkar főnöke vált a Monarchia létét veszélyeztető folyamatok egyik legfontosabb bírálójává, ám maga is észrevette, hogy prognózisait sokszor nem vették elég komolyan, és agresszornak

¹⁴ Habsburg Frigyes főherceg (1856–1936), tábornagy, 1914–1916 között a Monarchia haderejének főparancsnoka.

¹⁵ Habsburg Jenő főherceg (1863–1954), tábornagy, Conrad kinevezése idején a XIV. hadtest parancsnoka. Az első világháború idején a balkáni, ill. a délnyugati fronton szolgált.

¹⁶ CONRAD, 1921. 33.

¹⁷ PASTOR, Ludwig von: *Conrad von Hötzendorf*. Wien, B. Herder, 1916. 42.

¹⁸ CONRAD, 1921. 36. Az egyik vezérkari törzstiszt egy másik esetről is tudósít, amikor a császár idegességét ujjainak az asztalon való dobolással, járkálással, valamint az ablakon való kinézéssel vezette le, miközben Conrad jelentését hallgatta. ZEYNEK, Theodor Ritter von: *Ein Generalstabsoffizier erinnert sich*. Szerk. BROUCEK, Peter. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2009. 130.

¹⁹ ARMINIUS: *Feldherrnköpfe, 1914/18*. Leipzig, K. F. Koehler, 1932. 115.

²⁰ CONRAD, 1921. 13.

minősítették. Az altábornagy megbízatásának kezdetétől a preventív háború gondolatának elkötelezett híve lett, a dualista állam fennmaradását egy megelőző, győztes hadjárattól várta.

Conrad tehát „feje tetejére állította Clausewitz nevezetes tételét, mivel számára a politika csupán a háború előkészítése” volt.²¹ Mindazonáltal fontos megjegyeznünk, hogy az altábornagy agresszív nézetrendszere nem öncélú kardcsörtetés volt, hanem a Monarchiát fenyegető nacionalista hullámokra adott válasznak tekinthető. A vezérkari főnök politikájának megértéséhez érdemes felidézni, hogy a tábornok az 1867. évi kiegyezésben is már a birodalom egységében való szakadást látta, és sérelmezte, hogy a Monarchia irányításában csaknem teljes paritást élvező Magyar Királyság a közös kiadások csak mintegy egyharmadát biztosította.²² A tábornok pályáját ennél fogva a Monarchia fenntartása melletti harcként definiálta,²³ egyszerűen mintegy leképezve a cs. és kir. haderő fekete–sárga jellegét és mentalitását. Ideológiai szempontból a vezérkari főnök elképzeléseit a szociáldarwinizmus vezérelte. Úgy vélte, hogy a népek közötti versengésnek nyers biológiai alapja van, amely a pusztta létért folytatott harcot jelenti.²⁴ A háborútól Conrad a Monarchia népeinek megerősödését várta.²⁵

Mindebből következően a Vezérkar főnöke egyik legfontosabb feladatának a Monarchia potenciális ellenségei ellen való felkészülést, valamint a velük való leszámolás előkészítését tartotta. Az Orosz Birodalom mellett Conrad ellenségként számolt Szerbiával és Montenegróval, mi több a szövetséges Olaszországgal és Romániával is. Mindebből az is következett, hogy a vezérkari főnöknek olyan terveket kellett kidolgoznia, amelyek lehetővé tették az érintett államokkal való szakaszos leszámolást, elkerülve az ellenük folytatott *egyszerre való* háborút, amely bizonyosan a dualista állam vereségével fog véget érni.²⁶

Conrad meggyőződéssel vallotta: a Monarchia ingatag épületét a hadsereg tartja össze,²⁷ vagyis a katonai szférára vár a birodalom megmentése. Az altábornagy igen elégedetlen volt elődje teljesítményével: úgy vélte, hogy Beck, valamint a korszak hadügyminiszterei „a belpolitika történéseit és azok káros befolyását nem hártot-

²¹ HAJDU Tibor–POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2014. 46.

²² CONRAD, 1921. 19.

²³ CONRAD, 1921. 28.

²⁴ SONDHAUS, Lawrence: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse*. Wien–Graz, Neuer Wissenschaftlicher, 2003. 90–91. (a továbbiakban: SONDHAUS, 2003.)

²⁵ PEBALL, Kurt: *Conrad von Hötzendorf. Private Aufzeichnungen*. Wien–München, Amalthea, 1977. 303. (a továbbiakban: PEBALL, 1977.)

²⁶ CONRAD, 1921. 41.

²⁷ CONRAD, 1921. 50.

ták el”, így a hadsereg szekere „elakadt a mély homokban”.²⁸ Conrad energikusan látott hozzá a hadsereg modernizációjához, és helyesen ismerte fel, hogy a Monarchia stabilitását súlyosan veszélyezteti a Balkán ingatag helyzete, ebből következően pedig – a Beck-érától eltérően – nemcsak az Oroszország elleni hadműveletekre kell felkészülni.²⁹

A vezérkari főnök néhány héttel hivatalba lépése után Budapesten látogatást tett Wekerle Sándor magyar királyi miniszterelnöknél.³⁰ Ekkor már személyesen is meg tapasztalhatta, hogy a koalíciós magyar kormány továbbra is foggal-körömmel ragaszkodik az 1889 óta befagyasztott újonclétszámhoz.³¹ Mindennek ellenére új beosztása után nem sokkal Conrad intenzíven kezdett magyarul tanulni; amit a hazai közvélemény akként értékel, hogy az altábornagy „rokonszenvet érez a magyarok iránt”.³² Mindez jól jelezte, hogy a tábornok tisztában volt a transzlajtán birodalomfél – vagyis hazánk – súlyával, mi több, minél mélyebben meg kívánta érteni a magyar mentalitást, nem utolsósorban pedig példát adott a ma oly divatos „élethosz-szig tartó” tanulásból. A Vezérkar főnöke egy 1908. évi feljegyzésben azt is megfogalmazta, hogy a Monarchia külpolitikája csak akkor lehet sikeres, ha stabil belpolitikai háttér adott, és a Magyar Királysággal való viszony szilárd és rendezett.³³

A Vezérkar főnök legnagyobb ellenfelévé a császári és királyi külügyminiszter Alois Lexa von Aehrenthal vált.³⁴ Bár maga a miniszter nem volt pacifista, úgy vélte, hogy Conrad eltúlozza azokat a veszélyeket, amelyek a dualista államot fenyegették. A Monarchia belső bajait diplomáciai sikerekkel kívánta kiegyenlíteni. A tábornok a külügyminisztert ekképp jellemezte: „[Aehrenthal] úgy tekintett Európára, mint egy pókhálóra, amelynek a Ballhausplatz a középpontja; magára pedig mint a pókra, amely ezt a hálót egyedül mozgatja. Egy új Bismarcknak tartotta magát, és környezete megerősítette őt ebben a hitében.”³⁵

²⁸ CONRAD, 1921. 300.

²⁹ ZEINAR, Hubert: *Geschichte des österreichischen Generalstabes*. Wien, Böhlau, 2006. 416.

³⁰ Sz. n.: A vezérkari főnök Budapesten. *Pesti Napló*, 1906. december 7. 2.

³¹ A véderőről szóló 1889. évi VI. törvény a Monarchia egészére 103 100 főnyi újonclétszámot írt elő, amelyhez egészen az azonos nevű 1912. évi XXX. törvény elfogadásáig nem nyúltak. A sors íróniája, hogy – igen hasonló okok miatt – 1889-ben Tisza Kálmán, 1912-ban pedig fia, Tisza István gróf népszerűsége is a véderőtörvény miatt zuhant jelentősen. Mindehhez ld. ANKA László: Apponyi Albert és az 1889-es Nagy Véderővita. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. I. köt. Főszerk. MARINOVICH Endre. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 300–302.

³² Sz. n.: A vezérkari főnök magyar leckéi. *Pesti Napló*, 1907. április 5. 9.

³³ REGELE, Oskar: *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. Wien, Herold, 1955. 81. (a továbbiakban: REGELE, 1955.)

³⁴ Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912), gróf, cs. és kir. külügyminiszter.

³⁵ PEBALL, 1977. 63, 157.

Az Aehrenthal–Conrad közötti viszály 1911-ig jórészt a színpalak mögött zajlott, de az olasz agresszió katalizálta e két férfi drámai antagonizmusát. Ezt a helyzetet mindennél jobban illusztrálja egy 1910. évi eset, amikor a külügyminiszter kijelentette, hogy „a Vezérkar kísérteteket lát”. Conrad erre azzal replikázott, hogy Aehrenthal meg fogja látni e szellemek materializálódását.³⁶ Később – már a világháború folyamán – feleségének ekként vallott a volt külügyminiszterrel kapcsolatos érzéseiről: „Ki kellene ásni Aehrenthalt a sírból, és megmutatni neki, mit idézett elő politikája!”³⁷ Egy újságírónak már finomabban fogalmazott, amikor kijelentette: „Aehrenthalnak nem volt horizontja [...] félreismerte az európai helyzetet”³⁸

Meghatározó fontossággal bírt Conrad pályája során, amikor 1907 tavaszán látogatást tett a Német Birodalomban, ahol alkalma nyílt megismerkedni a német vezérkari főnökkel, valamint II. Vilmos császárral is. Az altábornagyra mély benyomást gyakorolt „a győzelmes katonanemzet”,³⁹ és személyesen megismerve német kollegáját, Helmut von Moltkét, meggyőződhetett arról, hogy az hasonlóan fatalista módon tekintett a jövő események elé. Moltke ugyanis a háborút elkerülhetetlennek tartotta, és azt a németek és szlávok közötti létért folytatott küzdelemként interpretálta.⁴⁰

AZ ANNEXIÓS KRÍZIS

„A Monarchia életének sorsdöntő napjai voltak ezek. Most már minden elveszett... Tíz év alatt a Monarchia akkora állammá zsugorodik össze, mint Svájc.” (Conrad, 1909)⁴¹

³⁶ NOWAK, Karl Friedrich: *Der Weg zur Katastrophe*. Berlin, Kulturpolitik, 1926. LI. (a továbbiakban: NOWAK, 1926.)

³⁷ CONRAD, Gräfin [Gina] von Hötzendorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Leipzig, Grethlein, 1935. 96.

³⁸ NOWAK, 1926. XXXVIII. Conrad véleményét erősíti, hogy Aehrenthal 1909-ben így értékelte a balkáni helyzetet: „Ha a Monarchia részéről a gazdasági sűrlődásokat sikerül rendezni, [...] akkor mindennél valószínűbb, hogy Szerbia igyekezni fog Ausztria–Magyarországra támaszkodni és ez esetben Szerbia Monarchiához való hozzácsatolása kezdetben gazdasági, később pedig katonai vonatkozásban is magától fog végbemenni. Ugyanezt lehet mondani Montenegróról is”. SAPOSNYIKOV, Borisz: *A hadsereg agya*. I–III. köt. Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 1970. II. 148.

³⁹ CONRAD, 1921. 69–70.

⁴⁰ DORNIK, Wolfram: *Des Kaisers Falke. Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2013. 75. (a továbbiakban: DORNIK, 2013.)

⁴¹ REGELE, 1955. 57.

Jóllehet Conrad célkeresztjében Olaszország állt, hamarosan a balkáni helyzet fenyegetett háborúval. A közhangulat a Monarchia délszlávok lakta részein drámaian romlott. Az 1905. évi magyar belpolitikai válság különösen nagy feszültségeket idézett elő Horvátországban. A zágrábi helyőrség parancsnoka, Moritz von Auffenberg altábornagy⁴² egyenesen „reménytelennek” nevezte a helyzetet, és nyomatékosan felhívta Conrad figyelmét, hogy a horvátok egy dologban egységesek: a Magyarország iránti antagonizmusban.⁴³ Ezt a válságot a második Wekerle-kormány sem tudta kellő hatékonysággal kezelni.

1908 nyarán sűrű viharfellegek gyülekeztek a Monarchia déli határainál. Miután az Oszmán Birodalom az ifjútörök mozgalom hatására átalakult, reális esély volt arra, hogy a törökök visszakerék a formálisan csak okkupált Bosznia–Hercegovinát. A két tartomány iránt azonban Szerbia is érdeklődött, amelyhez Szentpétervár támogatását is elnyerte. Tisztázni kellett a dualista állam és az Orosz Birodalom érdekszférait: ez 1908. szeptember 16-án történt meg Buchlauban. A morva kisvárosban Aehrenthal és orosz kollégája, Izvolszkij megállapodtak abban, hogy a Monarchia annektálhatja Bosznia–Hercegovinát, viszont visszaadja a törököknek a szintén harminc éve korábban megszállt Novi Pazar-i szandzsákot.⁴⁴ Cserébe a dualista állam ígéretet tett arra, hogy támogatja az oroszok Dardanellákra vonatkozó régi igényét. Miután az egyezmény kiszivárgott, óriási nemzetközi válság eszkalálódott, amely közvetlenül háborúval fenyegetett.

Bosznia–Hercegovinát a Monarchia 1908. október 6-án annektálta, válaszul a szerbek részleges mozgósítást hajtottak végre.⁴⁵ Conrad három nappal később már a magyar kormánnyal tárgyalt a háború idején szükséges teendőkről: ez a tény ismét bizonyította milyen fontossággal bírt a Magyar Királyság.⁴⁶ Nemzetközi – különösen a brit – közvetítés végül lecsillapította a felkorbácsolt viszonyokat, viszont ettől kezdve – egészen 1914-ig – a háború lehetősége szinte minden évben fennállt a Monarchia és Szerbia között.

A Vezérkar főnöke már az 1908. augusztus 19-én tartott közös minisztertanácsi ülésen Bosznia annexióját, valamint a Szerbia elleni preventív háború megindítását javasolta. Az altábornagy felhívta a figyelmet arra, hogy nem csak arra kell figyelni, mi az annexió kockázata, hanem arra is, hogy mi a rizikója annak, ha az *nem* történik

⁴² Moritz von Auffenberg (1852–1928) k. u. k. gyalogsági tábornok, 1911–1912 folyamán hadügyminiszter, 1914-ben a 4. hadsereg parancsnoka.

⁴³ CONRAD, 1921. 77.

⁴⁴ RAUCHENSTEINER, Manfred: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Budapest, Zrínyi, 2017. 16. (a továbbiakban: RAUCHENSTEINER, 2017.)

⁴⁵ RAUCHENSTEINER, 2017. 17.

⁴⁶ Sz. n.: Bosznia annexiója. *Budapesti Hírlap*, 1908. október 10. 3.

meg.⁴⁷ A tábornok úgy vélte, hogy a Monarchia soha vissza nem térő alkalmat veszítene passzív magatartásával, mivel Oroszország és az Oszmán Birodalom gyengesége miatt csak Olaszország esetleges agressziójával kell számolni, amelyet azonban jelen körülmények között a cs. és kir. haderő képes elhárítani.⁴⁸ Az olasz kérdés rendezéséhez tehát mindennél kedvezőbbek a feltételek,⁴⁹ így a vezérkari főnök gyors és erőteljes katonai fellépést szorgalmazott, de ismét szembekerült Aehrenthal külpolitikájával.

Conrad az annexióban a birodalom túlélésnek zálogát látta, ezért Aehrenthalnak így írt október 24-én: „*Örömmel üdvözölhattük, hogy harminc év stagnálás után a Monarchia az annexió révén ismét kinyilvánította élni akarását.*”⁵⁰ Az altábornagy azonban nem kívánt megállni ezen a ponton, és erőteljesen érvelt Szerbia megszállása, sőt anektálása mellett.⁵¹ Mindez magában foglalta egy lehetséges orosz–osztrák–magyar háború lehetőségét, de a németek támogatásukról biztosították a Monarchiát.⁵²

Bécs és Belgrád a háborúhoz 1909 márciusában állt a legközelebb, amikor a közös minisztertanács felhatalmazta Conradot a B-eset lefolytatásához, amely öt hadtest – vagyis a birodalom haderejének mintegy egyharmadának – mozgósítását jelentette. A háború végül elmaradt, mivel az 1905. évi forradalomtól meggyengült Orosz Birodalom rábírtá Belgrádot, hogy függessze fel agresszív politikáját, elsősorban pedig a boszniai agitációt.⁵³ A cár visszakozását látva Belgrád – később végzetesen hazug – ígéretet tett délszláv propagandájának felfüggesztésére.⁵⁴ Jóllehet a boszniai krízis az Osztrák–Magyar Monarchia jelentős diplomáciai sikerével végződött, az első világháborút követően Conrad a válságban a végső, döntő győzelem elszalasztását látta. Emlékiratában így fogalmazott: „1908–09-ben sem Szerbia, sem Oroszország nem volt felkészülve a háborúra, [...] miközben Ausztria–Magyarország igen”.⁵⁵ A tábornok bizalmas körben 1909 elején így nyilatkozott: „Minden háború bizonytalan vállalkozás; ez azonban nem lehet ok arra, hogy elkerüljük azt, ha arra alkalom

⁴⁷ *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1908–1914.* Szerk. SCHMIED-KOWARZIK, Anatol. Budapest, Akadémiai, 2011. 189. (a továbbiakban: SCHMIED-KOWARZIK, 2011.)

⁴⁸ DORNIK, 2013. 78.

⁴⁹ SCHMIED-KOWARZIK, 2011. 193.

⁵⁰ CONRAD, 1921. 127.

⁵¹ SONDHaus, 2003. 102. – CONRAD, 1921. 167.

⁵² SAPOSNYIKOV, 1970. II. 110–111.

⁵³ SAPOSNYIKOV, 1970. II. 124.

⁵⁴ ROTHENBERG, Gunther: *The Army of Francis Joseph.* West Lafayette, Purdue University, 1976. 155–156.

⁵⁵ CONRAD, 1921. 174.

kínálkozik. Világos, hogy a lehető legjobban fel kell készülni rá, és ha ez megvan, akkor higgadt belenyugvással, idegesség nélkül lehet az események elébe menni.⁵⁶ A vezérkari főnök magatartását egyébként a Monarchia tábornoki kara is osztotta.⁵⁷

Conradot 1908. november 1-jén táborszernaggyá, majd e hónap 15-én a fegyvernemi ekvivalens rendfokozatba, gyalogsági tábornokká léptették elő.

REFORMOK A HADSEREGBEN

„Az Osztrák–Magyar Monarchia a világháború kezdetén nem rendelkezett azzal a létszámmal és felszereléssel, mint amilyet képes lett volna kiállítani.”⁵⁸

Conrad vezérkari főnökségének központi kérdésévé a haderő helyzetének javítása vált; ezen a területen szintén konfrontálódnia kellett ellenfeleivel, így a magyar kabinettel is. Az altábornagy elkeseredetten ismerte fel, hogy a második Wekerle-kormány sem revideálta azt a nézetet, amely megakadályozta a cs. és kir. hadsereg anyagi helyzetének javítását, illetve az újonclétszám emelését. Mindennek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje az európai nagyhatalmak közül a legkisebb költségvetéssel gazdálkodhatott, sőt az egy főre jutó hadikiadás alig haladta meg a többi európai állam hasonló mutatóját.⁵⁹

A politikai szféra heves ellenállása miatt fulladt kudarcba a vezérkari főnök dédelgetett terve, amely a tartalékhadsereg kiépítésére vonatkozott. Ennek hiánya a világháború előestéjén igencsak súlyosan esett latba, mert a Monarchia egyszerűen túl kevés katonával rendelkezett ahhoz, hogy érdekeit megvédje. A vezérkari főnök működésének fontos sikere volt ugyanakkor hivatalának és az általa vezetett *Generalstab*nak eredményes újjászervezése. Conrad elérte, hogy a vezérkar jobban függetlenedjen a Hadügyminisztériumtól, és újriformálta szervezete struktúráját, létre-

⁵⁶ CONRAD, 1921. 148.

⁵⁷ AUFFENBERG, Moritz von Komarów: *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkriege*. Wien, Ullstein, 1920. 121.

⁵⁸ CONRAD, 1921. 277.

⁵⁹ REGELE, 1955. 160. 1906-ban az egy főre jutó katonai kiadás a Monarchiában 9,6 koronára rúgott, miközben az Orosz Birodalom 9,8, a Német Birodalom 22, Olaszország 11,6, Franciaország: 23,8, Nagy-Britannia 36, végül Szerbia 7,2 koronát költött ilyen célra. A Monarchia ebbéli kiadása 1914-re – nem kis mértékben Conrad munkájának eredményeként – 14 koronára nőtt (68 %-os növekedés), ám a németek ekkor már 43,7 (kb. 50 %), a franciák 39 (61 %), az angolok 38,4, (7 %) míg a szerbek 12 koronát (60 %) költöttek. A fegyverkezési versenyben igencsak lemaradtak az oroszok 10,7 korona kiadással (11 %). Jól látható, hogy a dualista állam bár sokat hozott be korábbi hátrányából, valójában szintén lemaradt a fegyverkezésben, ráadásul a plusz kiadások jelentős része a flotta fejlesztésére ment el.

hozva az ún. Etappenbürot, amely a mozgósításért, valamint a tábori hadseregek kialakításáért felelt.⁶⁰ Mindent egybevetve a conradi reformok célja a háború hatékony előkészítése lett.

A legkézzelfoghatóbb reformot a gyalogság egyenruhájának lecserélése jelentette. A korábbi kék színű uniformisokat a vezérkari főnök intenciói alapján csukaszürkére változtatták, amely szín leginkább a délnyugati hadszíntér köves-sziklás vidékén nyújtott kitűnő rejtőzést, kevésbé volt azonban praktikus a végtelen galíciai pusztákon.⁶¹ Így azután önmagában az egyenruha színének kialakításában is felismerhető volt a szándék: preventív vagy védekező háború Olaszország ellen.

Az altábornagy szándékai az egyenruha kérdésében azonban több szempontból is csak részlegesen teljesültek: elsőként a hadsereg anyagi erőforrásai nem tették lehetővé kellő számú uniformis gyártását, így azután 1914-ben mind a közös hadsereg, mind a két honvédség, mint a népfelkelés alakulatainak többsége kék ruházatban vonult hadba. Súlyosabb gond volt azonban, hogy a konzervatív lovassági parancsnokok kieszközölték, hogy a csukaszürke reform ne érintse a háttér fegyvernemet: Ferenc József így engedélyezte számukra, hogy pl. a huszárok kék kabátban és vörös posztónadrágban vonulhassanak hadba,⁶² aminek katasztrofális következményei lettek a háború első hónapjaiban. A vezérkari főnök a lovasság esetében legalább elérte, hogy azok 1908-tól telefonos és géppuskás alakulatokkal rendelkezzenek. Kudarcot vallott azonban abban, hogy a lovasságot gyalogsági ásóval, szuronnyal szereljék fel, kiegészítve a hagyományos fegyverzetet, továbbá korszerűsítsék a fegyvernem – döntően frontális támadásra törekvő – szabályzatait.

Conrad felismerte, hogy amíg a nemzeti parlamentek nem szívesen adnak pénzt a közös hadsereg fejlesztésére, addig a császári-királyi Landwehr és a magyar királyi Honvédség nagyobb prioritást élvez náluk, így hozzálátott a két honvédség átalakításához és erősítéséhez. A Landwehrről különösen jelentős változást jelentett három ezred speciális, hegyi felszereléssel való ellátása, amely nagymértékben növelte Német-Ausztria védelmi képességeit. Magyar részen pedig a vezérkari főnök támogatta a Honvédség tüzérséggel való felszerelését;⁶³ erre azonban végül csak 1913-ban került sor.

⁶⁰ SONDHAUS, 2003. 96.

⁶¹ ROTHENBERG, 1976. 150.

⁶² SONDHAUS, 2003. 98. Maga Conrad így írt erről: „*Őfelsége szembetűnően a parádé hagyományainak megtartása miatt utasította el ezt a javaslatot.*” CONRAD, 1921. 305. – A vezérkari főnök egyébként már 1907 decemberében követelte a lovasság, valamint a tüzérség alakulatainak csukaszürke egyenruhával való ellátását. REGELE, 1955. 204.

⁶³ CONRAD, 1921. 305.

A vezérkari főnök azonban mindvégig elégedetlen maradt a hadsereg fejlesztésének kérdésével, és különösen a rendelkezésére bocsátott anyagi források mértékével. A pohár 1910-ben telt be a gyalogsági tábornoknál, amikor Franz Xaver von Schönaich hadügyminiszter⁶⁴ 332 millió korona extra-forrást biztosított a flotta fejlesztésére, miközben a szárazföldi haderő költségvetése csökkent.⁶⁵ Conrad hiába mutatott rá arra, hogy „a legszebb tengeri győzelem sem egyenlíti ki a szárazföldi vereséget”,⁶⁶ Ferenc Ferdinánd navalizmusa erősebb volt érveinél. Conrad egyébként igen észszerű javaslatokat tett le az uralkodó asztalára, így 1909 folyamán szorgalmazta 1200 repülőgép beszerzését; bár a kortársak az eset után – jellemző módon – egyenesen örültek bélyegezték.⁶⁷

A katonai költségvetés emelésének érdekében folytatott harcának fontos állomása volt az 1911. március 5-i minisztertanácsi ülés, ahová érintettsége és szakértelme folytán hívták meg, hiszen éppen ez a téma volt napirenden.⁶⁸ Conrad ekkor erőteljesen érvelt a büdzsé növelése mellett, mivel a meglévő gazdálkodási keretet túlságosan csekélynek tartotta.

Conrad a két éves vezérkari tiszti képzés időtartamát három esztendőre emelte,⁶⁹ és dacára annak, hogy az altábornagy kiváló elméleti szakírónak számított, a képzés során a gyakorlati részt erősítette meg a teoretikus tantárgyak rovására.⁷⁰ A tábornok átalakította a hadgyakorlatok rendszerét is; azokat igyekezett reálisabbá tenni: elsődleges célja a tisztek támadó és kezdeményező készségeinek emelése volt, és annak ellenére erőltette a gyalogság tömegrohamra építő doktrínáit, hogy felismerte saját tűzérének relatív gyengeségét.⁷¹ Emellett továbbra is folytatódott a csapatok gyilkos túlterhelése a gyakorlatokon: a hadosztályok számára gyakran napi 60 km menetet írtak elő, amelynek következtében számos katona behalt a fáradalmakba. Conrad ezen a téren abszolút hiteles követője volt a Habsburg-birodalmi tábornoki hagyományoknak, amely jobban negligálta a saját csapatok sorsát, mint az más hadseregekben szokásos volt, és gyakran túlzott véráldozatokkal akarta pótolni a gyenge hadműveleti tervekből, valamint limitált anyagi erőforrásokból következő hátrányát.

A conradi reformokat egyébként a külföldi attasék nagyra értékelték, és különösen az olaszok és franciák tekintették példaértékűnek a hadgyakorlatok átalakítását.

⁶⁴ Franz Xaver von Schönaich (1844–1916) cs. és kir. gyalogsági tábornok.

⁶⁵ DORNIK, 2013. 86.

⁶⁶ CONRAD, 1922. 132.

⁶⁷ ZEYNEK, 2009. 135.

⁶⁸ SCHMIED-KOWARZIK, 2011. 49.

⁶⁹ ZEINAR, 2006. 533.

⁷⁰ SONDHANUS, 2003. 98.

⁷¹ SONDHANUS, 2003. 99.

Ám paradox módon I. Ferenc József hűvösen fogadta a változtatásokat, amelyek egyik leglátványosabb eleme a gyalogság szürke masszává való változása volt. Az uralkodó úgy érezte, hogy ez az „új” hadsereg már nem is annyira a Legfelsőbb Hadúr hadereje, hanem sokkal inkább a Vezérkar főnökének modern hadigépezete.

CONRAD ELSŐ BUKÁSA

„Minden tábornok életében elérkezik az a pillanat, amikor a szolgálat érdekében egy fiatalabbnak kell a helyét átadnia.”⁷²

A sikeres boszniai annexió után sem csillapodtak a feszültségek a Balkánon. 1909-ben a gyalogsági tábornok átdolgozta a mozgósítási és hadművelési terveket. A Monarchia tizenhat hadtestét három csoportra osztotta: a balkáni „minimumcsoport” három hadtestet foglalt magában, és ezeknek minden körülmények között ezen a hadszíntéren kellett maradniuk, hogy megvédjék a dualista állam határait. A csapatok zömét – kilenc hadtestet – vagy Olaszország vagy Oroszország ellen kívánta bevetni. Stratégiai tartalékként pedig négy hadtest állt rendelkezésre: ezek feladata az volt, hogy vagy a főerőkhöz, vagy a balkáni csoporthoz csatlakozva offenzívan lehessen fellépni valamelyik frontszakaszon. Conrad úgy vélte, hogy a Monarchia két fronton még sikerrel háborúzhat, de ha egyszerre lép fel ellenségesen Olaszország, Oroszország és Szerbia, akkor a küzdelem kimenetele csak vereség lehet a dualista állam számára.

A vezérkari főnök terveit az utókor hevesen bírálta, rámutatva arra, hogy a taktika terén kiváló tábornok stratégiai szempontból kevesebb tapasztalattal bírt.⁷³ A terv Achilles-sarka kétségtelenül a tartalék felhasználása volt, és az a tény, hogy a vezérkar nem számolt azzal a lehetőséggel: a Szerbia elleni hadüzenetet *követően* kezdődik az Oroszország elleni háború, amikor a B-lépcső már a Balkán felé tart.

A vezérkari főnök beosztása kezdetétől egyre fontosabb hivatalokat és kitüntetésekert szerzett. 1907. február 4-én titkos tanácsos lett (ekkortól illette meg az „Excellenciás” cím),⁷⁴ majd 1908 augusztusában megkapta a Vaskorona Rend 1. osztályát. Rá egy évvel a cs. és kir. 39. gyalogezred (székhelye: Debrecen) tulajdonosa lett. 1910 augusztusában pedig osztrák bárói rangot kapott, amellyel a ciszlajtán főnemes-

⁷² Idézi SAPOSNYIKOV, 1970. II. 397. Conrad valójában 1913-ban fogalmazta meg ezt a gondolatot, de érzéseiben, gondolataiban hasonló lelkiállapotban volt már két évvel korábban is.

⁷³ SONDHAUS, 2003. 107.

⁷⁴ PASTOR, 1916. 48.

ség tagjává vált.⁷⁵ Miközben Conrad egyre emelkedett a hivatali és presztízs ranglétrán, viszonya fokozatosan megromlott Ferenc Ferdinánddal; döntően a flotta kérdése miatt.

Conrad első bukása már 1911 elején körvonalazódott. Ekkorra világossá vált, hogy a következő öt esztendőben a szárazföldi haderő fejlesztésére alig fog több forrás rendelkezésre állni. Az elkeseredett gyalogsági tábornok így 1911. február 13-án felmentését kérte – némileg a sors iróniája volt, hogy Budapesten adta be kérelmét az uralkodóhoz,⁷⁶ hiszen a költségvetési kérdés rendezését nagymértékben a magyar politikai elit akadályozta. I. Ferenc József azonban nem fogadta el a lemondását. A probléma azonban ezzel nem volt megoldva; néhány hónappal később a tábornok kijelentette, hogy amennyiben a szárazföldi haderő költségvetése továbbra is stagnál, akkor a birodalom súlya fog csökkenni Európában. Rámutatott arra is, hogy miközben a szárazföldi erők békelétszáma 415 800 katona volt, addig a dualista állam közalkalmazotti létszáma 536 ezer főre rúgott.⁷⁷ Tisza István gróf, a magyar Képviselőház elnöke ahhoz a kisebbségben lévő csoporthoz tartozott, amely – egyetértve a Vezérkar főnökével – felismerte a haderő fejlesztésének szükségességét, de egy évvel később a véderőtörvények elfogadtatásakor súlyos belpolitikai válságot kellett átvészelnie.

Conrad első bukását végeredményben a nemzetközi helyzet eszkalációja idézte elő. 1911. szeptember 28-án Olaszország ultimátumot intézett a Portához, amelyben Tripolisz, Kirenaika, valamint a Dodekániszosz szigetek átadását követelte, majd egy nappal később hadat üzent a törököknek. A hadművelet megindítása nem lepte meg Conradot, aki három nappal korábban Aehrenthalhoz fordult, és kifejtette, hogy a tripoliszi hadművelet nem más, mint az Ausztria–Magyarország elleni háború előkészítése. Így fogalmazott: „Szükségesnek tartom nyomatékosan aláhúzni, hogy az előrelátás követelményei szerint az agresszív politikát folytató fél a háborút támadással kell kezdje, mivel ez számára óriási előnyt jelent. Ennek elszalasztása súlyos felelősséget vonhat maga után”⁷⁸

1911. október 12-én a bécsi *Reichspost* újság egy cikket közölt, amely nyíltan kritizálta Aehrenthal békére törekvő politikáját.⁷⁹ A Ballhausplatz szinte azonnal Conradot nevezte meg e cikk szerzőjeként, és az ekkor a már évek óta tartó Aehrenthal–Conrad konfliktus minden korábbi összecsapáshoz képest jobban elmérgesedett.

⁷⁵ BALLA, 2010. 101.

⁷⁶ REGELE, 1955. 168.

⁷⁷ REGELE, 1955. 170.

⁷⁸ SAPOSNYIKOV, 1970. II. 191.

⁷⁹ SONDHAUS, 2003. 114–115.

A vezérkari főnök beosztására az 1911. november 15-én megtartott uralkodói audiencia tett pontot, amikor Ferenc József keményen megdorgálta a gyalogsági tábornokot, mivel Conrad mindenáron beleszólást akart magának a Monarchia külpolitikájának irányításába. Az agg császár kijelentette, hogy „politikám a béke politikája”, és hogy az Olaszországgal való háború csak úgy képzelhető el, ha a Monarchia támad, ez pedig összeegyeztethetetlen az előbbi elvvel.⁸⁰ A tábornok túlságosan alábecsülte aényt, hogy a közös külügyminiszter az uralkodó egyik legfőbb bizalmasa volt, így az Aehrenthal ért támadásokat Ferenc József önnön személye elleni akcióként értékelte.⁸¹ 1911. november 29-én Conraddal Ferenc Ferdinánd Katonai Irodájának vezetője közölte, hogy másnap fel fogja menteni vezérkari főnöki beosztásából az uralkodó.⁸² Másnap Schönbrunnban valóban sor került Conrad felmentésére. Ferenc József lakonikusan csak így kommentálta a döntést: „Az okok jól ismeretek az Ön számára, erről nem szükséges beszélnünk.” A császár szerfelett szívélyes volt a tábornokkal, és mondanivalóját így zárta: „Barátokként válunk el!”⁸³ A döntés hivatalos bejelentésére az uralkodó trónra lépésének 63. évfordulóján, 1911. december 2-án került sor; ezzel Conrad üstökösként felívelő pályája első ízben tört meg. A bukás nagyságát enyhítendő és a tábornok korábbi szolgálati érdemeit elismerve, a gyalogsági tábornok megkapta a Lipót Rend Nagykeresztjét, egyúttal kinevezték hadsereg-felügyelővé.⁸⁴

Természetesen Conradot igencsak leverte elmozdítása a vezérkari főnöki posztról. Egyik barátjának így ért 1911 karácsonyán: „Az uralkodóból hiányzik, hogy szembenézzen a fenyegető veszedelemmel és azt tevékenyen megelőzze. Ez ugyanaz a politika, amely Magentán és Solferinón át Königrätzig vezetett minket.”⁸⁵ A tábornokot új beosztása nem elégíthette ki, mivel háttérbe szorult, és a politikai helyzetről sok esetben csak a sajtóból tájékozódhatott. Ennek ellenére is szükségesnek látta, hogy a külpolitikával kapcsolatban átfogó javaslatokkal éljen.⁸⁶ Leváltásában minden

⁸⁰ Feldmarschall CONRAD [Franz Conrad von Hötzendorf]: *Aus meiner Dienstzeit (1906–1918)*. II. köt. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1922. 281–282. (a továbbiakban: CONRAD, 1922.) – ZEINAR, 2006. 464. – Conrad nem ismerhette Ferenc József az 1911. december 6-i minisztertanácsi jegyzőkönyvhöz tett széljegyzetét. Itt az uralkodó azt füzte Aehrenthal azon állításához, miszerint „jobb lenne, ha a katonai körök kevésbé folynának bele a politikába”, hogy „nagyon igaz!” SCHMIED-KOWARZIK, 2011. 428.

⁸¹ URBAŃSKI, August von Ostrymiecz: *Conrad von Hötzendorf. Soldat und Mensch*. Graz–Leipzig–Wien, Moser, 1938. 127. (a továbbiakban: URBAŃSKI, 1938.)

⁸² SONDHAUS, 2003. 115.

⁸³ CONRAD, 1922. 283–285.

⁸⁴ URBAŃSKI, 1938. 128.

⁸⁵ SONDHAUS, 2003. 116.

⁸⁶ SAPOSNYIKOV, 1970. III. 249–250.

valószínűség szerint egy titkos paktum is szerepet kapott, amely Ferenc Ferdinánd és Aehrenthal között jött létre: míg a trónörökös Schönaich hadügyminiszter „fejét kapta meg tálcán”, addig a közös külügyminiszter egy kevésbé vehemens vezérkari főnök kinevezését érte el.⁸⁷ Conrad helyére Blasius Schemua altábornagyot nevezték ki.⁸⁸ A főherceg ugyanakkor most is megakadályozta, hogy Potiorek legyen a Vezérkar főnöke, akire pedig sokan Conrad lehetséges és logikus utódjaként tekintettek.⁸⁹

SZÁMVETÉS

„Különösen ezt a Hötzen-dorfi Konrádot kedveltük. Jól lehetett ropogatni: Hötzen-dorfi Kon-rád!”⁹⁰

Néhány héttel Conrad leváltását követően meghalt Aehrenthal, aki leukémiában szenvedett. Ezen esemény révén a gyalogsági tábornok egyik legengesztelhetlenebb ellenfele távozott az élők sorából. Viszonyukra jól jellemző módon, a halálhír fogadása után sem szűnt meg a tábornok negatív véleménye a külügyminiszterrel kapcsolatban. Aehrenthal halála azonban csak az egyik olyan tényező volt, amely javította Conrad pozícióit. Jó kapcsolatot, mi több barátságot is ápolt egykori kadét-társával, Auffenberg új hadügyminiszterrel, és bár Schemua vezérkari főnöki működése nagymértékben Conrad örökségére épült, az 1912. évi császári hadgyakorlat világossá tette, hogy a korábbi *Chef des Generalstabes* korszerűbben és összességében jobban irányította a birodalom haderejét. A hadsereg-felügyelő bizalmas levelében komédiaként értékelte a hadgyakorlatot, amely visszatérést jelent a becki időszakhoz.⁹¹ Az I. Balkán-háború kirobbanásakor, 1912. december 7-én – belátva, hogy Franz Conrad von Hötzen-dorf a legalkalmasabb erre a beosztásra – Ferenc Ferdinánd a gyalogsági tábornok újbóli kinevezése mellett döntött.

A tábornok a Vezérkar főnökeként – ebben a minőségben – az első világháború idején a leghosszabb ideig működött a hadviselő felek között.⁹² Az első öt év, amelyet a Monarchia Vezérkarának élén töltött, alapvetően határozta meg a nagy háború lehetőségeit, egyben a Conraddal szembeni meg nem értés, megágyazott a vere-

⁸⁷ ROTHENBERG, 1976. 163.

⁸⁸ Blasius Schemua (1856–1920) cs. és kir. gyalogsági tábornok. A világháború elején a II. bécsi hadtest parancsnoka. BALLA, 2010. 270–271.

⁸⁹ JERÁBEK, 38.

⁹⁰ Részlet SZILÁGYI György: *Hanyas vagy?* című verséből.

⁹¹ SONDHAUS, 2003. 127.

⁹² REGELE, 1955. 488.

ségnek. Nemzeti tragédiánk, hogy a tábornok reformtörekvéseit – mindenekelőtt a haderő emberi és anyagi erőforrásaink növelésének szükségszerűségét – a hazai politikában valójában csak Tisza István ismerte fel. Conrad 1906 és 1911 közötti céljainak igazát az első világháború bizonyította be:⁹³ a dualista állam túlságosan gyenge haderővel kezdte meg a háborút, amely súlyos vereségeket eredményezett 1914-ben. Az első hónapok kudarcait – a boldog békeidők hivatásos hadseregének pusztulását, mindösszesen pedig több mint egymillió katona elvesztését – a háború végéig nem sikerült kiegyenlíteni.

⁹³ PASTOR, 1916. 49.

ANKA LÁSZLÓ

KÉT „POLITOLÓGUS” VITÁJA: TISZA ISTVÁN ÉS JÁSZI OSZKÁR A VÁLASZTÓJOGRÓL

BEVEZETŐ

Tisza István és Jászi Oszkár nem voltak politológusok a szó mai, 21. századi értelmében, amely szerint a politikát kívülről szemlélő, objektív elemzők lettek volna, akik a politikusok cselekedeteit, motivációit analizálják, magyarázzák. Mindkettőt politikusként és ideológusként tartja/tartotta számon a történettudomány és a közvélemény. Ezért e tanulmány címe mindenképpen magyarázatot igényel. Mégpedig több szempontból is.

1) Tisza és Jászi nem polemizáltak egymással a szó klasszikus értelmében sem az országgyűlés képviselőházában – Jászi soha nem volt ennek tagja –, sem a korabeli sajtóban olyan értelemben, hogy felelő cikkeik egymásra reflektálva jelentek volna meg. Írásunkban Jászinak – és két szerzőtársának, Rácz Gyulának és Zigány Zoltának – ugyanis elsősorban az 1908-ban megjelent *A választójog reformja és a magyarság jövője*¹ című elemző művet használva mutatjuk be az álláspontját, míg Tiszától az 1910-es évek első felében írt témába illő tanulmányokat elemezzük, amelyek a *Gróf Tisza István összes munkái* szöveggyűjtemény első kötetében vannak összegyűjtve a *Választójogi tanulmányok* címet viselő tanulmánycsokorban, ahol nyolc választójogi tartalmú írást közöltek a szerkesztők.² Ezek közül négy írást újra kiadtak az ezredforduló után, amikor Tökéczki László szerkesztésében megjelent Tisza Istvántól a *Válogatott politikai írások és beszédek* című kötet.³ Ókori görög és római auktorokra volt jellemző, hogy történeti munkáikban fiktív párbeszégeket adtak az írásaikban megjelenő történelmi alakok szájába.⁴

¹ JÁSZI Oszkár–RÁCZ Gyula–ZIGÁNY Zoltán: *A választójog reformja és a magyarság jövője*. Budapest, Deutsch, 1908 (A továbbiakban: JÁSZI, 1908a.).

² Választójogi tanulmányok. In: Gróf TISZA István összes munkái (a továbbiakban: TIÖM). I. köt. Budapest, Franklin, 1923. 145–236.

³ TISZA István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. TÖKÉCZKI László. Budapest, Osiris, 2003 (A továbbiakban: TISZA, 2003.). 145–154. 343–369. 374–381.

⁴ KÖSZEGHY Miklós: A felső ciszterna vízvezetékénél. *Theologiai Szemle*, 2008/1. 205. Világirodalmi lexikon. II. köt. Cam–E. Főszerk. KIRÁLY István. Budapest, Akadémiai, 1972. 94.

2) Bár nem voltak politológusok, de elemzéseikben mindketten nagy hangsúlyt fektettek a politikai komparatiztikára és a mandátumkalkulációra, amely napjainkban igen népszerű téma a politológusok körében, akik egy-egy választókerület, de az országgyűlési többség és a kabinetek sorsát is az alapján próbálják meghatározni, hogy igyekeznek elemezni: az egyes politikai csoportok hány mandátummal számolhatnak a leendő parlamentben.

Tisza és Jászi is ilyen mandátumkalkulációkból eredő táblázatokkal és adatokkal próbálta véleményét alátámasztani. E hasonlóságból ered a címben szereplő „politológus” titulus.

Azonban hogy mennyire nem tekinthető önmagában „politológiaiainak” a témánk és megközelítésünk szempontjából az idevonatkozó írásaik, az kiderül tanulmányaik szövegkörnyezetéből. Ezekben nagy bőséggel megtalálhatók az objektivitásra törekvő elemzési szempontokkal párhuzamosan a szubjektív gondolatok, motivációk, célkitűzések és mellettük való érvelés. Tisza esetében ez a választójog kiterjesztése ellen, a cenzusos választójog megőrzése mellett szól, míg Jászinál egy szociálisan-gazdaságilag fellendülő, megerősödő Magyarország megteremtésének az eszköze a választójog kibővítésének igénylése.

A magyar politikai gondolkodástörténet művelői már foglalkoztak Tisza és Jászi vitájának bemutatásával.⁵ Nekünk nem ez a célunk, hanem hogy bemutassuk: a mandátumkalkulációt hogyan ’hasznosították’ Tisza és Jászi, milyen következtetéseket vontak le belőlük. Következtetéseik az elmélet dimenziójában megrekedtek, mivel egyetlen országgyűlési választást sem tartottak kettejük választójogi elképzelései alapján.

És ami a legfontosabb: a magyarországi nemzetiségeknek a demokrácia bevezetésével kapcsolatos premisszáik sem nyerhettek igazolást vagy cáfolatot a történelem által, mivel az 1920-as trianoni békediktátum a multietnikus Szent István-i Magyarországot oly mértékben megcsönkította, hogy a nemzetiségek addigi több milliós tömegét a svábok és szlovákok szétszórtan elhelyezkedő néhány százezres számára redukálta.

KONTEXTUS: A DUALISTA BERENDEZKEDÉS ÉS AZ ANNAK FENNMARADÁSÁT BIZTOSÍTÓ ESZKÖZÖK

Az 1867-es kiegyezéssel létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia, amely a magyar politikai vezetőréteg és a bécsi udvar, a Habsburg–Lotharingiai-dinasztia közötti kompromisszum eredményének tekinthető. Az 1848-as április törvények visszaállí-

⁵ ILLÉS Gábor: Választójogi viták 1905 után Tisza István és Jászi Oszkár között. *Kommentár*, 2012/6. 35–53.

tásával – az új helyzethez igazító módosításukkal – a Magyar Királyság újra a parlamentáris, liberális jogállam talajára lépett.

A kiegyezés mellett szóló legfontosabb érvek a következők voltak:

1) Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc osztrák-orosz leverése eredményeképpen nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországnak szüksége van egy jóindulatú nagyhatalom támogatására ahhoz, hogy a germán és szláv népek tengerében államként fennmaradjon és nagyhatalmak, mint például 1849-ben az osztrák és orosz seregek ne gázolhassák le. Ez a nagyhatalom az évszázados együttélés tapasztalata, hagyománya és kapcsolatrendszere alapján lehet maga az Osztrák Császárság is.

2) Az Ausztriával való megegyezés és az együttélés szabályainak meghatározása lehetővé teszi, hogy Magyarország, a Habsburg Birodalomnak alkotó elemeként nagyhatalmi védeltséget élvezzen a nemzetközi porondon.

3) Magyarországon a magyarság a 19. században kisebbségben élt a horvát, román, rutén/ruszin, sváb, szász, szerb, szlovák, stb. nemzetiségiék tömegével szemben. 1848–49 tapasztalata bebizonyította, hogy e nemzetiségiék közül több is felhasználható a magyarsággal szemben, és a centrális magyar állam helyett szívesen vennék egy etnikai alapú, föderatív állam kialakítását.

4) Magyarország föderatív átalakítása veszélyeztetné a magyarság szupremáciáját. Egy lehetséges föderációban elvesztenénk a politikát meghatározó pozíciónkat, a magyarság csak egy lenne az etnikai alapon szétdarabolt ország nemzeti sorában.

5) A Béccsel való megegyezés kérdésében a magyarok versenyt futottak a nemzetiségiékkal, akik velünk párhuzamosan előálltak saját kiegyezési javaslataikkal. Nem volt mindegy nemzeti szempontból, hogy mi magyarok egyezünk meg a Habsburg-dinasztiával a nemzetiségiék rovására, vagy a nemzetiségiék viszik el a pálmát a magyarság hátrányára.

Deák Ferenc és köre ezt a lehetőséget és veszélyt felismerve döntött a Ferenc Józseffel való kiegyezés mellett és fogadta el a magyar országgyűlés 1867-ben a kiegyezés feltételeit összefoglaló törvénycsomagot.⁶

A kiegyezés tartalmát elfogadó párt és politikusok voltak a kormányalakító hatvanhetesek. Akik a kiegyezés tényét elfogadták, de konkrét törvényi tartalmán változtatni akartak, a hatvanhetes ellenzékiek lettek. Akik a kiegyezést elutasították és Ausztriával csak a közös uralkodó személyében akartak kapcsolatot tartani, a negyvennyolcas jelzöt nyerték el, mivel ők a perszónalunio által az 1848-as államjogi

⁶ KOZÁRI Monika: *A dualista rendszer*. Budapest, Pannonica, 2005 (A továbbiakban: KOZÁRI, 2005.). 7–37. 67–79.

rendezéshez nyúltak vissza. A kiegyezés hajnalán és végig a dualista korszak első felében a pártok a közjogi viták mentén rendeződtek és határozták meg magukat.⁷

Jóformán csak a századforduló éveiben jelentek meg olyan pártok, amelyek nem a közjogi kérdést állították programjuk fókuszába, de ők vagy nem jutottak elég mandátumhoz a képviselőházban (pl: Katolikus Néppárt) vagy mandátumot sem tudtak szerezni a dualizmus kori választásokon (pl: polgári radikálisok, szociáldemokraták).⁸

Ha a kiegyezési törvényeket a magyar országgyűlés többsége elfogadta, akkor egy parlamenti többségnek elméletileg lehetősége volt arra is, hogy azokat tetszése szerint módosítsa, vagy éppen el is törölje.

A hatvanhetes rendszert azonban nem lehetett ilyen könnyen megreformálni, megváltoztatni. Ferenc József császár és király ugyanis a maga szempontjából úgy gondolkodott, hogy a kiegyezés feltételrendszerének elfogadásával elment az engedmények és kompromisszumok legvégső határáig a magyarokkal szemben, a hatalommegosztás és az uralkodói jogosítványok témakörében. Engedett 1849-ből – autokrata uralmából –, de nem volt hajlandó engedni 1867-ből.⁹ A kiegyezést elfogadó magyar parlament többsége akceptálta ezt az uralkodói álláspontot és tartós, hosszú távú megállapodásnak tekintette. A kiegyezés egy bonmot szerint ugyanis a jogok ötven százalékát adta a magyaroknak, de csak a közös költségek harminc százalékát kellett állniuk.

Azon magyar politikai csoportok, akik a hatvanhetes rendszert nem fogadták el, úgy gondolhatták, hogy a következő képviselőházi választások alkalmával megszerezhetik a mandátumok többségét és ennek birtokában elképzeléseik szerint alakíthatják át a politikai berendezkedést. Akár úgy, hogy hatvanhetes alapon továbbfejlesztik, akár úgy, hogy negyvennyolcas alapon eltörlik, és az országot csak az uralkodó személyén keresztül, perszónálunió formájában kapcsolják egybe a Habsburgok birodalmával.

A rendszerkritikusok hatalomátvételét a hatvanhetes kormányoknak a vagyoni és műveltségi cenzushoz kötött, nyílt választási rendszer fenntartásával sikerült megakadályozni. Amint azonban a soron következő választásokon kiderült, a kiegyezéssel – bár rengeteg támogatója volt –, a magyarság többsége nem azonosult, és sokkal inkább a kossuthista hagyományokat ápoló negyvennyolcas eszmékkel szimpatizált.

⁷ Uő. 136.

⁸ Uő. 136–140.

⁹ Uő. 18–21.

Ugyancsak a censzos választójog tette lehetővé, hogy a saját hazájukban kisebbségben élő magyarság megszerezhesse az országgyűlésben a túlnyomó többséget. A nemzetiségek szegényebb és iskolázatlanabb tömegei ugyanis nem tudták átlépni a census mértékét.¹⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának ötvenegy esztendejében Magyarországon végig a censzos, nyílt választójog volt érvényben. Ez azonban lehetetlenné tette a parlamenti váltógazdálkodás kialakítását, és az 1906 és 1910 közötti úgynevezett koalíciós kormányzás időszakától eltekintve mindvégig hatvanhetes kormányok irányították az országot, amelyek számára a Deák Párt (1867–1875), a Szabadelvű Párt (1875–1905) és a Nemzeti Munkapárt (1910–1918) nyújtottak biztos képviselőházi többséget.

A KÉT „POLITOLÓGUS”

Gróf szegedi és borosjenői Tisza István (1861–1918) édesapja, Tisza Kálmán tizenöt esztendőn keresztül volt Magyarország miniszterelnöke (1875–1890).¹¹ Az általa megerősített kiegyezési rendszerre úgy tekintettek, úgy állították be maguk a kortársak is, hogy az azóta szállóigévé vált „quieta non movere” (semmi se mozduljon) jegyében ellenállt minden reformtörekvésnek.¹² Valójában a modern parlamentáris rendszerre jellemző frakciófegyelem megvalósítása fűződik a nevéhez, amely hosszútávon lehetővé tette az ország több parlamenti cikluson keresztüli koncepcionális, eredmény-orientált kormányzását.¹³ Fia, Tisza István¹⁴ ebben a kormányzati légkörben szocializálódott politikai értelemben, és apja 1890-es bukása után egyre nagyobb

¹⁰ Uő. 131–133.

¹¹ KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, Napvilág, 2003.

¹² SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 2*. Budapest, Századvég, 2010. 802–807.

¹³ ANKA László: A harminc évig kormányzó Szabadelvű Párt (1875–1905). „*Indivisibiliter ac Inseparabiliter*.” „*Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul*.” *A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásai*. Szerk. SZAKÁL Imre. Beregszász–Ungvár. 2018 (A továbbiakban: ANKA, 2018.). 60–66.

¹⁴ Tisza Istvánt részletes életrajzi műben mutatták be: HORÁNSZKY Lajos: *Tisza István és kora*. I–II. köt. Budapest, Tellér, 1994. – PÖLÖSKÉI Ferenc: *Tisza István*. Budapest, Gondolat, 1985. – TÖKÉCZKI László: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Kairosz, 2000. – VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. – Születésének százötvenedik évfordulójára pedig megjelent róla egy tanulmánykötet: *Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára*. Szerk. MARUZZA Zoltán–PALLAI László. Debrecen, 2011. – Ezt követte egy újabb tanulmánykötet: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. Ifj. BERTÉNYI Iván. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016.

befolyásra tett szert a kormányzó Szabadelvű Pártban. A századforduló éveiben kezdődő parlamenti válság idejétől a kemény kéz politikájával akarta a törvényhozó testület működőképességét visszaállítani.

1904 végén Tisza hibás helyzetfelismerése vezetett oda, hogy a képviselőházat feloszlatták, és a rákövetkező, 1905. januári választások során a Szabadelvű Párt megsemmisítő vereséget szenvedett. A koalíció éveiben a háttérbe húzódott, de 1910-ben a Nemzeti Munkapárt egyik legfontosabb vezéréként tért vissza a hatalomba előbb a pártja, majd ő maga is, mint a képviselőház, végül pedig a kormány elnöke. 1913-ban a többség vezéréként olyan választójogi törvényt fogadtatott el, amely továbbra is fenntartotta a vagyoni és műveltségi cenzust,¹⁵ de a magyar öntudatú munkásrétegek irányába nyitottá tette a lehetőséget, hogy szavazati jogot szerezzenek.¹⁶ E törvény alapján azonban soha nem tartottak általános képviselőházi választásokat Magyarországon. Az első világháború idején az ország minden emberi és anyagi erőforrását a háború megnyerésének szolgálatába állította.

A képviselőházi többség vezéréként nem támogatta azt a javaslatot, amelyet a Katolikus Néppárthoz tartozó Rakovszky István terjesztett a képviselőház plénuma elé 1915. április 29-én, hogy a fonton harcoló katonák kortól és vagyoni/művelődési cenzustól függetlenül választójogot nyerjenek („hősök választójoga”).¹⁷ Tisza miniszterelnök meghallgatván az előterjesztés benyújtását megindokoló beszédet, rögtön szót emelt ellene: „Nézetem szerint a választói jog nem jutalom, a választói jog állami megbízás, az állam által az egyesre ruházott közjogi kötelesség, közjogi hivatás, amelylyel való felruházásnál nem a jutalom szempontja, hanem az állami közérdek szempontja a döntő. [...] Az általános szavazati jog behozatalát Magyarországon nemzeti szerencsétlenségnek tartom [...] Legnagyobb sajnálatomra nem vagyok abban a helyzetben, hogy az indítványhoz hozzájáruljak, tisztelettel kérem tehát a házat, hogy az indítványt ne méltóztassék napirendre tűzni.”¹⁸

¹⁵ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. II. köt. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. 258.

¹⁶ „A magyar társadalom olyan új réteget nyert az ipari munkásosztályban, amely kereseti viszonyainál, szellemi fejlettségénél s a benne felébredt önértetnél és tettvágnál fogva a politikai életbe való bebocsáttatást joggal igényelheti.” TISZA, 2003. 344.

¹⁷ Rakovszky: „A következő indítványt voltam bátor betérjeszteni: »A ház utasítja a kormányt a választójogi törvénynek a következő szakasszal való kiegészítésére: aktív választójoga van az országos és törvényhatósági választásokon felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül 20 éves kortól fogva életfogytiglan mindazoknak a férfiaknak, akik a nemzet mostani élet-halálharczában katonai szolgálatot teljesítettek a harcstéren. Ezek a polgárok hősi véréldozataikkal és hazafias hűségükkel érdemet szereztek arra, hogy az ősi magyar alkotmánynak jogokkal felruházott részeivé legyenek.«” *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XXVI. köt. Budapest, Athenaeum, 1915. 403–405.

¹⁸ Uo. 405–406.

A nagy vérvesztésekért, szenvedésekért a társadalom szemében Tisza egyre gyűlöltebbé vált. 1917-ben IV. Károlyi király lemondásra kényszerítette. A következő évben még mindent megtett azért, hogy a közvélemény által elvárt választói jog kiterjesztését – amennyire csak lehet – feltartóztassa.¹⁹ 1918. október 31-én, az őszirózsás forradalom kitörésekor, máig nem teljesen tisztázott körülmények között meggyilkolták.²⁰

Jászi Oszkár²¹ (1875–1957) Nagykárolyban született egy zsidó orvos gyermekeként. A család 1881-ben a református vallásra tért át, ekkor eredeti nevüket (Jakubovits) Jászira változtatták. Bár a familia a református felekezethez csatlakozott, a fiatal Jászi Oszkár a nagykárolyi piarista gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait. Ezt követően Budapestre került és a tudományegyetem jogi karára iratkozott be. Doktorátusa megszerzése után a földművelésügyi minisztériumban vállalt munkát. Közéleti/politikai tevékenysége a századfordulón vette kezdetét. Egyike volt a *Huszedik Század* című társadalomtudományi folyóirat alapítóinak 1900-ban, majd egy esztendővel később ott találjuk a Társadalomtudományi Társaság alapítóinak sorában. E fórumokon bontotta ki szárnyait a polgári radikalizmusként elhíresült gondolkodás és mozgalom. Mindeközben tagja volt a szabadkőművesek titkos társaságának.

Lesújtó véleménnyel volt a kiegyezési rendszer politikai berendezkedéséről: „A dualizmus a németek uralmát jelentette Ausztriában és a magyarokét Magyarországon. [...] A Tisza Kálmánnal uralomra jutott reakciós junkerpolitika a kiegyezést egyre inkább olyan alkotmánybiztosítéknak tekintette, mely a nemzetiségi népet örökös kiskorúságban tartja, a nemzetiségi középosztályt pedig, mint megbízhatatlan irredentista elemet, tartósan kirekeszti az állami hatalomból, és a vármegyei színekurákból »a megbízható, hazafias, nemzetfenntartó« elemek, értsd a nagybirtok s főleg a gazdaságilag lehanyagolt nemesi középbirtok, a dzsentri és plutokrata meg intellektüel szövetségesei számára. Ezt a helyzetet természetesen csak egy nagyon reakciós, erőszakos és korrupt választójoggal és adminisztrációval lehetett fenntartani és megszületett az az elmélet, hogy a magyarság és a dualizmus elválaszthatatlanul egybe van kapcsolva a régi elavult alkotmány, a cenzusos választó-

¹⁹ HAJDU Tibor–POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja. 1914–1918.* Budapest, Osiris, 2014. 316–317.

²⁰ PÓLÓSKAI Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság.* Budapest, Helikon, 1988.

²¹ JÁSZI Oszkár életéről, politikai elképzeléseiről, a polgári radikalizmusról lásd: G. FODOR GÁBOR: *Gondoljuk újra a polgári radikalizmust.* Budapest, L’Harmattan, 2004. PELLE János: *Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé.* XX. Századi Intézet, 2001 (A továbbiakban: PELLE, 2001.).

jog, a nyílt szavazás és a vármegyei álönkormányzat fenntartásával”²² – fogalmazta meg Jászi negatív véleményét a világháború utolsó esztendejében.

Károlyi kormányában a polgári radikális gondolkodó a nemzetiségi ügyekért felelős tárcanélküli miniszteri tisztséget nyerte el. A kabinet tagjaként – korábbi nemzetiségpolitikai elképzeléseivel összhangban – 1918. november 13–14-én tárgyalásokat folytatott az erdélyi románok vezetőivel Aradon. Felajánlotta számukra az állam kantonális átalakítását annak érdekében, hogy a regáti Román Királysághoz való csatlakozás helyett az erdélyi románság a Magyarországhoz tartozás mellett foglaljon állást. A nemzetközi környezet azonban olyan volt, hogy ajánlata értelemszerűen visszautasításban részesült. Az erdélyi románok éltek a világháborús helyzet nyújtotta lehetőséggel, és az anyaországhoz való csatlakozás mellett döntöttek.²³ Történeteszek szerint naivan viszonyult a politikai tárgyalásokhoz és a nemzetiségiek vele szemben ülő képviselőihez,²⁴ de az is igaz, hogy 1918. október 31. előtti nemzetiségpolitikai elveit illetően ő volt az egyetlen, aki hitelesen terjeszthette elképzeléseit a románok elé novemberben.²⁵

Az új rendszer kormányának tagjaként, 1918 novemberében Jászinak módja nyílt arra, hogy részt vegyen egy olyan választójogi törvény kidolgozásában,²⁶ amiért évenként keresztül agitációt folytatott. A Tisza István nevével fémjelzett 1913-as választójogi novellához hasonlóan azonban a fiatal köztársaság néptörvénye alapján sem tartottak parlamenti választásokat.

Csalódott a nemzetiségiek magatartásában, és 1919 januárjában lemondott miniszteri státuszáról. A politikától azonban nem vonult vissza. Megválasztották a Külügyi Tanács elnökének, mely szervezet élén a béketárgyalások előkészítéséért lett felelős²⁷ mint Károlyi Mihály köztársasági elnök bizalmi embere. Amikor februárban a kabinet összeállította a béketárgyalásokra küldendő delegáció névsorát, Jászi szintén sze-

²² JÁSZI Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest, Új Magyarország, 1918. 23–25.

²³ HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018 (A továbbiakban: HATOS, 2018.). 281–285.

²⁴ Uő. 298. 311.

²⁵ ROMSICS Ignác: *Erdély elvesztése. 1918–1947*. Budapest, Helikon, 2018.

²⁶ A nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogokról szóló 1918. évi I. néptörvény kimondta, hogy „nemzetgyűlési választójoga van minden férfinak, aki életének huszonegyedik évét betöltötte, legalább hat év óta magyar állampolgár és bármely hazai élőnyelven írni-olvasni tud. Nemzetgyűlési választójoga van minden nőnek, aki életének huszonegyedik évét betöltötte, legalább hat év óta magyar állampolgár és bármely hazai élőnyelven írni-olvasni tud. [...] A választás községenként (szavazókörönként) közvetlen, titkos szavazással történik.” <http://polhist.hu/adattarak/koztars/index.php?fkod=21&fid=2> (Letöltés: 2018. november 9.)

²⁷ HATOS, 2018. 304.

repelt a listán.²⁸ A történelem azonban közbeszólt, a béketárgyalásokon a polgári radikális politikus nem tudott megjeleni.

Az 1919. március 21-én hatalomra jutó bolsevikok által életre keltett Tanácsköztársaság, majd az ellenforradalom a prominens oktobristák számára a külföldre menekülést jelentette. Ez alól Jászi sem volt kivétel, már a kommunista diktatúra idején elhagyta az országot. Kezdetben a *Bécsi Magyar Újság* című lapot szerkesztette, de kivette részét abból is, hogy Horthy és kialakuló rendszere ellen szervezkedni próbáljon. 1920 novemberében Belgrádban arról próbálta meggyőzni a szerb miniszterelnököt, hogy a délszláv seregek által kiűritendő Pécsét és Baranyát ne a budapesti magyar kormánynak adják vissza, hanem olyan erőknek (Károlyi korábbi híveinek), amelyek a demokratikus Magyarországot akarják felépíteni. Egy történész szerint ezzel kapcsolatban a hazaárulás is felmerülhet.²⁹

A húszas évek derekán az Amerikai Egyesült Államokba költözött, ott vállalt tanári állást, az Ohio állambeli Oberlin Egyetemen. Itt érte a halál 1957. február 13-án. Magyarországra életében már csak egyetlen alkalommal, 1947-ben tért vissza. Tapasztalva a szovjetizálódási politikát, csalódottan hagyta el az országot. A rendszerváltás után hozták haza földi maradványait. Újrateremtésén megjelent Göncz Árpád köztársasági elnök és Szabad György, az országgyűlés elnöke. Sírhanthja fölött Hegedűs Lóránt református püspök, a későbbi MIÉP-es politikus mondott gyászbeszédet.³⁰

Egy dologban teljesen azonos Tisza István és Jászi Oszkár életútja: eszméik és politikai tevékenységük még a huszonegyedik században is megosztja a közvéleményt.

A VÁLASZTÓJOG KITERJESZTÉSE: REMÉNYEK VERSUS FÉLELMEK

A polgári radikális gondolkodó a koalíciós kormányhoz köthető, gróf Andrássy Gyula belügyminiszter nevével fémjelzett választójogi törvénytervezetből indult ki, mikor számításokat igyekezett végezni arról, hogy milyen következményekkel járna a választójog kiterjesztése. „A kormányjavaslatok szerint a 24 éves életkorhoz és az

²⁸ ZEIDLER Miklós: *A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly–Versailles–Budapest (1920)*. Budapest, MTA BTK, 2017. 16.

²⁹ GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája. Az első évek 1919–1924*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012. 83–86.

³⁰ PELLE, 2001. 12–13.

írástudáshoz kötött választójog alapján a választók számát 2,621.727-nek tételeztük fel s a kerületek számát a többszörösen ismételt hozzávetőleges kormány-nyilatkozatok alapján összesen 450-re tettük. [...] A harmadfél milliót meghaladó összes választóból az előbbi pont szerint egy-egy kerületre kerekén 6000 választó jut. Az igazi és nem »választási« aritmetika szerint tehát az országot csupa olyan kerületre kell beosztani, amelyekben mindig 6000–6000 szavazónak kollektív joga legyen egy-egy képviselő megválasztása.³¹

Jászi a kormányzati elképzelés szerinti négyszázötven választókerülettel kapcsolatban a következő eredményre jutott. Ötvennégy olyan városi és megyei törvényhatóságot határozott meg az országban, amelyek egynyelvűnek tekinthetők.³² Ezeket a rendelkezésére álló korabeli statisztikák alapján választotta ki, minden esetben felfelé kerekítve a számokat. Úgy vélte, hogy e törvényhatóságokban kettőszázharmincnyolc magyar és huszonegy nemzetiségi többségű választókerületet lehet kialakítani.³³

Harmincnégy törvényhatóságot vegyes anyanyelvűnek titulált.³⁴ Számításai szerint e vármegyékben és városokban a négyszázötven választókerületből százhat magyar és nyolcvannégy nemzetiségi többségű kerület hozható létre.³⁵

Összesen tehát az egynyelvű és a vegyes anyanyelvű kerületekből háromszáznegyvenöt magyar, százöt választókerületből pedig nemzetiségi háttérű képviselő érkezne a budapesti parlamentbe.³⁶ De még ennél is kevesebb nemzetiségi kerülettel számolt, ugyanis elképzelése szerint a lokális tradíciók, az öntudat hiánya, a szociális, vagy klerikális befolyás nemzetiséginek tekinthető mandátumok számát hatvanöt-re-hetvenre csökkentheti. Eleve magyar szavazónak tekintette a fiumei olaszokat,

³¹ JÁSZI, 1908a. 26.

³² Uo. 29. Abaúj–Torna, Árva, Baranya, Borsod, Csik, Csongrád, Esztergom, Fejér, Fogaras, Győr, Hajdú, Háromszék, Heves, Jász–Nagykun–Szolnok, Kisküküllő, Komárom, Liptó, Moson, Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Somogy, Sopron, Szabolcs, Tolna, Trencsén, Turóc, Udvarhely, Ugocsa, Vas, Veszprém, Zala, Zólyom vármegyék, Arad, Baja, Budapest, Debrecen, Fiume, Győr, Hódmezővásárhely, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Nagyvárad, Pancsova, Pécs, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Újvidék, Versec, Zombor törvényhatósági jogú városok.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 56. Alsó-Fehér, Arad, Bács–Bodrog, Bars, Bereg, Beszterce–Naszód, Békés, Bihar, Brassó, Csanád, Gömör, Hont, Hunyad, Kolozs, Krassó–Szörény, Maros–Torda, Máramaros, Nagy-Küküllő, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szatmár, Szeben, Szepes, Szilágy, Szolnok–Doboka, Temes, Torda–Aranyos, Torontál, Ung, Zemplén vármegyék, Selmecbánya, Pozsony, Temesvár törvényhatósági jogú városok.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

az északkeleti ruténokat, a Vas megyében élő vendeket, a Zalában lakó horvátokat és a Bács megyében megtelepült németeket.³⁷

Jászi Oszkár nem tartott attól, hogy a nemzetiségiek a demokratikus választójog bevezetésével fölforgatnák Magyarország belső viszonyait. Így vélekedett magatartásukról: „A nemzetiségi kérdés el fogja veszteni méregfogát abban a pillanatban, melyben az állami törekvés főtárgya többé nem az oligarchia biztosítása, hanem a nép gazdasági, közigazgatási és kulturális igényeinek kielégítése lesz. Földet adni a nemzetiségi parasztnak és szolid, uzsoramentes hitelintézeteket (miként a magyaroknak), jó állami iskolát saját anyanyelvű tanítással, becsületes, a nép nyelvét tökéletesen értő közigazgatást és bíraskodást a nemzetiségi középosztálynak arányszámát megillető felhasználásával – s a legfontosabb lépés megtörtént a nemzetiségi béke megteremtésére.”³⁸ – A polgári radikális gondolkodó ilyen egyszerűen képzelte el egy multietnikus államban a nemzetiségi kérdés megoldását: a jólét általánossá tétele elveszi minden etnikai alapú nézeteltérés életét.

Optimizmusát az 1787-es és az 1850-es népszámlálási adatok táplálták. 1787-ben 2,32 millió magyar élt együtt a Kárpát-medencében 5,68 millió nemzetiséggel (29% versus 71%), de 1850-re ez 5 millió magyarra és 6,31 millió nemzetiségire változott (44,2% versus 55,8%), vagyis hatvanhárom év alatt 115%-kal nőtt a magyarság, de csupán 11,1%-kal a nem magyarok száma.³⁹ „Történt pedig ez az asszimiláció egyesegyedül a békés, gazdasági, kulturhaladás útján, a termékenyebb, fejlettebb, műveltebb magyar vidék vonzereje következtében, minden kényszer és sovíniszta kurjongatás nélkül [...] a vármegyei és kulturegyesületi türelmetlen és lármás magyarosítás ellenére. [...] A nép milliói között ma sincs ellentét. Az urak mesterségesen szítják azt a mandátumokért folyó kalóz-háborúk idején.”⁴⁰ Jászi tehát egy békés asszimilációt vizionált, amely természetes módon fogja az etnikai viszonyokat a magyarság javára átalakítani, és békés mederben lefolyhat néhány generáció alatt elképzelése szerint.

Tisza a választójogi tanulmányaiban és beszédeiben nemzetközi példákra hivatkozott, mikor a cenzusos választójog fennmaradása mellett érvelt. Látta az európai országok választási eredményeiből, hogy a klasszikus liberális pártok mindenhol visszaszorultak korábbi meghatározó, hegemón pozíciójukból, ami a tizenkilencedik század második felében jellemezte őket. Helyettük az antiszemita, klerikális pár-

³⁷ Uo. 28.

³⁸ JÁSZI Oszkár: Miért kell az általános titkos választójog? *Husadik Század*, XVII. 1908 (A továbbiakban: Jászi, 1908b). 641.

³⁹ JÁSZI, 1908a. 17.

⁴⁰ Uo.

tok, nacionalisták és a szociáldemokraták kaptak nagyobb társadalmi támogatást és több mandátumot a parlamentekben.⁴¹

A magyar nemzeti állam és a hatvanhetes rendszer megőrzése volt a célkitűzése. Attól tartott, hogy a felvilágosodott középosztály kiesik a parlamentből, ha a cenzust csökkentik vagy eltörlik. Ausztria példáján azt látta („megdöbbenéssel konstatáljuk e kimutatásból”), hogy miután a választójogot kiterjesztették, felére csökkent a diplomás képviselők száma,⁴² ami: „megsemmisíti az intelligencia politikai hatalmát.”⁴³ A politikai bölcsességet nem személyekhez, hanem a társadalmi háttérhez kötötte. Az írni-olvasni tudást, vagy a külön lakást, mint választójogi feltételt kevésnek tartotta. A választójogosultsági korhatár növelésében vélte megtalálni a megoldást a parlament radikalizálódása ellen. Az érett felnőtt véleménye szerint nem radikális és nem is szavaz olyan pártokra, amelyek a status quót felforgatnák. „Mecgáfolhatatlan igazság gyanánt áll mindannyiunk szeme előtt, hogy az általános választójog leszál-lította a parlament tekintélyét, beteggé tette a parlamentarizmust, gyengítette a nemzeti önkormányzatot széles e világon mindenütt, kárt és veszélyt hozva a legnagyobb, legműveltebb, legegységesebb nemzetek fejére is”⁴⁴ – foglalta össze a gróf a demokráciáról alkotott véleményét.

Pesszimizmus jellemezte Tisza nézetét a választójog kiterjesztését a nemzetiségi-ekkel kapcsolatban. Példaként azt hozta fel, hogy az osztrák parlamentben 1907-től nemzeti alapon elkülönültek egymástól a pártok, még az elvileg nemzetköziség dimenziójában gondolkodó cseh, lengyel és osztrák szocdemek is nemzeti alapon szerveződtek és nem tömörültek egy pártba.⁴⁵

Magyarország huszonhárom vármegyéjében tót, román többség volt, a demokrácia felé nyitó választójoggal ezekben a régiókban nyolcvan–kilencven mandátumot nyernének a nemzetiségi jelöltek, olyan kerületekben, ahol addig magyar képviselők szereztek parlamenti helyeket.⁴⁶ Az akkor hatályos választási rendszerben erre a nemzetiségi politikusok ekkora mennyiségben képtelenek voltak. Tartott tőle, hogy a nemzetiségi agitátorok/kortések eredményesen tudják választások előtt manipulálni a választójogot szerző falusi néptömegeket.

Tisza attól tartott, hogy nagyobb számú nemzetiségi képviselőnek a bejutásával, a t. Házban megjelenhet a nemzetiségi viszály és ennek következtében a nemzetiségek eljutnak a nemzeti önállóság gondolatáig. A nemzetiségi-ek tömeges mandá-

⁴¹ TIÖM. 177–179. 186–187.

⁴² Uo. 160–171.

⁴³ Uo. 214.

⁴⁴ Uo. 192.

⁴⁵ Uo. 151.

⁴⁶ Uo. 195.

tumszerzése a miniszterelnök szerint 1) veszélyezteti a magyar nemzeti szupremáciát és a centrális államberendezkedést a Szent István-i Magyarországon, 2) idővel pedig centrifugális erőként feszíti szét az állam területi kereteit, csatlakozni kívánva a szomszédos országban élő testvéreikhez (pl. délvidéki szerbek a Szerb Királysághoz, erdélyi románok a regáti Román Királysághoz).

KÖVETKEZTETÉSEK

A polgári radikális gondolkodó azt olvasta ki az általa készített statisztikákból, hogy az általános választójog bevezetése által: 1) felszámolhatók a feudalizmus maradványai, 2) „népparlament” megvalósíthatja a szociális reformokat, 3) a szociális reformok következtében növekszik a jólét, 4) a jólét és szükségletei növelik a termelést, 5) a nemzetiségiak megbékélnek a magyarsággal, 6) e megbékélés felgyorsítja a nemzetiségiak asszimilációját.

Jászi elképzelését az itt és most optimizmusa jellemezte. Abban teljes mértékben igazat kell neki adni, hogy a gazdasági mutatókat egyetlen államban sem vetette vissza a demokrácia bevezetése.

Kérdés, hogy az optimizmusa tekinthető-e naivitásnak? Mintha matematikus lett volna, sematikus tekintett azokra az információkra, melyeket különböző számítások eredményeként nyert és vont le belőlük következtetéseket. Az biztos, hogy Jászi hitt ezekben és racionálisnak gondolta őket. Vajon a valóság visszaigazolta volna ezeket az eredményeket?

Milyen következtetéseket vont le Tisza a maga statisztikáiból? „1906-ban alkotmánypárt ezen a néven nem létezik többé, de számottevő romjai maradnak még fenn, a német haladópart és az alkotmányhű nagybirtokosok csoportjaiban, amelyek együtt még mindig 60 tagot számlálnak. Ezek mellett a politikailag még elég mérsékelt, de nacionalista szélsőségekre hajló német néppárt 42, a különböző radikális csoportok pedig 36 taggal rendelkeznek, szemben az 54 német klerikális képviselővel, úgy hogy százalékokban beszélve 1906-ban az összes képviselők közül: 30% a régi liberális irány híve, 21% liberális nacionalista, 18% radikális nacionalista, 27% klerikális, 4% szociáldemokrata. A régi liberális arányszáma már 1907-ben 8, 1911-ben 6, az új választások után 5%-ra olvad le, a liberális nacionalistáké 12%-ra, majd 8%-ra csökken, hogy újra 14%-ra emelkedjék, a radikális nacionalistáké 18–23, majd 29%-ra emelkedik, a klerikálisoké a múlt országgyűlésen 41%-ra szökik fel, s csak az új választásoknál csökken 33%-ra, a szociáldemokraták pedig 4%-ról 21%-ra, majd 22%-ra szaporodnak fel s az utolsó választásnál esnek vissza 19%-ra, úgy hogy jelenleg az összes német képviselők közül: liberális 5%, liberális nacionalista 14%,

radikális nacionalista 29% klerikális 33%.⁴⁷ Úgy lehet ezt összegezni, hogy a liberális pártok – Tisza elvtársai – elveszítették befolyásukat, hatalmukat a választójog kiterjesztésének eredményeképpen. Félhetett tehát attól, hogy saját pártja – és saját hatalma – is semmivé lesz a demokrácia bevezetése után.

A gróf szerint nem szabad Magyarországon bevezetni az általános választójogot, mert az veszélyezteti: 1) a parlamentarizmust, 2) a klasszikus liberalizmust, 3) a magyar nemzeti szupremáciát, 6) a hatvanhetes kiegyezést, 7) az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi státuszát és 8) zuhan általa a parlament színvonala.

Időt kérő optimizmus jellemezte Tisza Istvánt, amely szerint a demokráciát nem csak úgy lehet elérni, hogy eltörlésre kerül a választójogi cenzus, hanem úgy is, hogy a műveltségi és vagyoni cenzus határát a tömegek átlépik és az általánossá váló jólét emeli az alkotmány sáncai közé a nép tömegeit.⁴⁸ Mire van ehhez szükség? Időre.

Magyarország az 1900–1910-es években soknemzetiségű országnak számított. De a tízévente megtartott népszámlálások alkalmával mit lehetett kiolvasni a statisztikai adatok összesítése után? Azt, hogy a magyarság számaránya folyamatosan növekszik, a nemzetiségi lakosság száma pedig ezzel párhuzamosan csökkenő tendenciát mutat. Ergo, olyan demográfiai folyamat vette kezdetét, amely a jövőben elvezethet oda, hogy a magyarság többségbe kerül saját hazájában és asszimilálja a nemzetiségeket. Mire van ehhez szükség? Időre.

Tisza István szerint tehát időt kell biztosítani a magyarság számára, hogy megerősödjön létszámban, valamint vagyonban gyarapodjon.

Tökéletesen érzékelt a dualista politikai berendezkedés válságát, de ahhoz, hogy időt nyerjen, az 1867-es Habsburg–magyar kiegyezésen, az 1868-as nemzetiségi törvényen, horvát–magyar kiegyezésen és a cenzusos választójogon alapuló rezsimet fenn akarta tartani. Vagyis a status quo megerősítése volt a célja, hogy ennek – a nemzet számára biztonságot jelentő – keretei között jusson el idővel oda a magyarság, hogy létszámával és gazdasági erejével megőrizhesse nemzeti szupremáciáját a Szent István-i állam határai között.

Naivnak tekinthető az, hogy a klasszikus liberalizmus hanyatlásának és a nacionalizmus terjedésének korában időt akart nyerni nemzete érdekében és elzárkózott mindenféle átfogó reformtörekvéstől a választójog dimenziójában, aminek gyökeres megváltoztatása dominóként boríthatta volna a magyarság pozícióit? Politikai hibának számít, hogy egy rendszert megmervít, miközben mások a reformját kívánták? Objektív történelmi válasz aligha adható erre, de az bizonyos, hogy más nemzeteknek megadatott az a több generációnyi időmennyiség, amely lehetővé tette, hogy a

⁴⁷ Uo. 152.

⁴⁸ ANKA, 2018. 79–80.

választójog kiterjesztése ne vonjon maga után radikális átalakulást, hanem a kontinuitást erősítse.

A historikusoknak nem tisztjük megítélni a múlt szereplőit, az a feladatuk, hogy a fellelhető források feldolgozása eredményképpen megértsék és objektív módon bemutassák olvasóik, hallgatóságuk előtt. Ez azonban nem lehet az akadályja annak, hogy a történész kritikátlanul elfogadja azon erkölcsi, szakmai, módszertani alapokat, amelyek mentén a múlt szereplői cselekedtek. Jászi Oszkár és Tisza István gróf esetében is vannak a választójoggal kapcsolatban olyan momentumok, amelyekre érdemes felhívni a figyelmet.

A polgári radikális gondolkodó esetében igen feltűnő jelenség, hogy a választójog kiterjesztése mellett csak számításokat végzett, egyéb – a választási eredményeket befolyásoló – tényezőket nem vett figyelembe. Miután a törvényhatósági jogú városok és vármegyék alapján összeállította az egynyelvű és a vegyes anyanyelvű törvényhatóságok listáit, és ezek alapján meghatározta a mandátumok arányát, tett egy szembetűnő kijelentést: „Csakis a statisztika konkrét számadatainak szigorú feldolgozását végeztük és munkánk közben a való életnek összes módosító hatásai elől szigorúan elzárkóztunk.”⁴⁹

Nem lehet a politikában matematikusként viselkedni, hiszen nem biztos, hogy ami elméletben a „számok törvényszerűsége” az a valóságban is érvényesül. Nem számolt az osztályellentétekkel és a nemzetiségiekhez is naivan viszonyult, e két elemet illetően éppen Tisza István figyelmeztette a kortárs közvéleményt.

Reális, vagy naiv az, hogy a nacionalizmus korában a nemzetiségiek valóban úgy viselkednek, amint azt ő feltételezte? Reális, vagy naiv az, hogy az osztályellentétek megszűnnek a demokrácia bevezetésétől?

Jászi a demokrácia pártján állt, ahol a cenzusmentes rendszerben bárki élhet szavazati jogával és nem bizonyos társadalmi csoportok, hanem a nemzet egésze képviseltetve van az országgyűlésben, ami a nemzet minden rétegének felemelkedését eredményezi. Vágyott a demokráciára.

Tisza István magyarként féltette a magyar szupremáciát. De kellett-e félni a klasszikus liberalizmust is, amelynek képviselői felfogása – illetve a külföldi példák – szerint kiszorultak a parlamentekből? Mivel ő e liberális gondolkodás híve volt, e paradigma kontextusában szocializálódott, így nem is volt hajlandó elvetni és bár másokat gyanúsított doktrinerséggel, ő maga is ebbe a hibába esett, amikor az eszméhez próbálta idomítani a valóságot. Ugyancsak nehezen fogadható el, hogy a választójogot azért nem lehet kiterjeszteni, mert általa csökken a törvényhozó testület színvonala. Azon félelme, hogy a dualista kiegyezéssel, az esetlegesen

⁴⁹ JÁSZI, 1908a. 58.

hatalomra kerülő nem hatvanhetes erők átalakítják talán elképzelhető lett volna, bár az 1905–1906-os parlamenti válság ismeretében ez sem feltétlenül állja meg a helyét.

A többnemzetiségű Magyar Királyságban, ahol az 1910-es népszámlálásra érte el a horvát társország lakossága nélkül a magyarság az összlakosság felét, a gróf nem tartotta időszerűnek a választójogi kérdés felvetését, mert szerinte ilyen kontextusban nem lehet rá megfelelő választ adni.

Tisza a parlamentarizmus pártján állt, melyet liberális cenzus alapján, elitista módon a művelt és vagyonos társadalmi rétegek soraiból kikerülő képviselők irányítanak. Mindenki más erre veszélyt jelent. Tartott a demokráciától.

MILOTAY ISTVÁN ÉS AZ ÚJ NEMZEDÉK (1913–1919)

1918 novemberében véget ért az első világháború. A háború végével a kelet–közép-európai térség egységét megtestesítő Osztrák–Magyar Monarchia is megszűnt létezni. A monarchia már a fegyverszünet kérésének időpontjában a szétbomlás jeleit mutatta. A birodalom szláv népei cseh-szlovák, illetve délszláv nemzetállami szövetségben képzelték el jövőjüket, a monarchia bármiféle megreformált föderalizációját pedig elutasították. IV. Károly októberi császári kiáltványa a monarchia népeinek önszerveződési lehetőségére, felhívása a birodalmon belüli népek társulására csak az elszakadási folyamatra hatott gyorsítóan. A kiáltvány a Magyar Királyság területére és nemzetiségeire nem vonatkozott, Wekerle Sándor kormánya pedig sietett kimondani a dualizmus megszűntét, és a perszónálunióval megalakult (Horvát Királyság nélküli) független magyar királyság létrejöttét.¹ A magyarországi nemzetiségek nacionalista programmal megszervezték nemzeti tanácsaikat és a történelmi Magyar Királyságtól való elszakadás vált elsődlegessé számukra. A monarchia kelet–közép-európai térsége a nemzetállami széttagolódás irányát vette fel a nemzeti, nemzetiségi szándékok és a győztes antant nyugat-európai államainak érdekei szerint.

A monarchia fegyverszünetét követően, már csak a Magyar Királyságot érintő további fegyverszüneti tárgyalásokon Károlyi Mihály kormánya nem tudta megakadályozni az első demarkációs vonal mély benyúlását az ország területére.² Károlyi Mihály a Függetlenségi Károlyi Párttal, a Polgári Radikális Párttal és a Magyar Szociáldemokrata Párttal az ország első baloldali kormányaként a teljes pacifizmust vallotta. A kormány a miniszterelnökkel az élén az ország jövőjét egyre inkább a szocializmus talaján képzelte el megvalósítani. Miután a Károlyi-párti régi függetlenségi '48-as politikusok elhagyták a kormányt, az a szociáldemokraták folytonos erősödésével egyre inkább baloldali irányba tolódott.

Az 1919-es év eleje az ország nagy részét idegen megszállás állapotában találta, az újjáalakult kormánynak pedig nem sikerült stabilizálni sem a belviszonyokat, sem

¹ 1918. október 20-án a „Magyar Szent Korona országainak függetlenségéről”, azaz a perszónálunióról szóló törvényjavaslat. Wekerle miniszterelnök már október 16-án bejelentette a képviselőház ülésén a perszónáluniót.

² Az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszüneti egyezmény a Drávánál és a Pécs–Baja–Maros–Beszterce szakaszon állapította meg a demarkációs vonalat.

a legfontosabbat: megszerveznie a védekezést, a határvédelmet. Az állami irányítás – kormányzati tapasztalatokkal és a forradalom ellenére kellő társadalmi támogatottsággal nem rendelkező politikai erő birtokában – egyik legfontosabb és legrosszszabb döntését hozta meg, amikor a frontról hazatérő honvéd csapatok lefegyverzése és szélnek eresztése mellett hozott „elvi” döntést.³ A wilsoni pontokra való hivatkozás eszméje politikai naivitással, a realitással nem számoló kormányzati inkompetenciával párosult. A Károlyi-vezetésben nem volt elég eltökélt nemzeti szándék és akarat, irányítás és összefogás az ország védelmének közös célja érdekében. Kormányra kerülésének tényét valamennyi politikai irányzat tudomásul vette, elfogadta, sőt támogatását ajánlotta fel az országot a katasztrofális helyzetből talán kimenteni képes miniszterelnöknek, aki nem tudott élni a társadalmi bizalommal, megbirkózni az ország létét veszélyeztető, még javában tartó háborús helyzettel.⁴

Az előző politikai vezetés a vesztes háború, a tömegelégedetlenség és a politikai változtatás hiánya miatt szükségszerűen bukott meg. A háború első felét meghatározó Tisza István-féle munkapárti bel- és külpolitikai status quo a kisebb-nagyobb politikai változtatási kísérletektől eltekintve az időszak végéig jellemző volt. A háború utolsó kormánya, a Wekerle Sándor miniszterelnök által vezetett ellenzéki pártokból alakult koalíciós kormány szintén a struktúraőrzést tartotta elsődlegesnek. Az ellenzéki Apponyi Függetlenségi Párt koalícióba lépésével egyenesen radikális nemzeti-függetlenségi karrakterét áldozta fel. A belpolitikai stabilitás és reformok meghozatala érdekében a kormányba lépő ellenzéki pártok a sikertelenség és rossz döntések következtében kompromittálódtak. A legradikálisabb parlamenti párt, a Károlyi-féle Függetlenségi Párt pedig egyre inkább eltolódott a politikai baloldal, a polgári radikalizmus és szociáldemokrácia irányába.

Harmadik politikai oldalként azonban léteztek olyan társadalmi szerveződések, amelyek egy erős nacionalizmussal és patriotizmussal fűszerezett polgári kereszténydemokráciát elképzelő nemzeti radikális programot képviseltek. Heterogén keresztény-nemzeti táboruk – egyetértve a szükséges politikai és társadalmi változásokkal – a jövő Magyarországot nem a szocializmusban, és nem is a liberalizmus adott formájában, hanem egyfajta nemzeti kereszténydemokráciában képelték el.

³ A lefegyverzés oka az antimilitarizmus, annak ellenére, hogy az októberi forradalom forrása és alapja katonai lázadás volt. TÖKÉCZKI László: *Vázsonyi Vilmos*. Budapest., XX. Század Intézet, 2005. – Az új hadsereg létrehozása a szociáldemokratáknak, majd Károlyinak is egy esetleges ellenforradalmi lázadástól, polgárháborútól való félelme miatt vált kudarcá.

⁴ Ifj. BERTÉNYI Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István. In: *A jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest. Osiris, 2009.

Az országot akár fegyveresen is megvédve, elutasították a feltétel nélküli pacifizmust és antimilitarizmust. Táboruk viszont kiforratlan és szervezetlen volt.⁵

A politikai radikális jobboldali tábor nem tudott olyan gyorsasággal megszerveződni, mint baloldali társa, pedig önszerveződését a háború szintén felgyorsította. A baloldali pártok radikalizmusa a forradalmakkal eszkalálódott, a kommunizmusnak köszönhetően pedig a szélsőségeségig fajult. A folyamatot a magyar szociáldemokrácia képtelen volt józan, mérséklő és kiegyensúlyozó szerepének megfelelően, a demokratikus balközép pártjaként megfékezni. Ezzel szemben a jobboldali radikalizmus szélsőségbe hajlását az uralmon lévő nemzeti liberalizmus mindig korlátozni tudta. Az ellenforradalom radikalizmusát pedig a régi-új (a régi alapján, de azt némileg megújítva) társadalmi és hatalmi struktúrára építkező, kormányzati tapasztalatokkal bíró liberális-konzervatívok sikeresen meg tudták fékezni. Az utóbbi, nagy történeti hagyománnyal bíró politikai erő azonban a háború utolsó két évében már nem volt képes a konszenzusos kormányzati erő szerepét betölteni, politikai hitele pedig meggyengült.

A háború okozta társadalmi radikalizálódás, egy forradalmi eszkalálódás veszélyének helyes irányban való levezetése, és a háború utáni helyzet rendezése céljából a keresztény nemzeti tábor informális közösségekben, mint a Magyar Társaság (spiritus rectora Milotay István) és csoportokban szerveződött.⁶ A Magyar Társaság 1917-ben alakult meg, és egy elit szellemi műhely, agytröszt (think tank) szerepét töltötte be. Vezető egyházi emberek, a politikai élet néhány kimagasló keresztényszocialista képviselője, magas értelmiségiek, gazdasági szakemberek tervezték itt az ország jelenét, közeljövőjét. Egy jeles képviselőjük nevezte magukat nem sokkal

⁵ Közéjük tartozott a két nemzeti radikális ideológiát képviselő hetilap közössége: *A Cél* és az Új Nemzedék, Bangha Béla jezsuita páter kezdeményezésére a keresztény sajtó támogatására létrehozott katolikus Központi Sajtóvállalat, valamint a később említett Magyar Közösség, Szemere-társaság és Nemzetvédelmi Szövetség.

⁶ A fennálló közjogi, társadalmi rendszer, gazdasági berendezkedés gyökeres átalakítását tartották szükségesnek. A nemzeti középként definiált csoportosulás a háború miatt elégedetlen és feszült társadalmi helyzetet forradalom bekövetkezése nélkül, törvényes eszközökkel akarta feloldani. A leszerelés utáni magyar jövő nemzeti és keresztény alapon való megújulásának előkészítését tűzte ki célul. A választójog széleskörű kiterjesztése mellett állt, a kérdés megoldásában viszont nem vállalt közösséget a szociáldemokratákkal és polgári radikálisokkal. A Magyar Társaság az Új Nemzedék és Concha Győző tanítványi köréből alakul. Elnöke Dessewffy Emil, jelentősebb tagjai Weis István, Szontagh Tamás, Steinecker Ferenc. A társaság szoros kapcsolatot tartott fenn a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesületével, a Községi Jegyzők Országos Egyesületével valamint több egyéb társulással. A Magyar Társaságról és a Nemzetvédelmi Szövetségről, mint ellenforradalmi szervezkedésekről, a húszas évek keresztény kurzusának eszmei előzményéről: SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum, 2003. (a továbbiakban: SZABÓ, 2003.)

később visszatekintve a magyar girondistáknak.⁷ Nemzeti középnek, mivel elhatárolódtak a regnáló Tisza-féle struktúra-konzervatívizmustól, ugyanakkor a polgári radikalizmustól és szociáldemokráciától is, attól a politikai baloldaltól, amely a háború végére már közel állt ahhoz, hogy a bolsevista irányzattal egy platformra kerüljön.

Az úgynevezett őszirózsás forradalom kitörésének napjára sikerült csak a keresztény nemzeti tömörülésnek kiforrnia magát, amikor a meglévő szellemi társaságokból megalakította a Nemzetvédelmi Szövetség politikai célú tömörülést. A Szövetség a válságos körülményekre való tekintettel (ellen) forradalmi felhívással élt.⁸ Céljuk volt szóhoz juttatni az ország igazi és hamisítatlan közvéleményét, bebizonyítani, hogy a baloldali destruktív szellemű sajtó, a budapesti utcai tüntetések nem az ország döntő szavát jelképezik, megakadályozni a felforgató elemek uralmát a nép akarataival szemben. Végül pedig biztosítani a jövő Magyarország törvényes alapon való megteremtését, messzemenő szociális intézkedések és a nemzeti demokrácia, valamint a nemzetiségek jogos igényeinek kielégítése alapján.⁹ Programjuk hasonló lett az őszi Nemzeti Tanácshoz, csak polgári jobboldali színezettel, és egy kicsit megkésvé. Nem sikerült az események élére állniuk. A válsaggal járó belső szétesést és összeomlást, az eseményeknek erős kézzel új irányt szabni nekik sem adatott meg. „Éreztük és láttuk a forradalom közeledését s annak megelőzését egy nagyszabású,

⁷ WEIS István: „A magyar girondisták”. *A Nép*. 1924. május 28.

⁸ A Nemzetvédelmi Szövetség megalakulásának körülményeiről: *A Nép*. 1924. május 23., valamint az *Egyedül Vagyunk*, 1940/4. ír. A Szövetséghez több csoport csatlakozott: az Új Nemzedék, a Magyar Társaság, *A Cél*, a Szemere-társaság, valamint több egyéni csatlakozó. 1918. október 28-án alakult, bizonytalan belpolitikai helyzetben, amikor a lemondott harmadik Wekerle-kormány adminisztratív kormányként működött. A Nemzeti Tanáccsal szembenálló, a forradalmi helyzetet megelőző, ellenforradalmi program alapján állt, szükség esetén a kormány feladatait is átvevő jobboldali szervezet volt. Szegedy Miklós beregszászi munkapárti ügyvéd javaslatára a szervezet a Nemzetvédelmi Szövetség nevet vette fel. Négytagú vezetőséget választottak: Altenburger Gyula, Wolff Károly, Bangha Béla és Raffay Sándor személyében. Heterogén összetételű társaság, politikai irányultság tekintetében tagoltsága és sokrétűsége a forradalmak utáni radikális keresztény-nemzeti táboréhoz hasonlítható, ahol megtalálhatók voltak a keresztényszocialistáktól a fajvédelmi gondolat jegyében állókig, a „forradalmat egy elébe vetett ellenforradalommal megakadályozni akaróktól az óvatos, változtatásoktól féltő álgirondistákig”.

⁹ A felhívást Wolff Károly fogalmazta, az *Alkotmány* és a *Budapesti Hírlap* 1918. október 30-i száma közölte. Jeles egyházi és világi közéleti személyek írták alá (például: Antal István, Bernát István, Concha Győző, Milotay István, Prohászka Ottokár, Raffay Sándor). Október 29–30-án tömegszervezetté formálódásának elindulásához hozzájárult, hogy egy sor szervezet csatlakozott a Szövetséghez: törvényhatóságok rendkívüli közgyűlései, különböző szakmai egyesületek és csoportok küldöttségei: tanárok, vasutasok, a községi jegyzők szervezete, országos erdészegyesület, a polgári társaskörök, hitelszövetkezetek, az egyetemi ifjúság küldöttsége. A Szövetség a Hadik-kormányt is támogatta. Az utolsó pillanatban a Munkapárt és Tisza István is a Szövetség támogatására szólított fel mindenkit.

gyors és mély elhatározásokra képes reformpolitikában kerestük. Sajnos, egymagunk álltunk ezen a fronton, s velünk szemben és a régi Magyarországgal szemben minden más, változást hirdető forradalmi erőtényező a baloldali radikalizmus befolyása és vezetése alá került.”¹⁰

A Szövetség későn alakult meg ahhoz, hogy egész széles körben tudomást szerezzenek róla. Támogatta IV. Károlynak a forradalmi helyzet kialakulásának elkerülése céljából hozott döntéseit. A király nem Károlyit, hanem Hadik János új kormányát szánta a helyzet megoldására, alapjának valamennyi politikai erő és párt szövetségét, a nagykoalíciót tekintette. A nagykoalícióba való belépést József főherceg és Hadik János is felajánlotta a Nemzeti Tanácsban tömörült pártoknak, azok azonban visszautasították azt. Hadik János programja elsősorban katonai jellegű volt, amely a honvédelem megszervezésének szükségessége és a hadügyi függetlenség alapján állt. Hadik a felismert külső veszély miatt, felfüggesztve a belpolitikai harcot, a legellenértesebb politikai erők egyetértésére és összefogására törekedett. Kormányalakítása ugyanúgy a katonai és a politikai függetlenség reményében indult, mint a Nemzeti Tanácsé.

A függetlenséget a társadalmi reformokkal egybekötő Nemzeti Tanács azonban nem tárgyalások és reformok útján, hanem forradalom révén akarta megvalósítani programját, és Hadik új kormánykísérletétől minden megkeresés ellenére következetesen távolmaradt.¹¹ A helyzet diktálta körülményekből és feltételekből kiindulva, akárcsak a Nemzeti Tanács, Hadik is fegyverszünetet és békekötést, az ország teljes függetlenségét, általános titkos választójogot, megegyezést ígért a nemzetiségekkel. A kormány még egészen fel sem állt, egy napig volt életben. A háborús vereség, a nélkülözések, a munkapárti és a mérsékelt parlamenti ellenzékbeli alakult kisebbségi kormányokból való kiábrándultság a radikalizmusnak, az azonnali megoldásnak, a forradalmi hangulat kirobbanásának, a Nemzeti Tanácsnak kedvezett. A Hadik-kormány hivatalba lépését megakadályozandó, a forradalmi baloldal vezetői a cselekvés mezejére léptek, úgy döntöttek, hogy az adott helyzetben nem szabad várni, hanem „a fegyveres felkelést azonnal meg kell kezdeni”.¹² Október 31-én kitört a forradalom, a király pedig kinevezte Károlyi Mihályt az új kormány miniszterelnökévé. Hadik János már Károlyi kinevezését megelőzve, lemondott. A Nemzeti-védelmi Szövetség – az eseményeket tudomásul véve – két napra rá feloszlott.¹³

¹⁰ Milotay István a forradalmi időkre való visszaemlékezése. *Egyedül Vagyunk*, 1940/4..

¹¹ ZACHAR József: Hetven esztendő távirat Hadik János kormányalakítási feltételeivel. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988/4. 452.

¹² RÁNKI György–HAJDU Tibor–TILKOVSKY Loránt: Magyarország története 1918–1919. Budapest. 1984. I. kötet. 65.

¹³ *Alkotmány*, 1918. november 2.

A Hadik-féle nemzeti egységkormányzási próbálkozás és a Nemzetvédelmi Szövetség is a vesztes háború okozta radikalizálódó helyzetre született jobboldali politikai megoldási kísérlet volt. A Szövetség annak a századfordulótól formálódó hazai nemzeti keresztény-újkonzervatív szellemi irányvonalnak és politikai tábornak a terméke volt, amelynek egyik jellegzetes, prominens képviselője Milotay István is. Milotay pályájának felívelése a háború kitörését megelőző fél évvel kezdődött, tevékeny részese a háború előtti és alatti ország szellemi-politikai életének. A háborús nemzedék magyarságának újszerű hangját és látásmódját egy új hetilapban megjelenítve elérte, hogy a háború végére az Új Nemzedék az egyik legismertebb, legolvasottabb és legnagyobb példányszámmal megjelenő lappá nője ki magát.

*

Az Új Nemzedék hetilapban Milotay vezércikkei a modern jobboldali újságírást egyesítették a háború előtti jobboldali radikalizmus eszmei, gondolati elemeivel, összetevőivel.¹⁴A nemzeti értelmiségi középosztály képviselőjeként, annak politikai látásmódját és világnézetét fogalmazta meg a legkorszerűbb formában.

Az 1913-as év végén jelentkező lapban írt heti rendszerességű vezércikkeinek gondolati összetevői a közeledő háború előszelében formálódtak, de már a századfordulótól tartó hazai politikai, ideológiai-eszmei forrongásban, közéleti vitákban alakultak és váltak a radikalizálódó jobboldali világnézet egyedi és színvonalas publicisztikai alkotásaivá.

Milotay és a háború előtt induló Új Nemzedék nyilvánvalóan közel állt az Egyesült 48-as és Függetlenségi Párt¹⁵ eszmeiségéhez és ellenzékiiségéhez, bár a lap többször kinyilvánította pártoktól való függetlenségét.¹⁶

¹⁴ Az Új Nemzedék: Politikai, szépirodalmi és közgazdasági hetilap. Főszerkesztő: Milotay István. 1. évfolyam, 1. szám (1913. december 25.) – 6. évfolyam 12. szám (1919. szeptember 15.) Budapest. Hunnia nyomda és kiadó. A lap munkatársai többek között: Lendvai István, Márkus László (rendező), Pethő Sándor. Indulásának és működésének körülményeiről Sándor Tibor, Sipos Péter illetve Szabó Miklós írtak. A felsorolt szerzők a folyóirat haladó, demokratikus beállítottságát is hangsúlyozták, megemlítve, hogy a kezdeti időszakban baloldali szerzők is publikáltak a lapban (például: Csécsy Imre, Kassák Lajos), az ellenzéki hangvétel irányvonalát azonban Milotay határozta meg. A folyóirat nemzeti demokratikus platformon állt, kifejezetten nemzeti, progresszív törekvésekkel.

¹⁵ A Függetlenségi Párt korábbi jobb és bal pártja 1913 nyarán Károlyi Mihály vezetésével egyesült. Fő követeléseik változatlanok voltak: gazdasági önállóság tekintetében az önálló bank felállítása és az önálló vámterület kialakítása; általános, egyenlő, titkos választójog.

¹⁶ A lap szerkesztősége visszautasította, hogy bármely politikai párt sajtója lenne. Ld.: Az olvasókhoz. = 1915. július 4. *Új Nemzedék* (a továbbiakban: *Ú. N.*), illetve ; a másik: Nyilatkozat. *Ú. N.*, 1916. február 6.

Az első lapszám beköszöntő cikke programalkotó, egyaránt állást foglalt a Tisza István által fémjelzett konzervatív, elitista liberalizmusával és a polgári radikálisok nemzetközi liberalizmusával szemben. Ahogyan Lendvai István később, 1920-ban a forradalmak tapasztalata után *A harmadik Magyarország* című művében megfogalmazta, sem Tiszák, azaz „apáink öldöklő, liberális Magyarországa, [...] akik végzetes vaksággal nyomták, taposták a fajnak eleven erőit, [...] sem a Cion felé kegyetlenül sovén, és a magyarság felé bomlasztóan nemzetközi” Jászi-féle „második” Magyarország hamis voltából nem kértek, mindkettőnek szükségszerűen kellett elégnie a vörös enyészeten.¹⁷ A háború előtt ugyanezt fogalmazta meg Milotay is.

A függetlenségi radikalizmus jegyében utasította el a dualizmus Magyarországra vonatkozó félfüggetlenségét, az ország monarchián belüli gazdasági-gyarmati helyzetét, amely lehetetlenné tette az egészséges magyar ipari fejlődést, és mezőgazdaság kibontakozását. A radikalizálódó reformjobboldal nézőpontjából elutasította a liberális kapitalizmus nálunk megvalósult idegen formáját, amely nem a nemzeti létből nőtt ki, és amely a gyarmati, kizsákmányoló és monopolizált, élősdie tőke összes negatív jellemvonásával rendelkezett. Cikkeinek folyamatos, állandó témája a munkapárti kormányok és a tőkés pénzuralom összefonódásának, a korrupció, a kéz kezét mos alapú politikai és gazdasági érdekszövetségnek és befolyásolásnak a kipellengérezése. Élesen kifogásolta a bank, a kereskedelmi tőke adómentességét, állami szubvencióit és egyéb privilégiumait. A viszonzási módot nemkülönben, ahogy a nagytőke megtöltötte a kormánypárt választási kasszáját, vagy munkapárti politikusoknak jövedelmező gazdasági vezérigazgatói pozíciókkal való kifizetését. Az egészségtelen gazdasági szerkezetet, az egyéni, plutokratikus érdekek meghatározó voltát a nemzeti, társadalmi közérdek és egészséges gazdasági egyensúly ellenében szintén kifogásolta.¹⁸

Másfelől mélységesen elítélte a szerinte zsidó eredetű politikai és kulturális baloldali radikalizmust, úgy a polgári (polgári radikálisok), mint a marxista (szociáldemokraták) változatát. A baloldali radikalizmusban a zsidók politikai önmeghatározását látta. Milotay sorai azt a folyamatot írják le, amikor a századfordulótól az autochton zsidóság szekularizációja következtében a zsidóságnál is felváltotta a vallási identitást az etnikai, „világi” identitás. A folyamatot a magyarországi zsidóság meglévő számarányához csatlakozott ortodox, galíciai zsidóság tömegei csak megerősítették. A számbelileg megnövekedett létszámú szekularizált zsidó polgárság

¹⁷ LENDVAI István: *A „harmadik” Magyarország. Jóslatok és tanulságok*. Budapest, Pallas 1921.

¹⁸ Milotay jelentősebb a politika és tőke érdekszövetségének témájában írt teljes cikkei az *Új Nemzedékben*: Szubvenció és nemzeti érdek; Bank abszolutizmus; Tőkekoncentráció; Plutokrácia; A holt kéz és a bankári kéz; Gazdasági kiegyezés – vámunió.

faji, nemzetiségi identitásának különállása pedig kiváltotta saját politikai öntudatának és szándékának megerősödését is.¹⁹ Ezzel párhuzamosan a magyarként való el- és befogadás folyamata gyengült meg. „Az elzárkózás és a faji önvédelem gondolata a zsidósággal szemben abból a megingathatatlan tapasztalati tényből táplálkozik, hogy az asszimiláció, a faji beolvadás reménye, amelyre a magyar politika félszáz éven át minden számítását építette, teljesen csődöt mondott. Még ha asszimilálhattuk volna is a zsidóságnak régebben megtelepedett csekélyszámú rétegeit, ez a lehetőség abban a mértékben vesztett realitásából, amint zárkózottságuk és öntudatuknál fogva hozzáférhetetlen zsidó tömegek gyarapították a régieket, amely mértékben gazdasági erejük, társadalmi szervezettségük az alkalmazkodás kényszere helyett a vezetés fölényét és az uralom önérzetét biztosította számukra. [...] tehát le kellett mondani arról a reménységről, hogy a zsidóság valaha lelki, szellemi és erkölcsi együvé tartozás tekintetében integráns része lesz a magyarságnak [...]”²⁰

Milotay a Polgári Radikális Párt megalakulása apropóján a múlt hibáit említette, amikor 1905-ben a polgári radikálisok a darabont-kormány támogatásával a császári hatalmi önkény szövetségeseivé váltak az ellenálló nemzeti függetlenségi ellenzék és az ország rovására. Ideológiai, politikai háterszáguknak a szabadkőművességet, illetve egyes szabadkőműves páholyokat tartotta. Mivel egyes szabadkőműves társaságok – feladva törvényes működésük alapját, eredeti filantropikus céljaikat – a szabadkőművességet a jótékonyági és szociális munka támogatása és végzése helyett politikummá, forradalmat előkészítő műhellyé tették.²¹

A liberalizmust radikális módon, szabadelvűen értelmező Jászi Oszkár a Martinovics-féle szabadkőműves páholyban, nyilvánosan pedig a *Huszadik Század* folyóiratban és a Társadalomtudományi Társaságban dolgozta ki politikai vízióit. Új Magyarország teóriája liberális szocialista elvekből építkezett, amelynek haladó, progresszív modernizációja a múlt, a magyar történelem teljes átértelmezésével képzelte el a demokratikus Magyarországot. A nyugati eszméket teoretikusan akarta alkalmazni, a történelmileg kialakult helyi viszonyok és lehetőségek figyelembe vétele nélkül. A vallással való szakítás, az egyházi javak teljes szekularizációja, a nagybirtokrend-

¹⁹ KONRÁD Miklós: Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon. In: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk. HÖRCHER Ferenc–LAJTAI Máttyás–MESTER Béla. Budapest, MTA BTK TTI, 2016. 93–115.

²⁰ Fajvédelem. *Magyarság*. 1923. február 25. In: MILOTAY István: *Tíz esztendő*. Budapest, Pallas, 1924. 275–276. o. (a továbbiakban: MILOTAY, 1924.)

²¹ 1886-ban a hazai szabadkőművesség működését engedélyező belügyminiszteri okirat kimondta, hogy a társaság nem foglalkozhat politikai és vallási kérdésekkel. A legradikálisabban politizáló páholyok a budapesti Martinovics és a nagyváradi László király páholyok voltak. Ld. Raffay Ernő: *Politizáló szabadkőművesség*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2012. 9.

szer felszámolása kisbirtokokká, illetve termelőszövetkezetekké, a nemzetiségek többszörös jogokkal való felruházása, a politikai garnitúra lecserélése, földindulás-szerűen és idegenül hatott a magyar társadalomra. A Jászi-féle intellektuális radikalizmus ugyanis „főktelenkedő frazeológiájával, terrorizáló viselkedésével, [...] erőszakos kolonizáló kultúrhadserégként törtek be a határokon, megnehezítve és eltorlaszolva az utat, melyen a demokratikus eszmék a magyar társadalom jobbik és nagyobbik részét ma is játszva meghódították volna.”²²

A nemzeti haladás termékeny, nemes hagyományai iránt a magyar társadalom nagy része mindig fogékonytán tanúsított, például „[...] Martinovics kátéja iránt [...] s miért tette később Wesselényi, Széchenyi, Kossuth izgatásának hatása alatt ez a társadalom oly elementáris erővel magáévá a demokratikus átalakulás szükségességét?” – teszi fel a kérdést Milotay.²³ Ezzel szemben a jelenlegi „[...] úgynevezett forradalmi értelmiség, [...] a nemzetközi radikalizmus jelszavaiba kapaszkodva – voltaképpen azonban egy új faji individualizmus politikai, kulturális és gazdasági érvényesülése érdekében – a háború előtt már pártot alakított és nyíltan zászlót bontott.”²⁴ Háború előtti pártalakulásuk „[...] félre nem érthető célja egyebek között az volt, [...] hogy a köréje tömörülő radikális intellektuel elemeket egységes politikai szervezethez juttassa, és végképp leszorítsa eddigi pozíciójából a magyar uralkodó osztályok ama roncsait, melyek az alsó rétegekre való befolyásukból valamit még megőrizhettek.”²⁵

Milotay több kritikus cikkben jelezte nemtetszését arról a közeledési irányról, ami szerint Jászi Oszkárék szövetségést próbáltak találni előbb a Justh Gyula, majd a Károlyi Mihály vezette Függetlenségi Párt balszárnyával.²⁶ Egy Apáthy Istvánhoz írt személyes levélben kinyilvánította: „Mi a liberalizmust, a demokráciát vagy éppen a radikalizmust nem engedhetjük kompromittálni egyoldalú értelmezéssel, s nem engedhetjük, hogy a magyar intelligencia ezekből az irányzatokból épp e visszaélések miatt egyre jobban elidegenedjék, s magát a haladásellenes áramlatok karjaiba dobja.”²⁷

²² A radikálisok. *Ú. N.*, 1914. június 7. In: MILOTAY, 1924. 25.

²³ u o.

²⁴ Magyar nép – magyar értelmiség. *Ú. N.*, 1915. május 2. In: MILOTAY, 1924. 42.

²⁵ u o.

²⁶ Radikális kibicek. *Ú. N.*, 1916. június. 11. 14–15. – *Ú. N.*, 1916. október. 22. 6–7. Milotay a régi Függetlenségi Párt nagyjainak nekrológjain keresztül példák sorát hozza a régi ellenzéki és a Károlyi-féle új irányvonal hangsúlyeltolódásaira. A Károlyi-irányzat esetében a hasonló célkitűzések ellenére az értékek és eszközök összehasonlításánál a régítől való eltávolodás figyelhető meg: In memoriam Mocsáry Lajos, Eötvös Károly, Justh Gyula.

²⁷ Milotay István Apáthy Istvánhoz, 1915. március 8. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Levelestár.

Radikális függetlenségiként háborús cikkeiben a magyar érdekek képviselését kérte számon kormányon és ellenzéken egyaránt. Nem titkolta a német szövetséggel szembeni fenntartásait, több a német szövetség valódi értékét mérlegelő cikkben írt arról, hogy ha szövetségről van szó, annak meg kell kérni az árát, nyilvánvalóvá kell tenni a magyar érdekeket. A német imperializmus és expanzió veszélyére többször hívta fel a figyelmet. „Hol van az egymásrautaltság és érdekközösség határa a hármasszövetség tagjai között?”²⁸ Utalt a Monarchia és Németország balkáni gazdasági érdekellentéteire is, a német ipusztriális érdekek meghatározó voltára Romániától Görögorszáig és Kis-Ázsiáig. Még a háborút megelőző hónapokban megértéssel kommentálta Károlynak a francia és amerikai politika felé való tájékozódását, ami gyenge kapcsolat felvételi kísérlet volt a német szövetséget lazító függetlenségi politika érdekében. A kényszerpálya, amely a Magyar Királyság sorsát a Monarchia és a Hármasszövetség létéhez kötötte, a Habsburg Monarchia külpolitikai és katonai érdekelttségéből, valamint a magyarok pánszláv veszélytől való félelméből adódott. A magyar érdekeket Tisza és az ellenzék is a monarchia keretein belül tartotta erősnek és biztosnak.

Milotay a nemzetiségi politika tekintetében nacional-darwinista felfogású. Mivel a háború a nemzetek harcáról szólt, elutasította Tiszának az erdélyi románok számára kilátásba helyezett mérsékelt nemzetiségi jogkiterjesztését is. Elítélte a román nemzetiségi jogok bővítésének miniszterelnöki kezdeményezését, amelynek célja valójában Romániának a Hármasszövetségben való bent tartása, Erdélynek keletről való szövetséges védelmi biztosítása volt. Ugyanakkor elutasította Jászi nemzetiségi autonómiákat biztosító tervét is, amely feladta a magyar nemzeti állam gondolatát, és a nemzetiségi egyenjogúsítás által „[...] egy föderalizált Magyarországon találta meg az összes „elnyomott” osztály boldogulásának alapját.”²⁹ A nacionalizmus és a megőrzött magyar állami erőfölény eszközeivel élés volt számára a kézenfekvő, mint ahogy a nemzetiségek is a monarchia hadi vereségeivel egyenes arányban tervezték és növelték szeparációs stratégiáikat, szomszédos nemzetállamaikhoz való közeledésüket. „Ez a magyarság [az erdélyi magyarok – V. Á.] ugyanis a budapesti szociológusoknál sokkal jobban tudja, hogy a fajok életversenyét a nemzetiségileg vegyes vidékeken semmiféle pacifista csodaszerrerrel nem lehet megszüntetni [...]. Hiába tekintene a magyarság, mint testvérré a románságra, ők inkább mohóbbakká, elbizakodottabbá válnának. Ezért érthető, hogy az erdélyi magyarság nem bízik a világbékében.”³⁰

²⁸ Több cikke a témában: A háború és a nemzeti aspirációk; Berlin – Bagdad – Budapest; Harc a lobogókért; Német nyelv – német barátság; A földgáz kérdés.

²⁹ Magyar nép – magyar értelmiség. *Ú. N.*, 1915. május 2. MILOTAY, 1924. 41.

³⁰ Erdélyi gondok. *Ú. N.*, 1917. október 7.

A háborút viselt új generáció hangját szólaltatta meg, amikor a háború és a hadviselés óriási terhei kapcsán többször állította reflektorfénybe a parasztságot, amely számbeli arányait tekintve a legnagyobb mértékben vett részt a harcokban, emberi áldozatot és hozzájárulást nyújtva a hazának. A haza és a politika viszont megtagadta a magyar parasztságtól a politikai érettséget és az anyagi függetlenséget. „Vajon a politikailag eddig háttérbe szorított, gazdasági érvényesülésükben megbénított magyar tömegek milyen lélekkel fognak visszatérni a lövészárkokból a polgári élet kereteibe, s vajon a háborúban értékesített s többé el nem fojtható becsvágyuk és energiájuk milyen új célokat fog keresni, s milyen változásokat fog előidézni idehaza?”³¹ tette fel a kérdést. Vallotta, hogy akik életükkel fizettek a hazáért, azokat politikai többletjogokkal kell felruházni, anyagi feltételeik és lehetőségeik megteremtésével segíteni, hogy a parasztsággal egy új, demokratikus társadalom kovacsoldjon össze. „Egyetlen megoldás van – bátor reformpolitika, amely egyfelől rendezi a választójogot, másfelől demokratizálja a földbirtokot.” A hősök választójogának megadására született javaslat. A földreformnak viszont a háború első felében még nem volt politikai támogatottsága. Egy ezzel kapcsolatos szerény elképzelést Prohászka Ottokár javaslata tükrözött, amikor a háború rokkantjai, árvái és özvegyei részére örök haszonbérlet formájában képzelt el egy kisebb mértékű földosztást.³²

Milotay kitért azokra a társadalmi folyamatokra és választóvonalakra, amelyekkel a gyarapodó értelmiség egyre inkább elszakadt a néptől és a falutól. Hiányolta az új magyar értelmiség kapcsán a szolidaritást, a hagyományokon és az együttes szenvedéseken alapuló szellemi, lelki kapcsolatot. Ezzel is hangsúlyozta a középosztályon belüli kettőséget, az anyagi lehetőségeinél fogva a fővárosban koncentrálódó és a vidékkel nem érintkező zsidóságot, csak a városi intelligenciában való felülreprezentáltságát. Hangsúlyozta azt a szellemi, kulturális törésvonalat, ami miatt a zsidóság a nemzeti gondolat számára már megközelíthetlenné vált, gyarapítva a politikai rendszerváltást követelő forradalmi értelmiség táborát. A gondolkodásban és érzelmekben a magyar társadalomhoz csak laza szállal kapcsolódó új magyar értelmiség Milotay szerint jó táptalaja volt „[...] a modernség forradalmiságának, a nemzetközi radikalizmusnak, egy új faji individualizmus diktálta politikai, kulturális és gazdasági érvényesülésnek.”³³

³¹ Magyar nép – magyar értelmiség. *Ú. N.*, 1915. május 2. MILOTAY, 1924. 41..

³² Prohászka javaslatával az *Új Nemzedék* is foglalkozott. A javaslat 1916. április 23-án a Magyar Gazdaszövetség évi közgyűlésén hangzott el. Rakovszky István 1915. április 25-én tett indítványt a parlamentben, amely a politikai jogoknak 20 éves kortól való kiterjesztésénél azokra vonatkozott, akik a háborúban részt vettek.

³³ Magyar nép – magyar értelmiség. *Ú. N.*, 1915. május 2. In: MILOTAY, 1924. 42.

A magyar középosztály és a zsidó polgárság kapcsán a torzult társadalmi szerkezetért a végbement kapitalista fejlődést okolta, amely megakadályozta egy egységes és megújulásra törekvő magyar középosztály kialakulását. Kárhoztatta a régi történelmi középosztály, mint a liberális, tőkés fejlődés kárvallottja és a hazai zsidóság, mint a változás haszonélvezője kialakulásának folyamatát. A nemesi dzsentr, aki feladta régi, vármegyei császári ellenzékiességét, a gazdasági versenyben eladta földjét, és társadalmi feladata és szolgálata az állami hivatali és tisztviselői réteg ellátásában merült ki. A változó idő „Kossuth Lajos híveiből Tisza Kálmán korteseivé, a rebellió fanatikusaiból a császári politika exponenseivé gyúrta”³⁴ a magyar birtokos középosztály híres szép rendjét, írta Milotay. A dzsentr helyét a vármegyékben átvette az újkapitalisták új rendje, akik a földtulajdon utáni adózás révén – például a Szabolcs megyei virilisták névjegyzéke szerint is – magukhoz ragadták a megye gazdasági és politikai életének vezérszerepét. „[...] mint a bihari, szabolcsi, beregi, zempléni, ugocsi, szatmári, hajdúsági s többi virilista névsorok mutatják, a gentry gög helyén már régen a Wolf Netterék gögje ül.”³⁵

Milotay szerint a dzsentr fölött eljárt az idő, ezért az új magyar középosztályt jelentő hivatalnok és tisztviselőréteg, valamint az értelmiség helyzetének megértését és javítását tekintette fontosnak. Az új körülményekhez való alkalmazkodásban, különösen a szabad értelmiségi, az ipari és a kereskedelmi pályákon eddig az anyagilag módos zsidó és a német származásúak érvényesültek, felülreprezentáltságuk az egyetemi képzéseknél is szembeűnő volt. A tradicionális, népi rétegekből történő értelmiségi rekrutációhoz a paraszti sorból származóknak túl szerények voltak az anyagi lehetőségeik. Milotay korai szorgalmazója volt a népi rétegekből felemelkedő és kiszélesedő megújult modern magyar polgári középosztály kialakításának. A parasztság, a másik jelentős nemzettudat hordozó réteg, „amely ősi, szinte szűzi lelki érintetlenségével s példátlan szellemi jóra valósággal” jellemezhető, fontos és szükséges komponense kell legyen a jövő modern magyar társadalmának. Egy demokratikus földreform pedig anyagilag is megalapozná és „lehetővé tenné, hogy a parasztságból kisarjadó hatalmas új értelmiség léphessen elő a homályból, tele őserővel, megalkuvást nem ismerő faji érzéssel és kíméletlen élnivágással”.³⁶ Elképzelése ezen a téren is előremutató volt. Később, a '30-as évek elején induló népi mozgalom lett e törekvések hiteles folytatója.

Az idegen polgárság, a széttöredezett középosztály kulturális különbségeket is felvetett. E réteg nem tudott közvetítője, szűrője és formálója lenni az átalakuló,

³⁴ A gentry a vádlottak padján. *Ú. N.*, 1915. június 6. 45.

³⁵ „A feudalizmus Biharban”. *A Huszadik Századnak. Ú. N.*, 1917. november 18. 103.

³⁶ Magyar nép – magyar értelmiség. *Ú. N.*, 1915. május 2. 43.

a modern kihívásokhoz szükségszerűen alkalmazkodó, megújuló nemzeti kultúrának sem. Milotay a későbbiekben is többször kitért a magyar irodalom és kulturális élet megosztottságára. Ekkor alakult ki a népi-urbánus ellentét korai formájának, a *Nyugat* és körének modernizmusa, kozmopolitizmusa és az autochton, tradicionális vidék, az organikus nemzeti olvasat különbözőségének dichotómiája. „...A nemzetközi radikális és kapitalista irányzat[ok] [...] a liberális-patriarchális, agrárius-nemzeti Magyarország kereteit szétrobbantották, szükségképpen szellemi kísérőjelenségei támadtak a szépirodalomban éppúgy, mint az újságírásban és a folyóirat irodalomban. [...] a radikális irodalmi és publicisztikai irányzat és nagyipar hatalmi expozitúrái szinte az első pillanattól kezdve felismerték az ellenséges fronttal szemben érdekeik bizonyos azonosságát. [...] átvették a régi magyar főúri világ szép és gyöngéd hagyományait: az irodalmi mecénáskodás ezer formájában siettek segítségére annak az ifjú Magyarországnak, mely [...] anyagi és társadalmi érvényesülése számára lehetőségeket keresett. [...] ideértve Ady Endrétől kezdve Móricz Zsigmondon át Babits Mihályig, [...] ennek is része van benne, hogy egy idő óta nincs becsületes, erkölcsös és értelmes magyar paraszt az új magyar irodalomban, hogy a magyar arisztokrácia és a régi magyar középosztály végképpen elhülyült benne [t.i. ebben az irodalomképben – V. Á.] [...]”³⁷

Milotay a háborús belpolitikában a magyar önérdék igazi megfogalmazását és képviselését végig a kezdetben még egységes, majd a már szétvált ellenzéki függetlenségi párttól, annak főleg jobbszárnyától várta. A kormányváltáshoz szükséges elszántságot is, mert történelmi mulasztást követ el, aki nem szánja el magát a tetekre.³⁸ Tőle várta a nemzeti függetlenségi eszmekör korszerű újrafogalmazását, amely történelmi kuruc hagyományoknak megfelelő társadalomszervező nemzetpolitikával képes lesz majd a régiek helyett új társadalmi támasztékot szervezni, és a háború után alulról jelentkező törekvéseket megjeleníteni a magyar öncélúságban. „[...] a függetlenségi pártnak nem szabad kiadnia kezéből az iniciatívát” a fontos nemzetstratégiai kérdésekben, mint a gazdaság, az adópolitika, a birtokpolitika, a kultúr-, és a sajtópolitika.

A függetlenségi politika felkészültségét és a magyar önállósági gondolat belső támasztékainak helyzetét azonban kétségbeejtőnek látta, amit nemcsak cikkeiben, de személyes leveleiben is megfogalmaz. „Általában végtelenül lehangoló, hogy mialatt mindenféle irányzatok, a Világ-féle radikalizmus éppúgy, mint a klerikális áramlat nagy erővel fegyverkezik a jövőre, [...] a függetlenségi gondolat, amely pedig a legvonzóbb és leghatalmasabb argumentációval élhetne a háború után, nem

³⁷ A magyar osztályharc és a magyar irodalom. *Ú. N.*, 1918. április 25. In: MILOTAY, 1924. 112–113.

³⁸ Ellenzéki feladatok. *Ú. N.*, 1916. június 11. – Az ellenzék feladata. *Ú. N.*, 1916. június 27.

fogja megtalálni azt a formát és azokat az eszközöket, amelyek nélkül nem lehet többé se az intelligenciát, se ami talán még fontosabb, a parasztságot szellemi befolyása alá vonni.”³⁹

A háború utolsó évére meg is vonta a mérleget az ellenzéki politikai hiányzó eredményeiről, „nem teremtettünk a háború alatt se sajtót, se közszellemet, organizációt. Tették ezt „a szocialisták, radikálisok és részben Károlyiék, akik nem akarják mérésélni igényeiket.”⁴⁰ Az ellenzéki politika elégtelensége mellett többször hangsúlyozta a belső támasztéknak, főleg a társadalom szellemi vezetője szerepét betöltő értelmiség önálló nemzeti öntudatának, demokratikus szervezkedésének hiányát. Az okokat a monarchia struktúrájában, annak különálló és eltérő törekvéseiben, a magyar érdekek elhanyagolásában és feladásában látta. „A magyar értelmiség uralkodó része külön nemzeti célok, külön nemzeti öntudat nélkül élte végig a háborút, feloldva a miénktől idegen és távoleső koncepciók kultuszában.”⁴¹

Az 1916-os év második felében – a román betöréssel – a háború az ország területét is érintette, s ez sokkolta a magyar társadalmat, melynek további radikalizálódásához a monarchia régi világát és egységét szimbolizáló Ferenc József halála is hozzájárult. Ez utóbbi készítette Milotayt is a jelen helyzettel és a múlttal való számvetésre. Sorai az ország kiegyezés óta végbement rossz irányú átalakulási folyamatának láttelele: „Sehol egy születési arisztokrácia harminc év alatt így le nem romlott, sehol a birtokos középosztály ennyire fel nem morzsolódott, politikai befolyása, anyagi függetlensége ennyire le nem hanyatlott, sehol a kereskedő rend ennyire ki nem cserélődött, sehol a nemzeti kisiparosság ennyire el nem vérzett, sehol a parasztság ilyen tömegei földnélküli proletariátusba nem süllyedtek, sehol az értelmiség s a kultúra ható eszközei ennyire új kezekbe nem kerültek, sehol a nemzeti közgondolkodás tegnapi önmagától ennyire el nem távolodott, és el nem szakadt.” A jelen helyzetről, a már kialakult új magyar világról állapítja meg, hogy „Ujjongva köszöntenénk az új világot, ha mindazt, ami benne és általa felülre került, a magyarság önmagából fejlesztette volna ki. [...]. Mindaz, ami Magyarországon ma a politikában, a társadalomban, a gazdasági életben, az irodalomban, a sajtóban uralkodik, nem a nemzeti társadalom régi erőinek továbbfejlődése és felerősödése folytán állott elő, hanem új, merőben idegen test és idegen sejtszövetek közbetolódásának és elhatalmasodásának, a régiek megbénulásának és elnyomorodásának eredménye.”⁴² A világ új rendje nem egy demokratikusabb Magyarországot, hanem csak bizonyos társadalmi rétegek számára hozott jólétet. Ezek a társadalmi csoportok a nemzetközi radikaliz-

³⁹ Milotay István Apáthy Istvánhoz, 1915. november 18. OSzKK, Levelestár.

⁴⁰ Magyar girondisták. *Ú. N.*, 1918. február 6. 7.

⁴¹ Vezetők és vezetettek. *Ú. N.*, 1916. október. 1. In: MILOTAY, 1924. 77.

⁴² Új király, új ország. *Ú. N.*, 1916. november 26. In: MILOTAY, 1924. 80.

mustól a bankirodáig megtalálhatók, és mégis ők azok, akik mint „jólakott radikalizmus szakadatlan üvölt egy feudális Magyarország ellen”⁴³

A nyíltabbá vált antiszemitizmus a meglévő politikai és társadalmi ellentétek kiéleződésének volt tulajdonítható, amelyeket a háborús megpróbáltatások tovább mélyítettek.⁴⁴ Az állami alkalmazottak megélhetési nehézségeivel, bérének legnagyobb arányú inflálódásával a középosztály probléma tovább súlyosbodott.⁴⁵ A zsidókérdés a katonai szolgálat alól való mentességgel, a frontkerülés problémájával, valamint a bankok, a nagyvállalkozók hadiszállítási üzleteivel, a háborús gazdasági konjunktúra alatt való tisztességtelen meggazdagodás jelenségeivel tovább éleződött.⁴⁶ Milotay az új világ új és idegen hatalmi rendjének megszületését vizionálja a régi és tradicionális helyén: „[...] a másik Magyarország már itt van, megérkezett. Azalatt jött [...] miközben a frontokon a magyarság kitért melléből állított sövényt négyfelől reánk rontó ellenségeinknek [...]. Ez az új Magyarország már berendezkedett, felszervezkedett arra a harcra, melyet a hazatérővel meg kell majd vívnia. Roppant hadserege, egy új társadalom látszólag legtávolabbi, legellentétebb rétegeit öleli fel nagy egységben, a piros, nemzetközi radikalizmustól kezdve a bankvárak lakójáig, akik az angol páncélos tankokra emlékeztető gépkocsikon robognak keresztül-kasul egy nagy, rothadt város utcáin, melynek sötét sikátorában és vak háztömbjei mögött öklét rázva ül az éhségtől ájult magyar hivatalnoki nyomor, miatt színházai, korzói és mulatói az új világ élvezőitől hemzsegnak és zsonganak a jólakottaktól, akiknek minden új, és akiknek arcán már a biztos győzelem fénye oly öntelten, oly kihívóan szemtelenkedik.”⁴⁷

IV. Károly megkoronázásával a társadalom új fejleményekre várt, s a háború elhúzódása szükségessé tette legalább a politikai helyzet engedményekkel való oldódását. 1917 áprilisára IV. Károly elérte, hogy a politikai szabadságjogok, a választójog kiszélesítésének követelése kapcsán Tisza lemondjon a kormányfőségről. A társadalmi feszültséget reformok útján enyhíteni szándékozó kisebbségi Eszterházy-kormány azonban – mivel nem állt mögötte Tisza és a munkapárti parlamenti többség

⁴³ Az aranyeső villámai. *Ú. N.*, 1917. szeptember 30. 98.

⁴⁴ 1916 őszén parlamenti vita a zsidók háborús szerepéről, részvételéről.

⁴⁵ Az Új Nemzedék a háború második felétől rendszeresen foglalkozik a tisztviselő réteg helyzetének kérdésével. BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátrországban*. Budapest, Napvilág, 2008. című kötete szintén a városi középosztály nehéz háborús helyzetét és eszmei megosztottságát mutatja be.

⁴⁶ 1917 májusában Jászi Oszkár körkérdest, közvéleménykutatást indított a *Huszádik Században* a megoldatlan, ezért közbeszédre bocsátott és néven nevezett zsidókérdésről. Jászi maga is elismerte a magyar társadalomban meglévő világnézeti, vallási, faji és történelmi ellentéteket, kulturális különbségeket. A hozzászólók között Ágoston Péter radikális zsidó politikus pedig osztotta a zsidóknak a frontkatonák közötti alulreprezentáltságának jelenségét.

⁴⁷ Az aranyeső villámai. *Ú. N.*, 1917. március 25. In: MILOTAY, 1924. 96–97.

támogatása, és mivel nem akart az ellenzéki Választójogi Blokkra sem támaszkodni – rövid két hónapos kormányzás után lemondott. Az őt követő Wekerle-kormány idején, az őszi orosz bolsevik forradalomnak köszönhetően a hadihelyzet kedvezőbbre fordult, osztrák–magyar kormányzati részről pedig ismét megerősödött a háború folytatásának politikája, az orosz kiválás miatt a németek mellett való kitarítás szándéka. Az úgynevezett magyar imperializmusról, többek között a Rákosi Jenő-féle 30 milliós magyar birodalomépítés vágyálmáról Milotay a következőképpen ítélkezik: „Hódítani akarsz te, magyar imperializmus, idegen népeket? Zászlóidat és címereidet idegen várakra akarod kitűzni? Próbáld meg előbb kitűzni idehaza, saját kaszárnyáidra. [...] Másokat akarsz magadtól gazdasági függésbe kapcsolni? Hát te vajon független vagy-e már, s vajon nem mások kezén van-e saját gazdaságod is, amellyel magad rendelkezni oly régóta hiába próbálkozol?”⁴⁸

1918 januárjában Wekerle Sándor a kormánypárti többség megteremtése érdekében létrehozta a 48-as Alkotmánypártot. Az átalakult Wekerle-kormány az enyhe reformok talaján állt, valójában a Tisza-féle munkapárti konzervativizmus és baloldali radikalizmus között egyensúlyozott.⁴⁹ „A középrend, a magyar girondiak, ahogy őket neveztek, a két véglettel szemben kereste az egyensúlyt és a középutat. Első pillanattól kezdve versenytársa volt az alkalmazkodásban és szolgálatkészségben felfelé a Tisza-szellem, lefelé pedig a radikálisabb irányzatok, melyek tartózkodásukat és önállóságukat vele szemben kezdettől fogva megőrizték. Az új alakulás kettős hivatást tűzött maga elé: egyrészt, hogy egységes kormányképességével megbontathatja a munkapártot, magához vonhatja a kevésbé elkötelezett elemeit, s ezek segítségével parlamenti többséggé növekedhetik. A másik hivatása az lett volna, hogy lefelé való engedékenységgel a szocialista és radikális irányzatokat magához hajlítsa, s a háború elhúzódásával párhuzamosan növekvő társadalmi, gazdasági és politikai elégedetlenséget kompromisszumok, békés kiegyenlítés formájában levezesse és megnyugtassa.”⁵⁰ A 48-as Alkotmánypárt politikai vizsgálja és megmértetése azonban a tavasztól nyárig tárgyalt, az addig meg nem hozott demokratikus reformokat szimbolizáló választójog kérdésében hozott kétes és felemás eredményt.⁵¹

⁴⁸ *Ú. N.*, 1917. november 25.

⁴⁹ A „48-as 67-es”-nek is csúfolt szervezet 1918. január 25-én alakult. A Keresztényszociális Néppártból, ifj. Andrássy Gyula Országos Alkotmánypártjából, az Apponyi-féle Egyesült Függetlenségi Pártból, valamint néhány Károlyi és Tisza pártjától elszakadó politikusból jött létre.

⁵⁰ *Khaosz. Ú. N.*, 1918. május 9. In: MILOTAY, 1924. 117.

⁵¹ Vázsonyi Vilmos korábbi szélesebb körű választójogi reformtervezetét szűkítették le és fogadták el 1918 júliusában. A választójog kibővítése mindvégig szorosan összefüggött a nemzetiségek számarányával, az állam nemzeti jellegének feltésével. A fő kritérium a magyarul írni-olvasni tudás és a választói korhatás leszállítása lett. A kormány a törvény gyenge és késői megszületésével a politikai konszenzus újabb esélyét szalasztotta el.

Az oroszok forradalmi helyzete és háborúból való kiválása, az oroszországi magyar hadifoglyok hazatérése, az országban zajló munkássztrájkok, munkásmegmozdulások sora megerősítették a politikai baloldalt, Károlyi Mihály függetlenségi pártjának, a polgári radikálisoknak és szociáldemokratáknak háborúellenes eszmei közösségét és politikai szövetségét. Milotay és az Új Nemzedék elvi ellentéte Károlyi új függetlenségi irányvonalától ekkorra már egyértelművé vált, és a folyóirat és Milotay esetében is a keresztény-nemzeti radikalizmus kizárólagossága érvényesült. Milotay az új Magyarországért való harcban a liberális és radikális sajtóval szemben, a *Cél* folyóirattal és a szerveződő katolikus sajtóalappal igyekezett, az irodalom és újságírás eszközeivel jelentősebben és hatásosabban élve, nyomatékosabban megjeleníteni a közvéleményben a nemzeti hagyományokat és a nemzeti szellemet képviselő társadalmi rétegek és érdekképviseletek elképzeléseit, céljait.⁵²

Úgy látta, hogy a nagybankok a baloldali sajtó által orránál fogva dirigálják a magyar közgondolkozást. A monopolizált sajtó területén a szerveződő katolikus sajtónak megvolt a tőkealapja arra, hogy vele szövetségben a modern keresztény sajtó is eredményesen helyt tudjon állni a sok esetben jelentősebb és nagyobb tőkeérdekelt-ségű liberális és radikális lapoknak a közfigyelemfelért és befolyásolásért folyó küzdelmében. A keresztény koncentráció szükségessége már a nagypolitikában, Károlyi József képviselőházi beszédében is elhangzott.⁵³ A koncentráció helyett, ami a gyakorlatban megvalósult, a '48-as Alkotmánypárt, benne az Apponyi-féle függetlenségi irányzattal, nem képviselte az igazi, haladó magyar önérdeket. A kormány elvesztette a nemzet, a társadalom igazi folyamataival a kapcsolatát, a tényleges viszonyok már meghaladták őt.

A háborúval felerősödött ideológiai és politikai baloldal, amely eddig is az individualista és elitista magyar nemzeti liberalizmus és a szabad verseny alapú kapitalizmus kritikájára építkezett, és annak felváltására törekedtek, eszméit az októberi forradalommal és a tanácskormány diktatúrájával átültette a gyakorlatba. Egy szocialista demokráciának induló és bolsevik diktatúrába torkolló, nemzeti anarchiát és tudathasadást okozó balszélső világ után a keresztény alapon tömörülő radikális jobboldal az ellenforradalommal vett revánsot, amely új magyarságot és keresztény megújulást, nemzeti feltámadást és egységet hirdetett.⁵⁴

⁵² 1918 tavaszától az Új Nemzedék újságíró stábjá vidéki városokban, Győr, Cegléden stb., előadásokban terjeszti a lap programját. *Ú. N.*, 1918. március 12. és április 19.

⁵³ Gróf Károlyi József, Károlyi Mihály testvére, a képviselőház 1917. március 19-i ülésén meghirdeti a keresztény koncentráció programját. SZABÓ, 2003. 329.

⁵⁴ SZABÓ Dezső: Az individualizmus csödjé. *Huszedik Század*, 1915/8. 81–94. Szabó hitet tesz katolikus és konzervatív rendparti meggyőződése mellett. A liberális én lelki formájának megfelelő kapitalizmus és liberalizmus világháborúban csúcsosodó anarchiája és halála után reméli a tradicioná-

A Károlyi-kormány politikáját már kezdettől a szociáldemokrata párt határozta meg. Károlyi Mihály és a szociáldemokraták esetében azonban ez tovább tolódott a szociáldemokrácia és bolsevizmus eszmei azonosságának és gyakorlatának irányába. Ettől az iránytól tartott Milotay is, amikor az októberi forradalmat megelőző cikkében visszaemlékezett 1918 egy késő tavaszi képviselőházi napjára, amikor Károlyi Mihállyal beszélgetve, az utóbbi bolsevik anarchiát és katasztrófát látott az országot érő eljövendő eseményekben. Károlyi vallomása szerint: „A bolsevizmust immár alig lehet elkerülni, és én érzem nagyon jól, hogy immár én is csak sodortatom az események által, azok túl fognak csapni az én közvetítő és levezető kísérleteimen is, túlcsapnak majd rajtam is, és velem együtt maguk alá gázolják a polgári megoldás utolsó reménységét is.”⁵⁵ Milotay *Bolsevikizmus* cikkében a következő szemlényekben látta megtestesülni a bolsevikok látható és láthatatlan táborát: „Ha már most a bolsevikiek táborát nézzük, [...] ez a tábor a legkülönlegesebb vegyülekben mutatja be együtt a magyar forradalmiság képviselőit. Hatvány Lajos bárótól – akit éppen Vázsonyi nevezett el cukorbolsevikinek – Jászi Oszkár, a radikális szociológuson és Sándor Pálon, a radikális közúti direktoron keresztül az Anker-közi galileistákig mindazokat, akik más-más motívumoktól sarkalva, az oroszországi változások szelét fogják fel egyéni törekvéseik vitorláiba.”⁵⁶

Az októberi forradalom után a jobboldali politikai erők a háttérbe szorultak. A fordulat első napjaiban az általános társadalmi, politikai elvárás Károlyiék felé fordult. Közmeggyőződés volt, hogy mivel az események élére akartak állni, akkor erejük és lehetőségük is kell legyen arra, hogy előnyösre fordítsák az ország helyzetét.

Milotay ezt a következőképpen írta meg: „A Károlyi-kormány [...] vállalkozását azért kísérte szinte az egész magyarság osztatlan bizalma és reménykedése, mert az ország területi integritásának biztosítását, a nemzetiségekkel való békét, végveszély esetén a fenyegetett országhatárok védelmét hirdette legszentebb kötelességének. Hirdette egyúttal azt is, hogy ezeket a feladatokat egyedül ő képes betölteni. Az antanthatalmak iránta vannak egyedül azzal a méltánnyal és jóakarattal, mely Magyarországot még megmentheti s a nemzetiségeket nemkülönben egyedül ő képes a magyarság iránt barátságra és békés megegyezésre bírni.”⁵⁷

lis és nemzeti értékekkel teli szociális egység felépülését, egy új, erős lelki- és termékeny emberegységgel. Szintén a liberalizmus elutasítása és a keresztény konzervatív Magyarország igenlése a fő mondanivalója a korszak identitáspolitikai műveinek: SZEKFI Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, Élet, 1920. – BANGHA Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Budapest, Szent István Társulat, 1920.

⁵⁵ Levél gróf Károlyi Mihályhoz. *Ú. N.*, 1918. október 25. In: MILOTAY, 1924. 139.

⁵⁶ Bolsevikizmus. *Ú. N.*, 1918. február. 13. In: MILOTAY, 1924. 107.

⁵⁷ A kormány és az Antant. *Ú. N.*, 1918. december 14. 144.

A jobboldali erők kezdeti kormányt támogató hozzáállása fokozatosan alakult át és változott meg, amikor nemsokára elkezdődött az elkerülhetőnek remélt nagy nemzeti összeomlás. Az Új Nemzedék és Milotay az elsők között tiltakozott a baloldali sajtó forradalmi demagógiájának túlsúlyával, a Károlyi-kormány időhöz és helyzetéhez nem illő pacifista, antimilitarista, a szerb, román, cseh betöréseket eltűrő álláspontjával és gyakorlatával szemben. A hadsereg leszerelése és az újnak ki nem alakítása miatt a kormány nem védte meg a még a legálisan védhető demarkációs vonalakat sem, azok pedig egyre beljebb tolódtak a határszélekről az ország belsejébe.⁵⁸

„A cseh, a lengyel, az ukrán, a délszláv, a szerb, a román nemzet mind az izzó és boldog nacionalitásnak himnuszát zúgja. Ezek nem beszélnek pacifizmusról, világbékeről, internacionalizmusról, ezek mind a nemzeti és faji gondolat diadaláról beszélnek, ennek hódítását ünneplik, elismertetését követelik, versenyére fegyverkeznek.”⁵⁹ Milotay esengve kéri a kormányt, hogy ne áltassa magát, se a közvéleményt hazugságokkal és illúziókkal, „valóban nem tudjuk elképzelni, mi rosszabb történhetett volna már antantrésről velünk, ha történetesen nem Károlyiék–Kunfiék és Jásziék, hanem Tisza–Andrássy–Apponyiék hajtják végre a fegyverletételt.”⁶⁰

Soraival megszületett a magyar irredenta: „Humbug minden pacifista jelszó, szemfényvesztés minden nemzetköziség, árulás minden türelem! A mi számunkra csak egy igazság maradt: fogat fogért, szemet szemért! [...] Nem kell rá szót vesztegetni, mit jelent, ha most, az utolsó percekben erőt tudunk mutatni, és ellenséges szomszédainkat meggátoljuk benne, hogy befejezett tényekre hivatkozassanak. Ha a cseheket Felső-Magyarország, a románokat Erdély, a szerbeket a délvidék birtokában találja a békekongresszus, dőre ábránd, hiú reménykedés azt hinni, hogy az antant kiharcolja szövetségeseit az egyszer megszállott területekről.”⁶¹

A határok védtelenül hagyása mellett az országon belül is kaotikus állapotok uralkodtak, nagy volt a felfordulás, a kormány nem tudott az őt illető jogos elvárásoknak, a közbiztonság és a jogrend fenntartásának megfelelni. A kommunisták fokozódó szélsőséges tömeghisztériát keltő propagandája tovább rontott a helyzeten. A kormányon lévő szociáldemokrata vezetők pedig hamarabb megtalálták az országban a belső ellenséget, mint a külsőt.

⁵⁸ Böhm Vilmos, Károlyi és a Katonatanács egy millió katonát szerelt le. Ld.: SALAMON KONRÁD: *Nemzeti önpusztítás*. Budapest. Korona, 2001.

⁵⁹ Forradalom után. *Ú. N.*, 1918. november 9. In: MILOTAY, 1924. 143. o.

⁶⁰ A kormány és az antant. *Ú. N.*, 1918. december 14. In: Uo. 145. o.

⁶¹ Magyar irredenta. *Ú. N.*, 1919. január 26. In: Uo. 159.

A paraszti sorból szervezendő néphadsereg terve meghiúsult a parasztoknak a népköztársaságra veszélyesnek vélt ellenforradalmi beállítottsága miatt. A tervezett földosztásban sokáig a szociáldemokraták által szorgalmazott termelészövetkezetek, és nem a polgári tulajdon elve érvényesült. A polgári radikálisok pedig tovább asszisztáltak a polgári rend meghaladására törekvő szociáldemokrata súlyú kormánynak. Milotay szerint „[...] a polgári pártok s a polgári miniszterek, ha ki akarnak tartani a kormányon, ma még nem tudhatják, mi lesz a földkérdésben a meggyőződésük holnap, aminthogy tegnap még nem tudhatták, milyenné lesz mára ez a meggyőződés. Ez a kabinet szocialista tagjaitól függ, akiknek magatartását viszont azok a szélsőségek felé hajló belső áramlatok szabják meg, amelyek a szociáldemokrata párt kebelében már is a tiszta kommunizmus zászlóját bontották ki, s amelyek szükségyszerűen egyre erősebb nyomást gyakorolnak a pártvezetőség magatartására is.”⁶²

Az egyre jobban teret nyerő ellenzéki kommunista szélsőbal 1919 elején az Új Nemzedék szerkesztőségét is feldúlta.⁶³ A lap ebben az időszakban a szellemi honvédelem szerepét töltötte be. Áprilisra azonban a lapot, más folyóiratokkal együtt a tanácsköztársaság betiltotta, a politikai jobboldal prominensei közül pedig számosan – Milotay és sokan mások – belső vagy külső emigrációba, bujkálásra kényszerültek vagy börtönbe kerültek.⁶⁴

⁶² Proletár-diktatúra vagy polgári uralom? *Ú. N.*, 1918. december 24. In: Uo. 149.

⁶³ Feldúlták a szerkesztőségünket. *Ú. N.*, 1919. február 11. In: Uo. 164–165.

⁶⁴ Milotay Észak-Magyarországon bujkált. A siroki hangyák. *Ú. N.*, 1920. január 1. In: Uo. 177–181. o.

GALI MÁTÉ

CSEHSZLOVÁK–MAGYAR HATÁRTÁRGYALÁSOK ÉS A BARTHA–HODŽA-EGYEZMÉNY

Az 1918-as esztendő sorsfordító időszak volt Magyarország történelmében. Tavaszszal még úgy tűnt, hogy az első világháború balkáni és keleti hadszínterein aratott győzelmeivel az Osztrák–Magyar Monarchiának sikerült letörnie a szerb és román irredenta célokat, illetve kihúznia a nálánál sokkal hatalmasabb cári Oroszország hódító törekvéseinek méregfogát.¹ Június elején a mérsékelt konzervatív *Pesti Hírlap* napilap vezércikke a központi hatalmak háborús győzelmébe vetett hit optimizmusával az alábbiakat írta: „Mialatt a nyugat legerősebb államai az új világrész segítségével birkóznak Németországgal s a véres küzdelmek elérték tetőfokukat, azalatt a központi hatalmak szépen csöndben tárgyalgatnak az összes keleti kérdésekben. Mire a nagy általános békekonferencia összeül, mi már a Kelet és a Balkán problémáit mind megoldottuk s befejezett tényekkel állunk majd az entente elé.”²

Röviddel e cikk megjelenését követően azonban a hadihelyzet drámaian megváltozott. 1918. augusztus 8-án a világégés igazi súlypontjának számító nyugati fronton az antant összehangolt támadást indított a németekkel szemben. Túlerőben lévő csapataik áttörték az arcvonalat és szeptember végére súlyos vereséget mértek ellenségeikre.³ Németország ezzel végleg elveszítette a konfliktus győztes befejezésének esélyét, Erich Ludendorff német gyalogsági tábornok pedig úgy fogalmazott világháborús emlékirataiban, hogy augusztus 8-a volt „a német hadsereg fekete napja”.⁴

Az olasz fronton sem voltak kedvezőbbek a körülmények. Június második felére kudarcba fulladt az osztrák–magyar hadsereg utolsó nagy offenzívája – második piavei csata –, aminek nyomán az ifjú uralkodó, IV. Károly király felmentette annak legfőbb szorgalmazóját, Franz Conrad von Hötzendorf tábornagyot. A neves magyar katonai szakíró – és katonatiszt –, Julier Ferenc a világháborúról közölt fontos művében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „[...] a szerencsétlen piavei csatá-

¹ Ifj. BERTÉNYI Iván: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. *Kisebbségkutatás*, 2008/3. 478–481.

² Világtörténelmi kérdések. *Pesti Hírlap*, 1918. június 5. 1.

³ HAJDU Tibor–POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2014. 330. (a továbbiakban: HAJDU–POLLMANN, 2014)

⁴ LUDENDORFF Erich: *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Berlin, Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1919. 547.

ban [...] véglegesen elhagyott bennünket a hadiszerecse. A sors nyilván nem akarta, hogy a monarchia ezt a szerencsétlen háborút túlélje.”⁵

A háború utolsó évében ugyanakkor Ausztria–Magyarországnak nemcsak a frontokon szembenálló ellenséges hadseregekkel, hanem a hátszágban szaporodó katonalázadásokkal, sztrájkokkal és utcai tüntetésekkel is meg kellett birkóznia. Mindezt tetőzték a nemzetiségek elszakadási törekvései. 1918 áprilisában a Monarchia „elnyomott népei” kongresszust rendeztek az olasz fővárosban, ahol a képviselők nemzeti önállóságot követeltek. Május 24-én Matúš Dula (magyarosan Dula Máté), a Szlovák Nemzeti Párt elnökének felhívására magyarországi szlovák politikusok titkos gyűlést szerveztek Turócszentmártonban (a korabeli szlovákság politikai, társadalmi és kulturális életének egyik központjában), melynek jegyzőkönyvében rögzítették, hogy önrendelkezést akarnak, elkötelezve magukat a születőfélben lévő csehszlovák állam mellett.⁶ Az értekezleten jelenlévő Andrej Hlinka katolikus pap, a Szlovák Néppárt elnöke ekkor tette azt az elhíresült kijelentését, miszerint „[...] a cseh–szlovák orientáció mellett vagyunk. Az ezeréves házasság a magyarokkal nem sikerült. Szét kell válnunk.”⁷ Hat nappal később az egyesült államokbeli Pittsburghben az amerikai szlovák, illetve cseh emigráns szervezetek küldöttei kidolgoztak egy egyezségokmányt, amiben lefektették a majdani Csehszlovákián belül létrejövő szlovák autonómia alappilléreit.⁸ Június folyamán pedig előbb Franciaország, majd augusztusban Nagy-Britannia is szövetségesként ismerte el a világháború alatt Párizsban emigráns kormányként működő Csehszlovák Nemzeti Tanácsot.⁹

A magyar politikai elit a történelmi államkeret integritásának megőrzésére alapvetésként tekintett. Amikor 1918 szeptemberében az uralkodó megbízásából a korábbi kétszeres (1903–1905, 1913–1917) magyar miniszterelnök, gróf Tisza István a dualista állam balkáni vidékein járt tényfeltáró körúton, még arra figyelmeztette Szarajevóban a délszlávok egységét és önrendelkezéshez való jogát hangsúlyozó boszniai szerb, illetve horvát politikusokat, hogy „Magyarország elég erős, hogy ellenségeit összezúzza, mielőtt maga is elpusztulna”.¹⁰ Hazafelé tartva, Eszéken pe-

⁵ JULIER Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1933. 255–256.

⁶ SZARKA László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Pozsony, Kalligram, 2016. 61. (a továbbiakban: SZARKA, 2016)

⁷ G. KOVÁCS László: „Szlováknak születtem, szlovák vagyok.” Andrej Hlinka magyarhoni évei: vázlat politikai pályájának 1918-ig tartó szakaszáról. *Limes*, 1999/1. 104.

⁸ PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003. 114.

⁹ HAJDU–POLLMANN, 2014, 325.

¹⁰ TONELLI Sándor: *Tisza István utolsó útja (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia–Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója)*. Szeged, A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Barátság Egyesülete, 1941. 97.

dig közölte Ante Pinterović horvát politikussal, hogy a dualizmus rendszerét mindenáron fenn kell tartani, más út nem is lehetséges.¹¹

Tisza Istvánnál békülékenyebb hangot ütött meg a parlamenti ellenzék egyik vezéralakja, a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt feje, gróf Károlyi Mihály. 1918 szeptemberének utolsó napjaiban – a szövetséges Bulgária összeomlásának és fegyverletételének árnyékában – az arisztokrata tárgyalásokat kezdeményezett Budapesten nemzetiségi képviselőkkel. Pártja nevében a horvátokat illetően hajlandó lett volna lemondani Horvátországról, Dalmáciáról és Bosznia–Hercegovináról, amennyiben Magyarországnál maradhatnak a Dráván inneni délszláv területek, továbbá sikerülne megoldást találni a fumei kikötő magyar használatára. A románoknak széles körű autonómiát ajánlott, illetve részvételt a majdan megalakuló Károlyi-kormányban, továbbá megegyezést egy Erdély kérdését érintő későbbi népszavazás kiírásáról. A gróf előterjesztéseit azonban a nemzetiségi politikusok elutasították, mert tisztában voltak azzal, hogy Károlyi semmi olyasmit nem tud ajánlani nekik, amit a magyar állam nélkül ne nyerhettek volna el.¹²

Károlyi és megbízottjai a szlovákokkal is tárgyalásokba bocsátkoztak. Elsőként az 1905 és 1910 között a magyar országgyűlés képviselőházában helyet foglaló Milan Hodža-t keresték fel, majd Matúš Dula-t. Az egyeztetések alapját a hazánk állami keretein belül létrehozandó szlovák autonómia jelentette, amelynek elfogadását Dula – a gróf memoárja szerint – Károlyi miniszterelnöki kinevezésétől tette függővé. Károlyi ekképpen számolt be a tapasztalatairól: „Az a tény, hogy velem akkor a szlovák autonómiáról, a jövő politikájáról, az új kormányról és az új berendezkedésről tárgyaltak, az ő akkori nyilatkozataikon túlmenően ténnyel bizonyítja azt, hogy a Magyarországtól való teljes elszakadásra akkor, a tőlem ajánlott előfeltételek megvalósítása esetén, a szlovák nép vezeterei éppen úgy nem gondoltak, mint ahogyan nem gondolt rá maga a lakosság.”¹³

Károlyiék a tárgyalások alatt legfeljebb sejtették, de nem tudták, hogy a szlovákok csak taktikai jelleggel, időhúzás gyanánt léptek érintkezésbe velük. Hiszen ahogyan Hodža egy szeptember 27-i levelében megfogalmazta Anton Štefánek későbbi csehszlovák oktatási és népművelési miniszternek: „Feltétlenül szükséges, hogy Károlyiék zablját ne engedjük ki a kezünkől, mert ők most minden kezük ügyébe eső követ megmozgatnak. Engedjük hát, hogy egy kis ideig még örüljenek, és azután végérvényesen lehetetlenné kell tennünk őket.”¹⁴ 1918 őszére ugyanis a szlovák poli-

¹¹ VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. 462.

¹² HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1978. 271–272.

¹³ KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen*. Budapest, Gondolat, 1965. 302–303.

¹⁴ SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram, 1999. 135. (a továbbiakban: SZARKA, 1999)

tika valamennyi meghatározó szereplője a különválás mellett tört lándzsát, és népe önrendelkezését, valamint a leendő Csehszlovákiához történő csatlakozását tartotta kívánatosnak.¹⁵

Október folyamán már teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása elkerülhetetlen. Birodalma szétesése közben IV. Károly megpróbálkozott előre menekülni, és – belső konszenzus, valamint külső nagyhatalmi támogatás nélkül – október 16-án uralkodói kiáltványában Ausztriát föderatív állammá nyilvánította. Wekerle Sándor magyar miniszterelnök még aznap bejelentette a budapesti képviselőházban a perszonáluniót, s vele a dualizmus rendszerének végét,¹⁶ Károlyi Mihály pedig kimondta, hogy a háborút elvesztettük, így a továbbiakban csak az lehet a célunk, hogy „a békét ne veszítsük el”.¹⁷ A következő napon Tisza István is helyt adott Károlyi szavainak, beismerve a vereségünket.¹⁸

Október 18-án a képviselőházban a szlovák származású Ferdiš Juriga (magyarosan Juriga Nándor) hosszú beszédben követelt önrendelkezést a szlovák népnek, a még meg sem alakult Szlovák Nemzeti Tanács nevében,¹⁹ miközben a szavait Tisza István „krajcáros komédiának” minősítette.²⁰ Juriga felszólalásával egy időben Milan Hodža *Slovenský Týždenník* című budapesti szlovák politikai hetilapja a szlovákok önrendelkezési jogának elismerését sürgette: „Tudomásul vesszük, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia az önrendelkezés alapján kínálta fel a békét.”²¹ Követeljük tehát ezt a jogot nemzetünk számára is. [...] Többet nem kérünk, kevesebbet nem akarunk.”²²

A gyakorlatilag már csak a frontokon létező Ausztria–Magyarország területén októberben sorra alakultak meg a különböző népcsoportok nemzetiségi tanácsai. Elsőként Zágrábban a délszláv, majd Krakóban a lengyel és Aradon a román. Október 25-én, Budapesten a Károlyi-párt, a Jászi Oszkár vezetése alatt álló Országos Polgári Radikális Párt, valamint a Magyarországi Szociáldemokrata Párt létrehozták

¹⁵ Uő.: A kisnemzeti önrendelkezés esélyei (Szlovák különválás 1918 őszén). In: *Egyetemes Történeti Tanulmányok XVI.* Szerk. OROSZ István. Debrecen, KLTE, 1987. 35.

¹⁶ A kormányfő beszédét közli: *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet. 273–276.

¹⁷ Uo. 277.

¹⁸ Uo. 292.

¹⁹ Uo. 345–357.

²⁰ Uo. 349.

²¹ 1918. szeptember 14-én gróf Burián István osztrák–magyar közös külügyminiszter békejegyzéket intézett valamennyi hadviselő félhez. Ebben a Woodrow Wilson amerikai elnök által 1918 januárjában meghirdetett ún. „14 pont” – amely szöveget a nemzeti önrendelkezésről is – alapján kompromisszumos békét javasolt. A felhívására azonban az antanthatalmak részéről elutasító válaszok érkeztek.

²² SZARKA, 1999, 136.

a Magyar Nemzeti Tanácsot. A Szlovák Nemzeti Tanácsot október 30-án hívták életre Turócszentmártonban, két nappal azután, hogy a Prágában székelő Csehszlovák Nemzeti Bizottság kimondta a független Csehszlovákia megalakulását. Turóc vármegye székhelyén a küldöttek egy nyilatkozatot adtak ki, melyben kinyilvánították a szlovák nemzet csatlakozását Csehszlovákiához.²³ Károlyi a Magyar Nemzeti Tanács elnökeként még aznap táviratot intézett a Szlovák Nemzeti Tanácshoz, melyben elismerte, hogy minden népet megillet az önrendelkezés joga, ám reményét fejezte ki, hogy a szlovákok a nemzeti önrendelkezésüket Magyarország keretein belül óhajtják megvalósítani. A sürgöny úgy fogalmazott, hogy „[...] mély meggyőződésünk és szent hitünk szerint a tót és a magyar nép egymásra van utalva, és hogy békés megegyezésben és testvéri együttműködésben kell keresnünk szebb jövőnket és a jobb életnek feltételeit és biztosítékait.”²⁴ Matúš Dula, a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke a válaszában történelmi jelentőségűnek ítélte Károlyiék üzenetét, mert a „[...] mai napon szólt első ízben a magyar nemzet képviselője a szlovák nemzet képviselőjéhez, mint testvér a testvérhez.” Azt azonban a telegramja végén nyomatékosította, hogy a két nép kapcsolatát csakis két külön állam viszonylatában tudja elképzelni, és „[...] a szabad csehszlovák nemzet a magyar nemzetnek jó szomszédja és testvére óhajt lenni.”²⁵

A turócszentmártoni tanácskozással egyidőben tárgyalások zajlottak az északolaszországi Padovában is. Az ősi egyetemi város melletti Villa Giusti-ban Armando Diaz, az olasz haderő vezérkari főnöke egyeztetett Viktor Weber császári és királyi gyalogsági tábornokkal, miután az olasz front összeomlását (a harmadik piavei/Vittorio Venetó-i csata következtében) látva az Osztrák–Magyar Monarchia hadsereg-főparancsnoksága kapcsolatba lépett az olaszokkal a fegyverszünetet illetően. A fegyvernugvási megállapodást 1918. november 3-án írták alá.²⁶ A szerződés többek között rögzítette az osztrák–magyar alakulatok részéről a svájci határtól Dalmáciáig kiűritendő övezeteket, ami nagyjából egybeesett Olaszország első világháborús hadicéljaival.²⁷

²³ HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Budapest, Jaffa, 2018. 256–257.

²⁴ Károlyi Mihály távirata a Szlovák Nemzeti Tanácshoz (Budapest, 1918. október 30.). In: *Károlyi Mihály levelezése.* I. kötet. Szerk. LITVÁN György. Budapest, Akadémiai, 1978. 251–252. (a továbbiakban: LITVÁN, 1978)

²⁵ Dula Máté távirata Károlyi Mihályhoz (Turócszentmárton, 1918. november 2.). In: Uo. 254.

²⁶ HAJDU–POLLMANN, 2014, 386–391.

²⁷ A padovai fegyverszüneti megállapodás teljes szövegét közli: Megkötöttük a fegyverszünetet. A fegyverszünet feltételei. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 5. 7–8.

A padovai egyezséget – mivel nem volt az olasz vezérkari főnöknek alárendelve – nem tartotta a balkáni antanthadseregre vonatkozóan az azt vezénylő francia tábornok, Louis Franchet d’Espèrey. Csapataival átkelt a Száván és megüzente az őszi rózsás forradalom nyomán október 31-én kormányra került Károlyi Mihálynak, hogy kabinetje képviselőit Belgrádba várja fegyverszüneti értekezletre. A miniszterelnök vezette küldöttség november 7-én tárgyalta a francia főparancsnokkal a szerb fővárosban. A kormányfő másnap visszautazott Budapestre, ezért az ún. belgrádi katonai konvenciót november 13-án magyar részről Linder Béla tárca nélküli miniszter szignálta.²⁸ A 18 pontból álló szerződés egyebek mellett előírta, hogy a Károlyi-kormány köteles kiüríteni a Szamos felső folyásától keletre, valamint a Maros vonalától délre eső erdélyi és bánági vidékeket, továbbá a Szeged–Baja–Pécs–Varasd vonaltól délre eső területeket, tehát a Bácskát és a Drávaközt. A konvenció megszabta azt is, hogy Magyarország 6 gyalogos- és 2 lovashadosztályból álló hadsereget tarthat fenn, és szükség esetén biztosítania kell az antant katonaságának szabad átvonulását az ország egész területén. Emellett az antant megszállási joga hazánk teljes területén minden helysére és stratégiai pontra kiterjedt, melyeknek – a szerződés szövege szerint – „folyamatos kijelölése a Szövetséges Hadseregek Főparancsnokának”, azaz Franchet-nak a hatásköre.²⁹

A belgrádi katonai konvenció nem vonatkozott a történeti Felvidékre, mellyel kapcsolatban a Csehszlovák Köztársaság vezetői területi igénnyel léptek fel. Prágában november 2-án úgy döntöttek, hogy a létrehozandó önálló csehszlovák hadseregnek mielőbb meg kell kezdenie a felvidéki magyar és rutén többségű területek megszállását, hogy a majdani békekonferenciát katonai szempontból kész tények elé állítsák.³⁰ Már azon a napon a néhai császári és királyi 25. morva gyalogezred egy század erejű különítménye Szokolcánál behatolt magyar területre, és a következő napokban idegen uralom alá került Malacka, Nagyszombat és Trencsén is.³¹

A megszállókkal szemben katonai és karhatalmi alakulatok, illetve helyi polgárőrségek vették fel a küzdelmet, sok helyütt sikerrel. Károlyiék azonban a nyílt fegyveres ellenállást, valamint az aktív honvédelmet annak dacára sem támogatták, hogy

²⁸ HAJDU Tibor: A padovai fegyverszüneti és a belgrádi katonai egyezmény. In: *Magyarország az első világháborúban*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Kossuth–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010. 174–177.

²⁹ A belgrádi katonai egyezmény (Belgrád, 1918. november 13.). In: *Trianon*. Szerk. ZEIDLER Miklós. Budapest, Osiris, 2008. 31–32.

³⁰ POPÉLY Gyula: *Felvidék 1914–1920*. Budapest, Magyar Napló, 2010. 173. (a továbbiakban: POPÉLY, 2010)

³¹ FOGARASSY László: Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII*. Szerk. BODÓ Sándor–SZABADFALVI József. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1973. 225–226.

a november 12-i lapokban az ország népéhez címzett kiáltványukban leszögezték: a kormány a határokat minden „[...] a nemzetközi jogba ütköző támadás ellen fegyveresen megvédi.”³² Károlyi és a minisztereinek többsége ugyanis elvi pacifista, tehát háborúellenes volt, akik abban bíztak, hogy a győztes antanthatalmak hazánkkal szemben kéréseiket ellenséges hozzáállását a szomszédos népekkel való békés megegyezések révén mérsékelni tudják.³³

A szomszédos nemzetek ezzel ellentétben úgy vélték, hogy jogukban áll birtokba venni az antant által a háború alatti titkos megállapodásokban számukra megítélt területeket. Edvard Beneš, a csehszlovák diplomácia 1915 óta Párizsban „előszobázó” vezéralakja november 6-án kelt levelében azért sürgette Georges Clemenceau francia miniszterelnököt, hogy a győztesek nevében csapataik megszállhassák Pozsonyt, Komáromot, Esztergomot, Rimaszombatot, Vácot, Kassát, Eperjest, Csapot és Máramarosszigetet. Másnap Supka Géza, a Károlyi-kabinet prágai követe – és jeles régész–művészettörténész – jelentette Budapestre, hogy a csehszlovák döntéshozók hazánk északi területeire vetettek szemet a Duna vonala–Vác–Gyöngyös–Miskolc–Tokaj–Csap–Máramarossziget–Verecke vonalig.³⁴

A Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekért felelős tárca nélküli minisztere, Jászi Oszkár a nemzetiségek nagyhatalmi segédlettel megvalósítandó önrendelkezése helyett a svájci kantonrendszer mintájára az ország népcsoportok szerinti belső demokratikus föderatív átszervezésére törekedett. S bár tudatában volt annak, hogy a kantonizáció megvalósításának esélye minimális, mégis kísérletet tett a párizsi békekonferenciáig terjedően ideiglenes megállapodásokat kötni a nemzetiségekkel.³⁵ A miniszter a kantonális elképzelést képviselte a Román Nemzeti Tanács megbízottjaival 1918. november 13-án és 14-én, Aradon folytatott tárgyalásain is, amelyek azonban teljes kudarccal végződtek. A román delegátusok ugyanis kifogásolták a megoldás bonyolultságát és a további nemzetiségi konfliktusok kieleződésétől tartva visszautasították Jászi ajánlatát.³⁶

Az aradi tárgyalásokkal egy időben, 1918. november 14-én Karel Kramář, a Csehszlovák Köztársaság miniszterelnöke jegyzéket intézett Károlyihoz, amelyben arra való hivatkozással, hogy a magyar kormány elismerte az október 30-i turócszentmártoni nyilatkozatot, valamint országát az antant szövetségesnek tekinti, követelte

³² A kormány kiáltványa. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 12. 9.

³³ SZARKA László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek–kisebbségi politika a 20. századi Kelet–Közép Európában*. Budapest, Ister, 1998. 114. (a továbbiakban: SZARKA, 1998)

³⁴ SUBA János: Demarkációs vonalak Felvidéken 1918. (Kartográfia–elemzés) *Közép–Európai Közlemények*, 2018/1. 109. (a továbbiakban: SUBA, 2018)

³⁵ SZARKA, 1998, 114–115.

³⁶ LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003. 146–150.

a magyar katonaság mielőbbi kivonását a Felvidékről. Táviratában a cseh csapatok intervencióját a szlovákok kérésével indokolta, akik miután „[...] a magyar közigazgatási hatóságok és a csendőrök elhagyták szolgálati helyüket, és az erőszak, az anarchia megakadályozására minket kértek fel.”³⁷ Három nappal később kelt válaszában a magyar kormányfő arra szólította fel Kramář-t, hogy rendelje el a megszálló erők kivonását az országból, mivel jelenlétük és tevékenységük („hogy átvegyék a közigazgatást”) teljesen ellentétes nemcsak a nemzetközi joggal, hanem a belgrádi katonai konvencióval is, melynek 17. pontja a polgári közigazgatást magyar kézben hagyta.³⁸

A magyar kormánynak ütőképes haderő hiányában nem volt megfelelő eszköz a kezében ahhoz, hogy érvényesítse az akaratát a csehszlovák féllal szemben. A hadügyminiszter Bartha Albert egy novemberi minisztertanácson Kunfi Zsigmond népjóléti és munkaügyi miniszter kérdésére nyíltan beismerte, hogy a háborús összeomlás következtében hazánk nem rendelkezik olyan hadsereggel, amellyel bármit is rá tudna kényszeríteni a szomszédjaira. A Felvidéken tartózkodó, zömében irreguláris egységeket pedig nem tartotta elégségesnek arra, hogy – Kunfit idézve – „[...] az entent-tal szövetségben lévő cseh–szlovák állam ellen megszállott területről rendes háborút folytathassunk.”³⁹

Ebben a helyzetben Jászi Oszkár Magyarország peremterületein regionális népszavazások lefolytatását, illetve a provizórikus jellegű tárgyalások megkezdését tartotta célravezetőbbnek. Utóbbira a csehszlovákok is hajlottak, mivel tisztában voltak azzal, hogy hadseregük még közel sem olyan erős, hogy minden megszállt területet szilárdan az uralma alatt tartson. Időt próbáltak tehát nyerni, miközben sürgették a hadifogllyaik hazaszállítását Olaszországból és Franciaországból, valamint a Csehszlovák Légio hazatérésének lehetővé tételét Szovjet–Oroszországból.⁴⁰ A kétoldalú tanácskozásokba emellett azért is egyeztek bele, hogy képesek legyenek meggátolni az esetleges népszavazásokat. Milan Hodža az egy évtized múlva papírra vetett visszaemlékezéseiben úgy fogalmazott, hogy „[...] Szlovákiában mindenáron meg kellett akadályozni a plebiszcitumot.” A későbbi csehszlovák pénzügyminiszter, Vavro Šrobár pedig arról írt a memoárjában, hogy népszavazás révén a magyarok „[...]

³⁷ Karel Kramář távirata Károlyi Mihályhoz (Prága, 1918. november 14.). In: LITVÁN, 1978, 271–272.

³⁸ Károlyi Mihály távirata Karel Kramářhoz (Budapest, 1918. november 17.). In: Uo. 274–279.

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az 1918. november 29-i ülés jegyzőkönyve, 1. napirendi pont. (a továbbiakban: MNL OL, K 27.)

⁴⁰ ORMOS Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth, 1983. 103. (a továbbiakban: ORMOS, 1983)

kiszakították volna a szlovákokat a csehszlovák államból, de a legrosszabb esetben is nem vesztették volna el Pozsonyt, a Csallóközt, egész Dél- és Kelet–Szlovákiát.⁴¹

Kramář november 23-án visszahívta Budapestről Emil Stodola követet, Milan Hodža-t nevezve ki a helyére. A magyarországi szlovák, és általában a hazai nemzetiségi politikában már az első világháború előtt komoly presztízsre szert tevő Hodža – aki korábban Ferenc Ferdinánd trónörökös egyik tanácsadója is volt – feladata lett a Károlyi-kormánnyal való kapcsolatfelvétel, valamint a likvidációs ügyek intézése. A csehszlovákizmus elkötelezett hívének számított, s bár kimaradt az első csehszlovák kormányból, budapesti missziója jelezte, hogy Prágában azért tisztában voltak a képességeivel.⁴²

Hodža november 25-én érkezett a fővárosba, egy nappal azután, hogy a lapok közölték a kormány proklamációját „a népköztársaság minden nem magyarul beszélő népéhez”. Ebben Károlyiék messzemenő nyelvi jogokat ígértek a nemzetiségeknek, valamint a földbirtokreform és az általános választójog bevezetésének ajánlatával próbálták megnyerni őket Magyarország mellett. Közleményükben gazdasági érveket is felsorakoztattak: „[...] ha az ország sokfelé szakad, akkor a hegyi lakóknak nem lesz gabonájuk, az Alföldön megállnak a gyárak, mert nem lesz szén, ahol fa van, ott nem lesz rét, ahol rét van, nem lesznek erdők. Baj és hiányosság lesz mindenütt.”⁴³

A kormány kiáltványa egészen biztosan nem ért célta Hodža esetében, aki Budapesten elsőként a felső-magyarországi szlovák régió eseményeire, valamint a Szlovák Nemzeti Tanáccsal történő kapcsolatok kiépítésére a kezdetektől nagy hangsúlyt fektető Jászit kereste fel, mivel vele már régebről személyesen ismerték és kölcsönösen tisztelték egymást.⁴⁴ Ezt követően Károlynál járt, akinek átadta a megbízólevelét és közölte, hogy rendezni kívánja a magyar kormánnyal a felvidéki területek katonai és politikai helyzetét. A miniszterelnök tudatta vele, hogy kormánya a felvidéki szlovák többségű járásokban, az úgynevezett „Tót Impérium” területén – melynek tervezetéről a kabinetben belül éles viták folytak – hajlandó széleskörű kulturális és közigazgatási autonómiát, valamint kormányzati kondomíniumot (azaz közös szlovák–magyar fennhatóságot) felajánlani. Szlovák kormányzat alá kerültek volna így a szinte kizárólag szlovák etnikumú vármegyék – Árva, Liptó, Trencsén, Turóc, Zólyom –, illetőleg a többi tíz felvidéki vármegye szlovák többségű járásai. A szlovák közigazgatási terület része lett volna Bártfa, Kisszeben, Eperjes, Késmárk, Igló, Rózsahegy, Pöstyén, Szliács és a Tátra nagy része is, míg a magyar adminisztráció

⁴¹ POPÉLY, 2010, 191.

⁴² SZARKA, 2016, 77–78.

⁴³ A kormány szózata a nemzetiségekhez. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 24. 3–4.

⁴⁴ SZARKA László: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig. *Századok*, 1985/5–6. 1168–1194.

ellenőrzése alatt maradt volna Pozsony, Érsekújvár, Léva, Losonc, Rimaszombat, Dobsina, Gölnicbánya, Kassa és Ungvár.⁴⁵

A kormányfőnél tett bemutatkozó látogatása után Hodža jelentést küldött Prágába, amiben optimistán táviratozta: „Megállapítottam, hogy a szlovák kérdésben a helyzet javulását látom, amennyiben a magyar kormány a szlovákoktól már nem követeli Magyarország integritásának elismerését annak feltételeként, hogy az államhatalmat a szlovák területen a turócszentmártoni Cseh–szlovák Nemzeti Tanácsnak engedjék át. Amennyiben biztosítékot adnak a tekintetben, hogy a magyar kormány hátsó szándékok nélkül átadja a politikai és a katonai hatalmat Szlovákiában, abban az esetben kész vagyok abban az irányban közreműködni, hogy a turócszentmártoni Nemzeti Tanács ez ügyben tárgyaljon a magyar kormánnyal.”⁴⁶

A közelgő tárgyalásokra a Károlyi-kormány az ország teljes széthullását megakadályozó utolsó esélyként tekintett. Ezt támasztják alá a miniszterelnök 1918. november 28-i minisztertanácsi értekezleten elhangzott gondolatai is, melyekben amellett érvelt, hogy az antanthatalmak „[...] addig a magyar köztársaságot el nem ismerik, amíg nem létesítenek megegyezést a nemzetiségekkel. Ha az egyezményt [a cseh-szlovákokkal kötendő – G. M.] nem fogadják el, felborul a helyzet. Rögtön meg kell csinálni a jugoszlávokkal és a német nyelvűekkel is a megegyezést, mely magával fogja ragadni a románokat is.”⁴⁷ Feszülten váraoztak a felső-magyarországi vármegyékben is. Thuróczy Károly nyitrai alispán például azt jelentette a kormánynak, hogy az „[...] egész vármegye szorongva és aggódva várja a budapesti tárgyalások eredményét, és az utolsó órában kérjük minden lehető módon befejezését, és a cseh csapatok azonnali kiharancsolását sürgetni, ellen[kező] esetben a közrend és biztonság teljes[en] felbomol, és beláthatatlan események következnek be.”⁴⁸

November 29-én Hodža Budapestre hívta a Szlovák Nemzeti Tanács Matúš Dula vezette hat fős delegációját (Ján Kohút, Ján Ruman, Ľudovít Bazovský, Peter Makovický, Vladimír Fajnor), hogy a magyar kormánnyal közvetlen tárgyalásokat folytassanak. A küldöttek egy előértekezlet keretében megállapodtak abban, hogy a csehszlovák kormánnyal folytatott konzultáció nélkül nem fogadják el a Károlyiék által a „Tót Impérium” részére felajánlott autonómiát.⁴⁹ A két fél között a pesti Astoria Szállóban kezdődtek meg az egyeztetések. A patinás *Pesti Napló* napilap novem-

⁴⁵ Uő., 1998, 121.

⁴⁶ Uő.: A szlovák autonómia alternatívája 1918 őszén. In: „...*ahol a határ elválaszt*”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Szerk. PÁSZTOR Cecília. Balassagyarmat–Várpalota, Nagy Iván Történelmi Kör–Nógrád Megyei Levéltár–Szindbád Kht., 2002. 176.

⁴⁷ MNL OL, K 27. Az 1918. november 28-i ülés jegyzőkönyve, 1. napirendi pont

⁴⁸ SUBA, 2018, 110.

⁴⁹ SZARKA, 2016, 79.

ber 29-i kiadása olvasóinak Milan Hodža-t „a tótok egyik legképzettebb és legrokonszenvesebb vezérférfia”-ként mutatta be, míg Jászi Oszkár azt nyilatkozta róla, hogy személyében „politikailag a legmegbízhatóbb egyéniség” a tárgyalópartnere. Azt is hozzátette, hogy „[...] mindkettőnknek az a kiindulási pontunk, hogy provizóriumot kell létesíteni, amely nem teremt befejezett helyzetet a béketárgyalásokig, mert a mai állapotok ránk is, valamint a tótokra nézve is úgyszólván elviselhetetlenek.”⁵⁰

A magyar kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács vezetői között elindult megbeszéléseken Károlyiék nem hivatalos ajánlata a „Tót Impériumot” a Szlovák Nemzeti Tanács irányítása alá kívánta helyezni. E testület ellenőrizte volna az oktatásügyet, a pénzügyeket, továbbá a közigazgatást. Minden vonalon a szlovák lett volna a terület hivatalos nyelve, és a magyart csak a magyar hatóságokkal való érintkezésben, illetőleg az övezetben élő magyar kisebbség vonatkozásában lett volna szükséges használni. Károlyi és Jászi előterjesztésére Hodža egy kilenc pontból álló ellentervezetet készített. Ebben azt követelte, hogy a népek önrendelkezési jogának közös meg egyezéssel történő érvényesítése érdekében a magyar állam az ország „szlovák lakta” területein a teljes állami, kormányzati és katonai hatalmat adja át a Szlovák Nemzeti Tanácsnak. Az ő értelmezésében „Magyarország szlovák lakta területét” a szlovák–magyar nyelvhatár által nem érintett kilenc vármegye (Trencsén, Nyitra, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Zólyom), a Csallóköz nélküli Pozsony vármegye, illetőleg Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj, Zemplén és Ung vármegyéknek a nyelvhatártól északra fekvő részei alkották. Az ellenjavaslat 7. pontja értelmében ez az övezet „[...] feltétlenül a Szlovák Nemzeti Tanács hatalmában marad. Az országos határok végleges megállapítását az általános békekonferencia fogja eszközölni.” A dokumentum ragaszkodott ahhoz is, hogy a szlovák területekről a magyar reguláris és irreguláris erők – katonaság, nemzetőrség, népőrség – fegyvertelenül távozzanak, a további egyezségek megkötéséig pedig a „Tót Impérium” összes költségvetési kiadását a magyar állam állja. Mindezek felül a két fél kölcsönösen garantálta volna a kisebbségeik nyelvi jogait.⁵¹

A merészebb területszerző célokat dédelgető prágai vezetést nem elégítette ki a Hodža-féle ellentervezet. 1918. december 1-jén ezért arra hivatkozva, hogy budapesti követük túllépte a hatáskörét és önkényesen járt el, dezavualták a politikust. Az erről szóló kormányközlemény szerint: „A csehszlovák kormány részéről senki nem kapott rá felhatalmazást, hogy bárminemű, akár politikai, gazdasági vagy katonai kérdésekről tárgyaljon a magyar kormánnyal [...] Hodža képviselőt csakis azzal a

⁵⁰ Fontos tárgyalások a tótok és románok képviselőivel. *Pesti Napló*, 1918. november 29. 3.

⁵¹ FOGARASSY László: Hodža Milán és a Károlyi-kormány. *Palócföld*, 1990/5. 83–87. (a továbbiakban: FOGARASSY, 1990.)

céllal küldtük Budapestre, hogy szükség esetén tárgyalja meg a volt magyar–szlovák közös ügyek felszámolásának kérdését a volt magyar állammal.”⁵²

Budapesti tartózkodása idején Hodža-nak nemcsak a csehszlovák kormánnyal akadtak nézeteltérései, hanem Fer(di)nand Vix alezredessel, a magyar fővárosba vezényelt francia katonai misszió vezetőjével is. Vix ugyanis még november 30-án, számon kérte őt a cseh alakulatok felvidéki betörései, valamint az általuk elkövetett atrocitások miatt. Hodža azzal védekezett, hogy az intervenciót a szlovákok kérték, hogy megvédjék magukat a magyaroktól. A francia alezredes szerint azonban ez teljesen összeegyeztethetetlen a belgrádi katonai konvenció rendelkezéseivel, a találkozót követően pedig megírta a felettesének, Paul Prosper Henrys tábornoknak, hogy „[...] Magyarország északi határát tehát az én véleményem szerint a csehszlovákoknak nem szabad átlépniük, s ez utóbbiak minden erre a területre irányuló követelését majd csak a békekongresszuson lehet megvitatni.” Henrys a válaszában csak arra utasította Vix-et, hogy segítse elő a magyar és csehszlovák kormányok megegyezését egy demarkációs vonal meghúzásában, amivel elkerülhető a további összeütközés. December 2-án végül Franchet d’Espèrey arról tájékoztatta Henrys-t, hogy Ferdinand Foch marsall határozata alapján a csehszlovák államot és hadseregét a győztesek szövetségesnek ismerték el, akiknek így jogukban áll a Felvidéken tartózkodni.⁵³ Ezzel szemben „[...] föl kell szólítani a magyar hatóságokat, haladéktalanul vonják ki csapataikat a szlovák területekről, ahol – tekintettel a szövetséges megszállásra – semmiképpen sem maradhatnak.”⁵⁴

A francia alezredes az antant döntéséről szóló határozatot 1918. december 3-án nyújtotta át Károlynak. Az aznap esti minisztertanácson Diener-Dénes József külügyi államtitkár olvasta fel Vix levelét, amelyre gróf Batthyány Tivadar belügyminiszter rezignáltan csak annyit felelt: „[...] opponálni nem lehet, ezt végre kell hajtani.”⁵⁵ A magyar kormány válaszjegyzékében,⁵⁶ továbbá a december 5-i újságokban közölt, és a magyar nemzethez intézett kiáltványában leszögezte, hogy azért enged a kényszernek, mert minden erőszakos fellépés csak rontana hazánk tárgyalási pozícióin, a majdani békekonzferencián. Tiltakozik azonban a győztesek fellépése, valamint azon felfogás ellen, mintha Felső–Magyarország elszakítása már befejezett tény lenne.⁵⁷

⁵² POPÉLY, 2010, 205.

⁵³ ORMOS, 1983, 103–104.

⁵⁴ SZARKA, 2016, 81.

⁵⁵ MNL OL, K 27. Az 1918. december 3-i ülés jegyzőkönyve, 4. napirendi pont.

⁵⁶ A kormány válasza. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 5. 1–2.

⁵⁷ A kormány proklamációja a magyarsághoz. *Pesti Napló*, 1918. december 5. 3.

Mivel az antant jegyzéke nem határozta meg pontosan, hogy mit kell „szlovák terület” („le territoire slovaque”) alatt érteni, s így a magyar erőket honnan és hová kivonni, a továbbra is Budapesten tartózkodó Hodža nem hivatalos jelleggel folytatta tárgyalásait a magyar kormány képviselőivel.⁵⁸ December 4-én pedig Vix távírókulcsával üzenetet küldött Párizsba Beneš-nek, hogy kérjen felhatalmazást a győztesektől az alábbi városok megszállására: Pozsony, Galánta, Érsekújvár, Komárom, Léva, Ipolyság, Balassagyarmat, Salgótarján, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Nagyrőce, Kassa, valamint onnantól délre Csap–Ungvár vonaláig, továbbá a Dunát egészen az Ipoly torkolatáig szerezze meg határu.⁵⁹

Vix alezredes hozzájárult, hogy a magyar és csehszlovák fél közvetlenül egyezzenek meg egy ideiglenes demarkációs vonalról, míg a végleges határokról nem születik döntés. A Károlyi-kormány álláspontja az volt, hogy a felvidéki területek kiürítése nem politikai kérdés, hanem stratégiai célszerűség dolga, ezért a Hodža-val történő tárgyalások lebonyolítását Bartha Albert hadügyminiszterre bízták. A két politikus 1918. december 6-án állapodott meg a demarkációs vonalról. A magyar csapatok ennek értelmében parancsot kaptak arra, hogy ellenállás nélkül vonuljanak vissza a csehszlovák uralom alá kerülő területekről, melyeknek határát Dévény-újfalu–Szentgyörgy–Galánta–Verebély–Bát–Korpona–Gács–Nyusta–Nagyrőce–Gölnicbánya–Lemes–Gálszécs–Nagymihály–Szobránc–Homonna–Mezőlaborc települések jelentették.⁶⁰ E demarkációs vonalat december 8-án részben módosította egy tárgyalás a pozsonyi magyar katonai kerületi parancsnokság és csehszlovák hadsereg között, aminek részeként a magyar fél átadott egy újabb sávot, benne Szentgyörgyöt és Szeredet a környékével együtt. Feltehetőleg azért, mert ez jobban megfelelt az etnikai határnak.⁶¹ A magyarok által kiürítendő területek vonala egyébként nagyjából–egészében megegyezett a szlovák–magyar nyelvhatárral. Az 1910-es népszámlálás adatai alapján ugyanis a csehszlovák uralom alá került országrész 1 972 866 lakosából mindössze 220 571, tehát a népesség 11,2%-a volt magyar anyanyelvű.⁶²

A Bartha–Hodža-egyezmény másolatát a csehszlovák politikus megküldte Vix számára is, ám utóbb bonyodalom támadt abból, hogy azt a magyar hadügyminiszter aláírta-e, vagy sem? Tudniillik, a budapesti csehszlovák küldöttség hiva-

⁵⁸ POPÉLY Gyula: *Felvidék 1918–1928. Az első évtized csehszlovák uralom alatt*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2014. 21.

⁵⁹ FOGARASSY, 1990, 78.

⁶⁰ SUBA, 2018, 111.

⁶¹ FOGARASSY, 1990, 79.

⁶² POPÉLY, 2010, 213.

talos papírján továbbított küldeményen a cseh fordításban szerepel egy bizonyos „Dr. Vojtěch Bartha” szignója, akit a szöveg „uherský ministr války”, azaz magyar hadügyminiszterként jelölt meg, annak ellenére, hogy Barthának nem volt doktórátusa, a Vojtěch pedig magyarul nem Albertet jelent, hanem Bélát.⁶³ Amikor Hodža 1929-ben egy dokumentumkötetben leköszölte a táviratot,⁶⁴ Bartha nyilvánosan cáfolta, hogy saját kezűleg valaha is aláírta volna az inkriminált egyezményt.⁶⁵

Prágában a december 6-i megállapodás komoly nyugtalanságot váltott ki, mert tartottak attól, hogy a békekonferencia ezt a vonalat teszi majd meg végleges országhatárnak. A minisztertanács ülésén Kramář állítólag dühében ököllel verte az asztalt.⁶⁶ A csehszlovák kormányfő ezért azonnali fellépésre utasította Beneš-t, aki Párizsban rövidesen elérte, hogy az antanthatalmak egy kedvezőbb demarkációs vonalat jelöljenek ki számukra. Clemenceau 1918. december 19-én kelt táviratában arról értesítette Franchet d’Espèrey-t, hogy „[...] Csehszlovákia déli határa a Duna, majd az Ipoly folyó Rimaszombat városig, azután egyenesen halad nyugatról keletre az Ung folyóig, majd annak mentén a régi határig.”⁶⁷

Vix, aki december 20-án még az ügyben intézett felszólítást Milan Hodža-hoz, hogy a csehszlovák alakulatok ne lépjék át a demarkációs vonalat, s főként ne vonuljanak be Kassára, ahogyan tervezték, december 22-én magától a csehszlovák politikustól értesült a Párizsban megítélt újabb kiürítendő területekről. A francia alezredes közölte, hogy ezt addig nem hajlandó a magyar kormány tudtára adni, amíg arról hivatalos értesítést nem kap. Másnap azonban megérkezett az utasítás, hogy az új vonalat ismertesse Károlyival. Vix még aznap átadta az utóbb első Vix-jegyzéknek is nevezett dokumentumot a magyar miniszterelnöknek, melyben az antant Legfelsőbb Haditanácsának döntése értelmében az új csehszlovák–magyar ideiglenes határ a következő volt: a Duna vonala az Ipoly torkolatáig, az Ipoly folyó vonala Rimaszombatig, a Rimaszombattól húzott egyenes vonal az Ung folyó torkolatáig, és az Ung folyó vonala az Uzsoki-hágóig.⁶⁸ December 28-án Károlyi Mihály levelet küldött Vix-nek, amiben közölte vele, hogy az újonnan meghúzott határokat még a csehszlovák megszállás alá került vidékek néprajzi határainak sem lehet tekinteni, mert ezeken belül a túlnyomóan szlovákok által lakott régiókon kívül olyan zóna is talál-

⁶³ FOGARASSY, 1990, 79.

⁶⁴ Dr. Hodža uzaviera dohodu o dočasnej demarkačnej čiare. In: HODŽA, Milan: *Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918*. Bratislava, Slovenský Denník, 1929. 64–65.

⁶⁵ Hodzsákék hamis okmányokkal vezették félre 1918-ban a nagyhatalmakat. Aláhamisították egy szerződésre a magyar hadügyminiszter nevét. *Magyarország*, 1929. október 25. 3–4.

⁶⁶ POPÉLY, 2010, 213.

⁶⁷ ORMOS, 1983, 109.

⁶⁸ Uo. 109–111.

ható, amit majdnem kizárólag magyarok laknak. Továbbá: „A csehek által követelt magyar területek soha nem tartoztak a cseh királysághoz. A történelem egyetlen időszakában sem alkottak a magyar államtól különálló tartományt, s így sem a csehek, sem a szlovákok nem követelhetik egy soha nem létezett »Szlovákia« »történelmi« határait.”⁶⁹

A történelmi és etnikai érvek ellenére – melyek egyáltalán nem találtak megértésre a párizsi döntéshozók soraiban – 1918. december 28-án a magyar kormány tudomásul vette az antant utasítását és hozzáfogott a kijelölt felvidéki területek kiürítéséhez. Ez által pedig rövid életű Bartha–Hodža-egyezmény alig három hét alatt az érvényét veszítette.

⁶⁹ Károlyi Mihály Fernand Vixhez (Budapest, 1918. december 28.). In: LITVÁN, 1978, 351–355.

HOLLÓSI GÁBOR

BÜNTETŐRENDELKEZÉSEK A HORTHY-KORSZAK VÁLASZTÁSI JOGSZABÁLYAIBAN

„Ha ezeket a büntető rendelkezéseket végrehajtották volna, Magyarország valószínűleg mintául szolgálhatna külföldi törvényhozásoknak a választójog büntetőjogi védelmében.” (*Berecz Sándor, 1932.*)¹

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban nem a választási visszaélések korabeli gyakorlatát vizsgáljuk meg – mely kérdés a kutatók érdeklődését inkább felkeltette –,² hanem azokat a jogszabályi rendelkezéseket, amelyek a '20-as és a '30-as években a választási visszaélések büntetőjogi következményeit állapították meg. E tekintetben nem pusztán leírást kívánunk adni, hanem a korabeli szakirodalom alapján felhívjuk a figyelmet bizonyos visszasságokra is (ezek közül egyet tanulmányunk mottójában emelünk ki), illetve az utókor szemszögéből nézve törekszünk a rendszer jelentősebb problémáit is feltárni. Természetesen ismert előttünk a kor híres büntetőjogásza, Angyal Pál kézikönyve, amelynek a IX. kötete tartalmazza a választási bűncselekményeket.³ A precíz különös részi dogmatika⁴ alkalmazását azonban csaknem 90 év távlatában már feleslegesnek tartottuk, célunk pusztán az, hogy az Olvasónak – immár történeti szemszögéből – a kérdésről áttekintést nyújtsunk. Munkánkban – terjedelmi okokból – mellőztük a büntetett előélet választójogosultságra gyakorolt hatásának az elemzését is, annak ellenére, hogy az erre vonatkozó rendelkezések a korszak választójogi jogszabályainak szerves részét képezik.

¹ BEREZC Sándor: *A tökéletes választójog*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1932. (a továbbiakban: BEREZC, 1932.) 265.

² Érdekességként említjük: PAMLÉNYI Ervin: *A Horthy-korszak választási visszaélései*. Budapest, Hazafias Népfőnt, 1958.

³ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve*. Budapest, Athenaeum, 1928–1942. IX. kötet: *Izgatás; Magánosok elleni erőszak; Választójog büntetőjogi védelme; Vallás elleni bűncselekmények*. 1932. A választójog büntetőjogi védelme: 100–139.

⁴ A bűncselekmények elkövetője, tárgya, elkövetési magatartása, a szándékosság, a célzatosság és az elkövetés befejezettsége szerinti elemzését értjük ez alatt.

A VÁLASZTÁSI BŰNCSELEKMÉNYEK

A szabályozás érdekessége, hogy egészen 1925-ig külön törvény, az 1913. évi XXIII. törvénycikk⁵ volt irányadó a választási bűncselekmények – büntettek és vétségek – tekintetében. A választójog büntetőjogi védelme tehát sem a büntetőkódexnek,⁶ sem a választási jogszabályoknak nem volt része. A büntettek és vétségek lajstromát kétségkívül aggyalys lett volna az 1919-es és az 1922-es választójogi rendeletekbe beépíteni,⁷ 1925-ben azonban a választójog törvényi szabályozásakor a különálló jogszabály anyagának integrálására már lehetőség nyílt.⁸ Mindazonáltal jog iránti érzéketlenséget tapasztalunk abban, hogy az új választójogi törvény és a büntetőkódex tényállásai egymással továbbra is áthallásban, illetve rész-egész viszonyban maradtak.⁹ Az 1913. évi törvény tartalmilag érvényben volt az egész korszakban, mivel az 1925. évi törvény „megtorló rendelkezéseit” az 1938-as választójogi törvény is – néhány szigorítástól eltekintve – lényegében érintetlenül hagyta.¹⁰ Mindez szép példája annak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és a Horthy-korszak jogrendszere – és jogtörténete – egymással mennyire szoros összefüggésben van.

⁵ 1913. évi XXIII. törvénycikk a választói jog büntetőjogi védelméről. Módosította: 1918. évi XVII. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. A két törvényt hivatkozva: A magyar kormány 5.988/1919. M. E. számú rendelete a nemzetgyűlés tagjainak választásáról, 76. § és A m. [magyar] kir. [királyi] minisztérium 1922. évi 2.200. M. E. számú rendelete az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról, 99. §. Az 1913-as törvény helyezte hatályon kívül a Csemegi-kódexnek (ld. a 6. számú jegyzetet) „A polgároknak választási joga ellen elkövetett büntettek és vétségek” című VIII. fejezetét (ld. 25. §). Az 1913. évi törvény rendelkezéseit alkalmazni kellett a törvényhatósági választásokra is (ld. 1. §).

⁶ 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. A Csemegi-kódex általános része 1951-ig, különös része pedig 1962-ig volt hatályban.

⁷ Mindazonáltal az 5.987/1919. M. E. sz. rendeletben ennek vannak nyomai: a rendelet a választók névjegyzékének a jogszerű összeállítását kifejezetten „Büntető rendelkezések”-kel védi, ez azonban csak az 1913 : XXIII. tc. erre vonatkozó részének a hatályát érinti. (Ld.: A magyar kormány 1919. évi 5.987. M. E. számú rendelete a nemzetgyűlési választók névjegyzékének elkészítéséről és szavazóigazolványok kiállításáról, 21–24. §.) Itt térünk ki arra is, hogy az 5.988/1919. M. E. sz. rendelet a nemzetgyűlési választásokra az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodásról szóló 1899 : XV. tc. büntető rendelkezéseit is alkalmazni rendeli (ld. 76. §). Az 1899-es törvényből hivatkozott három bűncselekménnyel azonban nem foglalkozunk, mivel pusztán a Friedrich-féle választójog háttérjogszabályaként kívül esik a Horthy-korszakon.

⁸ Ld.: 1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról, „Megtorló rendelkezések”, 140–176. §.

⁹ Például: választói névjegyzék meghamisítása (1925 : XXVI. tc., 140–142. §) és okirat hamisítás (1878 : V. tc., XXXII. fejezet, 391–407. §).

¹⁰ Vö.: 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról, „Megtorló rendelkezések”, 171–210. §.

Az említett törvények négy választási bűncselekményt fogalmaztak meg, ezek közül a *választók névjegyzékének a meghamisítása* állt az első helyen.¹¹ A hamisítás egyrészt hatósági közeg által történhetett, a célból, hogy valakit a névjegyzékbe felvegyenek vagy abból kihagyjanak törvényellenesen. Másrészt a bűncselekményt elkövethette bárki más is, aki hamis vallomást tett vagy hamis bizonyítékot adott, amikor a választójogosultságát kellett elbírálni.¹² A büntetési tételeket a tanulmány későbbi fejezetében fogjuk tárgyalni.

A *választójog gyakorlásának akadályozása és jogosulatlan befolyásolásának* bűncselekménye¹³ különösen azért érdekes, mert ezzel kapcsolatban ugyanazon törvények számos, egymástól viszonylag távol álló elkövetési magatartást¹⁴ nevesítenek, illetve időben előrehaladva a legtöbb kiegészítés is itt figyelhető meg. A választójog gyakorlásának akadályozását és jogosulatlan befolyásolását követte el az, aki azért, hogy a választó kire adja vagy ne adja szavazatát a választót bántalmazta, fenyegette vagy keresetében hátránnyal sújtotta, aki olyan álhírt terjesztett – például a jelölt haláláról –, amely a választók félrevezetésére volt alkalmas, aki ajándékot adott, etetett, itatott vagy ezeket elfogadta,¹⁵ illetve, aki valótlan szót terjesztett a jelölt személyére vagy magánéletére vonatkozóan.

¹¹ 1913 : XXIII. tc., 2. § – 1918. évi XVII. tc., 163. § – 1925 : XXVI. tc., 140–142. § – 1938. évi XIX. tc., 171–172. §. A bűncselekményt ismerte az 5.987/1919. M. E. sz. rendelet is (ld. 21. § és 22. §), és az elkövetői körben ekkor még szerepelt a „házi igazoló” is. Meghatározott számú lakásonként ugyanis a választói névjegyzék összeállításának alapjául szolgáló bejelentőlapok pontos kitöltésének és beszolgáltatásának ellenőrzésére házi igazoló(ka)t kellett választani, akiknek a valótlan adatokat tartalmazó lapokat nem volt szabad láttamozni. A Bethlen-féle választójogi rendelet a házi igazolás intézményét megszüntette.

¹² Akkoriban ugyanis a választójogosultság megszerzéséhez különféle – főleg műveltségi – cenzusokat kellett teljesíteni. Ld.: HOLLÓSI Gábor: Országgyűlési választási rendszer és választójog a Horthy-kori Magyarországon. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 2015/1. (a továbbiakban: HOLLÓSI, 2015.) 115–133.

¹³ 1913 : XXIII. tc., 6–14. § – 1918 : XVII. tc., 165–166. § – 1925 : XXVI. tc., 143–156. § – 1938: XIX. tc., 173–185. §. A választó szállítását és ellátását – beleértve a lefizetését is – bűncselekménynek minősítette az 5.988/1919. M. E. sz. rendelet (ld. 10. §), illetve a törvényes rendelkezésekre hivatkozva a 2.200/1922. M. E. sz. rendelet is (ld. 58. §), mely maga után vont a választás érvénytelenségét is. Ezenfelül az 5.988/1919. M. E. sz. rendelet külön rendelkezésben büntette azt, aki juttatást ígért azért, hogy a jelöltet visszalépésre bírja. A bűncselekményt elkövette a jelölt is, aki a juttatást elfogadta (ld. 77. §).

¹⁴ A bűncselekmény megvalósításához szükséges emberi tevékenység vagy mulasztás.

¹⁵ A bűncselekményt tehát a választó is elkövette, az ellátást adó képviselőjelölt tettének pedig a választás érvénytelensége lett az egyik következménye. Angliában, aki vesztegetett, de azt is, akit megvesztegettek, egy évig terjedő fogházzal, továbbá 200 fontig pénzbírsággal lehetett büntetni, és kényszermunkát is el lehetett rendelni az ítéletben. Egyúttal hét esztendőre meg lehetett fosztani a választójogától az elítéltet, ha pedig maga a jelölt követte el a büntetést, örök időkre eltiltották, hogy az illető kerületet képviselje. BERCZ, 1932. 267.

A fent bemutatott törvényi tényállás már 1918-ban bővült azzal, hogy a bűncselekményt elkövette az a közhivatalnok is, aki a neki alárendelt alkalmazottat valamelyik jelöltre való szavazásra vagy nem szavazásra utasította. A forradalmak utáni demoralizált légkörben a választási erőszak elharapódzását sejteti, hogy a szavazás helyszínén a fegyverrel történő megjelenést, a bot¹⁶ vagy más tetteleges bántalmazásra alkalmas eszköz felszólításra való át nem adását, illetve a szavazás színhelyén a rendzavarást egy 1919-es rendelet is bünteti.¹⁷ Az 1925-ös törvénybe mindezek már a választójog gyakorlásának akadályozása és jogosulatlan befolyásolása elkövetési magatartásaiként épültek be,¹⁸ az 1913-as törvény alapján a jelölt megdobálásának tettevel, valamint a választás alatt a szavazóhelyiséget magában foglaló épületben és annak környékén tartott beszéd tilalmával is kiegészülve.¹⁹ Habár a „kampánycsend” kifejezést a korszak választójoga még nem használja, lényegében ez az intézmény körvonalazódik az említett beszéd tilalmában. Mind az 1913-as, mind az 1925-ös törvényben a fizikai erőszak (bántalmazás) kapcsán feltűnik a csoportos elkövetés lehetősége is, az 1938-as törvény pedig – további szigorításként – már a választói jog gyakorlásának erőszakkal vagy fenyegetéssel való akadályozásának a kísérletét²⁰ is bünteti.

A korszak választójogi törvényei a bűncselekmények sorában harmadikként *a választás vagy szavazás meghamisítását és megghiúsítását szerepeltetik.*²¹ Vegyük észre, hogy hamisítási tényállással már korábban is találkoztunk a választói névjegyzék jogszerű összeállításának védelmében, a választásokkal kapcsolatos hamisításoknak tehát többszörös volt a kezelése. A választás vagy szavazás meghamisításának és megghiúsításának az elkövetési magatartásait az jellemezte, hogy azokat a törvények csak példálózva sorolták fel. A bűncselekményt például az követte el, aki többször szavazott vagy szavazatát más személy neve alatt adta le,²² 1925-től pedig az is, aki ajánlási ívet jogtalanul megsemmisített. Habár említettük, hogy a büntetési

¹⁶ A bot annyira „népszerű” eszköz volt a korszakban, hogy a törvényalkotó a „tetteleges bántalmazásra alkalmas más eszköz”-ök mellett külön is nevesítette a választási jogszabályokban.

¹⁷ 5.988/1919. M. E. sz. rendelet, 15. § és 35. §. Ld. még: 2.200/1922. M. E. sz. rendelet, 94. § 1–3. pontok.

¹⁸ A rendzavarásnak legalább olyan mértékűnek kellett lennie a törvény szerint, hogy legalább egy személy ne tudja a választójogát gyakorolni.

¹⁹ 1913 : XXIII. tc., 19. § és 21. §; ld. még: 5.988/1919. M. E. sz. rendelet, 35. § és 2.200/1922. M. E. sz. rendelet, 71. §.

²⁰ „A cselekmény, mellyel a szándékolt büntett vagy vétség véghezvitele megkezdett, de be nem végeztetett: a megkezdett büntett vagy vétség kísérletét képezi.” 1878 : V. tc., 65. §.

²¹ 1913 : XXIII. tc., 15–17. § – 1925. évi XXVI. tc., 157–159. § – 1938. évi XIX. tc., 186–188. §.

²² Angliában kényszermunkával súlyosbított kétévi fogházra lehetett ítélni azt, aki más helyett vett részt a szavazásban. BERECZ, 1932. 267.

tételek tárgyalását tanulmányunk e fejezetében mellőzzük, itt mégis megjegyezzük, hogy e választási bűncselekmény kapcsán volt kiszabható a legmagasabb büntetési tétel: maximum öt évig, azaz egy teljes országgyűlési ciklus idejére terjedhető börtön.²³ Aki pedig e bűncselekmény elkövetését csak megkísérelte, azt már az 1913-as törvény is büntetni rendelte.

A választási bűncselekmények sorát a *szavazás titkának megsértése* zárta,²⁴ amelynek kifejezetten a titkos szavazás intézménye volt a védett jogi tárgya.²⁵ Megjegyezzük azonban, hogy 1922 és 1938 között csak meghatározott választókerületekben (nagyobb városokban) szavazhattak titkosan.²⁶ A bűncselekmény akkor valósult meg, ha a titkos szavazás alkalmával valaki szándékosan tudomást szerzett arról, hogy a választó a szavazatát kire adta le, vagy ha a szavazatszedő küldöttség tagja mással közölt olyan titkot, ami véletlenül tudomására jutott.

A VÁLASZTÁSI JOGSZABÁLYOK KÜLÖNÖS RENDELKEZÉSEINEK VÉDELME

A fent ismertetett büntettekkel és vétségekkel szemben jellemzően „csak” kihágást, súlyosabb esetben vétséget követett el, aki az alábbi, zömmel már 1919-től érvényes, illetve az 1922-es választójogi rendeletben is szereplő szabályokat megszegte. Az 1925-ös „kodifikáció” e részének – „A választójog védelmével kapcsolatos egyéb rendelkezések”-nek – tehát nem az 1913-as törvény volt az előzménye. A büntetőjogi védelemben részesített rendelkezéseknek két nagy csoportját különböztethetjük meg. Az egyik kifejezetten a választások határidejét kitűző belügyminiszteri rendelet közzétételétől kezdődő időszakkal függ össze, a másik viszont egy teljesen vegyes csoport, amelynek elemei különböző jogszabályhelyekhez kötődnek.

Ami az első csoportot illeti, a választások határidejét kitűző belügyminiszteri rendelet közzétételétől tilos volt²⁷ választási körmenetet tartani, illetve a választás céljára zászlót kitűzni, különösen templomra vagy középületre, vagy a magyar állam-

²³ Az öt évig terjedhető börtönbüntetés a bűncselekmény minősített esetére vonatkozott, amikor a szavazás vagy eredménye megállapításának meghamisítója vagy megghiúsítója a választási eljárásban közreműködő hivatalos közeg volt.

²⁴ 1913 : XXIII. tc., 18. § – 1925 : XXVI. tc., 160. § – 1938 : XIX. tc., 189. §.

²⁵ A jogi tárgy azt a társadalmi értéket, érdeket jelenti, amelyet a büntetőjog védelemben részesít.

²⁶ Ld. erről: HOLLÓSI, 2015.

²⁷ 5.988/1919. M. E. sz. rendelet, 11–14. § – 2.200/1922. M. E. sz. rendelet, 57–59. § és 92–94. § – 1925 : XXVI. tc., 60–61. § és 161–163. § – 1938: XIX. tc., 68–74. §.

mal ellenséges érzést²⁸ kifejezésre juttató zászlót használni. 1919 után még csak a falragaszok templomon vagy középületen való elhelyezését bírságotlák,²⁹ az 1925-ös törvényben azonban már azt is előírták, hogy a plakátok és röpcédulák „a tárgyilagos tudnivalókon kívül” nem tartalmazhatnak semmi más szöveget vagy ábrát.³⁰ Már 1919-től kezdve a bejelentett pártgyűlést a rendőrség nem tilthatta meg, de a közbiztonság vagy a közegészség érdekében hivatkozva más hely és időpont megjelölését kérhette.³¹ A pártgyűlés összehívására vonatkozó szabályokat az 1938-as törvény

²⁸ Ezt a fordulatot az 5.988/1919. M. E. sz. rendelet még nem alkalmazza, a 2.200/1922. M. E. sz. rendelettel került be a joganyagba, akkor még „ellenséges irányzat”-ként fogalmazva.

²⁹ „Budapest lakosai jól emlékezhetnek még arra az elkeseredett plakátharcra, amit a legutóbbi fővárosi községi választás előtt egyes pártok, illetve inkább a pártok egyes jelöltjei vívtak. A fővárosban alig volt épület, – beleszámítva a középületeket, – amit ne éktelenítettek volna el ízléstelen plakátok özönével. Az éjszaka leple alatt plakátragasztók hada a legrikítóbb színű plakáterdőt varázsolt a házak falára. Milyen bölcs a francia törvény, amely elrendeli, hogy bármilyen választás egész időtartama alatt a választásra vonatkozó plakátok felragasztása csak a hatóság által erre a célra külön kijelölt helyen engedhető meg. [...] A törvény értelmében a választás idején minden községben külön helyet jelölnek ki [...] a választási plakátok részére és minden pártot vagy jelöltet hasonló nagyságú hely [...] illeti meg. Többnyire nyersen összeácsolt hirdetőablakot használnak, ezeket megszámozzák és egymás mellett egy sorban állítják fel a polgármesteri hivatal előtt vagy más szembetűnő helyen. Máshová mindenütt tilos választási plakátok felragasztása, még akkor is, ha lerójják a hirdetési bélyegilletéket.” BERECZ, 1932. 268.

³⁰ A „tárgyilagos tudnivalók”-at az 1938-as választójogi törvény a „pártgyűlések közzététele” fordulattal konkretizálta. „Különösen sújtja ez azokat, akiknek sajtóorgánum nem áll rendelkezésükre. Kormánypárti oldalon helyilap mindig hamarabb van, és talán éppen az előnyverseny gondolata is motiválta e rendelkezést.” ACSAY Tihamér: *Lajstromos szavazás egyéni választással. A választójog kérdései*. Budapest, Magyar Nemzetpolitikai Társaság, 1934. (a továbbiakban: ACSAY, 1934.) 230.

³¹ „[...] köztudomású azonban, hogy a kifejlett gyakorlat mindezt közigazgatásilag hogyan játssza meg. A községnek egyetlen alkalmas vendéglői nagytermét zsúfoltság esetére közegészségileg ártalmasnak nyilvánítják, hogy legalább a gyűlés tartamára mentesítsék a falu népet attól a veszedelemtől, amely a rosszépítésű kislakásokban egész éven át úgylis fenyegeti őket. A rendelkezésre álló néhány napon belül, amely alatt a jelöltnek néhol harminc községet is végig kell járnia, természetesen nem igen van idő új engedélykéréssel való kísérletezésekre. Annál nehezkesebb ez, mert a törvény előírja, hogy az engedélyt a rendőrhatalóság vezetőjénél illetve községekre nézve a főszolgabírónál kell kérni, ami úgy értelmezhető, hogy személy szerint kell őket elérni, s ez nem mindig könnyű feladat, ha történetesen úton vannak a járás területén – éppen a választással kapcsolatos közigazgatási teendők miatt.

Súlyos jelentősége van annak is, amikor vasárnapokra szóló gyűlésengedélyt csak az egyik jelöltnek adnak. Különösen fálvakon, ahol esti órában programbeszédet mondani nem igen lehet, jó idő esetén pedig napközben odakint vannak a földeken, a vasárnap szinte az egyetlen alkalom a néppel való érintkezésre és a nem óhajtott jelöltet valósággal izolálni lehet, ha gyűlésengedélyeit mindig hétköznapra és akkor is a délelőtti órákban kapja.

A rossz időjárás esetén avagy csupán címén teremre való korlátozás szintén külön alkalom a gyűlések megnehezítésére, mert az egyetlen vendéglői termet kellően figyelmeztetett tulajdonosa nem mindig meri átengedni és egyébként is költséges lehet. (Legyen szabad itt megjegyezni, hogy Fran-

tovább szigorította. Ekkortól a választás előtt egy héttel már tilos volt pártgyűlést tartani, e rendelkezésben ugyancsak a kampánycsend intézménye látszik kibontakozni. Új szabály volt az is, hogy a képviselőjelöltnek a választókerületben állandó lakóhellyel nem rendelkező azon személyek nevét, akiket pártgyűlés rendezése vagy a maga körutaztatására igénybe kívánt venni, a rendőrségen be kellett jelenteni. Egyúttal büntetendővé vált az, aki a képviselőjelöltet utaztatta vagy pártgyűlést rendezett anélkül, hogy a jelölt bejelentette volna. 1938-tól a választójogi törvény kifejezetten megengedte, hogy a rendőrség a pártgyűlésen elhangzottakról gyorsírói feljegyzést készíthessen. Utalnunk kell azonban arra, hogy hasonlóan szigorú szabályok közvetlenül a forradalmak után is, egészen 1922-ig hatályban voltak: a pártgyűléseken jelen kellett lennie a rendőrhatóságnak, rendzavarás esetén pedig akár fel is oszlathatta azokat. A pártok minden szavazóköriben csak egy-egy zárt párthelyiséget tarthattak 1938-tól kezdve, de azt is csak akkor, ha erről a rendőrhatóságnak bejelentést tettek.³² Csak érdekességként említjük meg, hogy a választás napját megelőző nap délután hat órától a választás befejezéséig szeszes italt árusítani már az 1919-es rendelet szerint sem lehetett, ezzel a későbbi választási jogszabályok is az erőszak meggátolására törekedtek.

Az itt tárgyalt cselekmények második csoportja³³ – ahogy már említettük – különböző jogszabályhelyekkel van kapcsolatban, a büntetés kifejezetten ezek érvényre jutását biztosította. Így – többek között – büntették azt, aki több jelöltet ajánlott, vagy aki más választó nevét az ajánlási ívbe jogosulatlanul beírta.³⁴ Itt is felhívjuk a figyelmet arra, hogy szinte feleslegesnek tekinthető a „szakterületi” büntetendő cselek-

ciaországban például az iskolatermek váltakozva valamennyi jelöltnek rendelkezésére állnak – még pedig díjtalanul.” ACSAY, 1934. 232–233.

³² Az angol törvény szerint minden vidéki szavazókerületben csak egy, városokban pedig minden 500 választó után lehetett egy-egy választási párthelyiséget tartani (bérelni). Az angol törvény a kortések számát is szabályozta: városi választókerületekben 500, vidéki kerületekben pedig 5000 választóra lehetett igénybe venni egy-egy választási alkalmazottat. BEREZ, 1932. 268.

³³ 5.988/1919. M. E. sz. rendelet, 17–18. §, 61. §, 64. § és 68. § – 2.200/1922. M. E. sz. rendelet, 27. §, 90. §, 95. § és 97. § – 1925 : XXVI. tc., 29. § (1), 161. § (3), 162. § (1) 1. és 3. pontok, 164. § és 181. § (1) – 1938 : XIX. tc., 190. § 3. és 4. pontok, 220. § (1) 1. pont.

³⁴ Az 5.988/1919. M. E. sz. rendelet még a gondatlan elkövetést is büntette, ha valaki a választási biztosnak olyan jelölési ajánlatot adott át, amelyen „nem valódi aláírás” vagy „költött név” szerepelt. A Csemegi-kódex a gondatlanság („culpa”) fogalmát használta, de nem definiálta. (Ld.: 1878 : V. tc., 75. §.) Megemlítjük még, hogy az 5.987/1919. M. E. sz. rendelet alapján a pártok vagy legalább 100 választó bizalmi egyéneket jelölhetett az összeírási biztos mellé. Bűncselekmény volt e nyilatkozat meghamisítása is, amit átnyújtói gondatlanságból szintén el tudtak követni (ld. 5. §). A 2.200/1922. M. E. sz. rendeletben az összeírási biztos helyére összeíró küldöttség lépett, így e rendelkezés nem került bele (ld. 22. §).

mény megállapítása, hiszen az részét képezi a büntetőkódex szerinti közokirat-hamisításnak.³⁵ Annak a választónak, aki a szavazatszedő küldöttség előtt nem jelent meg, bírságot kellett fizetnie.³⁶ Érdekességként említjük, hogy 1925-ig a bírság mértéke attól is függött, hogy az illető személy jövedelmi adó fizetésére kötelezett volt-e.³⁷ Mivel a titkos szavazás kötelező volt, már 1918-tól kezdve,³⁸ (nyilvános szavazásnál a választónak csak meg kellett jelenni az 1925-ös törvény szerint, de nem volt köteles szavazni), elmondható a korszak politikai és jogi gondolkodásáról, hogy a választójogra elsősorban nem állampolgári jogként, hanem mint állampolgári kötelességre tekintett. Büntetendő volt továbbá az, aki a választójogosultak összeírásakor a vallo-másszolgáltatást megtagadta. Az 1925-ös választójogi törvénybe az 1920. évi I. törvénycikk³⁹ „áthallásaként” került be, hogy aki az országgyűlés tanácskozó termében jogosulatlanul megjelent és onnan felhívásra nem távozott, bűncselekményt követett el. 1938-tól a tényállás kiegészült azzal is, hogy büntetendővé vált, aki közleményben ismertette az országgyűlés zárt ülésének az eseményeit. Végül, már az 1919-es rendelet is büntette azt a közhivatalnokot, aki bárki kérésére az őrizetére bízott választói névjegyzékről nem állított ki másolatot, továbbá a megválasztott képviselőnek a választási jegyzőkönyvből nem adott példányt,⁴⁰ amivel – megbízólevélként – igazolni tudta volna megválasztását. Ez azonban már a fegyelmi eljárás megindításának is az alapját képezte, a hasonló eseteket vesszük sorra a következő fejezetben.

³⁵ „Aki hamis közokiratot készít, vagy valódi közokiratot, tartalmának megváltoztatása által meghamisít, ha ebből valakire jogsérelem háramlik vagy háramolhatik, akár külföldi, akár bel-földi legyen azon közokirat: a közokirat hamisításának büntettét követi el...” 1878 : V. tc., 391. §. Vö.: 2.200/1922. M. E. sz. rendelet, 95. §.

³⁶ Továbbá az ilyen választó az 5.988/1919. M. E. sz. rendelet szerint – ha nem tudta magát alapos okkal kimenteni – a bírság megfizetésén túl elvesztette a választójogát a legközelebbi törvényho-zási választások idejére is. Ez a rendelkezés azonban sosem lépett érvénybe, mivel az újabb választásokra már újabb választójogi rendelet jelent meg (1922).

³⁷ A 2.200/1922. M. E. sz. rendelet alapján a meg nem jelent személyek névsorát a központi választmány elnöke előbb a pénzügyigazgatósághoz (adófelügyelőséghez) tette át. Ez a szerv állapította meg, hogy a választóra a megelőző évben jövedelmi adót kiróttak-e. Ezután a névsort a pénzügyigazgatóság áttette a rendőrséghez. 1925-től kezdve – mivel jövedelemadó fizetésétől már nem füg-gött a bírság mértéke – a névjegyzékét a központi választmány elnöke közvetlenül az illetékes első-fokú rendőrhatalomhoz, 1938-tól pedig a főszolgabíróhoz (polgármesterhez) küldte meg. A bírság kiszabása itt történt meg.

³⁸ Ld.: 1918 : XVII. tc., 153. §. Hivatkozva az 1938 : XIX. tc. 9.§-ának indoklása is.

³⁹ 1920. évi I. törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről, 3. § (3).

⁴⁰ 1938-tól megbízólevélül már csak a választási jegyzőkönyv kivonata szolgált. (Ld.: 121. § (1)).

FEGYELMI FELELŐSSÉG

Mint említettük és jelezzük e fejezet címében is, itt nem magának a fegyelmi eljárásnak a lefolyásával kívánunk foglalkozni, hanem azokkal az esetekkel, amikor a fegyelmi eljárást meg kellett indítani.⁴¹ Már 1918-tól kezdve a választásban közreműködő minden esküt tett közeg, továbbá állami, törvényhatósági vagy községi közszolgálatban álló alkalmazott ellen⁴² – a büntetőjogi következményektől függetlenül – fegyelmi eljárásnak volt helye, amennyiben megszegte vagy kijátszotta a választásra vonatkozó rendelkezéseket. Ennek az általános szabálynak a kimondása mellett azonban a jogszabályok néhány egyedi esetre is kifejezetten rendelkeztek. Így például fegyelmi eljárás indult az ellen, aki a választás során a csend és a rend fenntartására kirendelt fegyveres erőt más célra vette igénybe. Szintén fegyelmi tényállást valósított meg annak a köztisztviselőnek vagy községi jegyzőnek a tette, aki saját hivatali működése területén választási pártgyűlés összehívásában működött közre, vagy ha ilyen pártgyűlésnek elnöke vagy jegyzője lett, továbbá, ha a képviselőjelölt körutaztatásában részt vett, illetve a választókat a szavazás helyszínére vezette.⁴³ Jól látható ebben a rendelkezésben, ahogy a két háború közötti jogalkotás – az 1989/1990. évi rendszerváltást követő tendenciának is megfelelően – törekedett az államapparátus politikamentességének az elérésére. Végül megemlítünk egy olyan fegyelmi okot, amely az 1919-es és 1922-es szabályozásban még benne volt: egészen 1925-ig fegyelmi eljárásnak volt helye a rendőrhatalóság olyan tagja ellen, aki a választási pártgyűlés megtartását gátolta, nyilvánvalóan nem komoly okból.

A BŰNCSELEKMÉNYEK ÉS A BÜNTETÉSEK STATISZTIKÁJA

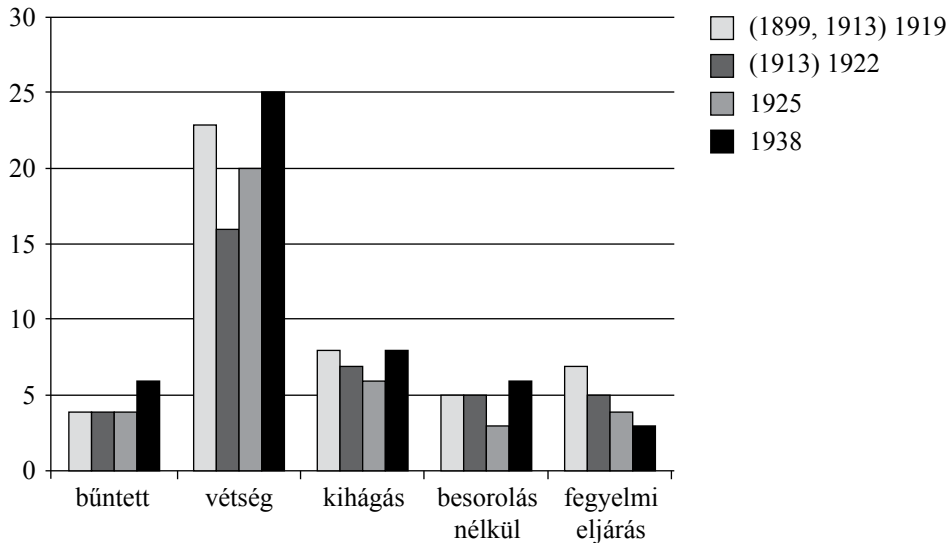
Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy mennyiben büntették szigorúan a választási bűncselekményeket, illetve, hogy megtorlásuk terén – háborútól háborúig – milyen mértékű szigorodás figyelhető meg. Ennek egyik objektív mutatója, hogy hány bűncselekmény van – súlyossági sorrendben – büntettnek, vétségnek vagy

⁴¹ 1918 : XVII. tc., 160–161. § – 5.988/1919. M. E. sz. rendelet, 12. §, 13. §, 15. § és 70–71. § – 2.200/1922. M. E. sz. rendelet, 61. §, 90–91. §, 94. § 4. pont és 98. § – 1925 : XXVI. tc., 57. § (6) és 175–176. § – 1938 : XIX. tc. 63. § (5), 69. § és 206–210. §.

⁴² Az utóbbi fordulatot csak a 2.200/1922. M. E. sz. rendelet nem tartalmazta. (Ld.: 98. §.)

⁴³ Ezt a fegyelmi tényállást az 1938 : XIX. tc. a „Megtorló rendelkezések” közül a törvény „A választás tisztaságának és zavartalanságának biztosítása” című fejezetébe helyezte át.

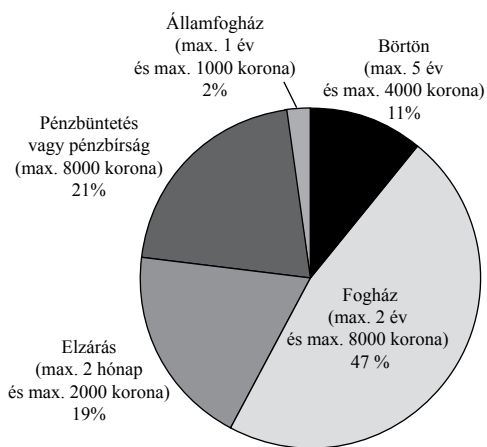
„csak” kihágásnak nyilvánítva az egyes választási jogszabályokban. A büntettek, vétségek és kihágások összeszámlálásakor azonban nehézséget jelentett, hogy olykor szinte elkülöníthetetlen, hogy a törvényalkotó egy-egy körmondata több bűncselekményt, vagy pusztán ugyanakkor a bűncselekménynek több elkövetési magatartását fedje-e. E körmondatok pusztán jogérzék alapján történő széttagolása (a kereszthivatkozások kezeléséről nem is szólva) a statisztikába szubjektív, nehezen ellenőrizhető elemet épített volna be, ezért tartottuk helyesnek, hogy a jogszabályokban pusztán a büntettet, vétséget vagy kihágást „követ el” szófordulatokat számoljuk össze. Így ugyan az általunk bemutatottnál a bűncselekmények száma akár magasabb is lehet, viszont eljárásunk statisztikai feldolgozásra alkalmas, teljesen objektív elemeket eredményezett. Előrebocsátjuk azt is, hogy statisztikánk elkészítésékor a választási jogszabályok „Megtorló rendelkezések” című részein túl figyelembe vettük az azokban másutt, elszórta megtalálható bűncselekményeket is.

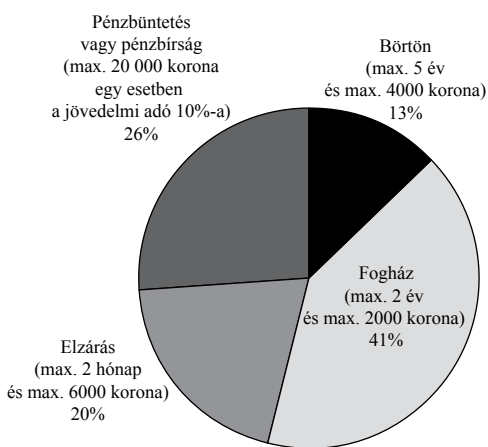
A grafikon világosan mutatja, hogy a választási bűncselekmények túlnyomó része a büntett és a kihágás között „félúton”, vétségként volt megfogalmazva. 1938-ban már legalább 25 volt e vétségek száma. Látható az is, ahogy 1938-ban a büntettek és a vétségek száma emelkedik, igen érdekes azonban – ami a „vétség” és „kihágás” oszlopoknál jól látszik –, hogy ez a szigorodás karakterisztikusabban inkább a '20-as évekhez, mintsem az 1919-es állapothoz képest mutatkozik. Ez arra enged következtetni, hogy a Bethlen-féle választójoggal szemben a Friedrich-féle általános

és teljesen titkos választójognak szigorúbbak voltak a büntetőjogi garanciái. Érdekes és kérdés marad, hogy a jogalkotó vajon miért nem sorolt be néhány, jellemzően pénzbírsággal sújtott esetet semmilyen kategóriába. Így kihágást sem követett el, de mégis bírságot fizetett az, aki például a szavazatszedő küldöttség előtt nem jelent meg, vagy az összeíró küldöttség idézését figyelmen kívül hagyta. A feyelmi tényállások csökkenése meglehetősen lehet, hiszen az előző fejezetben ismertetett általános szabály az egyedi esetek megfogalmazását voltaképpen feleslegessé tette. Úgy látjuk, pusztán a jogalkotó vált idővel egyre érzékenyebbé erre az összefüggésre.

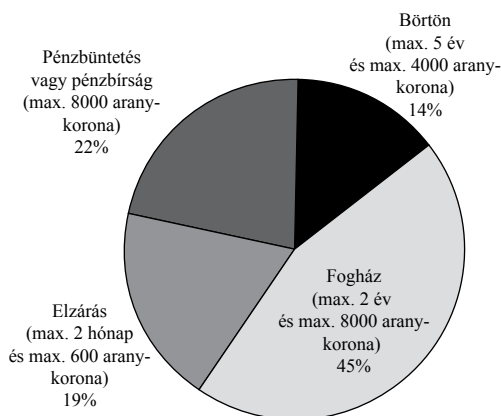
(1899, 1913) 1919

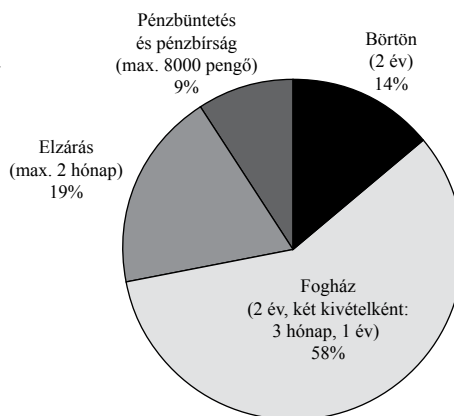
(1913) 1922

1925

1938

Hogy a büntetőjogi következmények súlyosságát, illetve időben előrehaladva azok változását bemutathassuk, a választási bűncselekményekért kiszabható büntetések arányát és azok maximum értékeit⁴⁴ négy diagramon ábráztuk.⁴⁵ Az általunk alkalmazott megoldás tehát az egyes büntetési nemek átlagértékeit nem mutatja, nagyon fontos azonban, hogy ezeket az átlagértékeket a korábbi jogszabály alapján tulajdonképpen maga a törvényalkotó számította ki 1938-ban. Ekkortól ugyanis a büntetési tételeket már nem bűncselekményenként, hanem egységesen határozta meg: a választási büntetteket két évig terjedhető börtönnel, a választási vétségeket pedig két évig terjedhető fogházzal büntette, amit mindkét esetben hivatalvesztés, illetve a politikai jogok gyakorlásának a felfüggesztése is kiegészített.⁴⁶ Ámbár az előrelépést, ami e tekintetben az 1938-as törvényben történt, kétségkívül nem lehet elvitatni, azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy szabadságvesztés-büntetés mellett a politikai jogok felfüggesztését, büntett esetén pedig a hivatalvesztést is már általában véve írta elő az 1919-es választójog is,⁴⁷ továbbá, hogy a szabadságvesztés-büntetés mellett a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését és a hivatalvesztést az 1925-ös választójogi törvény szintén általában mondta ki.⁴⁸ Az 1938-as törvény koncepcióját tehát nem lehet teljes egészében újnak tekinteni.

Mindenekelőtt a szabadságvesztés-büntetéseknek volt rendkívül magas az aránya, ami a grafikonokon azonnal feltűnik, és 1938-ra már 90% körüli. A szabadságvesztés-büntetés végrehajtási fokozatai közül a fogház dominál, ez a választási bűncselekmények legnagyobb részének vétségek közé sorolásával teljes összhangban áll. Itt is jól megfigyelhető az 1938-as szigorítás, a pénzbüntetés önálló alkalmazási körének szűkülése még az 1919-es állapothoz képest is markáns.⁴⁹ Az utókor szem-

⁴⁴ A maximum értéket vettük figyelembe még akkor is, ha az nem a bűncselekmény alapesetére, hanem a minősített (súlyosabban büntetendő) esetére vonatkozik.

⁴⁵ A büntetési tételeket szintén azon az elven számoltuk össze, hogy az egyes tételeket a vizsgált jogszabályok hányszor írják le.

⁴⁶ 1938 : XIX. tc., 198. §. Sajnos rést üt ezen, hogy az országgyűlés tanácskozó termében jogosulatlanul megjelenő és onnan felhívásra nem távozó személyre vonatkozó büntetőtényállás továbbra is külön büntetési tétellel, és továbbra is a „Megtorló rendelkezések” helyett a „Vegyes rendelkezések” között szerepel. (Ld.: 219. § (1). Ennek oka lehet, hogy az említett cselekményt ugyan a választójogi törvény szankcionálja, pedig nincs összefüggésben a választási eljárással.

⁴⁷ 5.987/1919. M. E. sz. rendelet, 24. §.

⁴⁸ 1925 : XXVI. tc., 167. §.

⁴⁹ A pénzbüntetések és pénzbírságok értéke az egyes időszakokban nehezen hasonlítható össze, mivel szinte minden választási jogszabály idején más volt a pénznem. A pengő kibocsátásakor 3800 pengő volt 1 kg arany értéke, 1 pengő 12 500 koronának felelt meg. Az aranykorona a 10, 20, majd 100 koronás aranyból vert érméje, ezzel fizetni 1927-ig lehetett. Forgalmi aranypengőt már nem adtak ki a koronával ellentétben.

szögeből túlzottan szigorúnak érezzük a szabadságvesztés-büntetés ilyen széleskörű alkalmazását. Nézetünk szerint – néhány kivételtől eltekintve – az önmagukban kiszabható pénzbüntetések és bírságok körének szélesítése, a szabadságvesztés-büntetésekhez hasonló egységes megállapítása, szükség esetén pedig összegük emelése lett volna a helyesebb.⁵⁰

ZÁRÓ GONDOLATOK

„Néhány évvel ezelőtt beavatott politikai körökben gyakran említették, hogy a végrehajtó hatalom egyik igen magasrangú tényezője felhívta a végrehajtó hatalom egy vidéki magasrangú exponensét, aki történetesen az egyik vidéki hivatalos jelölt helyett ugyancsak a kormányt támogató pártnak egy nemhivatalos jelöltje mellett foglalt állást és figyelmeztette, hogy ez az eljárása súlyos következményekkel járhat és a törvény szavai értelmében »két évig terjedhető fogházzal« büntetendő. Valószínű, hogyha az illető vidéki magasrangú tisztviselő történetesen a hivatalos jelölt mellett foglal állást, aligha jutott volna eszébe a végrehajtó hatalom magas rangú tényezőjének, hogy a törvény megfelelő büntető rendelkezésére hívja fel az illető magasrangú vidéki tisztviselő figyelmét. Pedig a törvény nem ismer megkülönböztetést hivatalos jelölt és nemhivatalos jelölt között, de a leghatározottabban tiltja közhivatalnoknak a korteskedést...”⁵¹ A korszak egyik legjelentősebb választójogi szakírója, Berecz Sándor tollából származó történet is érzékletesen mutatja, hogy nem, illetve csak szelektíven tartották be a választójogi büntetőjogi védelmét biztosító szabályokat.

Amellett, hogy a büntetőrendelkezéseket szelektíven tartották be, aggályosnak érezzük, hogy e rendelkezések sokszor visszaélésre alkalmas szabályokat védtek. Gondoljunk csak a pártgyűlések rendőrség általi más időpontra vagy helyszínre való áthelyeztetettségére.⁵² A büntetések rendkívül szigorúak voltak, és nézetünk sze-

⁵⁰ Pedig a korabeli szakíró, Berecz Sándor a büntetéseket még tovább szigorította volna, bár már nála is felmerült a gondolat, hogy súlyosabb vagyoni hátrány kilátásba helyezése lehet, hogy hatékonyabb volna: „A választási visszaélések üldözésére a legkegyetlenebb büntetőjogi rendelkezések szükségesek. Mindenekelőtt a választást vezető (elnök, szavazatszedő küldöttségi elnök stb.) büntetőjogi és teljes anyagi felelősségének a kérdését intézményesen kell szabályozni. Ha olyan szabálytalanságot követnek el, ami a választás megsemmisítését, vagy a választási eredmény kiigazítását [...] vonja maga után, a petíciós eljárás összes költségein kívül viseljék az új választás egész anyagi terhét, és még büntetőjogi úton is vonják őket felelősségre. A legtanácsosabb volna a német választójogi reformnak az *Ehrenamtokra* vonatkozó részét átvenni.” BERE CZ, 1932. 269.

⁵¹ Uo. 265.

⁵² Ld. a 31. számú jegyzetet.

rint ugyancsak visszaélésekre adott alkalmat a szabadságvesztés széleskörű alkalmazása. Ha például sikerült rábizonyítani az ellenzéki jelöltre, hogy jelvényét középületre tűzte ki, az 1925-ös törvény szerint kihágás miatt akár egy hónapra is el lehetett zárni, azaz a jelöltet az országgyűlési választásokból fizikailag ki lehetett vonni. 90 év távlatából visszatekintve, pénzbüntetés alkalmazása mindenképpen helyesebb lett volna ebben az esetben.

Aggályosnak tartjuk a transzparencia megoldatlanságát is, különös tekintettel arra, hogy a választójogi büntetőrendelkezések és a büntetőtörvénykönyv közötti viszony rendezettsége hol részben, hol egészben hiányzik. A legszélsőségesebb eset, amikor a választójogi törvény egyszerűen felülírja a büntetőtörvénykönyvet: az izgatást két évig terjedhető államfogház helyett három évig terjedhető börtönnel büntette, ha azt a választások idején követték el.⁵³ Az átláthatóságot ezenkívül még számos rendelkezés nehezítette. Így például, aki a közigazgatási bíróság előtti panaszban valótlan tényeket adott elő választási ügyben, azt a választójogi törvény alapján büntették, amennyiben a cselekménye súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esett, aki viszont választási ügyben hamis tanúvallomást tett, azt már a büntetőtörvénykönyv alapján ítélték el.⁵⁴ Habár a panaszban előadott valótlan tények és a hamis tanúzás közötti különbség árnyalatnyi – hiszen a tettes mindkettővel a bíróságot kívánta félrevezetni –, adott esetben büntetésére mégis két különböző jogszabályt kellett alkalmazni. Jobb lett volna tehát a választási bűncselekményeket kizárólag a büntetőtörvénykönyvben szabályozni, és abban is csak azokat, amelyeket általánosabb, tágabb tényállásba (pl. izgatás, okirat-hamisítás, hamis tanúzás) nem lehetett volna beilleszteni.

Mindazonáltal a Horthy-korszak választási büntetőjogának fejlődése a korszak alig negyedévszázada alatt igen jelentős utat tett meg, és az ezalatt bejárt állomások jogtörténeti szempontból jóval többet jelentenek, mint pusztán megállóhelyeket. A Bethlen-féle 1925-ös választójogi törvénynek büntetőjogi szempontból a kodifikáció a kiemelkedőbb eredménye, ebben a választási bűncselekményeket – a korábbi, külön törvénnyel szemben – már beépítve, külön részben találjuk meg. Hasonlóan mérföldkő az 1938-as választójogi törvény is, egyrészt, mert a jogalkotó a büntetőtörvénykönyvvel való „áthallásokat” már jóval érzékenyebben kezeli, másrészt, mert a büntettek és vétségek tekintetében a büntetési tételeket egységesíti. Ennek határáról és szigoráról természetesen lehet vitatkozni, az viszont kétségtelen, hogy ezzel az átláthatóságot nagyban elősegíti.

⁵³ Vö.: 1925 : XXVI. tc., 153. §, illetve 1878 : V. tc. 171. § és 172. §. „Ezt a rendelkezést az izgatásnak szinte mindennapivá vált féktelensége és annak gyakran tapasztalt szomorú, sőt néha kiszámíthatatlan pusztításai teszik indokolttá, sőt szükségessé.” Indoklás az 1925 : XXVI. tc. 153. §-ához.

⁵⁴ 1925 : XXVI. tc., 164. §–165. § – 1938 : XIX. tc., 193. §–194. §. Vö.: 1878 : V. tc., 213. §.

Végül arra kívánunk rámutatni, hogy a korszak választási büntetőjogát jórészt egy 1913. évi törvény továbbélésének lehet tekinteni, és ha ehhez hozzátesszük, hogy a két háború között végig hatályban volt a Csemegi-kódex is, a jelen tanulmányból is világossá válik, hogy a két háború közötti időszakot voltaképpen a dualista időszak „kifutásának” lehet tekinteni. A kontinuitást hangsúlyozva ezért is célszerű „Horthy-rendszer” helyett „Horthy-korszakról” beszélni.

KISSNÉ BOGNÁR KRISZTINA

A SZÍNműVÉSZETI AKADÉMIA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A napjainkban már egyetemi ranggal rendelkező művészeti felsőoktatási intézmények különleges helyet foglalnak el a magyar felsőoktatás rendszerében és történetében. A színművészek, zeneművészek, képző- és iparművészek képzésére szolgáló iskolák a magyar történelem egyik kiemelkedő társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődést eredményező időszakában, a dualizmus első felében kezdték meg működésüket. Az intézmények megalakulásának körülményeiben, fejlődésük első évtizedeiben nagyon sok hasonlóság fedezhető fel. Megszületésüket az adott művészeti ág legjelentősebb korabeli képviselői és a kulturális élet egyéb meghatározó személyiségei kezdeményezték, a dualista állam kultúrpolitikájának irányítói pedig támogatták a művészek köréből érkező javaslatok.

SZÍNÉSZETI TANODA – SZÍNműVÉSZETI AKADÉMIA (1865–1919)¹

A tanulmány bevezetője az állami művészképzés kezdetének a dualizmus első évtizedeit jelölte meg, valójában a legelső intézmény, a Színészeti Tanoda létrehozására a kiegészítést megelőzően került sor. A Nemzeti Színház művészeinek utánpótlását kívánta biztosítani „Ő császári és apostoli királyi Felsege 1863. évi május hó 10-ik napján kelt legkegyelmesebb kéziratával a színészeti tanoda felállítását elhatározván, annak fenntartására az országos alapból előbb 10, kevéssel azután 11 ezer forintnyi segélyt rendelt fordíttatni.”² Az intézmény a színház kiegészítő részét képezte, felügyeletét az Országos Színházi Bizottmány látta el. A tanoda megszervezésére

¹ A Színművészeti Akadémia történetét összefoglaló fontosabb kiadványok: PAULAY Ede: *Visszapillantás a Színészeti Tanoda 10 évi működésére*. Budapest, Athenaeum, 1874., VÁRADI Antal: *Húsz év története*. Budapest, Franklin, 1884. VÁRADY Antal: *Huszonöt év*. Budapest, Athenaeum, 1890. CSILLAG Ilona: *A százéves színésziskola*. Budapest, Magvető, 1964. (A továbbiakban: CSILLAG, 1964), NÁNAY István: *Tanodától egyetemig. Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve*. Budapest, Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2005. (A továbbiakban: NÁNAY, 2005)

² *Visszapillantás a színészeti tanoda 10 évi működésére*. A tanári kar megbízásából szerkesztette PAULAY Ede drámai tanár és helyettes aligazgató. Budapest, Athenaeum, 1874. 8.

gr. Festetich Leó főigazgató és Gyulai Pál aligazgató kapott kinevezést. 1865. január 2-án, az Újvilág (ma Semmelweis) utca 16. szám alatt indult meg a 3 tanulmányi év időtartamú oktatás, egy drámai és egy operai osztályban. A Nemzeti Színház igazgatója, majd 1873-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alatt álló iskola oktatási helyszínei gyakran változtak a kezdeti időszakban (1873: Vármegye u. 9., 1874: Dohány utca és Síp utca saroképülete, 1875: Kerepesi /ma Rákóczi/ utca 1., a Nemzeti Színház bérháza).

Az első évtizedekben számos szervezeti, tanulmányi változás határozta meg az iskola működését: 1875: egy évvel emelkedik a tanulmányi időszak; 1882: tandíj és oklevél bevezetése; 1885–1887: Országos Színésziskola elnevezés; 1886: előkészítő évre emelkedik a korábbi 6–8 hetes próbaidő, 1887–1893: a Zeneakadémia és Színésziskola egyesülése Mihalovich Ödön vezetése alatt, Országos magyar királyi Zene- és Színművészeti Akadémia névvel; 1893: önállósulás Színművészeti Akadémia néven, ismét 3 év a tanulmányi idő; 1899: az előkészítő osztály növendékei csak sikeres felvételi vizsga után folytathatják tanulmányaikat; 1905. április: költözés a Kerepesi (ma Rákóczi) út 21. sz. épületbe, amely a korábbi helyszínek után végre biztosította a megfelelő oktatási körülményeket (700 főt befogadó színház, 2 gyakorló színpad, 2 előadóterem, vívó- és táncterem, könyvtár, irodai helyiségek).

Az Akadémia – az alapításakor megfogalmazott célnak megfelelően – az egész korszakban szoros kapcsolatban állt a Nemzeti Színházzal. Az önállóvá vált intézményt Mihalovich Ödön után Paulay Ede, Somló Sándor és Tóth Imre, a Nemzeti Színház vezető színészei, igazgatói irányították és a tanárok többsége is az ország első számú társulatának tagjaként működött. A századfordulón felpezsdült a magyar színházi élet, számos magánszínház alakult, amelyek a legújabb európai színházművészeti elképzeléseknek is helyet adtak. A hagyományokhoz ragaszkodó akadémiai képzés tartalmában egyre elavultabbá vált és a növendékek létszámát tekintve sem tudott megfelelni a színházak részéről érkező új elvárásoknak. A korszerűtlen pedagógiai elvek, oktatási módszerek tovább élése mellett az I. világháború esztendeiben súlyosabb problémák is nehezítették az Akadémia működését. A férfihallgatók számának jelentős csökkenése, a tanárokat és a hallgatókat egyaránt érintő, fokozatosan romló anyagi körülmények az oktatás színvonalának hanyatlásához vezettek.

A SZÍNMFŰVÉSZETI AKADÉMIA SZERVEZETI VÁLTOZÁSAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A háború befejezése, az azt követő forradalmak, majd az új társadalmi rendszer kiépülése a Színművészeti Akadémia tevékenységében is számos jelentős változást

eredményezett. Az 1918–19-es esztendő eseményeiről igen érzékletes összefoglaló olvasható az 1920-ban megjelent akadémiai értesítőben: „Az 1918. évi októberi események közvetlen hatása intézetünkre abban mutatkozott, hogy a háború befejezése és a fegyverszünet felszabadított sok fiatal ambíciót, tömegestül jelentkeztek fölvételre férfijelöltek s bár a gondos rostálás következtében csak csekély törtszámuk juthatott be, mégis olyan előkészítő osztályunk lett, amilyen évek óta soha. Az *első forradalom* [kiemelés az eredetiben] nem követelt tőlünk sem személyi, sem dologi tekintetben változást: a testület tagjai megmaradhattak helyükön, az intézet szelleme és tanterve pedig következetesen kitartott régi és jól bevált tradícióink mellett. A *második forradalom*, [kiemelés az eredetiben] amely oly gyökeres és végzetes felfordulást idézett elő az egész országban, intézetünkkel egyelőre kíméletesen bánt el. A kormányzatnak ugyanis az volt a terve, hogy az Akadémiát teljesen átszervezi, sőt valójában megszünteti és helyébe egy óriásarányú Színművészeti Főiskolát állít föl. Éppen ezért az iskolai év végéig meghagyta az iskola személyzetét és formálisan, rendelet útján nem követelt változtatást tantervünkön sem. [...] Vizsgálataink rendje igazolja, hogy a múltó politikai divatnak nem áldoztunk, a hatalmasoknak nem hízeleltünk, hanem haladtunk a magunk útján, amelyet számunkra az elődök nemes példája és a tulajdon lelkiismeretünk és meggyőződésünk írt elő. [...] A tanári karnak ez a határozott, megalkuvást nem ismerő szelleme, nagy hatással volt az ifjúságra is. Míg más középfokú és főiskolák kebelében a fegyelem csaknem egészen felbomlott, [...] addig nálunk a fegyelemsértésnek legenyhébb esete sem fordult elő, a növendékek a régi tisztelettel, de egyben a régi bizalommal is érintkeztek tanáraikkal. [...] Intézetünk talán az egyetlen a felsőbbrendű iskolák közül, ahol a jogrend helyreállítása után sem tanár, sem növendék ellen vizsgálatot, sőt még csak igazoló eljárást sem indítottak meg.”³

Az *Értesítő*ben említett Színművészeti Főiskola 1919. szeptember 1-én kezdte volna meg működését. A drámai és zenés műfajokra egyaránt felkészítő négyéves képzés első felében az alapvető technikai és elméleti tudást szerezhették volna meg a növendékek, míg az igazán tehetséges hallgatók mesteriskolában folytathatták volna tanulmányaikat. A főiskolán kétéves rendezői tanfolyam megindítását is tervezték. Az elképzelések megvalósítására nem volt már lehetőség, de közülük néhány felbukkant a két világháború közötti időszak reformjavaslataiban, tantervi változtatásaiban. Az Akadémia vezetése is ennek a tantervnek felülvizsgálatát kapta egyik első feladatául az újjáalakuló vallás- és közoktatási minisztériumtól. A tanári kar munká-

³ Az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia 1919/1920-iki tanévről szóló értesítője. LVI. évfolyam. Szerk. LATABÁR Kálmán. Budapest, 1920. 3–4.

ját, javaslatait elfogadva a miniszter 1914/1920. számú rendeletével hagyta jóvá az 1929-ig érvényben lévő Szervezeti és Szolgálati Szabályzatot.

A Szabályzat megfogalmazása szerint az intézmény „[...] célja és feladata: a magyar színművészet haladásának és fejlődésének előmozdítására hivatott művészeknek és művésznőknek elméleti és gyakorlati tanítás útján való képzése. A képzés a drámai és vígjátéki műfajok előadására terjed ki.”⁴ Az oktatás egy előkészítő és három akadémiai osztályban zajlott. Az előkészítő osztály tantervében magyar nyelv, költészet, művelődéstörténet, francia nyelv, beszédgyakorlat és szavalás, tánc, vívás, ének⁵ szerepelt heti 23 órában. Az I. akadémiai osztály összesen 29 órájában az előző esztendőhöz viszonyítva az esztétika, a színjátszás elmélete, lélektan, maszkozás tárgyakkal bővült az elméleti tananyag, melyet a drámai és vígjátéki gyakorlat 12 órája tett teljessé. A következő tanévben a növendékek heti 2–2 tanórán művelődéstörténeti és dramaturgiai ismereteiket bővíthették, míg a gyakorlati képzés időtartama 18 órára emelkedett. A színpadi gyakorlat kiemelkedő jelentőségét és szerepét a Szabályzat a következőképpen fogalmazta meg: „A második akadémiai osztályban a drámai és vígjátéki gyakorlat heti 18 órájából 12 közös a harmadévesekkel. A másodévesek a közös gyakorlat révén a maguk javára értékesíthetik mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket a harmadévesek tanulása, haladása, fejlődése láttán szereznek, azokat a tanári útmutatásokat, tanításokat és korrektúrákat, amelyekben haladottabb társaik részesülnek.”⁶ Az utolsó éves művészelöltek klasszikus és modern drámák szerepeinek kidolgozására, a tanulmányokat lezáró vizsgaelőadásra való felkészülésre használták fel gyakorlati óráikat, míg a drámai műfajok elmélete mellett a rendezés szcenikai és művészi alapelveivel is megismerkedtek.

A szakmai elképzelések egy részét az élet rövid időn belül felülírta. Tóth Imre igazgató javaslatára a miniszter 15.548/1923 számú VKM rendeletével a tanulmányi időt három évre csökkentette „a normális gazdasági viszonyok helyreálltáig”.⁷ (Az ideiglenesnek tekintett rendelkezés végül az egész Horthy-korszakban érvényben maradt.) Az 1920-as szabályzat kisebb módosítására az 1926/27-es tanévtől került sor. Ettől a tanévtől az elméleti és gyakorlati tárgyakból szerzett jegyeket a szaktanárok állapították meg, amelyekről az előkészítő és I. akadémiai osztály

⁴ Az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia szervezeti és szolgálati szabályzata. Budapest, M. Kir. Tudományegyetemi, 1920. 3. (Továbbiakban: Szabályzat, , 1920)

⁵ A francia nyelv, tánc, vívás és ének oktatás az előkészítő, I. és II. akadémiai osztály tantervében is szerepelt. Szabályzat, 1920. 5., 7., 9.

⁶ Szabályzat, 1920. 8.

⁷ Az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia 1923/24, 1924/25 és 1925/26 tan évekről szóló értesítője. LX., LXI. és LXII. tanfolyamai. Összeállította SZENTESY Lajos az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia titkára. Budapest, 1926. 5. (A továbbiakban Értesítő, 1923–1925)

befejezése után a növendékek bizonyítványt kaptak.⁸ Az 1928-as évtől a korábnál jóval jelentősebb változásokra került sor az állami színészképző intézményben. Az 1922 óta a Nemzeti Színház élén álló igazgatót, Hevesi Sándort 1925-ben akadémiai tanárrá nevezték ki. A modern színházművészeti elveket valló rendező-igazgató évtizedes vezetése alatt a Nemzeti egyik művészileg kimagasló korszakát élte. Sikeres munkásságát megalapozó elképzeléseit a színészképzésben is meg akarta valósítani. Javaslatára alakult meg 1928 februárjában a színészképzés reformját megvitató munkabizottság, amelynek Hevesi mellett Sebestyén Károly, az Akadémia ideiglenes igazgatója, Molnár Dezső, az Országos Színészszövetség ügyvezető elnöke, Beöthy László színiigazgató, Hegedűs Gyula színművész, Harsányi Zsolt író és Sallay Géza, a színészképző magániskolák felügyelője voltak a tagjai.⁹ A bizottság első javaslatai között szerepelt a német és angol nyelv kötelező tárgyként történő bevezetése, amelyre azonban a VKM elvi támogatásának ellenére, anyagi fedezet hiányában nem kerülhetett sor. Megvalósult azonban egy fontosabb elképzelés: Klebelsberg Kuno miniszteri rendelettel bízta meg Hevesit, hogy a tanév második felében a végzős növendékek részére hat előadást tartson a színpadi rendezésről.¹⁰

A reformtantervet kidolgozó munkabizottság működésének eredményeként 1929 áprilisában Sebestyén Károly elkészítette az új szolgálati és tanulmányi szabályzatot, amelyet a miniszter 310–05–1/1929. valamint 310–05–9/1929. számú rendeletével hagyott jóvá. Az évtizeddel korábbi rendelkezéssel összehasonlítva újdonságnak számított, hogy a növendékek három nyelvből (francia, angol, német) választhattak, közülük kettőt kötelező volt tanulniuk. Az elméleti órák esetében kisebb változás figyelhető meg: kikerült a tantervből a színjátszás elmélete, valamint a maszkozás, a II. akadémiai osztályban új tárgyként oktatták a magyar színészet történetét. A 3 éves tanulmányi idő miatt ugyanakkor az óraszámok csökkenése figyelhető meg, a drámai és vígjátéki gyakorlatokra mindhárom osztályban egységesen heti 12 óra állt rendelkezésre.¹¹

A reform bizottság működésének eredménye az Akadémia tanrendjének legjelentősebb módosítása a rendezői tanfolyam bevezetése volt. A szabályzat az intézmény negyedik évfolyamaként jelölte meg a heti 20 órában zajló, egy éves képzést. A ren-

⁸ A szabályzatot a 44.309/1926 VKM rendelet módosította.

⁹ Az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia 1927/28 tanévről szóló értesítője. LXIV. tanfolyam. Összeállította SZENTESY Lajos az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia titkára. Budapest, 1928. 5. (A továbbiakban: Értesítő, 1927/28)

¹⁰ Értesítő, 1927/28. 6.

¹¹ Az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia szervezeti és tanulmányi szabályzata. Jóváhagyta a magyar királyi vallás- és közoktatási miniszter úr 310–05–9–1929. sz. rendeletével. [Budapest] (A továbbiakban: Szabályzat, 1929.) 6., 8., 10.

dezőjelöltek elméletben a színpadi rendezés feladataival, a kortárs színpad előzményeivel ismerkedtek meg, dramaturgiai és nyelvi órákon vettek részt. A rendezés gyakorlata keretében szövegek meghúzása, színpadra alkalmazása, jelenetek beállítása és betanítása volt a növendékek feladata, akik a tanév végén egy rendezői példány teljes elkészítésével adtak számot megszerzett tudásukról. A hallgatóknak heti 9 órában a II. akadémiai osztály drámai és vígjátéki gyakorlatainak is kötelező volt részt venniük. A tanfolyamra a színész diplomával rendelkező egykori akadémisták mellett „fölvehetők azok az egyetemi végzettségű ifjak is, akik a rendezői pályára óhajtanak lépni.”¹²

A tanfolyam vezető tanára Hevesi Sándor lett, míg a gyakorlati foglalkozásokat Horváth Árpád, a Nemzeti Színház fiatal, tehetséges rendezője tartotta. Az 1929–1930. tanévben indult első évfolyamra tíz növendék iratkozott be. Közülük ketten év közben kimaradtak, négyen bizonyítványt, míg négyen diplomát kaptak. A képzést még egy alkalommal, az 1931–32-es tanévben sikerült hét hallgatóval elindítani. A sikertelenség oka részben az lehetett, hogy a színházi világban nem volt igazán igény a rendezői diplomával rendelkező fiatalokra, így nem tudtak megélhetést biztosító állást szerezni. Az oktatás szempontjából nagy nehézséget jelentett a különböző képzettséggel, ismeretekkel, tapasztalatokkal rendelkező növendékek egységes felkészítése. Horváth Árpád munkába állása után nagyon rövid időn belül felhívta a vezetőség figyelmét az ebből fakadó nehézségekre. Az ő megállapításait támasztják alá a következő tanévekben keletkezett, a vallás- és közoktatási minisztereknek benyújtott éves jelentések, amelyekben szinte szó szerint ismétlődik Ódry Árpád igazgató 1934-ben megfogalmazott összegzése: „A Rendezői Tanfolyamot [...] kellő számú és megfelelő előképzettségű jelentkező híjján az 1932/33 iskolai évben sem nyithattuk meg.”¹³

Az 1930–1937 között az intézmény élén álló Ódry igazgatása alatt egy másik szervezeti újítás hasonlóan sikertelen próbálkozásnak minősült. A hangosfilm gyors térhódítása arra ösztönözte az Akadémia vezetését, hogy a képzési kereteket kibővítve filmszínészképzés engedélyezését kérje a minisztériumtól. Az elképzeléseket az igazgató így foglalta össze a főhatóságnak címzett jelentésében: „Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a magyar filmfejlesztés hazánknak nagy gazdasági és kulturális érdeke, viszont megfelelően képzett és különösen beszélő filmre alkalmas szereplőben nagy hiány van, Nagyméltóságod 9.723-1932.III. rendeletével Akadémiánk keretein belül felállította az egyéves »Hangosfilmszínész Tanfolyamot«, hogy

¹² Szabályzat, 1929. 12.

¹³ Adatok az 1934. évi kormányjelentéshez. Ódry Árpád jelentése a színiakadémia 1933. évi működéséről. Budapest, 1934. április 28. Gépirat. OSzMI Kt. 56.2431 (A továbbiakban: Éves jelentés az 1933. évi működésről.)

olyan filmszínészeket nevelhessünk, akik kiképzésük rendjén gyakorlatilag is megtanulják művészetük mesterségbeli, technikai részét és elméleti oktatásuk folyamán elsajátítják mindazokat az irodalmi, esztétikai, kultúrtörténeti ismereteket, amelyekre modern és művelt filmszínészeknek elengedhetetlen szüksége van. A Tanfolyam az 1932–33 iskolai évben 11 növendékkal meg is nyílt.¹⁴ A következő esztendő jelentése szerint a nagyszámú jelentkező közül a felvételi feltételeknek 20 fő felelt meg, a felvételi eredményeként 9 nő és 2 férfi kezdte meg tanulmányait. Az év végén 9 növendék vizsgázott, végül 3 hölgyet és 1 férfit tartottak alkalmasnak arra, hogy az előkészítő osztály elméleti tárgyaiból letett különbözeti vizsga után beiratkozhasanak az I. akadémiai osztályba.¹⁵ A sikertelenséget látva az Akadémia tanári kara 1939-ben olyan tervezetet készített, amely a két tanfolyamot a működő keretek közé kívánta beépíteni. A négy évfolyamos rendezői tanfolyam tanulmányi rendjének kidolgozására 1941-ben sor került, de a háborús körülmények megakadályozták az elképzelések megvalósítását.

A reform elképzelések közül a képzés szervezeti kereteinek átalakítása ugyan nem volt eredményes, de az oktatás tartalmi és módszertani elemei jelentős mértékben megújultak Ódry Árpád és az őt követő Kiss Ferenc igazgatósága idején. Ódry Hevesivel egyetértve a modern színjátszás alapjának a drámai szöveg értelmezésén, az adott színdarab stílusának ismeretén és az átélés módszerén alapuló szerepépítést tartotta, amelyhez azonban az alapvető színészi eszközök (köztük elsősorban a megfelelő beszédtechnika) elsajátítása nélkülözhetetlen. Ezeknek az elveknek megfelelően a tananyag jellege az előkészítő osztályban jelentősen megváltozott: a „beszédgyakorlat és szaválás” tantárgy keretében a prózai szövegek tanulása került a középpontba. Az órák célját és a tanárok feladatait a Szabályzat így fogalmazta meg: „A növendékek a helyes és tiszta színpadi beszédet válogatott *prózai* [kiemelés az eredetiben] művekből tanulják és pedig kezdő fokon olvasás, csak később emlékezetből való elmondás formájában. [...] A cél: a tiszta magyar nyelvnek hibátlan, jól tagolt, feddhetetlen tolmácsolása, a beszédtechnika megalapozása. [...] A tanár feladata, hogy felismerje növendéke egyéniségét, ahogy az érzéseiben, gondolkodásában, felfogásában az élő előadás útján megnyilatkozik. [...] De ugyancsak nagy súly helyezendő a képzelőerő, az emlékezőtehetség, a megfigyelőképesség módszeres fejlesztésére, az arcjátékra és a testtartásra.”¹⁶ Az új elveknek megfelelően a tantestület 1930-ban átdolgozott szöveggyűjteményt adott ki, amelyben a prózai szemelvények mellett Ady Endre és Babits Mihály költeményei is szerepeltek. Az I. és II. akadé-

¹⁴ Adatok az 1933. évi kormányjelentéshez. Ódry Árpád jelentése a színiakadémia 1932. évi működéséről. Budapest, 1933. április 26. Gépirat. OSzMI Kt. 56.2430

¹⁵ Éves jelentés az 1933. évi működéséről.

¹⁶ Szabályzat, 1929. 4–5.

miai osztályban a gyakorlatok során a növendékek a darabok stílusának tanulmányozásából kiindulva megtanulták az egyes szerepek értékelését, kidolgozását, az összjáték jelentőségét és ezen ismeretek felhasználásával fejlesztették művészi egyéniségüket.

A gyakorlati képzés előtérbe helyezését, szerepének kiemelését mutatja az iskola vezetőségének számos új, a harmincas években bevezetett kezdeményezése. Ódry korrepetáló órákat iktatott be a tanrendbe, szavalóversenyt szervezett a hallgatók számára. Kiss Ferenc igazgatósága idején a Rádióval kötött szerződés alapján a növendékek irodalmi művek felolvasásának keretében a mikrofon előtti nyilvános szereplés gyakorlására is lehetőséget kaptak. Az Akadémia vizsgaelőadásait vidéki városokba (Kecskemét, Debrecen) is elvitték, így ismertette meg a hallgatókkal a fővároson kívüli színházi életet, az ottani közönséget.¹⁷ A színészi pálya technikai feltételeinek, körülményeinek megismerését segítették az esztendők során a tanmenetbe felvett új órák (jelmeztan, színpadtechnikai encyklopédia, a filmkészítés technikája). A tananyagot és módszereket korszerűsítő javaslatokat elfogadása és támogatása mellett a vallás és közoktatási minisztérium még egy kisebb jelentőségűnek tűnő szabályzat módosításhoz is hozzájárult. Kiss Ferenc 1942 februárjában benyújtott előterjesztésére a miniszter elrendelte, hogy az akadémiai osztályok korábbi elnevezése helyett az I.–II.–III. évfolyam megjelölést kell használni. A rendelkezés ezzel elfogadta azt az igazgatói érvelést, mely szerint „az Előkészítő Osztály most már teljesen zárt, önálló és olyan szabályszerű évfolyam, mint a többi és [...] a valóságnak megfelelő elnevezés az Akadémiánk 3 éves jellegét is kétséget kizáróan kidomborítja”.¹⁸ A tanulmányi szervezet jelképes megváltoztatása a tényleges főiskolai rang megszerzésére való törekvések egyik lépéseként értelmezhető.

Az új intézmény azonban már csak a világháború befejezése után született meg. Budapest ostromában az Akadémia épülete súlyosan megsérült, így elsőként az oktatás technikai feltételeit kellett megteremteni. Az újjáépítés Nagy Adorján ideiglenesen kinevezett igazgató vezetésével azonnal megkezdődött, de az órákat kezdetben a Vas utcai kereskedelmi iskolában és a Trefort utcai mintagimnáziumban tartották. Az 1945/46-os tanévtől Hont Ferenc főigazgató állt az intézmény élén. Az új vezető már 1945 augusztusában megfogalmazta egy nagyszabású színház- és filmművé-

¹⁷ Az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia 1937/38. tanévről szóló értesítője. LXXIV. tanfolyam. Összeállította SZENTESY Lajos az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia titkára. Budapest, 1938. 4–5.

¹⁸ Kiss Ferenc 75.D.II/1941–42. iktatószámú előterjesztése a Szervezeti és Tanulmányi szabályzat módosítására. Budapest, 1942. február 10. Gépirat. OSzMI Kt.54.42.18, illetve a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 74.852/1942. III. 2. iktatószámú, 1942. július 16-án kelt válasza. Gépirat. OSzMI Kt. 54.42.19.

szeti intézmény terveit.¹⁹ Elképzelései szerint a főiskolai rangú intézmény feladata a magyar színművészet, filmművészet és más színjátékos művészetek és tudományok fejlesztése, ennek érdekében színművészek, rendezők, művésznevelő tanárok, tudományos kutatók képzésére van szükség.

A terveket megvalósítva a színészképző tanszak mellett az 1945/1946-os tanévben rendezőképző, színjáték-tudományi, színházvezető-képző és táncművészeti tanszaktól indítottak. Egyéves tanulmányi idejű beszédművészeti, filmművészeti és bábjáték-művészeti tanfolyamot is hirdettek. Beindult az esti tagozat, az előkészítő és – a gyakorló művészek számára a – továbbképző tanfolyam, a Színháztudományi Intézet pedig 1946 elején alakult meg. A szervezeti forma gyökeres átalakulása a gyakorlati képzésben is jelentős változásokat eredményezett. Hont Ferenc művészeti vezetésével 1945 szeptemberében a színiakadémia megnyitotta a Madách Színházat. Itt tartották a színpadi órákat, a korábbinál jóval nagyobb számú vizsgaelőadást rendeztek. A gyakorló színházra a növendékek számának ugrásszerű gyarapodása miatt is szükség volt, ugyanis a társadalmi változások hatására számos munkás- és parasztszármazású hallgató jelentkezett a felvételi vizsgákra. Elhelyezésüket biztosította az 1947 márciusában megnyílt Horváth Árpád Kollégium. A létszám emelkedése és az oktatás átszervezése nyomán bevezetésre kerülő tantárgyak a tanári kar jelentős kibővítését is megkívánták. A világháború befejezése utáni harmadik tanévben az 1919-ben megfogalmazott elképzelésből valóság lett: 1948. január 1-jétől a Színművészeti Akadémia Színház- és Filmművészeti Főiskolaként működött tovább.²⁰

HALLGATÓI ÉLET: FELVÉTELI, TANÉV, VIZSGÁK,

A Színművészeti Akadémia növendékeinek életét a hatályos tanulmányi szabályzatok kezdetektől részletesen meghatározott, szigorú keretek között tartották. A felvételi és tanulmányi vizsgák rendjéről, a tantárgyakban és tehetségfejlődésben való előrehaladás értékeléséről, a képzés során fizetendő díjakról és támogatásként kapható segély- és ösztöndíjakról, a hallgatók kötelelességeiről, a Nemzeti Színházhoz fűződő viszonyáról szóló szabályozás mindenki számára egységes és egyértelmű kötelezettségeket fogalmazott meg.

A szabályzatok rendelkezései alapján a Színművészeti Akadémiába „csak magyar nemzetiségű női és férfinövendékeket lehet felvenni, tekintet nélkül jelen állampol-

¹⁹ NÁRAY, 2005.159–161.

²⁰ NÁRAY, 2005. 177.

gári vagy politikai hovatartozandóságukra.”²¹ A felvételi vizsgálati díj lefizetése után a jelentkezőknek az igazgató vezetésével a tanári kar tagjaiból alakult bizottság előtt, zártkörű vizsga kertében kellett számot adniuk képességeikről. A felvétel feltételei közé tartozott férfiaknál legalább 17 év, nőknél legalább 15 év hiteles okmányokkal igazolt életkor; „csinos, színpadias termet, megfelelően kifejtett testi alkotás, egészséges kifejező hang, hibátlan kiejtésű beszéd.”²² (A filmszínészképző tanfolyam esetében a fizikai adottságok fontosságára külön felhívták a figyelmet.) A felvételhez szükséges volt annak igazolása, hogy a jelentkező rendelkezik annyi iskolai képzettséggel és műveltséggel, amelyet az életkorához képest minden művelt ifjútól meg lehet kívánni, illetve amely elegendőnek ígérkezik az akadémiai oktatás megértéséhez.

Hivatalos dokumentummal kellett igazolni a kifogástalan erkölcsi magaviseletet, a szülő vagy gyám írásbeli nyilatkozatával pedig azt, hogy a jelentkező megélhetése (ha szerény mértékben is) biztosított. A Rendező Képző tanfolyamra egyetemi végzettséggel jelentkezők számára kötelező volt a felvételi, míg a színészi diplomával rendelkezők ez alól felmentést kaptak. A felvétel nem volt véglegesnek tekinthető, három hónap próbaidő után a tehetségtelennek mutató vagy hanyag növendékeket a tanári kar döntése alapján elbocsátották. (A kellő szorgalmat, előrehaladást nem mutató hallgatóktól bármely osztályból évközben is megválhatott az Akadémia).²³

A szabályzat előírásai szerinti felvételi vizsgákra szeptember elején került sor, a felvett növendékek a beiratkozáskor befizették az előírt tandíj részletet, egyben kötelezték magukat az Akadémia házi és fegyelmi szabályainak betartására, a Nemzeti Színház előadásain való közreműködés, a különböző juttatások feltételeinek elfogadására. Az intézmény megkívánta a szülők írásbeli nyilatkozatát is arról, hogy fizetik az előírt díjakat, gyermekeiket nem korlátozzák tanulmányaikban és kezeséget vállalnak az esetlegesen általuk okozott károk megtérítéséért.²⁴

A május végéig tartó tanévet a tanévnyitó és diplomaosztó ünnepség foglalta keretbe. A karácsonyi és húsvéti szünidőn kívül, a római katolikus ünnepnapok mellett, október 6-án és március 15-én szünetelt az oktatás. A nemzeti évfordulókról iskolai ünnepségek keretében emlékeztek meg, melyeknek szónokai a korabeli közhangulatnak megfelelően a trianoni tragédiát minden alkalommal megemlézték beszédeikben. Jelentős színészek, akadémiai tanárok jubileumai (Szigeti József, Sebestyén Károly, Tóth Imre, Rózsahegy Kálmán, Rákosi Szidi), írók, politikusok évfordulói (Petőfi, Jókai, Madách, Széchenyi), intézménytörténeti dátumok (a Zene-

²¹ Szabályzat, 1920. 10., Szabályzat, 1929. 13.

²² Szabályzat, 1920. 11.

²³ Szabályzat, 1929. 14.

²⁴ Szabályzat, 1920. 11–13.

akadémia 50. és a Színművészeti Tanoda 75. születésnapja) számos alkalmat adtak a közös ünneplésre.

A hétköznapok a tanulásról és a munkáról szóltak. A tanrend szerint délelőtt 9-től 11-ig, délután 3-tól 6-ig voltak az órák; a két időszak között külön próbákon, korrepetáláson vettek részt a növendékek, esténként pedig a Nemzeti Színházban stasizáltak. A fegyelmi szabályok megkövetelték a tanórákon való pontos és figyelmes részvételt, a házi feladatok megtanulását, elkészítését, az intézet házi- és nyilvános előadásain való részvételt. A hallgatók más színészi iskola óráit nem látogathatták, az intézeten kívül csak szaktanári jóváhagyással és igazgatói engedéllyel vállalhattak közreműködést bármilyen előadáson, rendezvényen. Az erkölcsös, illedelmes magaviseletre az intézményen belül felügyelőnő vigyázott, a színházban és egyéb nyilvános helyen való helytelen viselkedés fegyelmi vétségnek minősült.²⁵

A hallgatók tanulmányi előrehaladásukról, művészi fejlődésükről elméleti és gyakorlati vizsgákon, illetve nyilvános előadások keretében adtak számot. Az előkészítő osztály elméleti tárgyaiból az igazgató jelenlétében, míg a színpadi gyakorlatból és szavalástanból a tanári kar előtt vizsgáztak a diákok. Az akadémiai osztályok növendékei a zártkörű elméleti beszámolók mellett a decemberben és márciusban (a végzős évfolyam részére májusban) tartott nyilvános színpadi „vizsgálatokon” mutatták be művészi ismereteiket, képességeiket. A gyakorlati tantárgyból vagy tehetségfejlődésből elégtelen jegyet szerzett hallgatók pótvizsgát nem tehettek, csak osztályismétlésre volt lehetőségük, amennyiben ehhez a tanári kar hozzájárult.²⁶ Az akadémiai évfolyamokat, valamint a rendezői tanfolyamot sikeresen elvégzők színészi, illetve rendezői diplomát kaptak.

TANDÍJAK, ÖSZTÖNDÍJAK

A Színművészeti Akadémiára jelentkező hallgatóknak nemcsak tehetséggel és szorgalommal, de megfelelő anyagi háttérrel is rendelkezniük kellett. A sikeres felvételi után évente számolhattak a beíratási-, évkönyv- és tandíj összegével. A legjelentősebb közülük természetesen a tandíj volt, amelyet két részletben – a beiratkozáskor és február elején – kellett befizetni. Az 1920-as szabályzat minden évfolyamon 300 koronában állapította meg a tandíj mértékét. A háborút követő inflációs időszakban ez az összeg a pénzromlás ütemének megfelelően változott: az 1922/23-as tanévben 500, az 1923/24-es tanévben 40 000, az 1925/26-os tanévben 500 000 korona

²⁵ Szabályzat, 1929. 21–24.

²⁶ Szabályzat, 1920. 15–16.

volt.²⁷ 1926/27-től a tandíj 100 pengő lett, ennek második felét már január 15-ig kellett befizetni. Tíz esztendővel később az összeg 120, majd 1942-ben 200 pengőre emelkedett.²⁸ A Filmszínészképző Tanfolyamon 250, míg a Rendezőképző Tanfolyamon 400 pengő tandíj (ebből 280 üzemi költség) fizetéséről tájékoztattak a felvételi hirdetések.

A tehetséges és szorgalmas, ám szegénysorsú tanulók tandíjmentességért folyamodhattak a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. A tandíj egészének, vagy fele részének elengedésére az akadémiai osztályok növendékei számíthattak, de az intézmény tanárainak, tisztviselőinek, színészeknek vagy más színházi alkalmazottaknak gyermekei már az előkészítő osztályban is részesülhettek mentességben. Az arra érdemtelennek bizonyuló diáktól a kedvezmény megvonható volt.²⁹

Az anyagi nehézséggel küzdő hallgatók konkrét pénzügyi támogatásra is számíthattak. Budapest főváros 1876-ban alapított ösztöndíjat, illetve segélydíjat, melyet az utolsó osztályt végző növendékek kaphattak. A másod- és harmadévesek még a Nemzeti Színház négy ösztöndíjára, illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszter hat segélydíjára is pályázhattak. Az összegek a tanári kar javaslata alapján kerültek kifizetésre, a kötelességeit elmulasztó támogatottól a díjak évközben is megvonhatók voltak.³⁰ Az állami támogatás mellett magánszemélyek és társadalmi szervezetek is segítettek az ifjú művészeket. A Sebestyén Károly és Csillag Iona által létrehozott alapítványok segélydíjai, Mihó Ernő énektanár, Bárdos Artúr, Hevesi Sándor jutalomdíjai, a Magyar Háziasszonyok Országos Szövetsége ösztöndíja is szerepel az évkönyvek köszönetnyilvánításaiban. Az 1920-as években természetbeni adományként reggeli, ebéd, „öszonna” felajánlásával támogatták a hallgatókat a Vendéglősök és Kávésok Ipartestületének tagjai, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, vagy a Terézvárosi Társaskör.³¹

A SZÍNműVÉSZETI AKADÉMIA HALLGATÓI

A Színművészeti Akadémia két világháború közötti működéséről, szervezeti és tanulmányi viszonyairól elsősorban a szabályzatok és az évenként megjelentetett

²⁷ Értesítő, 1923–1925. 68.

²⁸ Az összeget a minisztérium 1942. február 21-én kelt, 30.495/1941. III. számú iratával engedélyezte. OSzMI 54.42.17.

²⁹ Szabályzat, 1920. 15.

³⁰ 1929-ben a Nemzeti Színház támogatása 100 pengő, míg a miniszteri segélydíj összege 220 pengő volt. Szabályzat, 1929. 20.

³¹ Értesítő, 1927/28. 25.

Értesítők alapján tájékozódhatunk, mivel a vizsgált korszakból nagyon csekély mennyiségű eredeti irat maradt fenn. Az intézmény hallgatóságára vonatkozó dokumentumok tekintetében sokkal kedvezőbb a helyzet. A 19. század közepétől működő intézmény hallgatói anyakönyvei kisebb hiányokkal 1884-től állnak rendelkezésre, 1919-től teljes sorozatot alkotnak.³² Az akadémia növendékeinek személyes és tanulmányi adatait rögzítő kötetekből hiteles információk gyűjthetők az egyes személyekre vonatkozóan, a korszak hallgatóságának összességét tekintve pedig társadalomtörténeti jellegű statisztikai elemzések készíthetők a források alapján.

Az 1920-as évek nyomtatványai a növendékek nevét/színészi nevét vagy névváltoztatát, születési idejét, helyét, lakóhelyét, vallását, az apa/gyám nevét, foglalkozást, lakóhelyét tartalmazzák. A tanulmányokra vonatkozóan a beiratkozás éve, az évfolyam, az esetleges évisméltés, vagy az intézményből való kilépés időpontja és oka (önként vagy a tanári kar döntése alapján távozott) került feltüntetésre. Az 1923/24-es tanévtől az iskolai végzettség is szerepel, valamint a szaktanárok által adott érdemjegyeket is bejegyezték az adott tanulmányi évnél.

1939-től új típusú anyakönyveket vezettek be, amelyek a korábbiaknál jóval bővebb adattartalommal rendelkeznek, mivel a tanulmányi időszak során a növendékekre vonatkozó számos új információt rögzítettek.³³ Ezekben a kötetekben a következő adatok is olvashatók: az apa születési ideje, helye, vallása, esetleges vallás változtatása; az anya neve, születési ideje, helye, vallása, esetleges foglalkozása; az apai és anyai nagypapa születési ideje, helye, vallása, foglalkozása; az apai és anyai nagymama neve, születési helye, ideje, vallása. A továbbiakban az 1919–1946 közötti tanévekben beiratkozott akadémisták adatbázisban rögzített adatai statisztikai elemzésének eredményeit ismertetjük.

A HALLGATÓI LÉTSZÁM ALAKULÁSA

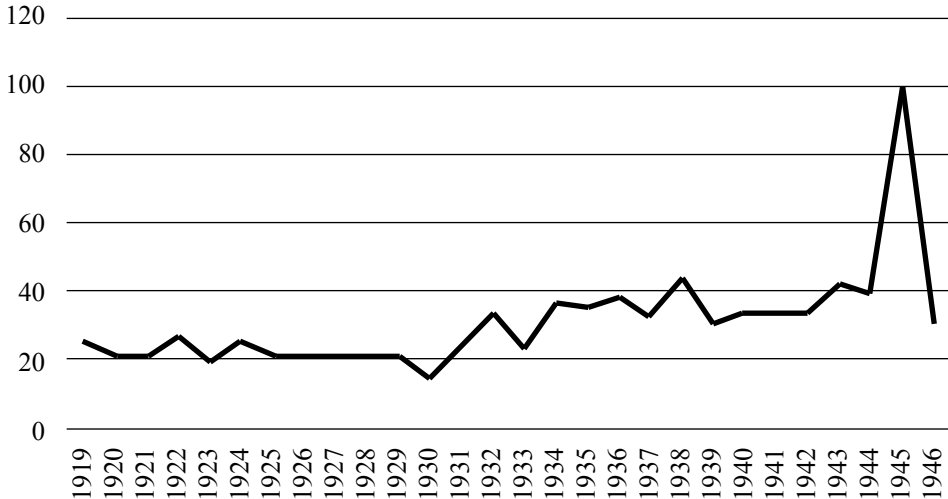
Az anyakönyvi bejegyzések alapján a vizsgált negyedszázados korszak tanéveiben 1056 felvételt nyert növendék iratkozott be a Színművészeti Akadémiára. 1945-ig – két kísérletinek bizonyuló esztendő kivételével – csak színművészek képzését végezte az intézmény, a II. világháborút követő első esztendő azonban már jelezte,

³² A tanulmány időszakára vonatkozó anyakönyvek jelenleg a Színház- és Filmművészeti Egyetem Rektori Hivatalában található, kutathatóságukat az Egyetem biztosítja.

³³ Az anyakönyvek feldolgozása során tapasztalható volt, hogy az előkészítő osztályba felvett hallgatók esetében csak a legfontosabb azonosító adatok (név, születési hely, idő) kerültek rögzítésre, majd azoknál a növendékeknél, akik folytathatták tanulmányaikat, sor került a többi oszlop kitöltésére is.

hogy megkezdődött a művészeti ág legszélesebb körét felölelő, új ideológiai alapokra épülő főiskola kialakítása. A változást jól érzékelteti az iskolába első alkalommal beiratkozó hallgatók létszámát mutató grafikon alakulása:

Első beiratkozások száma tanévenként
a Színművészeti Akadémián
1919–1946

Az 1919–1929 közötti évtizedben, kisebb hullámzással 20–30 fő között mozgott az előkészítő tanfolyamra felvettétek száma. Az 1930-as visszaesés – amely talán az új szervezeti és tanulmányi szabályzat bevezetésével is magyarázható – után a harmincas években átlagosan 40 tanulmányait megkezdő növendék iratkozhatott be az Akadémiára. Az 1945-ös adat azt jelzi, hogy az iskola kapui új társadalmi rétegek – a parasztság és munkásság – gyermekei számára is szélesre tárultak, hiszen a nappali és esti tagozaton színészképzésre felvett hallgatók száma a többszörösét tette ki a két világháború közötti időszak beiratkozásainak. A fenti grafikonon (az egyértelműbb összehasonlíthatóság érdekében) csupán a színművészek száma került feltüntetésre. A II. világháborút követő első esztendőben azonban rendezők, táncművészek, színházi vezetők és gyakorló színészek továbbképzése is megindult, így összességében több mint 200 fő kezdhette meg tanulmányait az újjászerveződő intézmény falai között.

A HALLGATÓK NEMEK ÉS FELEKEZETEK SZERINTI ARÁNYA

A színművészképzés sajátosságából adódóan természetes, hogy az Akadémia – alapításától kezdődően – nyitva állt mindkét nem jelentkezői előtt. Az 1056 művészjelölt között 588 volt a női és 468 a férfi hallgatók száma, vagyis adatokkal igazolható az a talán nem meglepő tény, hogy a hölgyek létszáma 10% -kal meghaladta a férfi növendékekét.

A felekezeti hovatartozással kapcsolatban igen figyelemre méltó megállapítások fogalmazhatók meg, mind az arányokat, mind azok időbeli megoszlását tekintve. Az 1056 beiratkozás közül 1012 esetben (95%) került sor a „növendék vallása” oszlop kitöltésére. A hallgatók között a római katolikusok alkották a legnépesebb felekezetet (600 fő – 59%), második helyen, jóval kisebb nagyságrendet képviselve a reformátusok következtek (171 fő – 17%), majd közel azonos arányban az izraelita vallásúak (164 fő – 16%). Az evangélikus közösséget 60 fő képviselte, míg 10 görög katolikus, 4 görög keleti, 1–1 unitárius, illetve anglikán mellett 1 felekezet nélküli növendék beiratkozását is rögzítették az anyakönyvek.

A három legnépesebb felekezet tanévenkénti megoszlását tartalmazó alábbi táblázat (lásd a következő oldalon) alapján időbeli változások is nyomon követhetők.

Az 1920-as évek első felében az izraelita hallgatók közelítették a római katolikusok éves számának a feléhez, majd a harmincas évek elejétől a háború végéig számuk jelentősen visszaesett, 1940–1944 között egyáltalán nem jelennek meg az új növendékek között. Ezzel párhuzamosan a római katolikusok aránya átlagosan a duplájára emelkedett. Az 1945-ös esztendőnél szereplő kiugró adatok valószínűsíthetően a világháború éveiben kialakított helyzetre adott válaszként magyarázhatók. Az izraelita növendékek Akadémiától történő távoltagegyesítés bizonyosan Kiss Ferenc személyéhez és igazgatói működéséhez köthető. Az Akadémiát 1937–1944 között vezető művész a Színművészeti és Filmművészeti Kamara elnökeként a színházi életben szigorú következetességgel hajtotta végre a zsidótörvényeket, a nyilas hatalom átvétel után a Nemzeti Színház vezetését is elvállalta. Tevékenységéért a népbíróság háborús bűnösként marasztalta el.³⁴

³⁴ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/kiss-ferenc-7641F/> (letöltés: 2018. november 28.)

Tanév	Izraelita	Református	Római katolikus
1919	8	1	13
1920	4	5	12
1921	7	2	11
1922	10	3	13
1923	5	3	12
1924	6	2	15
1925	6	3	12
1926	5		13
1927	7	2	12
1928	1	5	14
1929	3	6	10
1930	4	4	7
1931	6	4	12
1932	7	4	20
1933		4	17
1934	4	5	24
1935	3	9	20
1936	8	7	22
1937	4	3	25
1938	4	10	28
1939	1	6	24
1940		8	23
1941		7	23
1942		6	26
1943		14	24
1944		11	29
1945	52	27	88
1946	9	10	51
	164	171	600

A NÖVENDÉKEK SZÁRMAZÁSI HELY SZERINTI MEGOSZLÁSA

Az 1919–1946 között beiratkozott 1056 hallgató adatait áttekintve 30 esetben nem tüntették fel a születési helyet, 14 diák Magyarországon kívüli városokban (Bécs, Bukarest, Hamburg, New Haven, Prága, Strasbourg) látta meg a napvilágot. 1006 növendék beazonosíthatóan a történelmi Magyarország megyéiből és jelentősebb városaiból érkezett az Akadémiára.³⁵ A két világháború között tanulmányokat folytató diákok fele még a Monarchia fennállásának éveiben született, így természetesen a Trianon után elszakított területek települései is szerepelnek a nyilvántartásokban.

A származási helyek alapján a főváros vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen, hiszen az anyakönyvekben Budapest 577 alkalommal szerepel, 57%-át adva ezzel az intézmény hallgatóságának. A jelentősebb városok nagyságrendileg csak egymással vethetők össze. Közülük tíz főnél többet küldött Kolozsvár (16) és Nagyvárad (12), 5–10 fő között követik az erdélyi településeket Pécs (9), Arad (7), Kassa (5). A sort Brassó, Győr, Sopron, Temesvár (4–4 fő), Eger (3 fő), Pozsony, Zágráb, Szabadka (1–1 fő) zárja.

A megyék sorából kiemelkedik Pest–Pilis–Solt–Kiskun (50), amelyet nagyságrendileg csak Csongrád tud megközelíteni (31 fő). Tíznel több hallgatót 9 megye küldött, sorrendjük a következő: Hajdú, Zala (17), Békés, Borsod, Somogy, Vas, Veszprém (13), Jász–Nagykun–Szolnok, Szabolcs (12). Az 5–10 fővel megjelenő közigazgatási egységek sorából az ország északi területei emelkednek kissé a többiek fölé: Szatmár, Zemplén (9), Nógrád, Nyitra (8), Komárom (7). A legkevesebb hallgatót küldő megyék között erdélyiek és felvidékiek találhatók nagyobb számban.

A HALLGATÓK TÁRSADALMI HELYZETE

A tanulmányi forrásokból a beiratkozások 90%-a esetében (954 fő) ismert a szülők/gyámok foglalkozása, amely alapján a hallgatók társadalmi helyzete megítélhető. A legnépesebb csoportot a hivatalnok, állami alkalmazott szülők gyermekei alkotják (268 fő). A második és harmadik helyet közel azonos arányban a kisiparos (124 fő), valamint a különböző humán értelmiségi – tanár, ügyvéd, író – pályákon (114 fő)

³⁵ A települések közigazgatási besorolása LELKES György: *Magyar helységnevé-azonosító szótár*. Talma, 1998. című kiadványának felhasználásával készült.

működő apák, gondviselők foglalják el. Őket a vállalkozók, magánzók (86 fő) és a kereskedők (77 fő) családjaiból érkezett növendékek követik. A művészeti életet 54 hallgató képviseli, közülük 34 a színházi világhoz kapcsolódik. 37-37 fő a reál értelmiségiek (orvos, gyógyszerész, mérnök) csoportjába sorolható. A társadalmi ranglétra két szélén helyet foglaló csoportokhoz – nagybirtokos, arisztokrata és paraszti, földműves – tartozó növendékek száma elenyésző a vizsgált időszakban.

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A FAJELMÉLET, A NÁCI IDEOLÓGIA ÉS A MAGYAR REFORMÁTUS KÖZVÉLEMÉNY 1932–1936-BAN

BEVEZETÉS

A tanulmány¹ arról ad áttekintést, hogyan követte nyomon a magyar református közvélemény a németországi Kirchenkampf-ot, és milyen tapasztalatokat szűrt le belőle a maga számára. A kezdőpontot az a felismerés adja a magyar református sajtó hasábjain, hogy immár a politikai szélsőjobb térfelén is megjelent egy nyíltan keresztényellenes erő.² A vizsgálat ettől a ponttól odáig viszi el a történet fonalát, hogy 1936 végén az a meggyőződés nyert létjogot a magyar közvéleményben mind a katolikus, mind a protestáns oldalon, hogy talán az 1938-as év egyházi eseményei kapcsán adható frappáns válasz a totalitárius diktatúrák jelentette kihívásra.

A kérdés 1989 előtti vizsgálata elfogult és ideológiailag terhelt volt. A kommunizmus rossz lelkiismerete kényszeresen félt attól a „félreértéstől”, hogy egyenlőségjel kerülhet a 1930-as, illetve a ’40–50-es évek hitvalló magatartása közé.³ Némi korrekciós lehetőséget az 1982-től kezdődő lassú enyhülés adott.⁴ A ’80-as évek akadémiai kutatásából keletkezett mű kifejezett hangsúllyal említette az ideológiai szélsőjossal szemben hangoztatott református fenntartásokat. Ezeket a fenntartásokat azonban a ’30-as években élesedő választási kényszer (nácizmus vagy kommunizmus), de különösen a német segítséggel bekövetkezett országgyarapítások egyre inkább zárójelbe tették.⁵

¹ A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Német–magyar tudományos és kulturális kapcsolatok a két világháború között szekciójában 2016. augusztus 26-án elhangzott előadás kibővített, szerkesztett és tudományos apparátussal ellátott változata.

² A tanulmányban végig jelen lévő keresztény–keresztýen megkülönböztetés nem esetleges. Előbbi jelző az általános, illetve katolikus, utóbbi a speciális protestáns jellegzetességeket hangsúlyozza.

³ HOTORÁN Gábor János: Török István küzdelme kora ideológiájával. In: *Gondolkodó és cselekvő hit. Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére*. Szerk. Fekete Károly. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2004. 29–30.

⁴ Bartha Tibor püspök ajánlólevele a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete által indított, a magyarországi vallásosságot vizsgáló kutatás anyaggyűjtésének támogatására. Dobos László tulajdonában.

⁵ LENDVAI L. Ferenc: Előszó. In: *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok*. Szerk. LENDVAI L. Ferenc. Budapest, Kossuth, 1987. 15.

A rendszerváltozás után egyetlen szerző értekezett tudományos alapon a kérdésről a '30-as évek elberfeldi diákcseré-programja kapcsán.⁶ Kósa László forrásanyagát azonban nagyban meghatározta édesapja, Kósa Ferenc (1915–1976) néhai gyulai lelkipásztor hagyatéka. A kiváló debreceni teológusnövendék figyelme csupán 1938-ban nyílt ki az országos közvélemény tájékoztatását szolgáló református nagylapok (*Református Szemle, Debreceni Protestáns Lap, Protestáns Szemle*) felé. Az addig a teológiai szakirodalom (*Közlöny, Theológiai Szemle*) alapján tájékozódó ifjú ekkor nyerte el németországi ösztöndíját, majd kezdett maga is publikációs tevékenységbe.⁷

A tanulmány kimutatja, hogy a magyar református közvélemény számára a fajelmélet, valamint a náci ideológia kérdése vallásilag igencsak érzékeny volt, s ezekkel szemben lelki immunrendszere kiterjedt és alapos önvédelmet szervezett. A közvélemény-formáló interakciók nyomom követésével ezen immunválasz aspektusai vehetőek számba.

AZ KIRCHENKAMPF MINT AZ ÁLLAM-EGYHÁZ VISZONY ÚJ KIHÍVÁSA

A klasszikus liberalizmus kiüresedésére és a Nagy Háború sokkjára válaszul az 1890–1925 közötti időszakban Európa-szerte érezhető újrafelekeztesedés vagy idegen szóval neokonfesszionizáció ment végbe. Bár a teológiai és a politikai liberalizmust élesen el kell egymástól választanunk, utóbbi válsága, az előbbire is sötét árnyékot vetett. A panteista (idealista) teológiából kinőtt tübingeni iskola ellenhatásaként született az 1870-es évek Németországában a Gemeinschaftsbewegung (közösségi mozgalom) „pozitív keresztyénsége”. Ez egy protestáns ökumenizmus jegyében igyekezett a korábbi dogmatikus megkötöttségeken felülemelkedni, másrészt következetesen szembeszállt a negatív (romboló és célzatos) bibliakritikával.

A protestáns egyházi közszellem 1918-ban erőteljes konzervatív irányváltást hajtott végre. Valamikor császárpárti része 1918–19 csődjét látta bizonyítottnak azon tény által, hogy a weimari köztársaság (1919–1933) politikai közege erősen szociáldemokrata és liberális jellegű volt. A kialakuló nemzetiszocialista ideológia tehát egy népszerű pietista–neortodox képzetet vett át, amelyet saját szájíze szerint át is értelmezett. Az NSDAP 1920. február 20-i zászlóbontó programjának 24. (utolsó

⁶ KÓSA László: Az elberfeld-debreceni diákcseré. A magyar református egyház és a német hitvalló egyház kapcsolatának egy fejezete. In: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 2011. 318–365.

⁷ Uo. 331–333.

előtti) pontja a vallásszabadság korlátozása mellett tört lándzsát, és „pozitív kereszténység”-et követelt. A rendpárti német kispolgár fülének kedves volt az a tézis, hogy a korlátlan vallásszabadság destruktív eszme. Felelős az államra veszélyes szekták, valamint a zsidó-materialista szellem terjedéséért, a germán rassz erkölcsi érzetének megrontásáért, az egyéni érdekek a közösségi szellem elé kerülésért. Ezen túlmenően meg kell haladni a német fajiság szempontjából káros hagyományos katolikus–protestáns szembenállást. Hogy mindez valós keresztényellenességet takar, az a német közvélemény előtt Alfred Rosenberg 1930-as *Mítoszának* (*Der Mythus des 20. Jahrhunderts*) megjelenéséig legnagyobb részben rejtve maradt, de taktikus húzásokkal ezt a tényt a későbbiekben is el lehetett maszatolni.⁸

A hitleri *Kirchenkampf* a bismarcki *Kulturkampf* mintájára alkotott fogalom volt. Jelentette a német egyházak szervezeti *gleichschaltolására*, a Harmadik Birodalomnak való politikai alárendelésükre irányuló törekvéseket. Míg azonban a bismarcki politika a németországi katolikusokat német katolikusokká kívánta átformálni, a hitleri valláspolitikát az egységes német kereszténységet kívánta megteremteni, mely radikálisan magáévá teszi a fajelmélet gondolkodásmódját.

Ennek az elvárásnak leginkább a „német keresztények” (*Glaubensbewegung der Deutschen Christen* /röviden DC/) igyekeztek eleget tenni, akiket a korabeli magyar közvélemény a náci párt egyházi vonalának tartott. A náci uralom már Hitler hatalomra jutásának évében (1933-ban) kierőszakolta az addig hivatalos-jogi jelleggel nem bíró, laza föderatív *Kirchenbund*ba tömörült *Landeskirkék* egységes *Reichskirkévé* alakulását. A megtartott egyházi választások először balul sülték el, így hatalmi szóval kellett Friedrich Bodelschwingh-et (1877–1946) Ludwig Müller (1883–1945) javára visszaléptetni.

Hirtelen létrehozott primási–episzkopális egyházalkotmány lépett életbe, holott a *Landeskirkékben* addig még a püspökség sem volt mindenhol bevett. Az egy–kétféle milliányi német református zöme, akiknek törvényes bevétele az 1648. évi vesztfáliai békék biztosították, 1817 óta a porosz indíttatásra létrehozott állami uniógyűlekezetek tagjaiként éltek életüket. Lélekszámukat azért is nehéz volt meghatározni, mivel a legtöbb helyen felszívódtak a lutheránus tengerben. Öntudatosabb és hitben erősebb részük azonban esetenként, helyi szinten meglepően erős befolyást is ki tudott fejteni.

A DC megvalósult hatalomátvétele után a nemzetiszocialista propaganda az egyházakkal való együttműködést hangoztatta. Az 1933-as konkordátum a katolikus

⁸ RÉVÉSZ Imre: Mítosz, evangélium és pozitív keresztényiség. *Magyar Szemle*, 1935/3. (A továbbiakban: RÉVÉSZ, 1935.) 14. – https://de.wikipedia.org/wiki/25-Punkte_Programm/ (megtekintés dátuma: 2018. november 29.)

egyházat látszólag lazább pórázra engedte, a protestánsok mértékadó köreitől azonban megkövetelték a faji eszmék melletti tüntető kiállást, mint ami egy „germán hőssé előléptetett, nemzetalapító, a szemita veszély hangsúlyozó Luther” követőitől elvárható. Az 1933. szeptember 27-én megnyitott első birodalmi zsinatról botrányos körülmények között távolították el azt a maroknyi ellenzékét is, amelyik az árjaszbály életbeléptetését legalább a lelkészi állásúak esetében mellőzni akarta.⁹

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ NÉMET KAPCSOLATAINAK CSATORNÁI

A 19. század második felétől Magyarországon is jelentkeztek a német jellegű belmissziói–diakóniai mozgalmak. A pesti Németajkú Református Leányegyház friss, külföldi mintájú törekvések meghonosítója lett. Ezen törekvéseket – melyeknek radikalizmusa a századvégre sokat csökkent – Szabó Aladár (1862–1944) csatornáztta be a magyar református egyházi életbe.¹⁰ A Leányegyház életében a századforduló időszakára vette át a vezető szerepet a német birodalmi elem a svájcitől. Utolsó német lelkészei közül ketten is (Hermann Wagner és Ernst Uhl) magas karriert futottak be a német birodalmi egyházban, míg utódjuk ellenkezőleg, elkötelezett Hitler-ellenesként keresett menedéket Magyarországon.¹¹

A Dunamellék és Dunántúl szórványban (katolikus tengerben) élő reformátusai nyitottabbak voltak a modern belmissziói [értsd: hitébresztő] módszerekkel szemben. A reformátusság keleti „félgömbje” tömbösödöttebb volt. Ráadásul Erdélyben sajátos „magyar vallásként és világnézetként” nemzetmegtartó funkcióval is bírt. A Debrecen–Kolozsvár–Sárospatak háromszögben így a „hit és tudomány viszonya”, „az egyház egyház jellege”, valamint „az igehirdetés Ige-hirdetés volta” lettek a református öntudat legkényesebb forrpointjai. Ebben a szellemi környezetben támadt érdeklődés Karl Barth (1886–1968) „Wort-Gottes-Theologie” vagy más néven

⁹ RÉVÉSZ Imre: A német protestantizmus válsága a Hitler-uralom alatt. *Magyar Szemle*, 1933/3. (A továbbiakban: RÉVÉSZ, 1933.) 218–221. – TÖRÖK István: Németországi lelkész levele a német egyházi harcról. *Dunántúli Protestáns Lap* (A továbbiakban: *DtPL*), 1935. (A továbbiakban: TÖRÖK, 1935.) 25–27. – BODOKY Richárd: *Szent Mihály napja*. Budapest, Magánkiadás [Bodoky Richárd örökösei], 2007. (A továbbiakban BODOKY, 2007.) 270.

¹⁰ Az 1903-as alapítású CE (Christian Endaveaur, Christusért és Egyházáért) Egylet (röviden Bethánia) a német „közösségi mozgalom” magyarországi tükre lett, amelynek kifomálódásánál az eredeti angolszász mozgalmak mintái is jelen voltak.

¹¹ RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 224.

kérügmaticus teológiája iránt. Ennek oka az volt, hogy a „fiatal Barth“ a liberális kultúrprotestantizmussal való szakítás és a vallásos szocializmussal való kacérkodása után 1921-es *Római levél kommentárjában* látványosan eltávolodott a liberális teológia racionalizmusától, ugyanakkor az Ige üzenetét egzisztenciálisan értelmezve a protestantizmus tudományos jellegét továbbra is fenntartotta.¹²

Fontos kapcsolat volt a külföldi egyetemlátogatás. A '20-as évek „hosszú német válsága” miatt megszűnő stipendiumok, valamint az oktatási intézmények között nemzetközileg is élesedő versenyhelyzet miatt a Németországba irányuló magyar protestáns peregrináció nagyon visszaesett. A német peregrinációt így Hollandia, Skócia, Svájc hagyományos kapcsolatain túl a '30-as évekre már az Amerikába irányuló is megelőzte. A közvélekedés és tapasztalat szerint is belmissziói indítatókat Németországban kevésbé lehetett nyerni. Antal Géza (1866–1934) holland irányultsága nem segített, Sebestyén Jenő (1884–1950) Barth-ellenessége kifejezetten rontott ezen a siralmas képen.¹³

Debrecenben és Sárospatakon azonban szinte az összes tanár valamelyik német egyetemen szerezte magasabb képzettségét, még a háború előtti időkben. Aki tehát teológiai tanári pálya felé tört, és ehhez tudatosan elméleti megalapozottságú teológiát keresett, továbbra is a német egyetemeket igyekezett megcélozni. A klebelsbergi kultúrpolitika Collegium Hungaricumai a protestáns teológiai hallgatók előtt is nyitottak voltak.¹⁴ Erdélyben a Böhm Károly (1846–1911) filozófiai hatása alatt a Molnár Albert (1849–1901), Ravasz László (1882–1975) és Makkai Sándor (1890–1951) által kialakított teológiai irányzat keresett tudatosan német kapcsolatokat.

A magyar protestantizmus évszázados fogyatkozását (és évtizedes szomorúságát) azonban (vagyis hogy nincsenek valódi pogánymisszionáriusai) főleg a gyarmati uralom megszűnte után is tovább működő német külmissziói szervezetek töltötték be.¹⁵ A bécsi protestáns teológia fakultás magyar ösztöndíjasai azzal a nyugtala-

¹² A kérdésre ld. részletesebben: MAKKAJ Sándor: Öntudatos kálvinizmus. Kolozsvár, SDG, 1925. – KONCZ Sándor: *Hít és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása.* Debrecen, [s. n.] 1942. 103. – JUHÁSZ Tamás: Tavasz Sándor. In: *Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Teológia tanárai (1895–1948).* Szerk. HATHÁZY Ferenc. Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 1996. 277–294. – HOTORÁN Gábor: Török István exegetikai útkeresése. *Teológiai Szemle*, 2008. (A továbbiakban HOTORÁN, 2008.) 162–168.

¹³ Sebestyén Jenő akkoriban sokat idézett szavai szerint: „A mi vonatunk nem áll meg Bonnban.” BODOKY, 2007. 277.

¹⁴ Az 1930–40-es évek dunántúli református lelkészei közül Török István (1904–1996), Márkus Jenő (1907–1955) és Boda József (1905–1981) voltak kollégisták.

¹⁵ BÓDY Dénes: Németek és magyarok. *Sárospataki Lapok* (A továbbiakban: *SpL*) 1934 (A továbbiakban: BÓDY 1934.). 3. – TÖRÖK István: Külföldjárás ügye a Dunántúlon. *DtPL* 1937. 57., 64.

nító felismeréssel voltak kénytelenek szembesülni, hogy sokkal elnyomottabb helyzetben, sokkal kisebb lélek- és arányszámmal is lehet csodálatos eredményekkel dicsekedő belmissziót folytatni.¹⁶ A bécsi kapcsolat már korábban elvezetett Eduard Böhlön (1836–1903) keresztül Hermann Friedrich Kohlbrüggéhez (1803–1875), és az elberfeldi Németalföldi Református Gyülekezetéhez.¹⁷

A holland–német pietizmushoz fűződő kapcsolatok helyreállították a magyar reformátusság körében a *Heidelbergi káté* tekintélyét, amelynek új, korszerű fordításai születtek. Erdős Józsefé (1856–1946) 1884-re, Tavasz Sándoré (1888–1951) 1930-ra lett készen. A német idealizmus által korábban érzelmi túltengésként, tudományellenességgént, szószátyár kegyeskedésként kárhozott pietizmus a 20. század első évtizedére mint valódi kegyességre törekvés került vissza a magyar protestáns közgondolkodásba. Ravasz Lászlóban a magyarországi evangélikusokkal tartott ökumenikus kapcsolatai és külföldi útjai alkalmával már a '20-as évekre kialakult az építő német kegyesség képe.¹⁸ Csonka-Magyarország egyik evangélikus központja, Sopron még mindig jelentős mértékben német súlyú volt. Bár a Magyarországi Református Egyház Trianonnal elveszítette legtöbb német nyelvű gyülekezetét, melyek a korábbi Délvidéken (a Bácskában és a Bánságban) voltak, Budapesten, Gyöngyösön, Hartán, Mórágyn és Nagyszékelyben továbbra is tartottak német nyelvű református istentiszteletet.¹⁹

A Magyarországi Református Egyház 1907 óta tartó Baltazár-korszakának Ravasz László 1921-es dunamelléki püspökké történt megválasztása vetett véget. Ez a váltás a református közélet politikai természetével függött össze. A konzervatív-liberális politikai rendszert felépítő Magyarországon a „keresztyén nemzeti” Magyarország jelszava a reformátusok között elvontan, mint az istentelen és nemzetietlen bolsevizmus ellenpólusa rokonszenves lett volna, egyértelmű és konkrét politikai állásfoglalássá mégsem vált. A keresztyén nemzeti Magyarország gondolatának ugyanis mindvégig erőteljes és barokkos katolikus íze maradt. A hajlékonyabb és

¹⁶ Ld. pl. Galambos Zoltán (Révkomárom). *„A késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkeszi önéletrajzai*, 1943. Szerk. KRÁNITZ Zsolt. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2013. 333.

¹⁷ Ezt a közösséget egy 1847-es porosz királyi pátens ismerte el önálló szabadegyházként. Megjegyzés: a szabadegyházi gondolatot a 16. századi Németalföldi Köztársaságban (Hollandiában) élő katolikusok, unitáriusok, anabaptisták helyzetére találták ki. Propagálója lett Hugo Grotius. Továbbfejlődött az ún. arminianus vita során. A 17. században magukévá tették a kongregacionalisták (independensek), baptisták és kvékerek. Az észak-amerikai brit gyarmatokon vált először általános egyházpolitikai elvvé.

¹⁸ RAVASZ, 1992. 272.

¹⁹ BÓDY, 1933. 299.

szintetizáló szemléletű Ravasz ebben a helyzetben jóval alkalmasabb lett a református egyházi vezéreghyéniség szerepére, mint a pályája során szinte mindenkiel szembe kerülő a tiszántúli püspök, Baltazár Dezső (1869–1936).²⁰

A FAJELMÉLET ÉS NEMZETISZOCIALISTA IDEOLÓGIA MAGYAR REFORMÁTUS RECEPCIÓJÁNAK KEZDETEI

A nácizmus veszélyeire Magyarországon legkorábban ifjabb Biberauer (1940-től Bodoky) Richárd (1909–1996) figyelt fel, aki édesapja, idősebb Biberauer Richárd (1870–1939) és svájci édesanyja (Martha Vischer) révén is a magyar református lelkeszi és teológiai tanári átlagnál jóval szélesebb kitekintéssel és nagyobb érzékenységgel rendelkezett. 1932 májusában arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar ifjúság sorsa most fordul meg. Figyelmeztető jel e tekintetben Németország helyzete. A test emancipációja és ennek új jelenségei, a weekend és a sport itt egészséges reakciót idéztek elő a korábbi nemzedékek álszenteskedéssel leplezett amorálisával szemben, ahogy talán ma már a magyar reformátusok között sem az egyke a legnagyobb probléma. Az egyetemet végzett középosztálybeli fiataloknak azonban éppen annyira lehetetlen elhelyezkedniük Németországban, mint Magyarországon. Ez a tény mindenképpen a családi élet válságához vezet, mivel bizonytalanra nem lehet családot alapítani. Míg azonban a tíz éve folyamatos marxista [értsd: szociáldemokrata] uralom kiábrándultsága a német ifjúság 80%-át a nemzeti szocialista eszmék táborába sodorta, Magyarországon az értelmiség jelentős része még mindig vagy újra a bolsevizmusban látja a megoldást.²¹

A Bethesda Kórház lelkésze az 1932-es német elnökválasztás alkalmával rámutatott, hogy a német evangéliumi lapok is egy „második Oroszország” eljövételének veszélyére figyelmeztettek. A Gemeinschaftskreisek tagjai csaknem egyöntetűen Hitlerre szavaztak. *Az ördög igézetében* című könyve révén Magyarországon is köztiszteletnek örvendő Ernst Modersohn (1870–1948) a *Heilig dem Herrn*ben fejtette ki: emberekben nem bizakodnak, még Hitlerben és pártjában sem. Egyedül Istenbe vetik reménységünket,²² de hálával veszik Isten kezéből, ha felhasználja azokat az

²⁰ BELICZAY Angéla: Az egyház a nemzeti és a nemzetközi életben [1919–1948] In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből 1867–1978*. Szerk. BARCZA József. (Studia et Acta V.) Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 233–234. – Vö. LENDVAI, 1986. 14–15. – HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest, Jaffa, 2016. 76–80.

²¹ Ifj. BIBERAUER Richárd: Mi fiatalok. *Református Figyelő* (A továbbiakban: RF) 1932. 198–199; 206.

²² Utalás a *118. zsoltár* 8–9. verseire.

erőket, melyek a nagy és állandóan növekvő nemzetiszocialista mozgalomban mutatkoznak, és abból feltörnek. Ők nem akarnak kicsinyes harcokba bonyolódni. A nemzetiszocialista mozgalom pogánysága valós, de ugyanez elmondható a német népre is. Ezért sokkal komolyabban és öntudatosabban kell megállni érte az Isten színe előtt bűnbánatban és megalázkodásban.

A német protestáns köröknek már csupán egy kis töredéke, egy egyre gyengülő kis párt, a Christlich-Sozialer Volksdienst állt ki egyértelműen Hindenburg mellett. Az egyébként imádságos hitű és pietista meggyőződésű agg „tannenbergi győző”-t a kor legfurcsább „szivárványkoalíciója” tartotta hatalmon. Az ateista és szekuláris szociáldemokraták, valamint a bajor katolikus Centrum párt összefogása mellé odaállt az Ullstein sajtóvállalat (a németországi zsidó nagytőke reprezentánsa), mely a korábbi évtizedekben igencsak antikrisztianus szellemben exponálta magát. Az „aberrált egység”-gel szemben a német belmisszió képviselőit megkísértette az „új német egység” létrehozásának lehetősége, mely kedvező környezetet biztosít majd a német munkásság évtizedek óta elhanyagolt misszionálásának keresztültelére. Az azonban aggodalomra adott okot, hogy Hitlerben és pártjában egészen ellentétes irányú világnézeti és etikai erők munkálkodtak, melyekből az ígéretes jó mellett éppen annyira kijöhetett nagyon rossz is.²³

Az 1933-as választások idejére mindenképpen kialakult az az érzés, hogy a próbáltatás tüze immár felgerjedett. Az „ezek a horogkeresztet valóban a kereszt fölé emelik” Münchenben konkrét tapasztalattá vált.²⁴ A sziléziai zsinati választásokra nemzetiszocialista lista került forgalomba, a DC egyházi összekötőket alkalmazott a náci párt kampányának támogatására. Nagy port kavartak a „nemzetiszocialista esküvők” (pl. Goebbelsé), ahol az evangélikus oltárokat horogkeresztes zászlóval takarták le.²⁵

1933 elején a *Református Figyelő* Kovács József fordításában megjelentette Barth 1931-es *Fragen an die Christenheit*-jét. Az irat az „új vallások”, a bal- (a szociáldemokrácia ebből a szempontból finomított kivitelű, európaibb bolsevizmus) és jobboldali totalitarizmus (a fasizmus és a nemzetiszocializmus), valamint az amerikanizmus egyházi kihívásait elemezte, amelyhez fogható korábban csak az iszlám jelentett a kereszténységre. Kimondta, hogy mindegyik rendszer nyíltabb-leplezettebb vallásellenességként jelentkezik. Brutalitásuk különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha a keresztyénség szembeszáll velük, és rámutat pszeudovallás jellegükre. Mindegyik

²³ Ifj. BIBERAUER Richárd: Az elnökválasztás és a német keresztyének. *RF*, 1932. 126–127.

²⁴ A zászlót a tűzoltóknak kellett leszedniük. Lesz-e lelki értelemben vett tűzoltó? Utalás *Lukács evangéliuma* 12. rész 49. versére.

²⁵ Helvetius [ifj. BIBERAUER Richárd]: Horogkereszt a templomtornyon. *RF*, 1932. 145.

rendszer megtalálja ugyanakkor egyházi együttműködőit is, akik valójában egy a keresztyénségtől független szabadságfelfogást (valójában azonban szellem- és szabadságellenes totalitárius elnyomást) igyekeznek egyházas nyelvezetbe öltöztetni.

Ez a képzelt szabadság a bolsevizmus esetében a dolgozó nép szuverenitása és kizárólagos létjoga, a fasizmusban a totális vezetőben látott nemzeti egység, a nemzetiszocializmusban a totális egységgé formált faj–nép–nemzet közösség, az amerikanizmusban pedig az életmód szabadsága. Barth kritizálta az erre adott katolikus választ. A keresztyényszocializmus ugyanis szerinte ideológiává silányítja a keresztyénységet, amikor saját rendszerét szegezi ezekkel szembe, holott a keresztyénység feladata nem ez lenne, hanem hogy az isteni kegyelmet prédikálja. Amikor ugyanis erről beszél, isteni tekintéllyel hirdeti a lelkiismeret és a testvérszeretet valódi szabadságát. Ez nem egy ideál hamis szabadsága, hanem a Karácsony ajándéka. Ezt a szabadságot az ember már a vallások révén elveszítette, és csak az igaz Isten adhatja neki vissza. A szabadság ebben az összefüggésben annak üzenete lesz, hogy megszabadíthatjátok magatokat a démonok szolgaságából, mert már meg vagytok szabadítva.²⁶

Nem véletlen tehát, hogy három héttel Hitler hatalomra jutása után Hódmezővásárhelyen dr. Csáky Lajos tisztii főügyész (1872–1948) a presbitérium abbéli általános meggyőződésének adott hangot, hogy amikor világáramlatok ostromolják a társadalmat, a társadalomnak fennállása másként, mint az Istenbe vetett erős hittel nem lehet. Lehetnek ugyan áramlatok, amelyek az emberi munkát, alkotásokat megváltoztatják, de ami kezdettől fogva való és örök, az Istenben való bizonyosság, ezt aényt semmiféle társadalmi áramlat meg nem változtatja.²⁷

Révész Imre 1933 végén már a kálvinista és barthiánus eszmék egyfajta vegyülékét közvetítette a magyar közvélemény felé. Az egyház legfőbb feladata, hogy hivatása betöltése érdekében egyház maradjon. A szabad államok is van nem látványos, de éppoly hatásos keresztyénellenessége. Ennek példái a Francia Köztársaság laikus morálja, a vallásos mezbe öltöztetett brit birodalmi gondolat vagy az amerikai zászlókultusz. A német nemzetiszocializmus „élő népegyháza” azonban a saját (formális és eltávolodott) egyháztagokat gondozni kívánó belmisszióra érzékeny csapást mért, amennyiben tiltja, hogy az az „alkalmatlanokat” és a „csekélyebb értékűeket”

²⁶ BARTH Károly: Kérdések a keresztyénységhez. *RF*, 1933 4–5., 11–12.

²⁷ A Hódmezővásárhelyi Református Egyház presbitéri jegyzőkönyvei 180/1933. Hódmezővásárhelyi Ótemplomi Református egyházköztség Irattára. – Az üdv- vagy hitbizonyosság kérdésére és jelentőségére ld. részletesebben KOVÁCS Kálmán Árpád: A szabadság és üdvbizonyosság toposzai Baltazár Dezső 1921. november 6-i hódmezővásárhelyi beszédeiben. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve*. Szerk. PRESZTÓCZKI Zoltán. Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság, [Hódmezővásárhely], 2018. 85–102.

védje, a zsidómissziót pedig megtiltja, mint a zsidó vér betolulásának lehetőségét. Ehhez jön a náci uralom hitből való elismerésének elve. Mindez természetesen a náci eszmék egyházi nyelvezetbe öltöztetése. A Bibliából, különösen az Újszövetségből levezethetetlen. Eladdig egyetlen egyház, sőt szekta sem vallott ilyeneket.²⁸

A MAGYAR REFORMÁTUS KÖZVÉLEMÉNY ÉS A NÉMETORSZÁGI KIRCHENKAMPF HULLÁMZÁSAI

A kiváló igehirdető, későbbi tiszáninneri püspök, Enyedy Andor (1888–1966) 1934-es németországi útja során a német belmisszió vezető munkásai, például Friedrich-Wilhelm Krummacher (1901–1974) és Wahl doktor (?–?) arról biztosították, hogy nekik is azonos a fő törekvésük, ami a magyarországi reformátusoknak: beépíteni az egyházba a különféle belmissziói munkaágakat.²⁹ Gerhard Ohlemüller (?–1942), a Protestáns Világszövetség ügyvezető elnöke a német nemzeti megújulás lényegéről beszélt, vagyis hogy a náci hatalomátvétel szabadságharc volt a németiség külső ellenségei és a nemzet testére reáhtalmasodott belső idegen elem ellen.³⁰

Nem véletlen tehát, hogy Ravasz László egyik 1934-es beszédében ide-oda ingadozott a németországi események megítélése tekintetében. Egyrészt elismerte azokat forradalomnak, másrészt derűlátásának adott hangot a tekintetben, hogy Hitler, Müller, de a katolikus Lorenz Jaeger (1892–1975) is mindössze túlzó mellékjelenségek. Megszelídíthetők vagy félreállíthatóak, amennyiben nem szolgálják az újraöntudatosuló és újra-etizálódó német szellemet. Ilyen körülmények között az állam és a hitvalló keresztyénség viszonya talán mégsem annyira kétségbeejtő, mint amennyire azt a hírek sugallják. Kárhoztatta ugyanakkor ezt a nagy és komoly kultúrnépet, hogy az árja fajt tette meg az egyetlen igazi értéké, ennek nevében államtotalitarizmust vezetett be, saját összekötő erejévé pedig a gyűlöletet tette, amelynek befelé irányuló válfaja, az antiszemitizmus új minőségét vezette be, s ez a keresz-

²⁸ RÉVÉSZ Imre: A német protestantizmus válsága a Hitler uralom alatt. *Magyar Szemle* (A továbbiakban: *MSz*), 1933/3. 213–221. Sajátos módon az 1945 utáni kommunista egyházpolitika mintául vette a Kirchenkampf-ot. Gondoljunk a „szolgálat teológiájá”-nak hasonszerű gyomorforogató nyilatkozataira a szocialista társadalom építését, a presbitériumokban rejtőző osztályidegen elemek elleni harcot vagy az államnak és az állam által pártfogolt egyházkormányzatnak való hitbeli engedelmességet illetően.

²⁹ A Ravasz László által 1932-ben kinyilvánított tétel valójában már 1922-től a belső református egyházpolitika vezérfonala volt.

³⁰ ENYEDY Andor: Rövid beszámoló egy hosszú útról. *SpL*, 1934. 13.

tyénség öszövétségi alapjait sem kímélte. Ezek ugyanis nem egy sémi nemzetvallás termékei, hanem az isteni kijelentés és az egyetemes istenismeret részei. A nemzeti-szocialista hatalom minden deklarációja ellenére a lutheri út fordítottját járja, hiszen a német reformátor a keresztyénsséggel kívánta áthatni a németséget, és nem egy törzsi vallássá degradált német népi szellemmé akarta „purifikálni” azt. Figyelmeztetett, hogy a mindeneket összekötő Krisztus nélkül nincsen valódi erkölcsi megújulás.³¹

1934 nyarán hirtelen nehéz lett német egyházi hírekhez jutni. A bevezetett sajtócenzúra a német egyházi harc híreit német államérdekbe vágó dolognak nyilvánította, belülről pedig az oktrojált német egyházvezetés tett meg mindent az információszűrés érdekében. A helyzet komolyságára vallott, hogy a svájci kerülőutakon eljutott levelekből, személyes találkozások névtelenségét kérő információiból kiderült, hogy a német lelkészek ekkor már magánlevélben sem merték leírni valódi véleményüket. Ekkorra már több mint ezer egyházi szolgát ítéltek állásvesztésre vagy kényszernyugdíjaztak, sokakat közülük testi bántalmazásokig elmenően terrorizáltak, sőt be is börtönöztek. A református jellegű egyházközségek számára oly kényes, de addig sok helyen az evangélikusok között is gyakorlatban lévő szabad lelkészválasztási jogot – amennyiben az nem felelt meg a hatalom elvárásainak – megvonták, és más hasonló diktatórikus jelenségek is állandó napirenden voltak.

Egyfajta ellenállás is érlelődött. Az I. világháborús hős, Martin Niemöller (1892–1986)³² valamikori tengeralattjáró-kapitány lett az ellenállás gyakorlati-szinodiális, Karl Barth pedig a lelki-teológiai vezére. Az 1934. szeptember 19-i kurgau-i Hitlerjugend-összejeövetelen Wilhelm Kube (1887–1943) berlin–brandenburgi főbiztos (Oberpräsident) kifejtette, hogy a felekezeti izgatás tétje az, hogy elő-ázsiai [értsd: zsidó] dresszúra vagy a vér szavának zsenialitása lesz-e a döntő. A párt a Németország halhatatlanságába vetett hithez való jogot követeli. Adolf Hitler tegnap, ma és mindörökké ugyanaz.³³

³¹ RAVASZ László: A protestantizmus lényege és sorsa. In: Uő: *Legyen világosság!* Budapest, Franklin, 1938. I. köt. 494–501.

³² Az „Először elvitték a kommunistákat, de én nem szóltam, hiszen nem vagyok kommunista. [...] Amikor elvitték engem, már nem volt, aki értem szót emelt volna.” sokszor idézett citátumának szerzője. A teljes igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy 1934 után még mindig maradt egy konzervatív császárhű réteg, amely szót emelt a nemzetiszocialista túlzások ellen, pl. a pietista hitű August von Mackensen (1849–1945) többször is megtette ezt. LIGETI Dávid: Mackensen az első világháborúban. In: *Eötvös Collegium–Collegiumi Értesítő* 2011/2. Szerk. HORVÁTH László–KOCIS Teréz. Budapest, Eötvös Collegium, 2012. 208.

³³ Utalás a *Zsidókhöz írt levél* 13. rész 8. versére.

Mivel Ludwig Müller nem volt hajlandó a nyilvánvaló istenkáromlástól elhatárolódni, sem a vétkest a birodalmi püspöki zsinatból eltávolítani, lemondásra szólították fel, amelyet összesen több mint 100 teológiai tanár írt alá.³⁴ A debreceni teológiai tanár szerint a protestantizmus történetén végighúzódik ugyan az egyház és az állam, egyház és nép viszonyának problémája, az azonban eddig egyértelmű volt, hogy vallásos kultuszban egyik sem részesíthető, mivel a protestantizmusnak éppen ellenkező lenne az irányultsága: a relativumot igyekszik az abszolútum szolgálatába állítani. Az alapproblémát szerinte Ószövetség elvetése adja.³⁵ Zsidó mítosz-e a szenvedő, megváltó Krisztusról való tanítás? Ha az lenne, igazuk lenne az evangélikus egyházat már odahagyott „német hívők”-nek, akik „Erlösung von Jesus Christus”-ról beszélnek.³⁶ Az eltávolítottak és az elégedetlenek számára a szabadegyházakba való átmenetel útja kínálkozott, de ez dogmatikus, történelmi és érzelmi okokból a legtöbbször számára elfogadhatatlan alternatíva volt. A Bekenntnisfront azonban az Ige és az igehirdetés szabadsága érdekében a mártíriumra, Németország elpaganizálódásának elhárítása érdekében pedig az egyházszakadásra is hajlandónak mutatkozott.³⁷

Török István szerint a német keresztyének maguk sem voltak egységesek. A keresztyénséget ők olyan ellipszisnek gondolták, amelynek két gyújtópontjában Jézus Krisztus és a „Volkstum” eltérő súllyal van jelen.³⁸ A pápai teológiai tanár erős kritikát gyakorolt a belmissziói mozgalom megalkuvói felett. Szerinte nem elég annak hangoztatása, hogy a keresztyénség egy kör kizárólagos középponttal, Jézus Krisztussal. Nem elég megnyugodni abban, hogy a németek evangelizálását eltűrik, utazásokat engednek, sőt időnként pártcsoportok meg is hívnak ismert igehirdetőket. Török szerint a Bekennende Kirche nem maroknyi kisebbség, nem folytat gátlástalan államellenes heccelést és uszítást, hanem az egyházban lévő nem-egyháznak nem adja át a hatalmat és kormányzást, ami nem is átadható.³⁹

Bár a „Vezér” mindvégig taktikusan hallgatott, alvezérei pedig megvetően nyilatkoztak a „papviszály”-ról, ténylegesen a helyi szervek annál aktívabbak voltak. A bajor és württembergi hitvalló püspökökkel szembeni brutális fellépés elsöprő erejű felháborodást keltett. Mindez a Saar-vidéki népszavazásig (1935 januárjáig)

³⁴ TÖRÖK István 112, Révész Imre valamivel később már 124 aláíróról számolt be.

³⁵ Ld. Török István: Az Ószövetség értékelése. *DtPL*, 1936. 124.

³⁶ Szójáték: „megváltás Jézus Krisztus által” helyett „szabadulás Jézus Krisztustól”.

³⁷ RÉVÉSZ Imre: Egyetemes értékek a német protestáns válságban. *MSz*, 1934/3. 308–313.

³⁸ A Volkstumspolitik gyökereire és a „kämpfende Wissenschaft” keretében való alkalmazására ld. OROSZ László: A két világháború közötti német történettudomány közelítése Köztes-Európa népeinek vizsgálatához. *Közép-Európai Közlemények*, 2014/4. 99–106.

³⁹ TÖRÖK, 1935. 26.

óvatosságra intette a nemzetiszocialista rezsimet. Az angol közvélemény nyugtalan-ságára tekintettel körülbelül 500 elárvult gyülekezet nyerte vissza (gyakran csak átmenetileg) lelkipásztorát. Alfred Rosenberg *An die Dunkelmänner unserer Zeit* című műve azonban hamarosan az ellenségeskedés újabb szakaszát vezette be. A náci főideológus, aki a faji vérmisztika gátlástalan szószólója volt korábban, a 24. programpontra „pozitív kereszténység”-ét ezúttal központi helyre állítja, és azt „Németország forradalmi újjáalakulása”-val teszi egyenlővé. Ennek egyetlen ellenfele lenne a Róma világhatalmát féltő „fekete reakció”, amelyhez némi Róma-utánzó protestáns függetlenek csatlakoztak.

A felelős német állam nem követeli ugyan egyházuk elhagyását azoktól, akik még hittel csüggenek azon, de a nordikus érdekek ellenségeit szellemileg legyőzi, szervezetileg elnyomorítja, politikailag ellehetetleníti. Anyagilag csak olyanokat támogat, akiknek tanai és gyakorlati tevékenysége előmozdítja a „lélekerősítés” folyamatát. Révész Imre a megosztó és a hitvalló német protestantizmust mélyen dehonesztáló megjegyzést azzal utasította vissza, hogy részletesen ismertette a magyar közvélemény előtt Hans Asmussen (1898–1968) *Die lutherische Bekenntnis von heute* című művét, a hitvalló egyház vezetőségének 1935. február 21-i kiáltványát, poroszországi szervezetének március 5-i zsinati szövegét, majd az Augsburgban megtartott zsinat június 6-i nyilatkozatát. Mindezek a csodálatos erejű bizonyágtételek a debreceni teológiai tanár szerint a „Jézus Krisztus az út, az igazság és az élet”⁴⁰ tételben foglalhatóak össze.⁴¹

Bernhard Rust (1883–1945) birodalmi kultuszminiszter 1935. június 22-én kényesernyugdíjazta Barthot, akinek hamarosan el is kellett hagynia Németországot. A Svájcba visszatért teológiai tanár Zürichben kapott katedrát. Mindez azt is jelentette, hogy kapcsolattartása ismét könnyebbé vált. Mindez a veszélyérzet újra-feltámadásához vezetett Magyarországon is. Farkasfalvi Farkas Géza főgondnok a tiszáninneni egyházkerület kétszázados jubileumi ünnepségein kétszer is óvott a szírhangokra hallgatástól. A kuruc ügy süllyedő hajójának elhagyását is megkönnyítette annak idején József császár ígérete. Hogy azután a „kegyelmes trónustól” mi minden jót várhattak a protestánsok, megmutatta III. Károly helyzetük „rendezésével”, aminek a vége a rettenetes megcsonkítottság és koldusbotra juttatás lett.

Így áll most Krisztus vallása, az evangélium is, a világáramlatok bal- és jobboldali szélsőségei által léteben támadva, az egész világ forrongása közepette. Alapprobléma, hogy az előző évben a keresztyén és polgári alapokon álló országok támoga-

⁴⁰ Utalás *János evangéliuma* 14. rész 6. versére.

⁴¹ RÉVÉSZ, 1935. 16–20. Megjegyzés: ezeken a megszólalásokon keresztül a magyar református közvélemény áttételesen az 1934. május 31-i barmeni nyilatkozat bizonyos részleteit ismerhette meg.

tásával a Népszövetségbe felvett Szovjetunió a demokratikus országok vezéréként tetszeleghet. Pedig ez a hatalom 17 év alatt hétmillió keresztyény vérént ontotta, és céltudatosan irtotta ki a keresztyén és polgári gondolatnak, erkölcsnek az írmagját is a társadalomból. De nem jobbak a más színben tetszelgő szélsőségek sem, akik éppen a bevált szent hagyományokat⁴² vetik el. A nemzeti és faji érdekek védőinek álarcába bújva kísérletet tesznek Krisztus vallásának megrendszabályozására, hatalmi érdekeik szerinti átformálására. Az egységesítés jelszava alatt félre akarják tolni a hitvallókat, a Szentírást át akarják dolgozni, hogy mindezek „ne álljanak a fejlődés útjában”.

Pedig a hitvalló Barth professzor a világ egyik kimagasló szellemi értéke. Bűne csak annyi, hogy ki merte mondani, hogy az egyházat semmilyen világi hatalom nem oldhatja fel azon engedelmesség alól, mellyel Urának tartozik, illetve hogy ebben a kérdésben a keresztyének levélként ingadozók, minthogy az emberek állhatatlansága általánossá vált. Egészséges keresztyén állam az idegen ideológiai behatás ellensúlyozása érdekében igyekezzen anyagi és szellemi függetlenségben élő, öntudatos, erős és gerinces társadalom kinevelésére.⁴³

A MEGOSZTÁSI POLITIKA SIKERE – TANULSÁGOK A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZRA NÉZVE

Németországban Hanns Kerrl (1887–1941) birodalmi egyházügyekért felelős miniszter 1936. január 3-án feloszlatta a Bekenntniskirche önálló szervezetét. Bár ezt a határozatot az egyházi alakulat vezető szerve, a Birodalmi Testvéri Tanács (Reichsbruderrat) 17:11 arányú többségi döntéssel visszautasította, de nemhogy aránya, már maga a szavazás ténye is a belső megosztottságot mutatta. A kisebbség együtt szeretett volna működni a helyzet „rendezésére” kinevezett állami egyházügyi bizottságokkal.

Közben továbbra is Gestapo-eszközöket vetettek be a hitvallók ellen, úgynevezett valutabűncselekményeket (kegyes adományok külföldre „csempészését”) kreáltak ellenük, a botrányos, istenkáromló megnyilatkozások is napirenden maradtak. A börtönökből és internálótáborokból azonban kijuthatott néhány levél, és a közvélemény meglepve vette tudomásul, hogy a Volkstum-istenítések ellen olyan kemény prédikációk is elhangozhattak, melyekért korábban letartóztatás járt. A katolikus

⁴² A főgondnok a Szentírás kontrollja alatt álló pozitív hagyományokra gondol, nem a katolikus szent hagyományra.

⁴³ Farkasfalvi Farkas Géza 1935. augusztus 22-i és 25-i beszédeit közli: *SpL*, 1935.186 188; 193 194

egyház közben látszólagos virágkorát élte. Egynémely körmenetük tömegszerűsége és megrendezettsége még a nemzetiszocialisták elismerését is kivívta.

Ebben a helyzetben Révész Imre két cikkben is komolyan figyelmeztette saját egyházát. A „német keresztyénség” lényegét szerinte kiválóan összefoglalja Fritz Kessel (?–?) königsbergi püspök négy tétele.⁴⁴ Csakhogy az első hármát már szinte egyezően látta magyar teológusok tollából is leírva. A horogkeresztes teológia nyilvánvalóan a liberális vallástudomány nacionalista színekkel átmázolt öröksége. Az „átállt” német liberális teológusok nem átallnak most egy totalitárius hatalom árnyékából agitálni a svájci liberalizmus védelmében. Akik most, magyarországi és erdélyi körútjának előestéjén a „zavarkeltő Barth” ellen ágálnak, valamikor a negyedik tételt is vallani fogják, és egyszer ugyanúgy fognak köpönyeget fordítani, mint most német kollégáik tettek.⁴⁵

Az Országos Református Teológus Szövetség 1936. június 19-i debreceni konferenciáján Révész Imre is tartott felolvasást. Előadásának fő gondolata az volt, hogy a bibliai *Jelenések könyve* próféciájának is megfelelően az egyház egyre inkább egzisztenciális veszélybe kerül. A nyílt üldözéseknek és a saját hatalmi körbe fokozottan bevonni kívánó állami törekvéseknek az egyház csakis akkor állhat ellen, ha visszatalál saját kijelentésbeli alapjára. Elképzelhető lenne egy hasonló küzdelem romboló hatása arra a Magyarországi Református Egyházra nézve, melynek hittudata legenygült állapotban van, mindenféle partikularizmusok szaggatják, paraszti tömegei pedig csak az egyházi adó terhét érzik belőle.⁴⁶

Barth Sárospatakon és Pápán is „Landeskirche, Freikirche, bekennende Kirche” címen tartotta meg előadását.⁴⁷ Ezekben a három egyházforma kísértéseiről szóló fejtegetésekkel egészítette ki korábbi gondolatait. Szerinte a kísértésben a fő választóvonal az államnak az a törekvése, hogy ő legyen az Úr, és ne Jézus Krisztus, a lelkek Megváltója. Barth szerint a népegyház felé teljesítendő állami elvárások

⁴⁴ 1.) Isten szólott a próféták és apostolok által, végül szólott a német népnek is a nemzetiszocialista birodalmat megalkotó ténye által (a Zsidókhoz írt levél 1. rész 1. vers negatív parafrázisa). 2.) A völkisch világnézet teljes testi-lelki igénye a német nép tagjaira (a Heidelbergi káté 1. kérdés-feleltének negatív parafrázisa). 3.) A német egyház feladata, hogy a népközösségi gondolatot Isten előtt megértse, hirdesse, erősítse. 4.) A német keresztyénség középpontja nem a Biblia, nem a kétezre éve élt názáreti Jézus, hanem a keresztyénné létele óta a német néplélek által létrehozott vallásos hitbéli és gondolkodásbeli értékek.

⁴⁵ RÉVÉSZ Imre: Horogkeresztes teológia. *Református Élet*, 1936. 16. – Uő: A hitvalló front kettészakadása. Uo. 48.

⁴⁶ RÉVÉSZ Imre: Az egyház és az állam viszonyának várható alakulásáról: In: *Az egyház jelene és jövője*. Szerk. VASADY Béla, (Igazság és Élet füzetek 9.) Debrecen, s. n. [Igazság és Élet Szerkesztőbizottsága] 1937. (A továbbiakban: *Az egyház jelene és jövője*, i. m.) 30–43.

⁴⁷ VASADY Béla és Révész Imre a Landeskirche-t a hazai viszonyokra alkalmazva a „népegyház” terminológiával magyarították.

artikulálódnak. Az állam jobb esetben nem tesz az ellen semmit, hogy a magánvállalkozás-szerű szabadegyház saját tagjait gondozza, hiszen az egyháztagek ebben az esetben az ő polgárai is. A megalkuvás a nép- és a szabadegyház egyforma kísértése. A népegyház túlzott teljesítési kényszerbe esik, a szabadegyház elveszti azt a hitét, hogy egyszerre tud a nép és az Isten igaz egyháza lenni. Egyik sem tud következetes lenni önmagához: nem tud megmaradni azon isteni megbízatása mellett, hogy minden körülmények között egyház maradjon.

Az egyház hitvalló jellege akkor domborodik ki, amikor az állam elnyomja az egyházat, és ezáltal előáll az a kényszerűség, hogy az egyház inkább Istennek engedelmeskedjék, mint az embereknek.⁴⁸ Az állami totális uralom két eszköze a kísértés és a kiirtás. Ilyen körülmények között a hitvalló egyház az igazi ecclesia militans. Az egyház semelyik forma, de semelyik állami rend mellett sem kötelezheti el magát véglegesen, hanem az a feladata, hogy adott helyzetben prófétai feladatát megtalálja.⁴⁹

A Kirchenkampf élesedésének újabb felvonását jelezte 1936 vége. A berlini olimpia szabadabb légkörét megtapasztaló német protestánsok semmiképpen sem akartak visszatérni a megelőző évek kényszerébe. Ekkor már látszott, hogy mindenképpen azoké a többség, akik az 1933 előtti állapothoz való visszatérést tűzték ki célul. A hitvallók radikalizálódtak, és most már a német protestáns egyház maradványának⁵⁰ tartották magukat, de hajlottak volna a nemzetiszocialista állam elismerésére is, ha annak totalitás elve nem tiltotta volna el tőlük a keresztyén hit szabad megvalósítását, vagyis azt, hogy az egyház egyetlen fejének, Jézus Krisztusnak engedelmeskedjen.

A Kirchenkampf ekkor már a protestantizmus feletti istenítélet jellegében mutatkozott. A német protestantizmus ugyanis már évtizedek, talán évszázadok óta fejtelten, nem ismeri Urát.⁵¹ Ezért tévesztette össze Hitlert Jézus Krisztussal, a Harmadik Birodalmat pedig Isten országával. Semmi gyógyulás nem látszik ugyanakkor az egyház belső megosztottságának ügyében. A helyzetet kaotikussá bonyolítják az evangélikus, református, uniált ellentétek, kegyességbeli különbségek, amelyek min-

⁴⁸ Utalás *Az apostolok cselekedetei* könyvének 5. része 29. versére.

⁴⁹ Barth ezzel frappáns választ ad a náci propagandának, mely a krisztusi helyettes áldozat, megváltás és bűnbocsánat tanításait mint elférfiatlanító zsidó behatást kárhoztatta. BARTH Károly: Népegyház, szabadegyház, hitvalló egyház. In: *Az egyház jelene és jövője*, i. m. 5–18.

⁵⁰ Utalás a *Római levél* 9. rész 27., valamint a 11. rész 5. versre, illetve az általuk kibontott nagyon gazdag ószövetségi igebokorra.

⁵¹ Utalás *Ézsaiás próféta könyve* 1. rész 3. versére.*

denütt rengeteg belső feszültséget halmoznak fel.⁵² Ezért olyan bonyolult és kiszámíthatatlan a német egyházi helyzet. Ezért nem lehet sem a német keresztyéneket, sem a közvetítő többséget, de még a hitvalló egyházat sem egységesnek tekinteni. Mindez az „oszd meg és uralkodj” elve alapján rendkívül hatékonyá teszi azt a hatalmat, amely továbbra is váltakozva alkalmazza az üldözés és a félrevezetés eszközeit. A magyar református egyházi helyzetre tekintve mindez nagyon is gondolkodásra késztető.⁵³

BEFEJEZÉS – ÁTMENET AZ 1938-AS ÉV EGYHÁZI ESEMÉNYEINEK ELŐKÉSZÜLETE FELÉ

Emberileg nyilvánvaló volt, hogy a szembeszegülés a totalitárius ideológiákkal csakis a keresztyény egység birtokában lehet sikeres.⁵⁴ Vasady Béla (1902–1992) a „Ne engedjük, hogy az egyház ünneprendezésre használt dísztérré változzék!” gondolatát a magyar vonatkozásokra alkalmazta: Tömeges ellenparádékkal a katolikusok operálhatnak ugyan, de a protestánsoknak más módszert kell választaniuk.⁵⁵ Mivel 1936. november 17-e óta tudni lehetett, hogy a XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus helyszíne 1938-ban Budapest lesz, ezért a fajelmélettel és a nemzeti-szocialista ideológiával kapcsolatos védekezés szellemi súlypontja az 1938-as év egyházi eseményeinek előkészületei köré sűrűsödött.

⁵² Ez precízebb meglátás, mint Révész Imréné, aki a Bekennende Kirche szakadásának egyik fő okául „mindössze” az egymással szembeni evangélikus–református ellenérzéseket nevezte meg.

⁵³ TÖRÖK István: A küszködő protestantizmus világából. *DtPL*, 1936. 241.

⁵⁴ A hitvalló F. K. Otto Dibelius (1880–1967), a porosz uniált egyház valamikori főszuperintendense, valamint XI. Pius egyformán emelték fel szavukat Rust újabb felhőborító megszólalása ellen. : „Nevetnem kell azon a kijelentésen, hogy a keresztyénség a Krisztusban, az Isten fiában való hitet jelenti. Az egyház nem tudott olyan hitet teremteni, amely hegyeket mozdít meg. Ezt a hitet a Vezér teremtette.“ Utalás: *Máté evangéliuma* 17. rész 20., 21. rész 21., valamint *Márk evangéliuma* 11. rész 23. versére. FARKASFALVI FARKAS Géza: Aktuális konferencia (Bezáró beszéd). *SpL* 1937. 85.

⁵⁵ VASADY Béla: Barth Károly előadói körútja. *Igazság és Élet*, 1937. 74.

JOÓ ANDRÁS

„... ÉN A SZÜRKE ISMERETLENSÉGBEN, MINT EGY KALÓZHAJÓ TENGŐDÖM” – SZEMELVÉNYEK HOLLÓSI SÁNDOR, A FORDULATOS ÉLETŰ ÚJSÁGÍRÓ ÉS WETTSTEIN JÁNOS DIPLOMATA 1944. ÉVI LEVÉLVÁLTÁSAIBÓL

AZ „ELÁRVULT” BERNI KÖVETI POSZT

1944 áprilisának elején a lángokban álló, háborús Európa által körülvelt semleges Svájc Ticino kantonjában, egy Ascona városában álló kedélyes ház, a Casa Ametta lakója fontos levelet vett át, amelyet kijelölt magyar diplomata kézbesített számára. A levelet a megszállt Magyarország újdonsült kormányfője Sztójay Döme írta. Az asconai házban jó néhány hónapja élt immáron visszavonultan Wettstein János¹ nyugalmazott diplomata, aki 1943 szeptemberéig a berni követi posztot töltötte be. Sztójay, akivel több mint egy évtizeddel korábban Berlinben egyazon állomáshelyen szolgált, a „Kedves Barátom!” megszólítással indította levelét és a következőket közölte: „Bizonyára ismertes Előtted, hogy a magyar külügyi szolgálat egyes vezető helyein üresedések állottak be, s országunk és nemzetünk eminens érdeke, hogy külügyi szolgálatunk e vezető posztjai minél előbb a legmegfelelőbb kezekbe kerüljenek”. Sztójay felkérte Wettsteint, hogy vállaljon újra diplomáciai megbízatást, világosan megjelölve, hogy „legelsősorban” az „elárvult berni követi posztra” gondolt személyével kapcsolatban.² Sztójay nem tudta, hogy a kormányát el nem ismerő, s emiatt posztjáról távozó Bakách-Besseney György³ berni követtel együtt

¹ Westersheimbi Wettstein János, dr. (Budapest, 1887. június 20.–Locarno, 1972. október 21.) osztrák–magyar, majd magyar diplomata, titkos tanácsos. Magyarország prágai (1933-tól) majd berni (1939–1943) követe.

² Wettstein János hagyatéka (továbbiakban: WJH), Sztójay 183/eln. res./1944 sz. alatti levele, 1944. április 2. (másolata a szerző birtokában). A hagyatéka eredeti dokumentumainak a tanulmányozásáért és a másolatok készítésének a lehetőségéért megkülönböztetett köszönet illeti az egykori diplomata testvérbátyjának unokáját, Wettstein Jánost.

³ Bárány György (Bakách-Besseney) György (Budapest, 1892. április 14.–New York, 1959. február 19.), diplomata, jogi doktor. 1920 márciusától szolgált a Külügyminisztériumban, ahol a politikai osztály vezetője is volt. 1938. június 15-től 1941 nyaráig a belgrádi követség élén állt, 1941. július 27-től, 1943. szeptember 10-ig követ Vichyben, ezután Wettstein János utódja Bernben.

Wettstein – alig több mint két héttel korábban – levelet kapott kézhez az előző miniszterelnöktől is. Az időközben a budapesti török követségen menedéket lelő Kállay Miklós kérte fel mindkettőjüket – kifejezetten az ország megszállása esetére – egy önálló „nemzeti politika” folytatását szolgáló, s aranyrudakban (Zürichben) elhelyezett pénzalap kezelésére. Az alapkezelőség tagjaként Wettstein már korábban nyilatkozott megbízott társai felé, hogy a Sztójay-kormányt, mint idegen zsoldban állót, nem ismeri el.⁴ Titkos megbízatását – amelytől később az alapkezelés módjával kapcsolatos aggályai miatt teljeséggel visszavonult – természetesen nem fedhette fel.

Wettstein Jánosnak egyébként lesújtó véleménye volt Kállay angolszász irányú titkos diplomáciájáról, s legfőképpen annak svájci kivitelezéséről, de azt sem akadályozni, sem pedig utólag felülbírálni nem kívánta, még kevésbé akarta egy kívülről hatalomra segített kormány politikájához akár a legcsekélyebb mértékben a nevét adni. Szöges ellentétben állt volna jogi és morális felfogásával is, hogy akár csak fontolóra vegye Sztójay ajánlatát. Így Sztójay felé diszkrét, ám határozottan elutasító választ küldött, mégpedig közvetett módon, a követség útján, számjeltávirat formájában – ahogyan ebben szándékolt árnyaltsággal fogalmazott – a „m. kir. miniszterelnökségről” a „címemre érkezett” levélre (nem pedig Sztójayhoz személyesen).⁵

Wettstein János, aki hosszú pályafutása során több kulcsfontosságú poszton (pl. prágai követként az első bécsi döntés idején) képviselte hazánkat, a háborús években, svájci állomáshelyén egyre nagyobb aggodalommal figyelte az ország sorsának alakulását. Nem helyeselte, hogy megindultak Kállay Miklós kezdeményezésére a különféle béketapogatódzások, amelyek véleménye szerint az angolszász oldal tényleges szándékainak téves megítélésén alapultak, s nem voltak megfelelően időzítettek, emellett pedig a szerinte is rosszul szervezett, gyengén leplezett akcióknak semmi értelmét sem látta. Egy Ghyczy Jenőhöz még követként intézett magánlevelében elég nyilvánvalóvá tette egynémely aggodalmát. Később az időközben külügyminiszterré előlépett Ghyczy kérésére követi megbízatásáról lemondott, azért, hogy a berni poszton az amerikaiak által elfogadhatónak minősített Bakách-Besseney György válthassa őt.⁶ Ezután pályáját lényegében befejezettnek tekintette,

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), P 2066, 2. dob., 28.d. 60. – saját kezű aláírásokkal ellátott jegyzőkönyv a Sztójay-kormány megalakulásával kapcsolatos álláspontokról. 1944. március 23.

⁵ Uo. Wettstein a válaszként küldött számjeltáviratának szövege (másolat szintén a szerzőnél, a Wettstein-hagyaték hivatkozott dokumentumainak mindegyikéről készült fotó, alább külön ezt már nem jelezzük).

⁶ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.* Budapest, Európa–História, 1996. II. 330–331.

a történelem további sodrása közepette korántsem érezhette azonban úgy – visszavonulása ellenére –, hogy minden múltbéli tevékenységét illetően, de különösképpen az említett aranyalap ügyével kapcsolatban, megnyugtató módon vonhatott volna cezúrát.⁷

FENNMARADT MAGÁNLEVELEK, EMLÉKIRATOK – SZÁMVETÉS A MÚLTAL

Wettstein Jánosról minden alapunk megvan azt állítani, hogy az 1920-tól 1944-ig terjedő időszak jelentős magyar történelmi eseményeinek kiemelkedően fontos tanúja volt, aki közelről szemlélhette, miképpen hatottak a külpolitikai döntések vagy épp a nagyhatalmi érdekek hazánk sorsának alakulására. Gyakorlott, művelt diplomataként, jelentéseiben és magánlevelezésében is választékos, árnyalt stílusban fektette le gondolatait, így kiváltképp sajnálhatjuk, hogy hosszú élete során részletesebb, politikai tartalmat is hordozó emlékiratokat végül nem készített, noha egészen bizonyos, hogy a magyar külpolitikával kapcsolatban karakteres és igen egyéni véleménye volt. Magyarázatot erre egyrészt visszafogottságra hajló személyisége és a szigorú diszkréciót rendszerint üdvösebbnek ítélő felfogása adhat, másrészt pedig az, hogy a múlt kényesebb kérdéseinek feszegetését – amit emlékiróként aligha tudott volna elkerülni – minden bizonnyal céltalannak ítélte. A megosztott, acsarkodó és a legitimitás kérdésében is bizonytalan emigráció szempontjából a diplomáciai kar belső küzdelmeinek, egyes ellentmondásoknak vagy kényes ügyeknek a nyilvánosság elé tárása pedig kifejezetten károsnak tűnhetett a számára.⁸ Idősebb korában – idegen földön, egy időközben teljesen megváltozott világban – talán rezignáltsággal is szemlélte a magyar múlt változatlanul nyitva maradó kérdéseit.

Miközben klasszikus értelemben vett memoár nem került ki Wettstein János keze alól, főbb gondolatainak és szemléletének egy átfogóbb összegzését papírra vetette, majd utóbb – már élete alkonyán – ennek közreadását is célszerűnek látta. A saját kiadásában megjelentetett, nem túl hosszú magyar nyelvű kötet eredeti – de szövegét tekintve nem azonos – kézirata a *Hazám szolgálatában* címet viseli, ami arra utal, hogy a szerzőnek esetleg mégis a szándékában állt életpályájának részletesebb bemu-

⁷ Ld. Az említettekre és Wettstein Jánossal kapcsolatosan bővebben is: Joó András: „Gstaad 6.9.99.” A svájci ügyvezetett Kállay-féle aranyalap létrejöttének és kezelésének problémái – dokumentumok Wettstein János hagyatékából. *Lymbus* 2018. 661–722.

⁸ WJH, Barcza Györggyel folytatott háború utáni levelezés. A két régi diplomata 1946 és 1949 között sűrűn váltott levelet egymással, nem kerülték a politikai kérdéseket sem nyílt és baráti hangú levelekben. Ld. különösen Wettstein két hosszabb levelét: 1946. szeptember 9., ill. 1948. október 6.

tatása. A végül megjelentetett anyag – jóllehet felöleli az említett kézirat legnagyobb részét – mégis eltér a hagyatékban lévő gépelt szövegtől, és szerzője a végleges tartalomhoz sokkal jobban illő *Szemelvények emigrációs megnyilatkozásaimból* címet tartotta jobbnak eléje illeszteni.⁹

A kötetet felütve az olvasónak rögvest feltűnik, hogy alfejezetek helyett a leggyakrabban dátumok szerint elkülönülő szövegrészeket közöl, amelyek eredetileg valós személyekhez intézett levelek részét képezték. Wettstein János irathagyatékának tanulmányozása és a hagyatékot birtokló családtag (a diplomata Miklós nevű fivérének unokája, ifj. Wettstein János) közlései alapján megállapítható, hogy a *Hazám szolgálatában* cím alatti gépelt szövegek, illetőleg a később publikált *Szemelvények emigrációs megnyilatkozásaimból* egy része Wettstein János és Hollósi Sándor (másutt, így Wettstein leveleiben is gyakran „Hollósy” írásmóddal, vagy korábban csak „Hollós”-ként említett) újságíró levélváltásaiban található fejtegetéseken alapul. A *Szemelvények* – jóllehet időnként többet sejtető megfogalmazásban tált szövegrészeket is tartalmaz – alig árul el valamit a történészek fantáziáját erőteljesebben megmozgató kérdésekről. A magánkiadásban megjelent munka megmarad a tágabb, elméleti fejtegetéseknél, inkább elhagyva azt, amit a korábbi levelekben esetleg bővebben fejtett ki vagy amikor konkrét személyek szerepét firtatta. Minden egyéb jobbra csak a fürkésző szemekkel a sorok közt is jól olvasók, a korszakot ismerő kutatók előtt válhat világossá ennek a kiadványnak a szövegéből. Wettstein János reánk maradt háború utáni levelezésében sok mindent részletesebben fejtett ki pályatársa, a később – vele ellentétben – nagyon is kritikus hangvételű és emlékirataiban¹⁰ leplezetlen politikai ítéletet megfogalmazó Barcza György számára. Wettstein Barczához írott leveleinek gondolataira időnként szintén rá lehet ismerni a később közreadott fejtegetésekben. A Barcza-levelezésre itt most nem térhetünk ki, hanem Hollósi Sándor személyét előtérbe állítva, főként az ő általa Wettsteinhez írott levelek érdekes, sokatmondó megállapításokat tartalmazó közléseiből adunk közre válogatott részleteket. E „szemelvények” közé – a folyamatos idézetek láncolatát olykor megszakítva – rövidebb kommentárok, illetőleg az eredeti szövegek környezetét felidéző összefoglaló mondatok beillesztése látszott célszerűnek.

Hollósi levelei a hagyatékban feltehetően hiánytalanul maradtak meg, s ezek alapján feltételezhetjük, hogy a két, bővebben bemutatott (1944. október 9-én, illetve november 4-én kelt) Wettstein-levélen kívül esetleg még más, rövidebb válaszlevelek

⁹ WJH, *Hazám szolgálatában 1944–1956* cím alatt, teljesen tisztázott, alig javított gépelt kézirat. WETTSTEIN János: *Szemelvények emigrációs megnyilatkozásaimból 1944–1956*. Ascona, Szerző, 1966.

¹⁰ BARCZA György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból*. I–II. Budapest, Európa–História, 1994.

is születhettek a címben megjelölt időszakban, de ezek előttünk nem ismeretesek (kivéve pusztá létezésüket, amennyiben Hollósi konkrétan hivatkozik rájuk).¹¹ Feltehető, hogy az egyéb személyekhez intézett és fontosnak ítélt leveleihez hasonlóan Wettstein János itt is megőrzött másolatokat, de egy-egy esetben ez talán mégis elmaradhatott. Hollósi és Wettstein nem csupán levelezést folytattak, hanem telefonbeszélgetésekre és személyes találkozókra is sor került közöttük. Ismeretségük ennek ellenére nem mondható sem régebbi keletűnek, sem pedig igazán közvetlennek. Kapcsolatuk korábban kimondottan hivatali jellegű volt, legalábbis amennyire ez a fennmaradt levélváltásokból kiolvasható. Minthogy pedig 1944 júniusában maga Hollósi kezdeményezett kapcsolatot a berni követség élén egykor állt diplomatával, nem pedig a volt követ, így inkább a kezdeményező szempontjából tűnhetett fontosnak valamely okból a kapcsolat felmelegítése. Hollósi utóbb Wettstein János számára egyrészt az elszigeteltség érzését enyhítő, művelt levelezőpartner, másrészt információforrás is volt. Az újságíró esetében – korábbi működése alapján – nem lehetett kizárni azt sem, hogy a svájci (és általában a nyugati) emigráció későbbi támogatásában akár még valamilyen szerep juthat személyének. E csupán feltételezett szerep, az alább közöltek fényében, meghökkentőnek is tűnhet, ezért hangsúlyozni szükséges, hogy Hollósi különféle álneveken írt, tevékenysége pedig nem volt (legalábbis Magyarországon és Németországon kívül) szélesebb körben ismert.

MIT TUDUNK HOLLÓSI SÁNDORRÓL?

Hollósi (Holländer) Sándor személye igencsak különleges, működésének állomásai és jellegzetességei pedig, az itt válogatott levélrészletek fényében is, értékes ecsetvonásokkal gazdagíthatják nem csupán a korabeli külügyi tevékenységről alkotható képünket, hanem általuk érdekes adalékok nyerhetők az 1920-tól 1944 októberéig tartó korszak egy jobbára rejtve maradt arcának, a kulisszák mögötti folyamatoknak a megrajzolásához.

Gulyás Pál „Magyar írók élete és munkái” című többkötetes munkája, amely Szinnyei József nevezetes, nélkülözhetetlennek tekinthető életrajzi lexikonsorozatának a folytatása, Hollósiról összegző szócikket tartalmaz. A szócikk részben hivatalos közlönyökre hivatkozik, s amennyire ez a megjelöltek alapján megítélhető, jobbára inkább a sajtó által korábbi cikkekben egybegyűjtött (részben bizonytalan eredetű) információk szintézisét adja. Ezek alapján az 1888-ban született Hollósi

¹¹ Így pl. egy 1944. június végén vagy július elején íródott levél, amire Hollósi 1944. július 11-én kelt levele elején hivatkozik (ld. WJH).

családja eredetileg a rövidebb Hollós névre magyarosított 1903-ban Hollanderről. Apja, Holländer Fülöp a lakóhelyüktől (Szepes vármegye) távol eső Nagyváradra, az ottani „jesivára adta”, de azt tizennégy évesen elhagyta, ezután lett tanulója a Kassai Magyar Királyi Állami Felső Kereskedelmi Iskolának, amit azonban szintén nem fejezett be. Iskoláztatásáról többet nem lehet tudni.

Később az izraelita hitfelekezetet elhagyva, áttért a római katolikus vallásra, de ennek körülményei is homályosak. Volt Budapesten a Kereskedelmi és Iparbank Rt. gyakornoka, majd – szintén Gulyás szócikke szerint – a „Kern Róbert céghez került levelezőnek”. 1912-től, miután már katolizált, kisebb megszakításokkal folyamatosan külföldön élt. Előbb banktisztviselő Hollandiában, majd az ország jelentős lapjainak a *Tijde*-nek és a *Maasbode*-nak a munkatársa lett. Az 1918. év őszének összeomlása és az azt követő forradalmi időszak újra Budapesten érték, váratlan lehetőségként, sajtóreferensi beosztást nyert a Károlyi-kormány külügyminisztériumában. Nem ismert azonban pontosabban, hogy a Tanácsköztársaság idején mennyire is támogatta végül az akkori rezsimet. Rendszerint ugyanis sűrűbben váltott álneveken írt, később pedig, az ellenforradalmi átalakulás idején, a legkülönbélebb újságok fogadták az írásait.¹² Személye hirtelen, átmenetileg, országosan ismertté vált, mégpedig az úgynevezett Löw-ügy egyik főszereplőjeként.

Löw Immanuel szegedi főrabbi 1920 áprilisában kezdődő súlyos meghurcoltatásában Hollósinak igen negatív szerepe volt, bár a főrabbi ellen elinduló eljárás és sajtópolémia során, az akkoriban a holland *Maasbode* tudósítójaként működő újságíró állításai elég ellentmondásosak maradtak.¹³ A szegedi ügyészség végül vádat emelt Löw Immanuel ellen felségsértés, nyomtatvány útján elkövetett osztály, nemzetiség és hitfelekezet elleni gyűlöletre izgatás büntette és Magyarország kormányzója ellen elkövetett sértés vétsége miatt. A vád alapját a rabbinak a George Nypels,¹⁴ az amszterdami *Allgemeen Handelsblad* munkatársa, valamint Hollósi előtt tett, majd ezután a *Nemzeti Újság* hasábjain részletesebben idézett, de részrehajló interpretációval közölt, korábbi nyilatkozata képezte. A Hollósinak és Nypelsnek mondott, kifogásolt mondatok nem sokkal azt követően hangzottak el egyébként Löw főrabbi szá-

¹² GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Új sorozat. sajtó alá rend. VICZIÁN János. Budapest, Argumentum – MTA Könyvtára, 1993. XIV. köt. 53–54.

¹³ PÉTER László: *Löw Immanuel. Tanulmányok*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2015. 64–67.

¹⁴ George Nypels (Maastricht, 1885 október 7.–1977.), holland újságíró 1919 forradalmi mozgalmi és az azokat követő események során számos riportot és interjút készített (pl. Kun Bélával) a liberális *Algemeen Handelsblad* munkatársaként. Kalandos, furcsa fordulatokban bővelkedő pályafutása volt 1945-ig.

jából, hogy hivatásából is kifolyólag meg kellett szemlélnie egy szegedi zsidó mérnök hazaszállított holttestét a temetése előtt.

Müller Istvánt Budapesten a nemzeti hadsereg tagjai – máig fel nem derített körülmények közt – brutálisan meggyilkolták, ehhez az esethez fűzött mondatok alapján született végül az az „interjúszöveg”, ami jelentős torzításokkal került be a *Nemzeti Újság*ba. Az előzmények ismeretében egészen érthető, hogy a főrabbi a közállapotok tekintetében akkoriban nem tudott pozitívan nyilatkozni, mondatait pedig később jelentősen megmásították.¹⁵ Az eset a Nemzetgyűlésben is hamarosan téma lett. 1920. április 25-én, Horthy is kihallgatáson fogadta Nypelst és Hollósit. A per során korábbi, a főrabbi nézve terhelő nyilatkozatait illetően Hollósi idővel elbizonytalanodott, s kész lett volna már akár a védelem érdekében is fellépni, de visszautasították. Hollósival szemben a védelem kívánta szóvá tenni a Tanácsköztársaság idején Kun Béla szolgálatában játszott tisztázatlan szerepét. A főrabbi vizsgálati fogsága után a hosszabban előkészített pernek végül csak 1921. szeptember 19-én került volna sor a főtárgyalására, azonban ez elmaradt, mivel a periratokat Horthy – többek közt a nemzetközi tiltakozás hatására is – magához kérte, majd röviddel ezután kegyelemben részesítette Löwöt. Az eset a korabeli antiszemita politikai légkört jellegzetesen illusztráló példa.¹⁶

BERLINTŐL BERNIG: A *VÖLKISCHER BEOBACHTER* REJTÉLYES MUNKATÁRSA, AKI UTÓBB A NÁCIKAT TÁMADJA

A Löw-pert követően Hollósi immár külföldön, Németországban folytatódó pályafutása némiképp ismét homályba vész. Palásti László¹⁷ újságíró, aki a két világháború között, a húszas években és a harmincas évek elején éveket töltött Berlinben, említi, hogy Hollósi, akkoriban Holländer néven, időnként feltűnt a német fővárosban. Palásti – mivel ugyanabban az ismert magyar tulajdonú panzióban laktak mindketten – egyszer „kíváncsiságból” megnézte, mit hozott a posta Hollósinak. Kiderült, hogy a Hollósi-Holländer névre hallgató, s Szegedről leveleket kapó újságíró a nácik

¹⁵ PÉTER, 2015. 65–67., ld. Löw védőjének, Baracs Marcellnek és másoknak az ügy részleteit érintő írásait: *Egyenlőség*, 1921. október 22., továbbá: HIDVÉGI Máté: A Löw-per. *Múlt és Jövő*, 1996/3. 85–89.

¹⁶ HIDVÉGI, 1996. 89–93.

¹⁷ PALÁSTI László (Budapest, 1903. április 3.–Budapest, 1979. szeptember 15.), író, újságíró. 1929-től 1933-ig az *Esti Hírlap*, a *Színházi Élet* és a *Nemzeti Sport* berlini tudósítója, 1933-ban a *Borsszem Jankó*, majd más lapok munkatársa.

fő sajtóorgánumának, a *Völkischer Beobachter*nek egyik szerzője, egykoron pedig a „tudós szegedi főrabbinak” volt a „denunciálója”. Palásti említette, hogy Hollósi igen rosszul látott, amit egyszer – más egyebek mellett – a Wettstein Jánosnak írott leveleiben is említett, akárcsak a Löw-ügyet.¹⁸ A weimari időszakban, majd Hitler hatalomra jutása után is Hollósi még egy-két évig Münchenben élt. A nemzetiszocialista mozgalomba, valamint annak propagandatevékenységébe korán és sikerrel kapcsolódott be – nyilván az e körökben kompromittáló, bizonytalan származásának a gondos leplezése mellett. Egyes náci vezetőknek, így mindenekelőtt Alfred Rosenbergnek nagymértékben a bizalmába tudott férközni.¹⁹

A *Pesti Napló*ban már 1931-ben a két világháború közti időszak népszerű írója, Rab Gusztáv²⁰ írt amolyan oknyomozó cikket Hollósi-Holländer működéséről.²¹ Ez a cikk alighanem csak magyar olvasók körében kelthetett akkoriban érdemi visszhangot. Az egyébként a nácikkal szemben igen ellenséges hangvételű cikk nyíltan firtatta Hollósi származását, aki azonban ezután is tovább működhetett – még évekig – a Rosenberg irányítása alatt álló *Völkischer Beobachter* szerkesztőségében. Később Bleyer Jakab, a magyarországi németek neves politikusa tett közvetett – Bleyer mozgalomának fiatal tagjain keresztül kezdeményezett – sikertelen politikai puhatolódzást az 1933-tól már hatalmon lévő NSDAP felé (amelyet lényegében Hollósi hártott el).²² E próbálkozás után, az érdekeltek kétszer is megpróbálták denúnciálni Hollósit a náci vezetők előtt, Münchenben és Berlinben is, de sikertelenül. Bleyer 1933 augusztusában maga is járt Münchenben, ahol kifogást emelt Rudolf Hess egyik helyettesénél Hollósi ellen, majd erről hazatérte után beszámolt Gömbös Gyulának (továbbá a német követségnek is a Gömbösnél tett vizitjéről). Bleyer a német követségen megemlítette azt is, hogy a magyar miniszterelnök bővebb ismeretekkel bírt arról, mi volt a müncheni megbeszélések konkrét tárgya, s Hollósit – akit a vonatkozó forrás „Hollós-Holländer”-ként említ – igen határozottan a védelmébe

¹⁸ PALÁSTI László: *Berlini rapszódia*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970. 143–144. Vö. WJH, Hollósi Wettsteinnek, 1944. november 24.

¹⁹ A részben észti származású Rosenbergnek (ld. még az alábbiakban is) később kellemetlenségei támadtak Hollósi kapcsán, miközben párton belüli ellenfelei az ő származását is firtatni kezdték. Ld. erre egy észti nyelvű magazin cikkét: *Eesti Ekspress*, 38. (1189), 20. szeptember 2012.

²⁰ Rab Gusztáv, eredeti nevén: Rohoska József (Sárospatak, 1901. május 14.–Dreux, 1963. január 4.) magyar író, újságíró. Főként az Est-lapoknak írt, így pl. a *Pesti Napló*ban jegyzett Hitler-ellenes cikksorozatot. 1939-től a *Pest* című kormánylapnál dolgozott. 1958-ban emigrált Franciaországba.

²¹ *Pesti Napló*, 1931. február 28.

²² Ld. erre: TILKOVSKY Loránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933). *Századok*, 1979/3. 447.

vette.²³ A Hollósi elleni fellépés háttérében ott állt, hogy Bleyerék teljes bizonytalanságot éreztek mind a magyar kormány, mind pedig az újabb nemzetiszocialista német külpolitika velük kapcsolatos szándékait illetően.²⁴

A Wettstein Jánoshoz intézett levelekből is kiviláglik – mégpedig elég egyértelműen, mint alább látható –, hogy Hollósi (ismertetett funkciójában) a magyar kormány beépített embereként működött, s ennek megfelelően járt el Münchenben, meglehetősen tevékeny és eredményesnek tűnő szerepben, míg helyzete végül teljesen tarthatatlanná nem vált. Idővel a származására vonatkozó – immár perdöntőnek ítélt – bizonyítékok megismerése után Rosenberg nyilván rákényszerült, hogy gyorsan megszabaduljon a kínessá vált munkatárstól, akinek a későbbiekben (legalábbis magyar híradások szerint) Svájcba kellett „menekülnie”. (Sajnos nem volt lehetséges ennek pontos időpontját meghatározni, erre csaknem bizonyosan 1935 folyamán került sor.) 1936 márciusában a *Magyarság* című napilap közölt részleteket Hollósi-Holländerről, a Duna-medence úgynevezett „hitlerista” szakértőjéről. Állítólag Hollósi közelebbi személyazonosságáról – amint a lap fogalmazott – egy „kiváló keresztény politikus”, aki egyben „keresztatyja” volt, feltáró nyilatkozatot tehetett volna.²⁵

Leveleiben Hollósi többször is kitér Velics László diplomata szerepére, akivel szoros együttműködött Münchenben, utóbb pedig – rövidebb ideig – még Svájcban is. Velics igen hosszú ideig, a húszas évek elejétől 1935-ig tevékenykedett Münchenben, ezután a Népszövetség mellett működő magyar képviselő vezetője lett Genfben, később pedig – 1938 és a második világháború kitörése közti időszakban – berni követ volt, Wettsteint közvetlenül megelőzve.²⁶ Velics 1933 tavaszán úgy vélekedett, hogy „Hollósi Sándor útján” Rosenberg „irányítható” lesz.²⁷ Svájcban Hollósi

²³ SPANNENBERGER, Norbert: *Südost-Forschung im Dienst der SS – Zur Biographie von Fritz Valjavec 1909–1945*. – a „Vor- und Gründungsgeschichte der Südosteuropa-Gesellschaft: Kritische Fragen zu Kontexten und Kontinuitäten” címmel megrendezett nemzetközi szimpozion (16./ 17. Dezember 2013 Carl Friedrich von Siemens Stiftung, München) elhangzottak írott összefoglalója. Letölthető: https://www.sogde.org/wp-content/uploads/2015/05/sog_geschichte_spannenberger.pdf (2019. 01. 07.) – *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. összeáll. RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin et al. Budapest, Kossuth, 1968. 55–56.

²⁴ TILKOVSKY, 1979. 447–448.

²⁵ Ld. a fentebb hivatkozott szócikket: GULYÁS, 1993. 54., illetve Gulyás Pál szócikkének egyik fő forrását életrajzi adatok egy részére és az érdekesebb részletekre a lap cikke jelentette: *Magyarság*, 1936. március 28.

²⁶ A rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter Velics Lászlót a berni követség, valamint Genfben a Nemzetek Szövetsége mellett működött m. kir. képviselő vezetése, továbbá a Svájcra kiterjedő követi megbízatása alól 1939. évi szeptember hó 2-án mentették fel.

²⁷ HIDAS I. Péter: Kilátás a követségről: Velics László Görögországban 1939–44. *Múlt és Jövő*, 2005/2. 39. – PRITZ Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 105.

– amiképp feltehetően korábban is – a magyar külügyi kasszából nyert díjazás ellenében dolgozott újságíróként, később ismét Veliccsel, majd pedig annak az athéni követi posztra helyezése után utódjával, Wettstein Jánossal. Neve feltűnik egy 1943 eleji berni követi jelentésben, mint olyan újságíróé, aki előzőleg több németellenes hangvételű cikk szerzője volt a svájci német nyelvű sajtóban (G.W. álnév alatt). A követségről rövidesen utasították, hogy „biztonsága érdekében” egy ideig ne írjon lapjainak. A cikkekhez a municiót Hollósi a külügy és a miniszterelnök akkori sajtófőnökétől (Ullein-Reviczky Antaltól) kapta.²⁸ Hollósi Magyarország német megszállása után is magyar követségi alkalmazásban maradt és egészen 1945-re átnyúlóan még javadalmazásban részesült (amelynek mértéke nem ismert, igen változó lehetett, a háború vége felé jelentősen meg is csappanhatott, 1944 végétől pedig már bizonytalan forrásból érkezett).²⁹

1944 decemberében Aradi Zsolt,³⁰ az ismert katolikus újságíró az amerikai OSS-nek írt jellemzésében mint a magyar „külügyminisztériumi titkosszolgálat” emberét írta le Hollósit, s egyúttal az egyik „legfontosabb” ilyen tevékenységet végző személynek minősítette (*one of the most important persons in the Secret Service of the Hungarian Foreign Ministry*).³¹ Aradi 1943 áprilisában beszélgetett utóljára vele személyesen a múltról, és – állítása szerint – három vagy négy alkalommal is találkozott Hollóssival, annak svájci tartózkodása során; tehát valamikor 1935 és az utolsó beszélgetésük között. Érintkezéseikre valószínűleg inkább Svájcban kerülhetett sor. Aradi ugyanis viszonylag közel, Milánóban majd Rómában volt beosztásban, előbbi esetben mint a főkonzulátus, az utóbbiban mint a szentszéki magyar követség mellé rendelt kulturális és sajtóattasé. Neki Hollósi megerősítette, hogy már az 1920-as évek elejétől a magyar kormány biztatására épült be a náci mozgalomba. A háború után Aradi egyébként az amerikai titkosszolgálatok (az OSS és utódszervezetei) munkáját segítette egészen 1948-ig.³²

Hollósi életének kései szakaszáról csak hosszabb, vélhetően külföldön végzett kutatások után volna lehetséges valamit kideríteni. Noha sokkal valószínűbb, hogy később

²⁸ MNL OL, K 63, 1943-30/1/a-40. pol.sz. Wettstein János jelentése, 1943. február 19.

²⁹ WJH, Hollósi Wettsteinnek, 1945. október 30.

³⁰ Aradi Zsolt (Zombor, 1908. április 29.–New York, 1963. április 22.), katolikus szellemű író, hírlapíró, műfordító, szerkesztő. Szerepe volt a *Vigilia* c. folyóirat létrejöttében. 1945 után Ausztriában és Németországban is élt, majd az Egyesült Államokba költözött. Az Amerika Hangja munkatársa lett.

³¹ A külügy számára általában a sajtóosztály felügyelete alatt (közvetve gyakran az MTI vagy egyes lapok kirendeltjeiként) dolgozó újságírók végeztek propaganda- és hírszerző-tevékenységet.

³² CIA Freedom of Information Act Electronic Reading Room, Special Collection: Nazi War Crimes Disclosure Act, Doc. No. 51966ecb993294098d50acd6. Aradi jelentése, Letölthető: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/ZSOLT%20ARADI%20VOL.%201_0081.pdf (2019. január 8.)

is Svájcban maradt, azonban nem kizárható, hogy egy idő után Hollandiában telepedt le (az országhoz ugyanis, felesége és munkája révén is, szorosan kötődött). Halálának időpontját és azt, hogy 1950 után mi lett vele, eddig nem sikerült kideríteni.³³

SZEMELVÉNYEK

Hollósi – mint arról szó esett – hosszabb szünet után kereste meg Wettsteint egy levéllel 1944 júniusában.³⁴ Ennek okát a magyarországi események úgy egyéni jövője, mint az ország sorsa szempontjából várhatóan súlyos következményei felett érzett aggodalmai jelentették. Mindeközben a követségen változatlanul alkalmazták. Különösen – mint az következő levelében már bővebb teret kapott – a magyar zsidóság deportálásának ügye nyugtalanította.

Az említett 1944. június 2-án kelt levelével vette tehát fel újra a kapcsolatot Hollósi, aki nem sokkal korábban bent járt a berni magyar követségen, ahol akkor szerinte „olyan hangulat” volt, mint „amikor egy öngyilkost visz el a halottaskocsi”. Levelében (1.)³⁵ így írt:

„Nincs munka, nincsen futkosás, holott éppen futárérkezés volt. A követ³⁶ most a Bellevue-ben³⁷ lakik és búcsúlátogatásait intézi. Úgy értesültem, hogy jövő héten hagyja el végleg Bernt és Ouchyban vagy Montreux-ben telepszik le, míg a tanácsos³⁸ tovább is Bernben marad. Az újságokban megjelent a hír, hogy Bothmer báró³⁹ lesz az új követ. A követségen még nem tudnak semmi bizonyosat, de amint értesültem, a dolog úgy áll, hogy Pestről kérték részére az agrément-t,⁴⁰ amelyre nem érke-

³³ Az itt használt levelezés utolsóának tűnő darabja 1949. május 13-án kelt.

³⁴ WJH, Hollósi Wettsteinnek, 1944. június 2.

³⁵ Az alábbiakban az egyes idézett levelek összetartozó tartalmának és sorrendiségének a követhetősége végett mindig az adott levél első említéséhez rendeltlen, majd azután a visszautalásoknál azt újra megjelenítve arab sorszám került feltüntetésre.

³⁶ Báró szentgyörgyvölgyi és galántai Bakách-Bessenyei György.

³⁷ Teljes nevén: Hotel Bellevue Palace, a svájci főváros egyik legelőkelőbb szállodája, közel a parlamenthez.

³⁸ dr. Tahy Imre II. osztályú követségi titkár, aki a berni magyar követséget vezette Bakách-Bessenyei György lemondása után addig, míg utódja, Bothmer Károly 1944 nyarán posztját el nem foglalta. Ld. erről: BRAHAM, Randolph L.: *A népiértés politikája: a holocaust Magyarországon*. 2. kiad. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. 654. 51. sz. lábjegyzet.

³⁹ Bothmer Károly (Kassa, 1891. július 2.–Meersburg, 1971. november 28.), diplomata, az előző évben még Wettstein János beosztottja volt a berni követségen, II. osztályú követségi tanácsos címmel.

⁴⁰ Fontos diplomáciai terminus technikus, a francia szó jelentése: a fogadó ország hivatalos nyilatkozata, hogy a küldő ország diplomáciai képviselőjének vezetőjét a maga részéről elfogadja és elismeri. A svájci külügyminisztérium egyébként halogatta az ügyvivő megbízatásának jóváhagyását, ld.: VAMOS György: Carl Lutz és a cionisták mentőakciója. *Múltunk*, 2017/1. 148.

zett eddig válasz. Állítólag nehézségek merültek fel, mert a Szövetségi Tanács csak, mint ügyvivőt akarja Bothmert elfogadni, mint azt más olyan államok képviselőivel tette, amelyek német megszállás alatt vannak, pl. Belgiummal. A francia nagykövetnek sincsen még utódja. Én ugyan nem tudom elképzelni, hogy miért tagadnak meg Bothmer bárónak az agrément-t, hiszen nem vagyunk megszállott ország és az, ami nálunk történt, szigorúan belső ügy, amelybe más állam nem szólhat bele. Őszintén szólva csodálkoztam, hogy Bothmer ilyen pozícióba kerül vissza Bernbe, tekintve, hogy én csak vicces oldaláról ismerem, s nem hiszem, hogy valaha is gondolt volna arra, hogy valaha követ is lesz Bernben. De hát, a sors forgandó és kiszámíthatatlan. Mindenesetre örülök, hogy ő és nem más foglalja majd el ezt a pozíciót. Ez tehát Kegyelmes Uram utódjának a sorsa. Elődjéről pedig bizonyára olvasta, hogy Ciprus szigetén van, ahová, mint megtudtam, egy angol bűvárhajón érkezett.⁷⁴¹

Következő (2.) levelében⁴² Hollósi, már júliusban, nagyon részletesen és kétségbeesett hangon írt:

„... mit lehetne tenni, hogy megállítsuk azt a rettenetes zuhanást, amelynek áldozata Magyarország lesz, ha nem sikerül azt megállítani. Hányszor ismételte előttem Kegyelmes Uram, hogy minden jóvátehető csak egy dolog nem: Újvidék! Én akkor nem tudtam, hogy mi történt ott tulajdonképpen, s valahogy nem bírtam eszemmel felfogni, hogy nálunk olyasmit követtek volna el magyar emberek, amiért röstellnünk és félnünk kellene. Most is minden oldalról kérdésekkel ostromoltak, híreket hoztak svájci⁴³ emberek, mert hiszen magyarokkal nem érintkezem,⁴⁴ én azonban nem tudtam elhinni azt, hogy csakugyan valóság legyen az, amit otthoni állapotainkról mesélnek. E napokban Bernben voltam, s ott T. [Tahy]⁴⁵ titkárt feldúlt állapotban találtam. Épp egy svájci küldöttség járt nála, s kérte, hogy tegyen meg mindent odahaza, hogy a zsidópusztításokat hagyják abba. Elmesélte, hogy a Szövetségi Tanácshoz is járnak ilyen deputációk, s hogy minden egyes bűncselekményt, amelyet nálunk most elkövetnek pontosan feljegyeznek. Délkeleti barátaink⁴⁶ pontosan

⁴¹ Velics László 1944 áprilisában brit különleges műveleteket végrehajtó személyek társaságában, minden bizonnyal részben tengeri úton (nincs konkrét információnk tengeralattjáróról), valóban elhagyta Görögországot. Előbb Törökországba, majd Egyiptomba került, Ciprus (az eredeti szövegben régiesen: Cyprus) a Kairóba (ahol az SOE Middle East parancsnoksága is volt) vezető útjának valószínű állomása lehetett. Ld.: Hidas, 2005. 39., 49.

⁴² WJH, Hollósy Wettsteinnek, 1944. július 6.

⁴³ Az eredeti szövegben: *schweizi*. Továbbiakban korrigálva.

⁴⁴ Itt a kontextus alapján nyilván a berni követségen kívül álló magyarokat kell érteni.

⁴⁵ dr. Tahy Imre II. osztályú követségi titkár, 1943. szeptember után került a berni követségre.

⁴⁶ Ironikus színezetű, burkolt utalás Romániára.

számon tartanak mindent, s ők gondoskodnak arról, hogy a háború utánra semmi veszendőbe ne menjen. Magam is tapasztaltam azóta, hogy kerülő úton a lapok ugyanebből a forrásból a legapróbb részletekbe menő jelentéseket kapnak. T. [Tahy] említette, hogy csakugyan történnek elszállítások, s hogy Pestről olyan utasítást kapott, hogy ezek az elszállítások azért történnek, mert Németországban munkahiány van, s a zsidókat munkára viszik oda. Minthogy a zsidók ragaszkodnak családjaikhoz, szívességből megengedik, hogy családjaikat is magukkal vigyék. Hogy milyenek ezek az elszállítások és hová küldik az embereket, azt hiszem fantázia nélkül is el lehet képzelni.”

Egy újabb bekezdésben a levél még a korábbinál is drámaibb hangnemben folytatódik:

„Néhány nappal ezelőtt a magyar lapokban az állatvédő liga felszólítását olvastam, hogy a zsidók kilakoltatása következtében gazdátlanul maradt állatokat, kutyákat és macskákat adják át a ligának, hogy azokat megmenthesse. A szegény állatoknak van tehát mentoruk, de több százezer ember számára úgy látszik nincsen irgalom, s nincs is aki védelmükbe venné [őket], mert mindenki fél, hogy baja, kellemetlensége támadhat belőle.”

Hollósi a magyar zsidók helyzetét példátlan mértékben tragikusnak és a deportálás tekintetében mutatkozó magyar felelősséget pedig egészen egyértelműnek látta Svájcban is, s mint írta: „biztos vagyok benne, hogy ez az embertelenség nemzetünk legnagyobb történelmi katasztrófáját fogja előidézni”. Az alábbiakkal folytatta többek közt:

„A zsidóüldözések és gyilkolások, amelyek más országokban történtek szinte el vannak már felejtve, csak az fog az emberek emlékezetében maradni, ami nálunk történt. Talán azért is, mert sehol ily tömegek nem voltak, másrészt mert éppen tőlünk magyaroktól nem várta ezt a világ. Még azt is merném mondani, hogy nem annyira a zsidókat fogja a világ sajnálni, mint amennyire bennünket meg fog vetni. Szomszédjainknak igazán könnyű dolga lesz velünk a világ előtt elbánni, főleg legnagyobb ellenfelünknek, Benesnek [*Benešnek*], aki a zsidóbarát demokrata humanista tógájában fog majd közvádloként ellenünk fellépni. A világ el fogja felejtetni, hogy mi voltunk azok, akik legtovább védekeztünk a gyilkoló antiszemitizmus ellen. Mindaz, ami három hónap előttig legnagyobb nyereségtételünket képezte, európaiságunk, emelkedettségünk, három hónap alatt el lett pusztítva. A világ csodálkozva kérdezi: hol van a kormányzó? Tud-e minderről, s jóváhagyja ezt? Hol van a becsületes, józan magyarság? [...]

Nem kétségbeejtő ez, Kegyelmes Uram? Félve bontom fel naponta a pesti lapokat, mert oly gyalázatos dolgokat olvasok bennük, hogy boldog vagyok, ha egy-két napig elmarad a posta. Nemcsak a zsidókérdésben, hanem egyébként is olyan kaotikusak

a viszonyok, olyan emberek szerepelnek a fórumon, hogy néha úgy rémlik, hogy ezek az emberek érzik veszтүket és дühükben тönkre teszik az országot, nehogy új ország épülhessen helyébe. Huszonöt évig dolgoztunk, hogy megszerezzük helyünket a nap alatt, és most egy örült, vak társaság pusztít otthon, hogy a föld alá kell süllyednünk szégyenünkben.”

Ennek a második (2.) 1944 júliusában írt levélnek a тónusa az első, június elejeihez képest sokkal sötétebb, igen kétségbeesett hangnemet üt meg. Az is kiviláglik, hogy a korábbi (1.) levél még kvázi szuverén államnak láttatta Magyarországot. Talán az is befolyásolta a levelek íróját, ami az eltelt idő során a frontokon történt, vagy az is, hogy időközben rövidebb személyes beszélgetésre keríthetett sort Wettstein Jánossal Asconában, amire e második levélének még az elején utal. Újabb júliusi (3.) levelét Hollósi már Wettstein János „kedves, kimerítő” levelére (?) írta válaszképpen, ami – ahogyan felettebb különleges módon fogalmazott – őt arra indította, hogy „lelki-gyónást” végezzen, mivel mások ugyan „tudják, hogy kik és micsodák, míg én a szürke ismeretlenségben, mint egy kalózhajó tengődöm”. A harmadik levél így folytatódik ezután:

„Sok álmatlan éjszakán vívtam már harcot lelkiismeretemmel az utolsó hónapokban, s kérdeztem, vajon nem volna-e erkölcsösebb mindent odadobni és a semmivel szembenézve bevárni az eseményeket? Nem követek-e бűnt el, hogy ittlétem, működésem anyagi forrását továbbra is igénybe veszem? Nem önmegnyugtatóból, hanem higgye el Kegyelmes Uram, a legtisztább meggyőződésből végül is arra jöttem, hogy szabad, sőt muszáj tennem, hogy kénytelen vagyok magamra venni azt az ódiумot is, hogy később talán szememre fogják ezt hányni. Ám én nem személyes érdekből, hanem azon felül kizárólag az ügy érdekében fogadom el továbbra is nem éppen nagy fizetésemet, mert csak így vagyok képes tovább dolgozni és használni, míg, ha magam megett [*sic!*] felégetem ezt a hidat, a magyar ügynek teszek nagyobb kárt talán, mint önmagamnak, eltekintve attól, hogy a családról való gondoskodás oly etikai törvény, amely még más körülmények között is magyarázható.”

Ennek a hosszabb, öt gépelt oldalnyi levélnek az utolsó két oldala ismételten a magyar zsidóság helyzetéről értekeznek, annak kapcsán is, hogy Hollósi a *Neue Zürcher Nachrichten* katolikus napilap címlapján *Darf man schweigen?* (azaz magyarul *Szabad-e hallgatnunk?*) címmel közölt cikket, amely a deportálásokra és az azt megelőző magyar intézkedésekre hívta fel a figyelmet.⁴⁷ A Vrba–Wetzler-jelentés, másnéven az Auschwitz-jegyzőkönyv (vagy auschwitz-i jegyzőkönyv) részleteit nem sokkal a cikk megjelenése előtt, június utolsó napjaiban tették közzé a svájci sajtóban. Ennek nagy kihatása volt arra, hogy az egymást követő tiltakozások

⁴⁷ *Neue Zürcher Nachrichten*, 1944. július 5.

eredményeként, a deportálások – Horthy megkésett fellépése nyomán – július elején végül leálltak.⁴⁸

Hollósi a cikkével kapcsolatos reakciók ismertetése előtt, levelében (3.) a következő helyzetértékelést adta:

„Az otthoni helyzet sokkal sötétebb még, mint azt mi itt tudjuk, s ami ott történik az olyan hihetetlen, hogy még rosszakaróink sem tudják elhinni, hogy igaz legyen. A németek rovására írják a dolgokat, holott azok csak segítőtársai a magyar kezdeményezőknek és örülteknek. T. [Tahy] nékem is azt mondta, hogy a németekre próbáljam hárítani a dolgot. Ezt azonban becsületem nem engedi meg. Én védhetem nemzetünket, de nem vádolhatom [*sic! helyesen: vádolhatok*] bűneinkért másokat.”

Miután a talán legkiemelkedőbbnek mondható napilapban, a *Neue Zürcher Zeitung*ban szintén reagáltak Hollósi cikkére, az újságíró – elmondása szerint – több lépést kezdeményezett, hogy Svájcban minél nagyobb visszhangja legyen a magyarországi eseményeknek, és mindezt lehetőleg odahaza is érzékeljék. Ezzel kapcsolatban így írt:

„A rádió nemcsak a protestánsok[ét], hanem a többi Magyarországhoz intézett felhívásokat is felolvasta. Sikerült annak a lapnak szerkesztőjét, amelyben cikkem megjelent rávenni, hogy a Kantonratban [*helyesen: Kantonsrat*]⁴⁹ is tegyék szóvá a dolgot, s ennek eredményeként egy nagyszerű tiltakozó deklaráció történt, amelyet azután a rádió is leköszölt. Gondoskodtam arról, hogy a Svájci Nőszövetség forduljon a magyar nőkhöz.⁵⁰ Mindezek a tiltakozások és felhívások védelmükbe veszik a magyar nemzetet, amidőn egyben irgalmat kérnek a legyilkolásra ítélt zsidók számára.”

A levél (3.) egy korábbi részében Hollósi kitért régebbi eseményekre is, így Wettstein Jánosnak a követi székéről történt – valójában kényszerű – 1943. augusztus végi lemondására és a svájci magyar béketapogatózásokra Kállay idején:

„Midőn [1943.] augusztus 20-án Excellenciád elmondta nékem visszahívását, azonnal megmondtam, hogy az az érzésem, hogy utódjával [Bakách-Besseney Györggyel] nem fogok tudni harmonikusan együttműködni, pedig akkor még nem ismertem. Ez nem személyes averzió volt, hanem egy belső érzés sugallta nékem,

⁴⁸ CONWAY, John S.: Der Holocaust in Ungarn. Neue Kontroversen und Überlegungen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 32. Jahrgang 1984, Heft 2. 209.

⁴⁹ A svájci kantonok törvényhozására sok esetben használt megnevezés, itt a zürichi Kantonsratról van szó.

⁵⁰ A Bund Schweizerischer Frauenvereine (Svájci Nőszövetség) nyílt levelet hozott nyilvánosságra, amelyben Horthynál tiltakozott a zsidóüldözés ellen, és a *Bundesrat* (a svájci parlament) közbelépését kérte. Ld.: VAMOS, 2017. 151.

hogy itt most bukfacezés következik, egy hirtelen átnyergelés, s én, aki a német győzelemben soha egy pillanatig nem bíztam, sőt már 1934-ben, tehát a háború megkezdése előtt öt évvel, figyelmeztettem Kányát⁵¹, hogy a készülő háborúban ne álljunk ismét a német oldalra, mert ebben a második világháborúban Németországot még borzasztóbban legyőzik, s nekünk nem szabad a veszítő lóra helyezni, undorodtam attól a gondolattól, hogy román módra hízelegjük be magunkat az ellenfélnél. Azaz, ha ezt tették volna még megértettem volna, de a túlsó párttal szemben sem voltak őszinték. Aztán jött a hangos, vásári propaganda, a házról házra házálás, nem is elsődrendű vigécekkel, hanem alkalmi ügynökökkel, akik becsapták megbízójukat „hamis rendelésekkel”. [...]

A második elgondolásom, hogy ha már Kállayval összeesküdtek, s valamire készültek, úgy be kellett volna kalkulálni a német megszállást is, s ebben az esetben gondoskodni kellett volna arról, hogy anyagi alapja legyen az emigrációnak, nem az emigráltak, vagy ahogy magukat nevezik a disszidáltaknak, hanem hogy úgy, mint az oláh Gafencu⁵² és Benešék, anyagilag függetlenül dolgozhassanak. Hiszen tudhatták volna, hogy azok az emigráns kormányok, amelyek pénztelenül lézengtek Londonban, csúfos bánásmódban részesültek az abesszíniai királytól⁵³ kezdve Petar⁵⁴ királyig! Tekintélye csak a pénzes és független norvégeknek és hollandusoknak volt, míg a franciákat is koldusokként kezelték. Ha ezt nem kalkulálták be a tervezett vállalkozásba, úgy nemcsak rossz politikusoknak, még rosszabb forradalmároknak, hanem nézetem szerint tapasztalatlan diplomatáknak is bizonyultak.”⁵⁵

A levelezésben ezután a levél után hosszabb szünet is lehetett, a két személy eszmét cserélhetett egyéb módon is. Wettstein János 1944. októberi (4.) levele⁵⁶ egy korábbi, a hagyatékban nem fellelhető Hollósi-levélre válaszolt. Wettstein így írt:

„Amit a magyar becsületről és mocsoktalan pajzsról ír, nagyon szép, de sajnos ellenfeleink könnyen utalhatnak arra, hogy a magyar becsületet Újvidék és a zsidókérdéssel kapcsolatban történtek már régen beszennyezték. Ez így is van, és ennek következményeit nagyon keservesen fogjuk megsínyleni. Rettenetes felelősség terheli tehát azokat, akiknek ezek a lelken száradnak. Hiába tűntek el Sztójay és az

⁵¹ Kánya Kálmán, a Gömbös-kormány külügyminisztere.

⁵² Grigore Gafencu (1892–1957), román újságíró, politikus. 1938–40 között külügyminiszter.

⁵³ Hailé Szelasszié (eredeti nevén: Tafári Makonnen, 1892–1975), etióp (korabeli elterjedtebb megnevezéssel: abesszin) uralkodó (császár). 1936-ban, miután Olaszország elfoglalta hazáját, emigrációba kényszerült.

⁵⁴ II. Péter jugoszláv király.

⁵⁵ A fentebb, a bevezető részben írottak alapján a Kállay-kormány igyekezett bőkezűen gondoskodni az emigrációs politika finanszírozásáról. Ld. a *Lymbus* forrásközlését: Joó, 2018.

⁵⁶ WJH, Wettstein Hollósinak, 1944. október 9.

anti-agytrösztt.⁵⁷ Jaross, Endre, Baky, ez most már nem teszi jóvá a történeteket, sőt csak növeli azok felelősségét, akik ezeket az urakat grasszálni hagyták.”

A világhelyzet, a korábbi békeillúziók és Magyarország helyzete kapcsán pedig így fogalmazott a fent említett (4.) levélben:

„Azt hiszem, már a jelenleg Moszkvában tárgyaló Churchill és Eden is világosan látják, hogy szegény Magyarországnak a szovjet csapatok által folyamatban lévő megszállása nem szolgálja az angolszász hatalmak érdekeit. Sajnos azonban Sztálinnal szemben tehetetlenek, amint azt az angol becsületet nagyon is közelről tangáló⁵⁸ lengyel kérdés is mutatja. Ez azonban nem meglepő, hanem már régen világosan lehetett előre látni. Ezért volt az a malom alatti⁵⁹ kacérkodás az angolszászokkal olyan abszurd politika, melynek csak az lett a következménye, hogy még jobban belekeveredtünk a német hínárba és most utóbbiakkal együtt megyünk tönkre.”

Hollósi terjedelmes (5.) válaszlevelet írt 1944. október 11-én, s ebben érdekes információkat közölt:

„Az elmúlt héten Bernben voltam, ahol Tahy a külügyi sajtófőnök⁶⁰ megbízásából egy nagyon bizalmas levelet adott olvasásra. Ezt a levelet csak a katonai attasénak, nekem és még két a követség volt tagjának⁶¹ volt szabad elolvasnia és azután meg kellett semmisíteni. Ebben a levélben Zilahi-Sebess Jenő⁶² mintegy testamentumot⁶³ írt meg és utasítást, illetve tanácsot adott arra vonatkozólag, hogy milyen magatartást tanúsítsunk az összeomlás után. Az egyetlen dolog, ami új és érdekes volt ebben a testamentumban, az volt, hogy a kormány Sopronba szándékszik menekülni, egyébként olyan tanácsot adott, amelyet én már évekkel ezelőtt adtam, de meg nem hallgatták és ma már hiábavaló. Hogy mit kell csinálni azt itt jobban tudjuk, mint ott Pesten, ahol utólagosan látják a dolgokat és belátják az elkövetett hibákat. Z. S. [Zilahi-Sebess] ma a zsidókérdést úgy ítéli meg, mint azt Kegyelmes Uram és magam is akkor ítéltük meg, amidőn még nem volt késő. Mindazonáltal mégis érdekes és elismerésre méltó, hogy a magyar külügyben mégis csak gondolkoznak, hogy érző emberek ülnek ott és nem oly bornírtak, mint a németek, akik soha nem akarják belátni a hibákat és nem is gondolnak békülékenységre. Meglepett az, hogy T. [Tahyt] bízták meg ennek a levélnek átadásával és nem B. [Bothmer] bárót. Nem is tudom,

⁵⁷ Az eredeti szövegben: anti-agytrösztt, értsd: rendkívül ostoba, az agytrösztt szöges ellentéte.

⁵⁸ tangál, ritka, régies, latin eredetű szó = érint

⁵⁹ Itt jelentése: lepezett, burkolt. Mindemellett a kifejezés korabeli jelentése ironikus, jelentése inkább: politikai ügyeskedés, kávéházi politizálgatás.

⁶⁰ Zilahi-Sebess Jenő.

⁶¹ Értsd: a követség két volt tagjának.

⁶² dr. Zilahi-Sebess Jenő (Marosvásárhely, 1910. szeptember 3.–?), jogász, 1936-tól külügyminisztériumi volt tisztviselő. 1944. március 24-től miniszteri titkár, a külügyi sajtóosztály vezetője.

⁶³ Itt a jelentése: politikai végrendelet.

hogy van-e róla tudomása, de feltételezem, hogy nem, mert T. [Tahy] lakására invitált és ott olvastatta el vélem a levelet. Többek között az van benne, hogy az Szent István-i gondolatról le kell mondanunk, hogy öt-hat évi orosz megszállással kell számolnunk, hogy a disszidált diplomatáknak végre be kell látniok, hogy ők többé vissza nem térhetnek, és hogy ahelyett inkább arra törekedjenek, hogy külföldön a magyarok együttműködését létrehozzák. Egy jóindulatú lemondással teli episztola volt, amelyet Tahy helyesen testamentumnak nevezett.”

A levél ezután a jövő esélyeit, a várható szovjet megszállás és befolyás tartósságának hosszát próbálkozott felmérni, értetlenkedve amiatt, hogy a kapitulációt még mindig halogatják Budapesten. Hollósi szerint ugyanis a régi rezsim legalább részbeni megmentését legfeljebb ezzel lehetett volna az adott helyzetben elérni. Ennek kapcsán a kormányzóról így írt: „teljes rezsimváltozás helyett előnyben kellett volna részesíteni egy félrezsimet [sic!], esetleg Bethlennel, mint kormányzóval. Mert Horthy ügye teljesen vesztett ügy. Őt semmi nem mentheti, s bár én nagy tisztelettel viseltettem mindig a Kormányzó személye iránt, ma szintén azon az állásponton állok, hogy a törtétekért, ha nem is teljesen talán, de nagy részben mégis viseli a felelősséget”.

A levelezésben itt időbeli hiátus következik, s Wettstein János, bár az előbbi (5.) levélért telefonon köszönetet mondott, hosszabban csak 1944. november elején (6.)⁶⁴ reagált, ekkor helyzetmegítélését és gondolatvilágát bővebben kifejtette:

„Amit a disszidált magyar diplomatákról írt[,] felette jellemző. Nem az a fontos, hogy azok visszatérhetnek-e vagy sem, hanem hogy eredményesen működjenek az ország érdekében. Ami a magyarok együttműködését illeti, tetszett volna azt ott-hon megvalósítani és nemcsak egyéni érvényesülési lehetőséget keresni. – A külföldi magyarságot egy kalap alá hozni még kilátástalanabb feladat. Ez oly heterogén elemekből áll, olyan különféle tüzeket igyekszik pecsenyécskéjét megsütni, hogy bajosan képzelhető el, miképp lehessen ezt a társaságot közös cél érdekében állítani. Itt élő kedves honfitársaink tevékenysége is nagyrészt abban merül ki, hogy egymást marják.

A zsidókérdéssel kapcsolatban elkövetett végzetes hibákra és szégyenletes atrocitásokra kár több szót vesztegetni. – A Szent István-i gondolat kultusza is pont az ellenkezője annak, amit tenni kellett volna.

Az államalkotó képességnek és kultúrfölénynek tényekben és nem szavakban kell megnyilvánulni. Ha tényleg megvan, magától jut érvényre. Az államalkotó képességnek leglényegesebb kelléke a fejlett politikai érzék, amivel azonban nemcsak a vezetőknek, hanem a közvéleménynek is rendelkeznie kell, hogy előbbieket a helyes

⁶⁴ WJH, Wettstein Hollósinak, 1944. november 4.

úton követni tudja, ne pedig kerékkötőjük legyen. Nálunk sajnos úgy a vezetők, mint a publikum is felette nagy hiányát mutatták a helyes ítélőképességnek.

A politika nem vágyálmok kultusza, hanem a tények és erőviszonyok reális megítélése, az ebből folyó következmények felismerése és ezeknek megfelelő cselekvés. – Ezzel szemben a magyar politikai gondolatvilág szerencsétlen keveréke a naiv szentimentalizmusnak, hiúságnak, hatalomváagnak, önzésnek, lelkesedésnek és csüggedésnek. Sokkal jobban tudunk lelkesedni, mint mérlegelni, búsulni a haza sorsán, sőt érte meg is halni, mint neki élni és érette dolgozni. – Legvégzetesebb hibánk a hiúság, melyet sehogyan sem tudunk feláldozni, de aminek azután annál többet. Individualisták vagyunk, de ez a hibánk kollektív.

Annak felismeréséhez, hogy az utódállamok népei a magyar hegemoniát nemcsak hogy nem kívánják vissza, hanem minden erre vonatkozó törekvéssel a leghatározottabban szembeszállnak, – nem kellett különösebb politikai éleslátás. Az is már régen nyilvánvaló volt, hogy egyedül nem vagyunk és nem is leszünk elég erősek ahhoz, hogy visszaszerezzük az ország területi integritását és ismét biztosítsuk a Kárpátok-medencéjében a magyarság vezető szerepét, amit a Szent István-i gondolat lényegében jelent. – Mivel ehhez máshol hiába kerestünk támogatást, a német politika medrébe sodródtunk, ami végzetessé vált számunkra. Sztálingrád óta, enyhén szólva, politikai rövidlátás volt a németek totális győzelmében tovább bízni, de egyúttal abban is, hogy az angolszász hatalmak fognak bennünket a minket fenyegető legnagyobb veszélytől, az oroszától megmenteni. [...]

Miattunk nem fog Churchill az oroszokkal összeveszni, és ha valamely más okból az angol–orosz ellentétek szakításra is vezetnének, ebből nekünk – nézetem szerint – nem lenne hasznunk, mert ez esetben Moszkva annál szívósabban ragaszkodnék délkelet-európai pozíciójához, melybe sajnos mi is beleesünk. – De még ha Hitlerrel újból ki is békülne, se utóbbi szépszerével, se az angolszászok erőszakkal, nem fogják őt ebből a pozícióból kiemelhetni.”

Wettstein János Hollósi korábbi érdeklődésére zárásként közölte, hogy „kukorica- és krumplitermésünk igen szép volt”, amit „sajátkezűleg” takarítottak be, így már benépesíthették a baromfiudvart is, majd kifejezte reményét, hogy az újságíró „lerucan” Asconába „egy kis napsütésre és politikai eszmecserére”.

Hollósi 1944. november 24-én válaszolt hosszabb, hétoldalas (7.) levélben, amely legfőképp a magyar politika hibáit igyekezett elemezni, immár Szálasi Ferenc országlásának tükrében is. Informálta Wettstein Jánost a berni magyar követségen zajló folyamatokról, ami lényegében a képviselő személyi állományának fokozatos szétszéledését, illetőleg önálló útra való lépésének folyamatát jelentette. Végül tanácsot kért arra vonatkozólag, hogy 1944 decemberében lejárató tartózkodási engedélye, és a hamarosan megszűnő, sajtóságos magyar külügyi „státusza” vonatkozásában

miképp járjon el, nehogy véletlenül Svájc elhagyására kényszerüljön. Wettstein november 27-én kelt (8.) válaszlevelében azt javasolta, hogy Hollósi hallgasson arról, hogy „eddig a magyar külügyminisztérium által volt fizetve”.

Hollósi december 6-án írott (9.) válasza legnagyobb hányadában a magyar politika múltban és jelenben vélt esélyeinek részletesebb, szubjektív taglalását adta. Bizonytalan volt még, hogy a svájci hatóságokkal nem gyúlik-e meg a baja. Bár erről további részleteket nem igen lehet megtudni, de minthogy még évekig töretlenül folytatódhattott a svájci levelezése, Hollósinak sikerült hosszabb távon stabilizálnia a helyzetét, mégpedig zürichi lakhelyén. A következőket állapította meg magáról: „Miután eddig kénytelen voltam görbe utakon járni és úgy titkolni léteimet, hogy magam sem tudom már ki vagyok, hol és mikor születtem, most is a régi alapon kérem majd a meghosszabbítást...”

Hollósi szavai szerint még egy évig tudott magának jövedelmet kialakítani, minden bizonnyal a követségi sajtókassza terhére. Amint pedig magáról írta – mindenkori helyzetére utalóan kisebb iróniát sem mellőzve –, későbbi, 1945-ös levelében: ő foglalkozását tekintve „csak [az eredetiben aláhúзва] újságíró, s hozzá még nem is újságíró” volt. Hivatalos státusza, nyilván Svájcban is, külföldi laptudósító lehetett. A levelezésben többször is utalt „a lap”-jára, amely szintén egy 1945 nyarán kelt Hollósi-level tanúsága szerint a legnagyobb valószínűséggel a *Friss Újság* volt, tehát „fedőállásként” a lap helyi tudósítója gyanánt lehetett többnyire feltüntetve (igen kétséges, hogy Hollósi vagy Holländer néven, bár meglehet Svájcban mégis ez utóbbi nevét használta). Ugyanitt említette egyébként holland újságírói álnevét is „Adriaan Brouwer”-ként, amely eredetileg egy XVII. századi flamand festő neve volt (pontos helyesírással: Adriaen, és még hozzátehető ehhez, hogy maga Hollósi először „Brauwer”-t írt, majd lentebb „Brouwer”-t).⁶⁵

1945 januárjában Wettstein János a politikai nézeteit kifejtő levelet küldött Hollósi számára, ezt az év első felében még több hasonló követte. Ezek érdekes tartalmat hordoznak, amelyet szerzőjük utóbb beépített említett *Hazám szolgálatában* című kéziratába és a később megjelent *Szemelvények emigrációs megnyilatkozásaimból* címmel megjelent kötet szövegébe is.⁶⁶ Ezekből – terjedelmi okokból – érdekes tartalmuk ellenére sem idézünk, ahogyan szerzőjük két hosszabb, 1944. őszi (4., ill. 6.) leveléből is csak az ide jobban illeszkedő részeket citáltuk. E levelek és a visszaemlékezések érdemesek lehetnek később önálló közlésre, most azonban Hollósi személye állt a középpontban.

⁶⁵ WJH, Hollósi Wettsteinnek, 1945. április 11., ill. uo. ld. Hollósi újabb levelét, 1945. június 29.

⁶⁶ WJH, Wettstein levelei Hollósihoz: 1945. január 21., 1945. március 18., 1945. április 8., 1945. június 8., 1945. június 27.

Hollósi valószínűsíthetően valamilyen magyar követségi forrásból 1945-ig javadalmazást nyert, amelyhez Bothmer Károly korábbi ügyvivő jóvoltából juthatott, azonban a Magyar Függetlenségi Front helyi működésére tekintettel ezt később beszüntették, a korábban állítólag elhangzott ígérek ellenére.⁶⁷

Hollósi számos kérdést igen világosan látott már 1944 folyamán is, és gyakran utalt a háború utolsó hónapjaiban, illetőleg 1945 folyamán korábbi működésére, tapasztalataira és megállapításaira. Ezek – bár kétségtelenül igen érdekesek – nem mentesek némi hóbortosnak látszó nagyzástól sem. Például nem zárta ki bő egy évtizeddel korábbi müncheni tevékenységét felidézve, hogy amennyiben Wettsteint már akkor ismeri, vele még akár „Hitleréket” is „irányítani lehetett volna”.⁶⁸ Iménti megállapítását tartalmazó sorai Wettstein megelőző levelének a megállapításaira reagáltak, amely szerint a vele való együttműködés mindig is nehézkes volt, mert „minden irányítással” szemben „nagyfokú ellenállást” tanúsít, aminek „túlméretezett individualizmusa” az oka.⁶⁹ Végezetül fenti közléseink és az idézetek összegzése helyett, mintegy lezárásként, egyben pedig az előadottak illusztrálásaként, álljon itt még egy idézet, Hollósi 1945. június 29-én kelt leveléből: az 1930-as évek elejének Németországra vonatkozó részlet:

„Az a megjegyzése, hogy minden együttműködés vélem soha nem lett volna lehetséges, annyiban meglepő számomra, mert eddig azt hittem, hogy azon a kereten belül, amely itt lehetséges volt, harmonikusan dolgozhattunk együtt; ha mint mondja, nem engedtem magam irányítani. Ezzel szemben az az én mai felfogásom, hogy amennyiben például Velics helyett Kegyelmes Uram lett volna Münchenben és Önt informálhattam volna úgy, amint őt informáltam, s amellet módomban volt a hatalomra jutó mozgalom lapjára⁷⁰ és egyes vezető embereire közvetlen befolyást gyakorolni, úgy pozitív irányban, hazánk érdekében rendkívül hasznos munkát végezhetünk volna. Velics negatív beállítású ember volt, aki bár nagyon okos és ügyes diplomata volt, akit rendkívül nagyra becsültem, mégis abban a nagy hibában szenvedett, hogy a bajor udvartól nem látta a fák növést. Ő volt az, aki még 1932 december végén azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy kit tartok Németország tíz legnagyobb emberének és kit helyeznék az első helyre, mert a müncheni konzulátusi kar ezt a körkérdést intézte tagjaihoz, s meg akarja hallani az én véleményemet. Midőn azt mondtam neki, hogy első helyre Hitlert tenném, mert pár héten belül ő lesz Németország kancellárja és a német hatalom birtokosa, Velics kinevetett és azt mondta: „Úgy látszik megbolondult!”

⁶⁷ Uo., Hollósi Wettsteinnek, 1945. október 30.

⁶⁸ Uo., Hollósi Wettsteinnek, 1945. június 29.

⁶⁹ Uo., Wettstein Hollósinak, 1945. június 27.

⁷⁰ Az NSDAP pártlapja, a *Völkischer Beobachter*.

„JÓ TANÁCS NÉHÁNY KÖNNYEZŐNEK.” A VESZPRÉM MEGYEI SVÁBOK KITELEPÍTÉSÉNEK ELŐKÉSZÍTÉSE A HELYI SAJTÓBAN (1945–1946)

1910-ben a történeti (az enyingi járást még birtokló, ám a balatonfüredi, a tapolcai és a sümegi járást még nem megszerző) Veszprém megye 229 776 lakosából 29 283 fő vallotta magát német anyanyelvűnek.¹ A megye két nagyobb – jogállását tekintve rendezett tanácsú – városa, az akkor még népesebb Pápa, valamint Veszprém (mindkettőben elhanyagolhatóan alacsony részarányban éltek csak németek) mellett öt járásban 182 községet találunk, amelyek mintegy negyedében többséget alkotott a németajkú lakosság. A II. világháborút követően alapvető változások álltak be a megye etnikai összetételében, minthogy azonban sem az elcsatolt, sem pedig az érkező járások² nemzetiségi összetétele ezt nem indokolta (hisz a rendezések révén érintett járásokban töredék százalékokban volt csak jelen a németiség), máshol, a világháborút követő etnikai tisztogatásban kell keresnünk e változás okát.

Az oszmán hódoltság korában épp a két birodalom határán ütközőzóna szerepbe kényszerült, s emiatt komoly demográfiai veszteségeket szenvedett megye szervezett újranevelésére a Rákóczi-szabadságharcot követően került sor. A döntően magánföldesúri akciók – a legnagyobb földesurak: az Esterházyak, Zichy, a veszprémi püspökök, valamint kisebb világi és egyházi birtokosok – révén jelentős tömegű német kolonista érkezett, ily módon már a 18. század végére 43 szín-német és 7 vegyes lakosságú telepes falu keletkezett.³ Közismert szorgalmuk folytán hamar takaros községeket és virágzó környezetet varázsoltak maguk köré, a környező falvak eltérő (döntően persze magyar, valamint némi szlovák) ajkú lakosságával pedig bármily súrlódásnak, nemzetiségi torzalkodásnak nincs nyoma. A békés szimbiózis során asszimilációjuk a 19. század végére felgyorsult: az I. világháború idejére lénye-

¹ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Budapest, Athenaeum, 1912. 76–77.

² A megye területi és egyéb igazgatási változásai kapcsán ld. FEJES Imre: *Veszprém megye közigazgatási beosztásai és tanácsi vezetői (1945–) 1950–1981*. Veszprém, VeML, 1982.

³ Vö. HUDI József: *A Veszprém megyei németek be- és kitelepítése*. In: Uő. (szerk.): *Előadások a Veszprém megyei németek történetéről (1946–1948) [Konferenciakötet]*. Veszprém, Megyei Német Önkormányzat, 1997. 56–60., 53. – Ld. még (történeti megye-monográfia híján) ILA Bálint-KOVACSICS József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona [I.]*. Budapest, Akadémiai, 1964. 54–55. [A II. kötet, az új járásokkal, 1988.]

gében kétnyelvűvé váltak. Politikailag, különösképp ideértve a nemzetiségi politizálást, passzívak voltak; nem tartoztak a népi öntudat felélesztésében élen járó – hozzájuk képest összehasonlíthatatlanul homogénebb – német településterületek közé.

Az 1924-ben életre hívott, az állam iránt lojális, alapvetően csak a kulturális jogok megóvásán örökdő német nemzetiségi szervezet (UDV) Veszprém megyében is az anyanyelvi oktatás hozzáféréseinek biztosítását tekintette legfőbb prioritásának. A kétnyelvűség fenntartását saját boldogulása okán is óhajtó német közösség azonban – leképezve az országos tendenciát – a megyében is inkább a vegyes rendszerű népiskolai oktatás mellett tartott ki. A kormány által az I. bécsi döntést követően (1938) legálisan működni engedett, majd a II. bécsi döntés után (1940) a hazai németiség kizárólagos képviselőül elfogadott Volksbund a magyarbarátnak bélyegzett elődszervezethez képest az asszimiláció radikális visszafordítására, nyílt disszimilációra törekedett. A külföldről támogatott német népiségi agitáció a 30-as évek közepén még csekély térhódításra volt képes a megyében,⁴ ám a magyarbarát népművelődési egyesület gyöngye megyei befolyását tovább csökkentette, hogy sorra hódította el helyi csoportjait a Basch-szárny,⁵ amely majd a további helyi szervezetek alapítását tiltó moratórium feloldásával – 1940 nyarán-őszén – Veszprém megyében is hozzákezdett a Volksbund-csoportok megszervezéséhez.⁶

A német nemzetiség kontra magyar hazafiság kérdésében – 1945 előtt és után is – perdöntő kritériumként értelmezett 1941. évi népszámlálás, amely az állampatrióta és a völkisch gondolat képviselőinek megdolgozási kísérleteitől színezve felfokozott hangulatban zajlott,⁷ végül nem igazolta a megyei közigazgatás által prognosztizált – a német identitás vállalását akár 80%-ot is elérhetőre tevő⁸ – várakozásokat. A németek által lakott községekből 29-ben vallotta magát a lakosok több mint 50%-a német anyanyelvűnek, és csak 10 olyan akadt, ahol a válaszadók látványos többsége

⁴ Propagandatevékenységről a megye hét települése kapcsán (Ajka, Ajkarendek, Bakonygyirót, Herend, Nagyesztergár, Olaszfalu, Porva, Tótvázsony) volt tudomás. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), K 28, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségvédelmi Osztály iratai, 216-1935-16334. [MNL, Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL, VeML), Mikrofilmtár 77. tek.] Jelentés a német nemzeti kisebbség társadalmi és kulturális viszonyairól, 1934-ben.

⁵ MNL OL, K 149, Belügyminisztérium, rezervált iratok, 1939-8-5725 (14884). [MNL, VeML, Mikrofilmtár 170. tek.] Veszprém megye főispánja 1939. október 10-i jelentése a belügyminiszterhez.

⁶ Az első helyi csoportok a megyében: Hidegkút (1940. június 12.), Tüskevár (július 6.), Bakonyjákó és Városlód (augusztus 4), Ajkarendek (szeptember 1.), Kislód, Nagy- és Kisganna (szeptember 22.). Vö. HIDEGKUTI Mihály–HUDI József: *Hidegkút története*. Veszprém, VeML, 1987. 204.

⁷ TILKOVSKY Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989*. Budapest, Kosuth, 1989. 125–130

⁸ MNL OL, K 149, 1941-5-5988. [MNL, VeML, Mikrofilmtár 170. tek.] Főispáni jelentés a VDU népszámlálással kapcsolatos tevékenységéről.

(legalább 80%-a; a csúcstartó itt Ganna 97%-kal) vallott német anyanyelvet.⁹ Az ekkor 266 865 fős népességű megyében összességében 26 519 német anyanyelvű lakost regisztráltak¹⁰ (9,9 %-ot, az 1910-es 12,7%-hoz képest). Új elemként a hazai népszámlálások történetében ezúttal az anyanyelv mellett a nemzetiségre is külön rákérdeztek, épp azért, hogy – Teleki Pál miniszterelnök kérésére – az eredendően magunkkal hozott anyanyelv regisztrálása mellett lehetőség nyíljon a választott identitás kinyilvánítására is. A később a magyar illetve a német oldalra „optálás” lakmuszpapírnaként tekintett nemzetiségi rubrikában a magyar identitás felvállalása tekintetében az (asszimilációs hajlandóságot éppúgy látványosan tükröző) országos eredményeket is felülmúló adatokat produkált Veszprém megye. A főttebb jelzett anyanyelvi bevallóknak csak alig több mint fele (14 393 fő; 54,3%) vallotta magát nemzetiségileg is németnek,¹¹ sokkal kevesebben tehát az országos (63,6%-nyi) nemzetiségi önbevallásnál. Mindez aligha sugall hazafiatlan magatartást a megye németajkú népessége tekintetében, mint ahogyan az sem, hogy a központi kezdeményezésre a baranyai–tolnai régióból elinduló Volksbund-ellenes Hűségmozgalom is képes volt tagszervezetek révén megkapaszkodni a megyében.¹²

A hazai németiség alapvetően patrióta irányultsága a nemzetiszocialista befolyás idején sem változott érdemben, így a németajkúak nagy tömegei – köztük veszprémi társaik is – úgy érezték, hogy nincs mitől tartaniuk az összeomlást követően sem. Aligha véletlen, hogy milyen kevés sváb családot tudott megmozgatni 1944 őszén Weibgen SS-ezredes áttelepítési-evakuálási különítménye: Veszprém megyéből mindössze 2602 főt voltak képesek a frontvonal közeledtével menekülésre ösztönözni (sőt olykor kényszeríteni).¹³

Annál kijózanítóbban hatottak 1944 végétől kezdődően a hazai németiséget az ország lakosságához viszonyított arányánál jóval nagyobb mértékben érintő atrocitások.¹⁴ Mindez jól látható összefüggésben állt azzal, hogy a világháborús összeomlással párhuzamosan – ahogy más államokban is történt – a nemzeti önfelmentés

⁹ KOVACSICS József: Veszprém megye településhálózata és a falvak etnikai képe. *Statistikai Szemle*, 1987/6. 573–586., 583.

¹⁰ *A Magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest, KSH, 2004. 279.

¹¹ Uo.

¹² HIDEGKUTI–HUDI, 1987. 209–212.

¹³ MNL, VeML, XXI.1.a. Veszprém vármegye főispánjának iratai. 85/1945. A községi körjegyzők jelentései az 1945. május 1-ig Németországba kivitt németekről és leventékről.

¹⁴ A témára vonatkozó kutatások legfrissebb eredményeként nemrégiben látott napvilágot – a történeti kontextus szemléletes megrajzolása és egy kitűnő kutatástörténeti áttekintés kíséretében – Tóth Ágnes monumentális és a hasonló igényű vállalkozásoknak módszertanilag is mintául szolgáló (kétnyelvű) forráskötete: *Dokumentumok a magyarországi németiség történetéhez 1944–1953*. Szerk. TÓTH Ágnes. Budapest, Argumentum, 2018.

pszichózisa kifejezetten a németiségre toltá át a felelősséget. Az új rezsim által föl-vett – Gerhard Seewann szavaival – „mintagyerek-szerep” ugyanis nemcsak a letűnt korszak vezérlő eszméivel történő végleges leszámolást, de a Németországgal való szövetség letéteményesének és egyben „Hitler szálláscsinálóinak” is tekintett hazai németiséggel való szakítást is magában foglalta.¹⁵ A szovjetek által megszállt országokban a német kisebbségek „ötödik hadoszlopként” történő megbélyegzéséhez a társadalmi és politikai átalakulás is megfelelő légkört készített elő.

Itthon a front átvonulásával a politika alakítása a Függetlenségi Frontban tömörült pártok kezébe került, közülük is kiemelkedő jelentőségre tettek szert az illegalitásból kilépő baloldali pártok. A nemzetiségi kérdés kapcsán – minket most szűkebben ez érdekel – demokratikus elveket, s az erősen németellenes hangulatban legalább valamelyest méltányos elbánást csak a kiszáradt, a szocdemek és a polgári demokraták hangoztattak, nyilván összefüggésben azzal, hogy az érintett nemzetiségi társadalom paraszti, munkás, illetve értelmiségi rétegei jórészt épp az ő politikai bázisukat gyarapították. Két másik szövetségesük közül a népi írók által fémjelzett Nemzeti Parasztpárt (hangos türelmetlenséggel párosulva) csakis a magyar etnikum védelmére, sőt „helyzetbe hozására” koncentrált, a hazai németiséghez pedig kifejezett gyűlölettel viszonyult, míg a kommunisták egyértelműen a szovjet nemzetiségpolitikai szemlélet talajára helyezkedtek, s adaptálták azt a gyakorlatot, hogy a Szovjetunióban egyes népcsoportok egészével szemben támasztottak kollektív felelősséget, így azok – bűnössé nyilvánítva – védtelenek voltak az atrocitásokkal szemben.¹⁶ E diszkriminatív nemzetiségpolitika, s kimondottan a németiség kálváriája (elhurcolása, elűzése, kitelepítése) mégsem írható csakis a kommunista presszió számlájára. A megszülető új államberendezkedés számos egyéb körülménytől szorongatva terelődött e káros mederbe.

Itt van mindjárt a földkérdés: a programba vett földreform a jogos földigénylők hatalmas tömegeinek kielégítésére kevésnek bizonyult. Kapóra jött tehát a földalap szélesítésére e gyalázatos, de remek lehetőség: a német földek elkobzása. 1945 tavaszán a földosztásról szóló kormányrendeletben az szerepel, hogy „teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes

¹⁵ Vö. SEEWANN, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Uő.: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest, Osiris–MTA KM–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000. 107–128., 118.

¹⁶ TILKOVSKY Loránt: A kitelepítés és következményei. In: Uő.: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs, JPTE TK, 1997. 157–162., 157.

bűnösök földbirtokait”¹⁷. Égető volt továbbá a belső telepítési problémák megjelenése is: az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény értelmében ismét a szomszéd államokhoz kerültek az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszacsatolt területek. Emiatt magyar menekültek tömege zúdult át a határon, s ott voltak még az 1941-ben Bácskában letelepített, ám most Tito elől elmenekült bukovinai csángók is (kb. 15 ezren): 1945 tavaszán nekik is helyet kellett szorítani.¹⁸ Külpolitikailag még égetőbb problémát jelentettek Beneš¹⁹ közismert dekrétumai, melyek konkrét intézkedéseket foganatosítottak az 1945. április 5-én meghirdetett kassai programmal összefüggésben a szlovákiai magyarság jogfosztására és elűzésére. Az ottani németekhez hasonló kitelepítésüket meggátolta ugyan a potsdami határozat,²⁰ megvédésükre azonban – 1946 februárjában – el kellett fogadni a kizsartolt lakosságcseré egyezményt (újabb 100 ezer magyar befogadása).²¹ S végül a külső kényszerek mellett ott állt a belső igény is: a tudatosan gerjesztett közhangulat, a sajtókampány²² az „új magyar honfoglalás” jelszavával, vagy épp a parasztpárti Kovács Imre „egy batyuval jöttek, egy batyuval menjenek” nyilatkozatával.²³

¹⁷ 600/1945. M. E. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945/10. sz., március 18. – A rendeletet nem egy magyar szakmunka – olykor még a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban is – a „németiség iránti differenciált megítélés példájaként” idézi, mondván, „a földbirtokrendelet a hazaáruló, a fasiszta németeket ítélte el, s nem a németeket általában. A földreformrendelet nem a magyarországi németek ellen irányult, s nem az volt a célja, hogy ezzel végleg megoldódjék Magyarországon a német nemzetiségi kérdés [...]” Vö. FEHÉR István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, Akadémiai, 1988. 21. – A földreform végrehajtása révén előállt konfliktusok kapcsán ld. MARCHUT Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs, MTA TK–MTT–Budaörsi Passió Egyesület, 2014. 148–167.

¹⁸ BODOR György: Székely honfoglalás 1945-ben. *Forrás*, 1975/3. 70–83. és 1975/4. 59–68. – FÜZES Miklós: Völgységi forgószél. Népeségviszonyok változásai a régióban. In: SZITA László (szerk.): *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történeti konferencián*. Bonyhád, MTA PAB–Völgység Múzeum, 1991. 33–45. – SEEWANN, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Bd. I–II*. Marburg, Herder-Institut, 2012. II. 346.

¹⁹ GULYÁS László: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008.

²⁰ A nagyhatalmak potsdami konferenciája csak a németek egyoldalú kitelepítéséhez járult hozzá, a magyarokét azonban elutasította, s az ügyet kétoldalú tárgyalásokra utalta.

²¹ VADKERTY Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcseré*. Pozsony, Kalligram, 1999. – TÖTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcseré összefüggései*. Kecskemét, BKML, 1993.

²² ZIELBAUER György: *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948*. Budapest, Országos Német Önkormányzat, 1996.

²³ Kovács Imre a Szabad Szó 1945. április 10-i számában a következőképp fogalmazott: „Magyarország végre elérkezett oda, hogy tisztázza viszonyát Németországgal és a svábsággal. A svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval is menjen. A svábok önmagukat szakították ki az ország tes-

Az ún. „németkérdés” kapcsán 1945 tavaszán pártközi értekezleteken egyeztettek.²⁴ Egyetértés volt abban, hogy a fönti kényszerek folytán valamilyen mértékű kitelepítés szükséges, ám a kitelepítést a kollektív felelősség alapján lebonyolítani nem szabad. Nem szabad, mert Csehszlovákia is ugyanezt az elvet kívánja alkalmazni, ami ellen ily módon nem tiltakozhatnánk. Teljes körű kitelepítés helyett csak a „fasiszta németeket” kell elüldözni. Ennek levezénylésére és az ún. „nemzethűségi igazoló eljárások” lefolytatására (vagyis a világháború alatti magatartás egyénekenkénti elbírálására) hozták létre 1945 májusában a Népgondozó Hivatalt.²⁵ Ezt követően a kormány két jegyzékben (1945. május 26. és július 5.) a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz (SZEB) fordult, melyekben a kitelepítés engedélyezését kérelmezte. (De totális helyett még mindig csak részlegest.)

A kitelepítési rendeletet – melyet, mintegy első fázisaként a magyarországi németek kollektív büntetésének, megelőzte még a szovjet hadsereg általi kényszermunkára hurcolás, Füzes Miklós szavaival a „modern rabszolgaság”²⁶ – végül 1945. december 22-én hozta meg a kormány.²⁷ Ennek a hazai németiség egészét érintő következményeiről, lefolyásáról, tehát a kérdés „nagybani” kontextusáról nem e tanulmány hivatott összefoglalót adni.²⁸ A szűkebb szegmens, vagyis a Veszprém megyei események megrajzolását célzó szisztematikus kutatás is csak most – e munka készítői egyikének kutatótanári projektje kapcsán – vette kezdetét. Ennek egyik állomásként készül a megye területén 1945–1948 között megjelent hírlapok teljességre

téből, minden tettükkel azt bizonyították, hogy együtt éreznek a hitleri Németországgal. Most osztozzanak Németország sorsában!”

²⁴ TÓTH Ágnes: A kollektív bűnösség elve és a német kisebbség. *Kisebbségkutatás*, 2002/3. 701–710.

²⁵ Hogy ki tekintendő fasiszta németnek, arról az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. július 1-jén kiadott, a Népgondozó Hivatal hatáskörének kiterjesztéséről és a hazai németek múltbeli politikai magatartásának felülvizsgálatáról intézkedő 3820/1945. M. E. sz. rendelet nyújtott eligazítást. Vö. ZINNER Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004. 48–50.

²⁶ FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában 1945–1949*. Budapest, Formatív, 1990.

²⁷ 12.330/1945. M. E. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945/211. sz., december 29.

²⁸ A témában – amint ezt a hazai németiségnek szentelt legutóbbi tanácskozáson (A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Helyi közösségek és nemzetiségpolitika. Az MTA TK Kisebbségkutató Intézet és a PTE BTK Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanaszék közös konferenciája. Budapest, MTA HTK, 2018. október 16.) Tóth Ágnes sokadszor is nyomatékosította – a makroszint feldolgozásáról a mikroszint irányába volna szükséges elmozdulni. Ld. még TÓTH Ágnes: *Mi hítja még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehérfoltok, módszertani hiányok*. In: GRÓSZ András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön 1944–1948*. Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010. 17–30.

törekvő áttekintése alapján²⁹ az a sajtószemelvény, mely – dokumentumként megjelentetve és a már idézett országos léptékű sajtógyűjtemény³⁰ Veszprém megyei paraleljeként – önálló forráscsoportot képezhet a kitelepítés, illetve a svábkérdés helyi véleményformáló körök általi megítélése és propagandisztikus tálalása tekintetében. Korlátozott terjedelmi lehetőségeink okán a kitelepítés megyei vonatkozásainak a teljes intervallumra kiterjedő sajtóképe helyett itt csupán az első transzport megindulásáig tartó, voltaképp tehát a közhangulat előkészítésének és az együttérzés helyett a részvétlenség kialakításának fázisát kívánjuk illusztrálni.

A világháború befejeződésével – Magyarország szempontjából az öt megszállás alatt tartó hatalom pusztta cseréjével – kezdetét vette az új viszonyokhoz való alkalmazkodás, a konszolidáció előkészítése, s ennek részeként a felelősök felkutatása. A hazai németiség hamar a bűnbak szerepkörébe kényszerült, s erről Veszprém megyében lakó része már a nyár legelején értesült az új éra elsőként létrejött megyei lapjából, a – kezdetben a Függetlenségi Frontban tömörült pártok közös orgánuma-ként jelentkező – *Veszprémi Népiújság*ból.³¹ A lap június 9-én arról számolt be, hogy „[...] a belügyminiszter rendeletet intézett a hatóságokhoz, hogy sürgősen állítsák össze a területükön levő német állampolgárok névjegyzékét és gondoskodjanak azok internálásáról. A vármegye területén az összeírást már megkezdték és az őrizetbevételekre rövidesen sor kerül.” Ám hogy nem csupán a külső, hanem a belső német ellenséggel való leszámolás sem késlekedhet, az iránt kétséget sem hagy a cikk: „Ezzel az intézkedéssel csak részben nyer elégtételt a vérig sértett magyar nemzet. Hátra van még és elkerülhetetlen a hazai svábsággal szemben való intézkedés, ama németnyelvű magyar állampolgárok ellen, akik az elmúlt bűnös korszakban oly sokat vétkeztek Magyarország ellen és hozzájárultak a nemzet katasztrófájához. Velük szemben is érvényesülni fog a magyar demokrácia megtorló ereje.”³²

²⁹ A Veszprém megyei sajtó vonatkozásában kitűnő bibliográfia áll rendelkezésünkre: NAGY László: *A Veszprém megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1820–1956*. Veszprém, Veszprém Megyei Könyvtár, 1957.

³⁰ ZIELBAUER, 1996.

³¹ A lap első száma 1945. május 12-én jött ki, fejlécén a „Demokratikus politikai hetilap” megjelölést találjuk, s egy négytagú – többpárti – szerkesztőbizottság irányítja. Hamarosan azonban – mint-hogy már az év decemberében a szociáldemokraták, 1946 tavaszán pedig a kisgazdák is saját orgánumokkal jelentkeznek, a polgári demokraták pedig kiszorulnak – a kommunisták és a parasztpártiak szövetségévé alakul a lap, amely majd (1948-ig kitekintve) Illés László, azután Vég László, végül Csaba Imre irányítása alatt egyre agresszívabb hangnemet üt meg. 1946 októberétől nyíltan „A Magyar Kommunista Párt hetilapja” alcím kerül rá.

³² Internálják a Magyarországon élő német állampolgárokat. *Veszprémi Népiújság*, 1945. június 9. 1. – A megtorló (1945 júniusától pedig immár preventív) internálások kapcsán ld. TÓTH Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és*

E burkolatlanul kinyilvánított fenyegetést a földosztással kapcsolatos országos és helyi események – a sváb kézen lévő földek konkrét megnevezése révén is – egyértelműsítették. A lap egy 1945. júniusi cikke szerint „a földosztás véglegesítésének előfeltétele, hogy a megyei Földbirtokrendező Tanács szervezete megalakuljon”. Miután tájékoztatást kapunk a vonatkozó rendeleteknek megfelelően felállított megyei szerv személyi összetételéről, az is kiderül, hogy „a vármegyei földhivatal az elmúlt vasárnap közös megbeszélésre hívta össze Veszprémbe a megye területén működő földigénylő bizottságokat”, melyen a „földművelésügyi” „miniszteri kiküldött ismertette a 600-1945. M.E. számú rendelet III. számú végrehajtási utasítását, a volksbundistákra, nyilasokra és más népellenes bűnösökre vonatkozólag [...]”³³

A Veszprém megyei sajtóban 1945 őszén vette kezdetét – ekkorra túl vagyunk már a kormány által a SZEB-nek továbbított, s a kitelepítés engedélyezését kérő két jegyzéken, valamint a nagyhatalmak potsdami értekezletének a német népet kollektíve bűnössé nyilvánító határozatán – a nyílt uszítás a sváb lakossággal és az őt nem a kiérdemelt elmarasztalásban, hanem akár még védelemben is részesítő elemekkel szemben. Az akció–reakció mechanizmus egész láncolatát indította be az a rövidke – nyilvánvaló szándékokat szolgáló – cikk, mely a *Népújság*ban október elején látott napvilágot. Címzettje, „Dr. Fenyvesi képviselő úr!”³⁴ (amiből azt is rögtön leszűrhetjük, hogy az ekkorra már alapvetően kommunista érdekeket képviselő lap a svábkérdést belehelyezi az év novemberében esedékes parlamenti választások pártpolitikai kontextusába), aki állítólag minősíthetetlen hangnemben nyilvánította ki svábarát, és ami ezzel egyenértékű, magyarellenes beállítottságát. „A képviselő úr, aki Veszprém vármegyét képviseli az ideiglenes Nemzetgyűlésben, nem régen az egyik zirci járásbeli sváb községben »csavargó magyarokról« beszélt, akik most el akarják venni »a becsületes svábok« földjeit.”³⁵

Túl azon, hogy – számos ésszerű okból – valószínűtlennek tartjuk és pusztán a kommunista propaganda egyik fogásának tekintjük azt a feltételezést, hogy egy politikai az akkori helyzetben ennyire „elefánt a porcelánboltban” magatartást tanúsított

erőszak a huszadik századi Magyarországon. Szerk. SZEDERJESI Cecília. Salgótarján–Budapest, NMLt–1956-os Intézet, 2008. 37–52.

³³ Megalakult a vármegyei Földbirtokrendező Tanács. *Veszprémi Népújság*, 1945. június 23. 1.

³⁴ Valójában Fenyvessy László (1893–1963) a kisgazdapárti képviselő neve. Vö. VIDA István (szerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944–1945*. Budapest, Magyar Országgyűlés, 1994. 134.

³⁵ Dr. Fenyvesi képviselő úr! *Veszprémi Népújság*, 1945. október 6. 4. A cikk a továbbiakban szembeáll e galád kijelentéssel: „Megmondhatjuk neki és pedig bátran az egész magyar nép nevében, hogy mi a magyar nép vezérének, Rákosi Mátyásnak szavaival azonosítjuk magunkat: »Magyar talajból sarjadzó, magyar népi demokráciát akarunk!« Ezért fogunk küzdeni és ezért fogunk az Ő zászlaja alá sorakozni.”

volna, azt konstatálhatjuk, hogy a híradás – valós volt, vagy nem – hatalmas hullámokat vetett, és a válasz-cikkekből a kiömlő gyűlölet oly megnyilvánulásai kerültek felszínre, amik az eddig csöndes passzivitásba húzódó megyei sváb lakosságot rémüléssel tölthették el. A *Népújság* parasztpárti cikkírója³⁶ már a következő heti számban indulatos sorokban reagált: „Hallom a zirci járásban terjengő szóbeszédből s olvasom a Veszprémi Népújságban, hogy a Kisgazdapárt egyik képviselője ilyenformán tiltakozott egy bakonyi sváb faluban mondott beszédében: »Hogy jönnek ahhoz a csavargó magyarok, hogy dolgos svábok helyére telepítsék őket?« [...] Megkérdem a fajtájuk és nemzetük becsületét féltő magyaroktól: van-e valaki, akinek nem szökik arcába a vér ilyen nyilvánvaló szándékos nemzeti sértés hallatán? Van-e látó és gondolkodó magyar, aki e mondat mögött megbúvó irtózatosságot történelmi és nemzeti verem veszélyeit nem látja?»³⁷

A szerző a következőkben a helyes irányba fordítja az esetleg naiv vagy túlzottan engedékeny olvasó látásmódját, felvonultatva a szokásos németellenes toposzok jó részét, s mintegy megelőlegezve az új érában aktuálisan kialakításra kerülő friss történetfelfogást, benne az elmaradhatatlan önváddal, bűnös/csatlós-nép elemmel, kuruckodással. „Ennek a gyalázatos mondatnak sok arcpirító másával butították és vezették tragédiába nemzetünket és népünket. Ilyen mondatok sima elejtésével írták azt valaha, hogy »a lázadásra és forradalomra hajlamos magyar vért a némettel kell szelídíteni örökös ura és királya hűségére.« Meg is szelídítették úgy, hogy már Szálasit is szelíden fogadta ez a nép. [...] Ilyen mondatok mézesmadzagjával vezették bele népünket két irtózatossá világháborúba s most mindennek végén, minden nemzeti szerencsétlenség napnál világosabb tanulságainál újra kezdődik az évezredek népbu-títás és a valódi magyarság öntudatának kiadása. A jelekből tisztán látható: itt kezdik szép csendben kialakítani a régi világot. A régi uralkodó világot, amelyiket felesen [értsd: bőven] terhel minden magyar baj oka. Itt újra kezdik hangoztatni a szemérmetlen régi szólamokat, oltják már a kisebbségi érzést belé népünkbe s ismét magasztalják a németiséget. Még fel sem építették felrobbantott hídjainkat s már újra halljuk a Habsburg-szólamokat.»³⁸

E veszélyt el kell kerülni, s ehhez meg kell nevezni a bajok igazi okát, a nemzet testébe bejutott mérget: „Hát ha kíváncsi valaki arra, hogy kik ebben az országban a csavargók, majd megmondjuk. Csavargók az idegen jött-mentek, akik nemzetközi szerencselovagokként lézengtek³⁹ ide [...]. Csavargók a kétszáz éve betelepült sváb

³⁶ Páldy Róbert, a Nemzeti Parasztpárt megyei titkára, később a Veszprém Megyei Könyvtár igazgatója.

³⁷ Ki a csavargó? *Veszprémi Népújság*, 1945. október 13. 2.

³⁸ Uo.

³⁹ Szembeötlő utalás az Gertrudis királyné öccsére, a lézengő Ritterre, a Bánk bánból.

földönfutók, akik éhezés elől jöttek hazájukból s egy idegen és kizsákmányoló érdek minden jóval ellátta őket a magyar nép rovására, az őslakók rovására. Megkaptak földet, házat, jogot, még macskát is a lakásba, s a színmagyar rétegek uradalmi cselédek, kihasznált páriák maradtak mellettük saját hazájukban. Ezek a csavargók a magyar földön, nem pedig azok, akik itt emberfeletti küzdelemben, ezeréves kisebbségi sorban teremtettek magyar művelődést, szépséget, kenyeret, országot.”⁴⁰

A sváb tematikát az idézett lapszám nem zárta még le a főnti uszító cikkel, egy kisebb szúrást elhelyezett még a megye németajkú lakossága felé. A megyeszékhely mindennapi gondjait feltáró száguldó riporter ugyanis a tejesosztály előtt kanyargó sorok kapcsán is rögvest megtalálta a felelőst. A helyszíni tudósítás megállapítja, hogy „a falusi gazdák beszolgáltatási kötelezettségüknek még részben sem tesznek eleget”. Egyértelművé vált, „[...]” hogy a módosabb gazdák füttyülnek a demokrácia halkszavú kéréseire, hogy a szegény csecsemőkről és betegekről gondoskodjanak. Ezek a gazdák csak az erélyes »Jurcsek-terveknek«⁴¹ tudtak engedelmessé válni. Fel-tűnő azonban az, hogy a sváb-lakta községek egyáltalán semmit sem akarnak beszál-lítani. Így áll elő az a helyzet, hogy [...] a szerencsétlen veszprémi asszonyok [...] hiábavaló ácsorgás után egy szikra tej nélkül viszik haza a szipogó, éhező csecse-mőket.”⁴²

Decemberben a *Népújság* ismét elővette a svábok eltávolításának kérdését. Az ál-név használata ellenére⁴³ megint Páldy parasztpárti megyei titkár gondolatai kapnak teret. „Olvasom a Szabad Szóban, hogy az első szövetkezeti telep mintafalut Veszprém megyében Dégen⁴⁴ építik fel, a nyilas Festetich [sic!] gróf volt birtokán [...]. Örömmel üdvözljük ezt a megyénkben induló szervezett telepítést, mert van itt jóvátennivaló ezen a téren elég. Ha visszagondolunk a múltba, eszünkbe juthat: volt bizony telepítés ennek a vármegyének [a] területén szervezett is, céltudatos is, eredményes is, csak éppen a magyarságnak nem volt haszna benne: akkor adták idegenek kezére [a] Dunántúl egy részét.” A 18. század germanizáló törekvése sikerrel járt, „[...] meg kell nézni Veszprém megye ötven-hatvan sváb falujának képét: mind rendezett, telepes falvak. A Németországból [az] éhezés elől ide kódorgó svábok jó föl-

⁴⁰ Uo. A cikk záró gondolata („Magyar nép, magyar parasztság, jól vigyázz, kire adod szavazatod”) ismét csak pártpolitikai színezetet kap, a „kompromittálódott” kisgazdapárttól kíván óva inteni a közelgő választásokon.

⁴¹ A mezőgazdasági termények beszolgáltatási rendszere a II. világháború idején, melynek kidolgozója Jurcsek Béla, 1942–44 között közellátási államtitkár, majd a német megszállás utáni kormányokban (a nyilasban is) közellátásügyi miniszter.

⁴² Harc a napi fél liter tejért. *Veszprémi Népújság*, 1945. október 13. 4.

⁴³ Az Imecs Balázs szerzői név Páldyhoz köthető (édesanyja vezetékeve után).

⁴⁴ Az enyingi járás ekkor még Veszprém megyéhez tartozott.

deket, tervszerűen épített falvakat [...] kaptak⁴⁵ a magyarok földjén, míg a mi fajtánk lehetett cseléd, vagy lehetett földönfutó. Mondom, volt itt telepítés az idegenek, az ellenségeink javára s meg is lehet nézni [ennek] következtében [a] Dunántúl néprajzi térképét: sűrű a germán foltoktól, hogy Hitlerék dicsősége idején már rajzolgatták is a német határt előbb a Balatonig, később a Dunáig. Magyar íróknak, Illyés Gyuláéknak, Kovács Imrééknak kellett megkiáltani a veszélyt, hogy »Dunántúl Erdély sorsán!« Bizony, úgy is jártunk volna s a német győzelem esetén a magyarság Erdély elvesztése, Dunántúl lekapcsolása után beszorult volna a Tisza völgyébe.» A szerző a következőkben már-már anakronisztikus módon a két világháború közti időszak népiségi retorikáját hozza vissza, amikor bizonygatni kezdi (amúgy tévesen) állítását, miszerint az „egész Dunántúl ősi, honfoglalás kori magyar település. A terjeszkedő germánság csak kétszáz éve tolakodott be ide. Minden szenvedésünk mellett is a sors azt a történelmi lehetőséget adta meg nekünk napjainkban, hogy még ez egyszer magyarrá tehetjük Dunántúlt.” [Kiemelés az eredetiben.]⁴⁶

A cikk, melynek címe is erős áthallást mutat az Illyés közismert cikke⁴⁷ nyomán a '30-as években kibontakozó hisztérikus viták némely silány pamfletjére,⁴⁸ egy újabb közismert toposzt is bevet, vagyis a tervezett kitelepítésért viselendő felelősség áthárítását, amennyiben a döntést végeredményben a szövetséges nagyhatalmak hozták meg, magyar részről inkább csak az a feladat – ezt viszont következetesen napiranden kell tartani –, hogy az maradéktalanul végre legyen hajtva. „A Szövetséges Ellenőrző Bizottság berlini ülésén nemrég határozta meg a magyarországi németek kitelepítési helyét. A világ győztes hatalmai tehát komolyan veszik a magyarországi svábság kitelepítését. Azt kell azonban tapasztalnunk, hogy ezt a kitelepítést, más szóval [a] Dunántúl magyarrá tételeit mi magunk nem vesszük komolyan. Nem látunk elég erélyt s elég célratorést, elég gyorsaságot ebben a nemzetünk történelmi sorsát mélyen érintő kérdésben.”⁴⁹ Végül a parasztpárti cikkíró, ha nem is ez lehetett a szándéka, számot ad a saját pártját a sváb ügyben vezérlő motivációról, akaratlanul is nyilvánvalóvá téve, hogy ők semmilyen társadalmi bázist nem veszítenek a sváb

⁴⁵ Épp e vád ellen, a nincstelenül érkező és az itt készen kapott javakba beleülő telepések toposza ellen született a két világháború között megannyi „néptudományi” értekezés hazai német oldalról. A „Német telepések kapták a legjobb földeket?” és a „Jött-ment koldusok voltak a német telepések?” tematika visszautasításából különösen Weidlein János vette ki részét. Mindezt jól dokumentálja az általa már a kitelepítéseket követően összeállított (magyarul csak halála után kiadott) dokumentumkötet: WEIDLEIN, Johann: *A magyarországi németység küzdelme fennmaradásáért. Dokumentáció: 1930–1950.* H.n., Suevia Pannonica, 1996., különösen 273–276.

⁴⁶ Magyar lesz-e a Dunántúl? *Veszprémi Népiújság*, 1945. december 16. 4.

⁴⁷ ILLYÉS Gyula: Pusztulás (Utirajz). *Nyugat*, 1933/17–18. 189–205.

⁴⁸ DÉNES István: *Mentsük meg a Dunántúlt!* Budapest, Fráter, 1936.

⁴⁹ Magyar lesz-e a Dunántúl? *Veszprémi Népiújság*, 1945. december 16. 4.

falvak népével, nincs tehát mit óvatoskodniuk: „A svábság kitelepítését idehaza a Nemzeti Parasztpárt kezdeményezte. Végig kitartott álláspontja mellett, akkor is, mikor egymás után szűntek meg a sváb községekben kialakult szervezetei. Ilyen fontos történelmi kérdést nem lehet választási agitáció szintjére süllyeszteni. A magyarság életében a dunántúli svábság kitelepítésének kérdése, *Dunántúl magyarrá tétele közvetlen a földreform után következő legfontosabb feladat.*” [Kiemelés az eredetiben.]⁵⁰

Időközben – 1945. december végén – a szociáldemokraták is saját megyei orgánumat indítottak. Fontosnak érezték, hogy már legelső lapszámukban beszálljanak a svábellenes hangulat szításába, mégpedig egy fölöttébb gunyoros hangnemű írással. „»Ó, azok a szegény volksbundisták! Hát miért kell azokat zaklatni? A helyett, hogy hagynák őket békésen dolgozni!« Így sóhajtoznak ájtatos szemforogatással városunk reakciói, miközben arra gondolnak, hogy a Stefi sógor, meg a Hans koma talán nem kerülnek bele a csávába, – lám-lám, az idő szépecskén telik-múlik és abból a fránya kitelepítésből még mindig nincs semmi. Remélhetőleg nem is lesz. – Így morfondíroznak a volksbundisták védői – akik sajnos szép számmal vannak – és nem gondolnak arra, hogy a fenti szegény zaklatott hazánkfiainak ősei, amikor Németországból szinte egy batyuval a hátukon magyar földre érkeztek, mi mindent kaptak itt.” A juttatott javaknak – a laptársban megjelent korábbi cikkhez képest még fel is srófoltt – felsorolását követően nem is leplezett felháborodással vonja meg azt a konklúziót, hogy voltaképp „[...] a sváb telepések szinte ingyen jutottak hozzá szép vagyonukhoz, gazdag földjeikhez. Ez volt Magyarország nemzeti ajándéka az ő számukra! S mi volt az ő köszönetük érte? – A Volksbund! A Volksbund, amely el akarta szakítani a szép és gazdag Dunántúli Magyarországtól. A Volksbund, amely szét akarta osztani a magyarok és a magyarsághoz hű svábok birtokait saját tagjai és a Németországból érkező »új földesurak« között. A Volksbund, amely ki akart benűnket magyarokat szórni az ősi Pannóniából!”⁵¹

A hálátlan vendég további sorsát illető közös gondolkodást a cikket záró vitriolos mondatok tán még a kiutasítás nyílt követelésénél is jobban a kívánt cél irányába fordították: „Valóban: ártatlanok azok a szegény volksbundisták! Nem akartak ők semmi rosszat! Hogy megszegették az állampolgári hűséget? Hiszen megfizették az adót! Hogy azt kiáltották magasra lendített kézzel: »Ein Volk, ein Reich, ein Führer!« S hogy: »Heil Hitlerrel!« köszöntek? Ez csak nem bűn? Hogy közben az ő istenített Hitlerük és azok németbarát csatlósai vérbe, gyászba és romba döntötték az országot? Ártatlanok ők, mint a ma született bárány! [...] Nem, nem szabad őket

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Azok a szegény volksbundisták! *Veszprémi Népszava*, 1945. december 30. 2–3.

bántani! Maradjanak csak itt továbbra is, dolgozzanak földjeiken és az ország romlásán, neveljék gyermekeiket ezután is jó germán szellemben, lepjék el a jövőben is a tisztviselői, ügyvédi, orvosi, mérnöki stb. állásokat, hogy sikerrel vezethessék ezt a nemzetet immár az ő fiaik új, végzetes katasztrófák felé.”⁵²

A végül 1945. december 29-én megjelent kitelepítési rendeletről a *Népújság* már az újesztendőben, január 6-án számol be. A körülmények ismeretében aligha okoz meglepetést, hogy pontatlanul. A kitelepítésről a felelősséget természetesen másokra hárítja, de még csak nem is a magyarországi megszálló erőkre (SZEB), hanem a németországi megszálló hatalom szervére (NSZET), mindezt úgy, hogy valójában az nem is a hazai németek kitoloncolását határozta el, hanem csupán befogadó képességének határaitól, a Magyarországról kivihető németek maximális számáról tájékoztatta a SZEB-et. A lap hasábjain mindez nem így hangzik: „A Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-án határozatot hozott a magyarországi svábok kitelepítéséről. Ennek értelmében a Hivatalos Lap kormányrendeletet közöl. A rendelet szerint kitelepítenek minden olyan magyar állampolgárt, aki német nemzetiségűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét visszanevetesítette, továbbá azt, aki valamely német fegyveres alakulatnak tagja volt.” A döntésnek esetleg ellenszegülőket a lap figyelmezteti: „A német lakosság áttelepítés[é]ről szóló rendelkezések megszegésével kapcsolatos bűncselekményeket szigorúan fogják megtorolni.”⁵³

A kérdés jogilag immár rendeződni látszott, a kitelepítés megszervezését és a gyakorlati teendők gyors lebonyolítását mindazonáltal meg kellett még olajozni néhány, az eltávolítás szükségességét még a kételkedők számára is egyértelműen bizonyító híradással. S ezt a hangulatot nem csupán az országos kitelepítés nyitányáig, vagyis a budaörsi svábok első transzportjáig (1946. január 19.), de legalább annyira az első Veszprém megyei vonatszerelvény – áprilisi – kigördüléséig fenn is kellett tartani. E hangulatkeltő cikkek sorába nemcsak a megyeszékhely ekkorra már kommunista szócsövévé vált lapja, a *Veszprémi Népújság* és a szociáldemokrata orgánium, a *Veszprémi Népszava* (átmeneti ideig *Veszprémi Hírek* cím alatt), hanem 1946 márciusától immár a meginduló megyei kigazda orgánium, a *Veszprémi Kis Újság* is beszállt.

A *Népújság* már január 6-án – a várpalotai orosz parancsnokságnak címzett – panaszlevelet közöl, az írást „nagyszékelyi telepések”-nek tulajdonítva (hitelessége, különösen a tartalmát látva, igen valószínűtlen): „»Életveszélyes itt a helyzet« írják. Sváb, volksbund itt mindenki. A falakra ezeket írják: »Fasiszták ébredjetek«. »Halál a kommunistákra« stb. A gyönki politikai osztály ke[s]ztyűs kézzel bánik velük, reggel összeszedik őket, de este már mind otthon vannak. A rendőrség megbízhatatlan,

⁵² Uo.

⁵³ Kormányrendelet a svábok kitelepítéséről. *Veszprémi Népújság*, 1946. január 6. 4.

az egész község vezetősége a svábok és volksbundisták közül való.”⁵⁴ Ugyanez a lap egy héttel később – egy olvasói levélre hivatkozva – arról számol be, hogy „Márkó a svábok eldorádója maradt továbbra is. Mintha mi sem történt volna a múlt év áprilisában, még most is az SS-brigantik az urak itt, s ha jön az este, egyenruhában, fegyveresen járnak az utcát. Persze a kijelentések nem lehetnek mások, mint: Ha kitelepítik őket, lakásukba »egy piszkos magyar család« sem teszi be a lábát, mert előbb felrobbantják. [...] Így igyekeznek beilleszkedni a demokráciába? A rendőrség és a közigazgatás figyelmébe ajánljuk a »hazafias« svábokat.”⁵⁵

Okkal gyaníthatjuk, hogy a földhöz juttatással kapcsolatos – időközben megindult – országos (tehát belső) telepítő mozgalom Veszprém megyében elhelyezett újtelepes gazdái lehettek e panaszlevelek megfogalmazói (már ha nem a szerkesztőségek túlbuzgó tettekeszsége állt mögöttük). A régi (még nem elvitt) és az új (rájuk telepített) gazdáknak a kényszerű együttélésekből fakadó törvényszerű konfliktusai természetesen nem egyszer vezettek az érintett falvakon belüli komoly viszályokhoz. Némelyiket ezek közül a sajtó is gyorsan világgá röpítette. A megyei szocdem pártlap tavasszal tudósított egy ilyenről *Svábzendülés Nagytevelen* címmel: „Az 1941-es népszámlálás alkalmával Nagytevel sváb lakossága túlnyomó részben a fasiszta Németországhoz tartozónak vallotta magát. A háború alatt bőven adtak katonákat az SS-nek, virágzott a községben a Volksbund szervezet és »Heil Hitler«-rel köszöntöttek egymást az utcákon. Átnevelhetetlenségükről az utolsó évben számtalanszor tanúbizonyságot tettek. Most, amikor a magyar kormány lehetővé teszi számukra, hogy az annyira áhított német földön élhessenek, érthetetlenül ragaszkodni kezdenek a magyar földhöz.” Az az eufemizmus, amivel nyers elüldözésüket a lap visszaadja, fölöttébb bántó. Ám ahogyan a javaikból kiforgatott öslakosoknak olykor a tettelegességig fajuló ellenállását a lap interpretálja, az már a puszta részvétlenségen jócskán túlmutató ellenszenvről árulkodik: „Céljaik elérésében most is az SS nevelés irányítja őket; a fékevesztett erőszak, a brutalitás alkotják eszközeiket. [...] A sváb lakosság ismét bebizonyította, hogy örök kerékkötője kíván lenni az ország rendjének és közbiztonságának; megérett arra, hogy odakerüljön, ahová tartozónak az 1941-es népszámlálás alkalmával vallotta magát: Németország területére.”⁵⁶

A kisgazdapárt lapja a többi párt orgánumához képest megkésve (1946. március 20-án) érkezett meg a megye lappiacára. Kezdetben különösen fukar volt a sváb tematikát illetően. Tartózkodni igyekezett a nyílt állásfoglalástól, ugyanakkor részvétet sem mutatott. Óvatosan kellett kezelnie a kérdést, hisz Budapesten is a „sváb-

⁵⁴ Nagyszékelyi telepesek panasza! *Veszprémi Népiújság*, 1946. január 6. 3.

⁵⁵ Márkói csendélet. SS-ek garázdálkodnak és hetvenkednek. *Veszprémi Népiújság*, 1946. január 13. 3.

⁵⁶ Svábzendülés Nagytevelen. *Veszprémi Hírlap*, 1946. április 20. 3.

mentő akciók” bélyegét nyomták rá, és megyei szinten is érték már – mint láttuk – vádak nem eléggé svábellenes magatartása miatt. Másrészt az is igaz, hogy a hazai nemzetiségi kérdéshez képest más, országos pártpolitikai kérdések vonták el a figyelmet: a helyi lap állandó témáit inkább a B-listázás visszásságai képezték, továbbá a Baloldali Blokk vádjai elleni védekezés, és hogy miért késlelteti a kormány a helyi választások kiírását. Olykor szóba került a felvidéki magyarság meghurcolása, a készülő lakosságcsere (egyelőre az ügy nyilvánvaló sváb párhuzama nélkül).⁵⁷ A német tematika első ízben, de a hazai németiséget konkrétan nem érintve, áprilisban jelent meg a lapban. Egy hosszas fejtegetés – egy veszprémi középiskolai tanár tollából – hazánk ezeréves történetét végigkísérve kívánta bizonyítani, hogy a „»Drang nach Osten«, a keleti hódítás útjában a szabadságszerető magyarság volt a legnagyobb akadály”, s azt is, hogy a magyarság legnagyobb veszedelmei, demográfiai pusztulásai mindig akkor következtek be, amikor német érdekeket szolgált.⁵⁸ E sok tapasztalat „egy nagy tanulság levonására kötelez bennünket: soha, semmilyen formában sem szabad többé leghalálosabb ellenségünkkel, a némettel szövetkeznünk”.⁵⁹

Állandó belpolitikai támadásoknak kitéve a könnyebb ellenállás irányába mozdult el és legalábbis a svábkérdés kapcsán a passzátszelet fújó pártokkal való konszenzusra, illetve a tudatosan gerjesztett közhangulathoz való alkalmazkodásra⁶⁰ törekedhetett a párt, amikor megyei lapjában egy a rivális pártok orgánumainak stílusával azonos hangvételű cikket közölt az immár Veszprém megyét is elérő „svábtalanításra” reagálva. „Apáink még régen sváb telepéseket hoztak az ősi földre. Akkor nem tudhatták, de ma már világos: erősen vétkeztek. [...] Őseink hibáját orvosoljuk, amikor vendégeinket visszatelepítjük oda, ahonnan jöttek, német földre. [...] Komoly nyeresége ez az elvesztett háborúnak és örömmel kell eltöltsön minden

⁵⁷ Az MNL, VeML-ben terjedelmes dokumentáció található a lakosságcsere speciális megyei vonatkozásaival kapcsolatban. MNL, VeML IV. 403.a. Veszprém vármegye alispánjának iratai. 177/1947. Csehszlovák–magyar lakosságcserevel kapcsolatos intézkedések.

⁵⁸ A cikk szerint önfeláldozóan „visszautasította Batu kán ismételt ajánlatait, hogy támadjanak együtt a Német Birodalom ellen”, majd elbukott. Mohácsnál is a németek hátát védve pusztult, majd súlylyedt Habsburg uralom alatt „lassanként a németiség cselédjévé, szolgálai védelmezőjévé.” Azok pedig „minden eszközzel népünk kipusztítására törekedtek.” Mindvégig germanizálni akartak „tervszerű magyarellenes telepítések” révén. Márpedig „a német elnyomás nélkül a magyarság éppen 5–6-szor annyi (tehát 60–70 millió lélek) lehetne, mint amennyi ma.”

⁵⁹ Megfogyva bár, de törve nem... (Nyakas János aláírással). *Veszprémi Kis Újság*, 1946. április 18. 3.

⁶⁰ Még a politikai szélsőségektől tartózkodó polgári demokraták megyei vezetője, Szigethy Ferenc is a német nevének szerte a közéletben tapasztalható felülreprezentáltságától való irtózásának adott hangot (s ezzel együtt e nevek megmagyarosítását igényelte) a *Népújóság* által minden párt helyi vezetőjéhez intézett újrászó körkérdésre adott válaszában: Azt kérdezi tőlem szerkesztő úr, hogyan látom a magyar jövőt? *Veszprémi Népújóság*, 1946. január 1. 2.

magyart. És mégis vannak, akik megkönnyezik a távozókat. Ezek hallják meg: kár értük könnyeket hullatni, hiszen amúgy is van elég siratni valónk. Elesett fiaink, fogságban sínylődő apáink, romba dőlt otthonaink, elhurcolt javaink... elpusztult hazánk. Szenvedésünk mérhetetlen és sokban ők az okozói! Nem sajnáljuk tehát, hogy végre itt hagynak. Vendégszeretettel fogadták [őket] apáink, de mi meggyőződünk: visszaéltek a vendégjoggal és csaknem kiszorítottak saját hazánkból. Aki még ma sem látja ezt, aki még ma sincs tisztában a »svábság szerepével Magyarországon«, amikor következményének átkában sínylődünk, és megsiratja a távozókat, fogadja meg a jó tanácsot: tartson velük! Mi őket sem fogjuk megsiratni. Igaz, kevesen vagyunk: ám legyünk még kevesebben, – de mind igaz magyarok!”⁶¹

E cikkel a kiscgazdák megyei pártlapja is „megérkezett” az általános irányvonalhoz. 1946 tavaszára az atrocitásokban közvetlenül nem érintett újságolvasók is értesülhettek a svábok elüldözésének országos nyitányáról,⁶² majd a megyei transzportok megindulásáról is,⁶³ a megyeszékhely lapjai pedig ettől kezdve egyre irritálóbb hangnemet ütöttek meg a védtelen és kiszolgáltatott németajkú lakosság eltávolításával, mentesítésével, esetleges bujkálásával, vagy visszaszökésével⁶⁴ kapcsolatos bármely információ tálalásakor. Közös nevezőre jutottak abban, hogy a svábok eltávolításával a magyarság számára egy új, „vértelen honfoglalás” lehetősége nyílik meg.⁶⁵

⁶¹ Jó tanács néhány könnyezőnek. *Veszprémi Kis Újság*, 1946. május 30. 3.

⁶² Útnak indítják az országból az első sváb csoportot. *Veszprémi Népiújság*, 1946. január 20. 4.

⁶³ Megkezdődött a svábok kitelepítése. [A megyéből, Városlődről.] *Veszprémi Népiújság*, 1946. április 21. 2.

⁶⁴ TÓTH Ágnes: Kitelepítettek – visszaszököttek – visszatérők. In: HORVÁTH J. András (szerk.): *Szívvél és tettel. Tanulmányok Á. Nagy László tiszteletére*. Budapest–Salgótarján, NMLt, 2008. 341–364. – Ld. még (szélesebb kontextusban) Uő: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, Gondolat, 2008.

⁶⁵ Mai népvándorlás. Pillanatkép a telepítés eredményeiről. *Veszprémi Kis Újság*, 1946. június 26. 3.

KISS DÁVID

A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT RENDEZŐ GÁRDÁJÁNAK TÖRTÉNETE 1946–1947

BEVEZETŐ

A második világháborút követő Magyarország demokráciakísérletének több hátráltató tényezője is volt, nem is beszélve a későbbi diktatúra „eleve elrendeltetésének” kérdéséről. Utóbbira példa Sztálin híressé vált idézete is, miszerint az új háború hozadéka lesz az is, hogy a győztesek ráerőltetik saját rendszerüket a legyőzöttekre.¹ Magyarországnak geopolitikai helyzetéből és a szövetséges hatalmak stratégiájából a szovjet megszállás és a későbbi kommunista rendszer kiépítése adatott meg.

A szovjet külpolitikának kezdetben nem állt érdekében, és külpolitikai céljainak az eléréséhez nem volt módja saját rendszerének az azonnali adoptálása, de már a kezdetektől igyekezett saját erőit, jelen esetben Rákosi Mátyást és a Magyar Kommunista Pártot (MKP), bizonyos előnyökhöz juttatni. Egyik ilyen kedvezmény a két világháború közötti német szocdem és kommunista, illetve osztrák és magyar szocdem mintára megszervezett Rendező Gárda (RG) volt, amely gyakorlatilag az MKP saját párthadseregeként funkcionált, és a létszáma 1947-ben már jelentős mértékben meghaladta az akkori Magyar Honvédségét. Ráadásul a Szociáldemokrata Párt (SZDP) hasonló szervezete is közel 20 ezer fős volt, amely fölött olyan, az MKP-val együttműködő személyek álltak, mint Szakasits Árpád és Marosán György. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) lényeges törekvése az 1945 májusára közel 50 ezer fősre duzzasztott haderő leépítése volt.

A kommunista térnyerés ugyanakkor nem csak a hadseregben, hanem a rendőrségnél és a határőrségnél is jelentős volt. Ennek ellenére Rákosiék nem érezhették a befolyásukat kellőképpen megalapozottnak, azzal kapcsolatban is lehettek – utólag visszatekintve nem megalapozott – félelmeik, miszerint a szovjet haderőt esetleg kivonják az országból. A privát párthadsereg felállítása ezért is lehetett számukra

¹ SZAKÁCS Sándor–ZINNER Tibor: *A háború „megváltozott természete. Adatok, adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Budapest, Magánkiadás, 1997. 28–45.; GERGELY Jenő–Izsák Lajos: *A huszadik század története.* Budapest, Pannonica Kiadó, 2000. 306–342.

fontos. Lényeges azt is megemlíteni, hogy Bulgáriában a helyi kommunista párt hatalmának a megragadását jelentős mértékben segítette a Népi Gárda is.²

A kommunista gárda megalakításáról már a 2017-es VERITAS évkönyvben írtam, a szervezet történetét 1946-ig tekintettem át; ebben az esztendőben került Halas Lajos, a Munkásőrség későbbi első országos parancsnoka az élére. Jelen írásomban innen fogom felvenni a fonalat, és 1947 végén fejezem be, amikor elkezdődik az MKP és az SZDP gárdájának a fúziója.

A GÁRDA MEGALAPÍTÁSA

Az MKP vezetése 1945. május 4-én hozott döntést saját, kezdetben 5000 fős gárda felállításáról. Szeptemberre az akkori Budapest mellett a környező településeken (több 1950-ben a főváros külső kerületévé vált) állítottak fel gárdaalakulatokat, nagyrészt a Duna vonalától keletre. Anyagiak híján sok esetben csak karszalaggal látták el őket, a későbbiekben egyenruhát (kék ing és vörös nyakkendő) is rendszeresítettek. Kezdetben az MKP párházait őrizték, választási agitációt folytattak, plakátokat ragasztottak és rendezvényeket biztosítottak. Több helyen a szélsőbalos megnyilvánulások az MKP vezetőségének sem voltak szalonképesek. A szervezet tagjai párttagok lehettek, kezdetben 18–35, később a 20 és 50, majd 20–40 év közötti férfiak és nők. Vidéken megyei és járási szinten szervezték az egységeket, a fővárosban a budapesti instruktor alá tartoztak a kerületek és a környező települések is. Az adott pártszerv nevezte ki a területén lévő RG instruktorát, így például a megyei MKP-szerv a megyeit. A későbbiekben félraj–raj–szakasz–gárdaszervezet alkotta a struktúrát. A nagyobb városokban külön egységek alakultak. Egy ideig regionális parancsnokságokat szerveztek, az RG felsőbb parancsnokságai öt fősekké váltak.

1945 végétől az „illetékes”, azaz helyi pártszervek vezetői utasítást adhattak az RG parancsnokának, utóbbiak írásos parancsai viszont csak az előbbieket ellenjegyzésével voltak érvényesek. A párthadsereg és elitalakulat jelleget a szabályzatban

² A nemzetközi és a hazai előzményekről: KISS DÁVID: *A Munkásőrség előzményei*. In: *Ahogy mi látjuk*. Szerk. GERGELY Jenő. Budapest, ELTE BTK, 2007. 243–265.; Az SZDP gárdájáról, és az MKP gárdájának a megalakításáról: KISS DÁVID: *A Szociáldemokrata Párt (SZDP) Rendező Gárdájának a megszervezése*. In: *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Szerk. SIPOS Balázs–VARGA Zsuzsanna. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 276–281. – KISS DÁVID: *A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdája 1945–1948*. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY GÁBOR. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2015. 279–315. (A továbbiakban: KISS, 2015.) – KISS DÁVID: *A Magyar Kommunista Párt (MKP) „Munkásőrségének”, a Rendező Gárdának a megszervezése 1945-ben*. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY GÁBOR. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2017. 265–281.

egyértelműen definiálták. „A rendezőgárda a párt védelmi szerve, és mint ilyen a párt irányítása alá tartozik.” Ugyanakkor a következő cél lebegett a szemük előtt: „[...] az MKP hatalmas, erős védelmi alakulata.” (sic!) legyen a későbbiekben. 1946-ban nagyrészt Kelet-Magyarországon haladt a szervezés, de ennek a kaotikusságát mutatja, hogy pontos létszámadatokkal sokáig nem rendelkeztek. Kezdetben sport és alaki, ideológiai kiképzés szerepelt a programjukban, több helyen fegyveres kiképzést is folytattak. A gárda szervezését először Keszöcze Endre, majd Rendek András irányította, 1946-tól – valószínűleg a szervezés problémája miatt – Halas Lajos került a párthadsereg élére. Az év elején több megyében a központi utasítás ellenére sem neveztek ki parancsnokot.³

SZERVEZETI KORREKCIÓK

Az MKP-nél az országos szervezés 1946-ban eléggé kaotikusan haladt, a szociáldemokraták ezen a téren jóval előrébb tartottak. Így az esztendő végén az MKP RG élére Halas Lajos került, aki már a '30-as évektől kezdve kapcsolatban volt a kommunistákkal, ugyanakkor megfelelő katonai tapasztalattal is rendelkezett. 1946. november 1-jén vette át országos viszonylatban az irányítást. A helyzetet így jellemezte: „A már meglévő jelentésekből próbáltam kiindulni, de ez őszintén szólva a semmivel volt egyenlő. Előlről kellett tehát kezdeni a szervezést” – írta a pártvezetésnek szóló jelentésében.

Kezdetben a megyei párttitkárokkal vette fel a kapcsolatot, hogy nevezzék meg azokat, akik a szervezéssel foglalkozzanak, de csak ketten válaszoltak a levelére. November 25-én újra a megyéknek – és ekkor már a járásoknak is – írt körlevelet, amelyre öt megyei és „kb. 21-22 járási vezető” jelentkezett nála. A helyzetet a következőképpen értékelte. „Az időközben befutott jelentésekből egybehangzóan meg lehet állapítani, hogy a már meglévő R. G.-k működése erősen szektariánus, nem jó irányban halad. Ezt a csak katonai jellegű szervezkedést igyekszünk megváltoztatni olyformán, hogy egyrészt legalább a megyei R. G.-k élére politikailag képzett elvtársakat állítunk, másrészt a pártoktatást a R. G. minden tagjára kötelezővé tesszük.” Ekkor egyébként 15 ezresre becsülte az országos létszámot, amelyből hatezren voltak felszerelve.

A gárda ruháit a VAFOSZ⁴ gyártotta. Ugyanakkor Halas szerint a cég nem tudta, vagy nem akarta ellátni ruhával őket, ami azért nem tetszett neki, mivel a már felsze-

³ Uo.

⁴ Vagyis a Vállalati Alkalmazottak Fogyasztási Szövetkezete. A MKP-nak az SZDP-hez és a többi párthoz hasonlóan voltak pártvállalatai, az említett VAFOSZ is ilyen volt. A gazdasági teendőket a pártnak Gerő Ernő látta el. A KV Szervező Bizottsága alatt működött a gazdasági osztály, amely közvetlen irányította az MKP cégeit. A párt a szovjetektől kapott, vagy pedig maga szervezett

rejt egységeket sokkal jobban fel tudták használni. A helyzet megoldására egy új üzemmel javasolta a kapcsolatfelvételt. Mellesleg remélte, hogy 1947-ben az RG létszáma duplájára nő. A korabeli helyzetet nagyon jól érzékelteti, hogy a központi autóosztályról egy roncsot kaptak, amit fel akartak újítani.⁵ Csak 1947-ben utaltak ki egy autót állandó használatra a gárdának.⁶

Mindennek ellenére Halas eléggé energikusan vehette kézbe a szervezést, mivel 1947. január 23-án már 18 424 gárdistát tartottak nyilván, 14 megyei bizottsággal álltak összeköttetésben. Ezekben a helyeken az állomány 60%-át tervezték még a télen pártoktatásban részesíteni. Volt, ahol saját értékelésük szerint jól dolgoztak az RG tagjai, például a fővárosban vállalták a Műegyetem egyik épületének a teljes rendbemozgatását, összesen hatezer munkaórával. Vidéken a jelentések leadása nem volt még rendszeres, ekkor például hatezer főnek volt RG sapkája.⁷

vállalatokat. A gazdasági osztály vezetője Szilágyi Pál volt, majd Sebes Sándor lett, az első helyettes Csillag Miklós, a második Lantos Dezső volt. Csillag a későbbiekben Rákosi titkárságán volt ügyvezető. A gazdasági adminisztrációs részleget Kálmán László irányította, ide tartozott a VAFOSZ és az örségek ellátása is, amelyek kezdetben az RG részei voltak, és Ondok János szervezte meg őket. A VAFOSZ-nál az MKP készleteit helyezték el. 1947-ben az MKP-nak 35 milliós bevétele és 24 milliós kiadása volt. (HUBAI László–SZABÓ Éva: *A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása 1944–1948*. In: *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949*. Szerk. VIDA István, Gondolat Kiadó, Budapest, 2008. 47–101.)

⁵ Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), 274. fond (f.) 16. csoport (cs.) 38. őrzési egység (ő. e.) (A forrás közben a Magyar Nemzeti Levéltárba került.) Halas Lajos: Jelentés a RG szervezéséről 1946. december 23. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok. 1945. szeptember 18–1948. április 22.

⁶ 8026 volt a rendszáma. (PIL, 274. f. 5. cs. 82. ő. e.) Jól érzékelteti az MKP szervezési nehézségeit, az egyik helyi szervezet beszámolója is: „Tisztelt Halas Elvtárs! A(z) R. G. szervezeti felépítését és feladatait ismertető sokszorosított lapot megkaptuk. Megyénkben az R. G. még nem működik, csak Sa-ujhelyen (Sátoraljaújhelyen) van megszervezve úgy, hogy az valóban gárdának nevezhető. Jelenleg még nem állunk úgy szervezetileg a járásokban, hogy lennének járási R. G. vezetőink. Előbb megfelelő járási titkárt kell beállítanunk. A helyzet jobb megvilágítására csak annyit írok, hogy erőfeszítésünk például arra irányul, hogy a pártnapokat rendszeresítsük a szervezetekben. Folyik a vezetőségek kicserélése, s a maguk elé kitűzött cél elérésekor március 1.-én fogunk csak odajutni, hogy az R. G.-t megyszerte kiépítsük. Természetesen addig is – ahol megfelelő erős jó vezetőséggel rendelkező szervezetünk van, ill. lesz – megszervezzük helyileg a gárdát és ideiglenesen a megyéhez kapcsoljuk. Utánvételt felszerelést küldtetek a Megyei Bizottság címére, de pénz hiányában nem tudtuk átvenni, s az éppen itt lévő g. h. revizor visszaküldte. Szabadság! (PIL, 274. f. 16. cs. 39. ő. e. Az MKP Zemplén megyei szervezetének levele Halas Lajosnak 1946. december 13. Sátoraljaújhely (A megyei propaganda vezető aláírása nem olvasható.)

⁷ Az alábbi megyékben (a forrásban használt megnevezéseket használom) működött a gárda a megye teljes területén, a következő létszámokkal: Abaúj megye: 290 fő, Baranya: 179, Borsod: 1400, Csongrád: 420, Észak-Pest: 1670, Hajdú: 400, Komárom: 734, Nógrád: 1423, Heves: 163, Szolnok: 300, Fejér: 665, Dél-Pest: 1274, Veszprém: 961, Szabolcs: 1133. összesen: 11 012 fő. Csak a megyeszékhelyen működött RG a következő közigazgatási egységekben: Békés: 146, Bihar: 370, Győr: 128, Somogy: 40, Vas: 264, Sopron: 44, Zala: 120. Nagy-Budapesten 6300 fő, országosan: 18 424 fő.

A következő három hónapban több célt is kitűztek maguk elé. 18-ról 20 ezerre akarták emelni a létszámot, a legfontosabb ipari centrumokban lévőket fel akarták szerelni: Pécsét, Salgótarját, Miskolcot, Debrecent, Szegedet, Gyórt, Tatát, Dorogot. Április 13-án Budapesten megyei vezetői értekezletet terveztek tartani, ahol a hétfős országos intéző szervezet akarták megválasztani. Az MKP propaganda osztályával május 1. előkészítése, és a pártoktatás folytatása is kiemelt szerepet kapott.⁸

Halas ugyanakkor nem lehetett meglegedve a működési szabályzattal, így több ponton is változtattak a régin. A fegyverviselés 1946 végén már megengedett volt, de ennek a részletes szabályait csak a későbbiekben tervezték kidolgozni. A korábbiakhoz képest a feladatok bővültek, mivel a rendőrséggel és a hadsereggel együttműködhetett a szervezet. Ez sajátos és torz módon egyezett a HM „milic-tervezetével”, miszerint a hivatásos és sorozott haderő mellett egy milícia rendszerű erőt is szerveztek volna. A párt és a fegyelmi ügyekben a pártvezetésnek rendelték alá őket, mellesleg azt is kiemelték, hogy elsősorban párttagok, és csak utána az RG tagjai. A parancsnokok egyben a pártszervek tagjai voltak, csak ha a végrehajtó bizottság (vb) hozott határozatot, az volt érvényes a gárdára, ez ellen az országos RG szervezethez lehetett fellebbezni.⁹

A hierarchiában a következő változások történtek. A Központi Végrehajtó Bizottság által kinevezett parancsnok állt a szerv élén, amely a Központi Szervező Bizottságnak (KSZB) alárendeltségébe tartozott, ennek engedélyével adhatott utasításokat. A parancsnokságnak a következő részlegei voltak: motoros,¹⁰ propaganda, sajtó és adminisztráció. Csak az MKP Központi Vezetőség (KV) menthette fel az országos parancsnokot. A taggá válás kritériumait megszigorították: csak 18–45 év közötti férfi vagy nő – aki egy éve párttag, szellemileg és testileg is alkalmas – lehetett gárdista. A jelentkezés önkéntesen történt, külön kihangsúlyozták, hogy „Erőszakos, kényszerített toborzás tilos.”¹¹

Közülük továbbra is csak 6 ezren voltak teljesen felszerelve. Ugyanakkor a nyugati országrészen a szervezés terén még mindig le voltak maradva. (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Halas Lajos jelentése az RG szervezéséről 1947. január 23. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.)

⁸ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Az RG három hónapos munkaterve 1947. május 1-ig. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

⁹ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Az MKP RG szervezeti felépítése. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

¹⁰ Halas Lajos úgy emlékezett vissza, hogy Sugár Tibornak, aki kirakatrendezőként és fotósként dolgozott, volt egy motorja, amivel vidékre vitte őket. Ő a későbbiekben a *Munkásőr* című lap társadalmi állományú, azaz nem hivatásos fotósa lett. (HALAS Lajos: *Az „R” Gárdától a Munkásőrségig*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1986. 96–130.)

¹¹ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Az MKP RG szervezeti felépítése. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

A diszlokáció a következőképpen alakult: Nagy-Budapest I–XVI. kerületek, peremközségek: Budafok, Albertfalva, Cinkota, Nagytétény, Soroksár, és az önálló üzemek. A járásokban osztagokat szerveztek, amelyeket a megyei RG szerve fogott össze. Az országos parancsnok állt a hierarchia csúcán, őt a helyettese, és a nagy-budapesti parancsnok követte. A nagy-budapesti, a megyei, és a kerületi parancsnokoknak két-két helyettesük és egy adminisztrátoruk volt, a járási osztagparancsnoknak és az üzemi parancsnoknak szintén. Az alsóbb szinteken a következő változás történt: a szakaszokat nem osztag, hanem század fogta össze, és 12 fős egészségügyi egységet is szerveztek. Közvetlen az országos parancsnokság alá tartoztak a nagy-budapesti és a megyei szervek, illetve egy propaganda parancsnokság és a sajtódekoráció, továbbá a központi részleg motoros és a kerékpáros parancsnoksága. A nagy-budapesti alá a kerületek, önálló üzemek, és a peremvárosok parancsnokságait rendelték. A megyei alatt a járások és a törvényhatósági jogú városok parancsnokságai helyezkedtek el. A jelentkezés feltételein is módosítottak: ez önkéntesen a helyi parancsnoknál történt, csak a 160–200 cm magas jelentkezőket lehetett felvenni. A felvételt három hónap próbaidő követte, amelynek a végén egy rajparancsnokból és két gárdistából, továbbá az RG és a pártvezetőségéből álló bizottság döntötte el az alkalmasságot, többségi szavazással. A „vizsgán” politikai stb. kérdéseket tettek fel, majd az ünnepélyes igazolványátadás zárta a tortúrát. Kilépni ekkor már csak nyomos indokkal lehetett, amelyet a központi parancsnoknak kellett jelenteni. Az önkéntes kilépést írásban indokolhatták, a kizárásról pedig egy fegyelmi bizottság döntött.¹²

A GÁRDA SZABÁLYZATA

Halas a működési szabályzatnál tovább jutott mint az elődje, így megszerkesztették a gárdisták kötelességeit és jogait tartalmazó dokumentumot is. Ennek az ismerete azért fontos számunkra, mivel elvileg e szabályokat kellett betartania a szervezet minden tagjának. Ugyanakkor az ilyen dokumentumokból arra is lehet következtetni, hogy milyen problémák előfordulása lehetett gyakori az RG-ben, hiszen a szabályzatban ezek orvoslására külön hangsúlyt fektettek.

A kötelmeket a következőkben határozták meg. A gárdista minden felszólításra szolgálattételre kötelezhető volt, ilyenkor tisztán, megborotválkozva, egyenruhában kellett megjelennie, és a szolgálatban szolgálati helyén köteles volt addig maradni, amíg le nem váltották. A kommunista ideológia megfelelő elsajátítása, szemináriumi

¹² Uo.

tanulmányok folytatása, a gárdanapon, rendezvényen történő részvétel, a vezetők támogatása, parancsuk végrehajtása is kötelező volt. A szolgálati hely elhagyása, italozás nem volt megengedett. „Tilos szolgálati időben női ismeretséget kötni, vagy R. Gárdista nőekkel jó erkölcsbe ütköző magaviseletet tanúsítani. [...] Tilos zártrendben menetelő, vagy álló egységből elmenni, lemaradni, vagy bárminemű olyan viselkedés, ami ezt az egységet esetleg nevetség tárgyává teszi. [...] Tilos a Gárdán belül frakciót folytatni. [...] Női Gárdistának szolgálati idő alatt arcfestéket használni és cigarettázni tilos.” A „lovagrendnek” természetesen a magánéletébe is beleszóltak, nyilván nem véletlenül: „1./ Tilos részegeskedni, vagy botrányokat rendezni. 2. /Tilos erkölcstelen életet élni akár házasságon belül, vagy házasságon kívül. 3. / Tilos a szolgálaton kívül egyenruhát hordani, vagy más célokra felhasználni.”¹³

A kötelességek mellett a jogait a következőképpen szabták meg. Joguk volt a feladataikat ismerni, az elkövetett igazságtalanságok orvoslásához, a felsőbb vezetőnek a szolgálati út be nem tartásával jelenteni a szabálytalanságokat. „Joga van a Gárda életéről megfelelő kritikát gyakorolni úgy, hogy az építő és ne romboló legyen. (Ezzel a joggal csak frakciózás nélkül élhet.)” A frakciózás persze igen tág fogalomnak számított, amit gyakorlatilag bármilyen esetben, bárkire rá lehetett fogni. Szolgálati időben egyenruha viselése, és igazolvány hordása, intézkedési jog, zavartkeltők tömegből való kiemelése, hatóságnak átadása, „[...] vagy ennek hiányában az illetőt, vagy illetőket fogva tartani” is megengedett volt. Lényegében az MKP többet megengedett a gárdájának, mint az SZDP.¹⁴

A gárda vezetőivel kapcsolatban is rendelkezett a szabályzat. A rajparancsnok kötelmei a következők voltak: rajának irányítása, ellenőrzése, a kijelölt feladatok ellátása, tájékoztatás, nyilvántartás vezetése, példamutatás. A rajban a fegyvelemsértési eljárás saját hatáskörébe tartozott. A parancsnok a helyi pártszervezet titkárával köteles volt a mindenkori szolgálatot megbeszélni, és azt egy közös terv alapján kidolgozni, szemináriumokat indítani, a tehetséges gárdistát pártoktatásra javasolni, havi jelentést kellett tennie és a kádernyilvántartás vezetését végeznie.¹⁵ Tilos volt a nem hozzá beosztottakkal intézkedni, a gárdistákkal durván bánni. „Gárdista nőekkel szemben a parancsnoki hatalommal visszaélni, vagy velük bárminemű viszonyt folytatni tilos. Gárdistától bárminemű olyan szívességet elfogadni, mint pl. italfize-

¹³ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Az MKP gárdistáinak kötelmei, tilalmai és jogai. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

¹⁴ Uo. – Vö. Kiss 2015. 279–315.

¹⁵ Az ezen szereplő adatok: iskola, képzettség, származás, fejlődési fok, mire alkalmas, mit tud, stb. (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Az MKP gárdistáinak kötelmei, tilalmai és jogai. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok 1945. szeptember 18–1948. április 22.)

tés, vagy bármi más, ami azzal a veszéllyel jár, hogy ezáltal függő viszony keletkezik a hozzá beosztottal.”¹⁶

A felszerelés Halas kinevezését követően a következőkkel egészült ki: lumberjach,¹⁷ tábori szürke zubbony, hosszú nadrág, csatos szíj, barna vagy fekete félcipő.¹⁸ Ugyanakkor a rangjelzések és az igazolvány is változott.¹⁹ Az előléptetésekről az országos MKP Káderosztály és az országos parancsnok rendelkezhetett, mindezt a vezetői készség, a politikai képzettség döntően befolyásolta. Aki a kezdő és a haladó szemináriumot jól elvégezte, és pártiskolára javasoltak, rajparancsnok lehetett. Az önálló üzemi parancsnokoknak háromhetes pártiskolát, a magasabb beosztásúaknak 2–6 hónaposat kellett elvégeznie, és előtte hat hónapig alsóbb parancsnokként megfelelően szolgálnia. A kitüntetési rendet is szabályozták: gárda-jelvény, érme a rohammunkáért. Szalagformában is lehetett hordani ezeket, ugyanakkor a kiképzési rendet is megszabták.²⁰ Halas Lajos 1947 szeptemberében javaslatot tett a Rendező Gárda Közlöny bevezetésére, amely háromhavonta jelent volna meg. A javaslatot a KSZB nem fogadta el, helyette a *Pártmunkában* című lapban kapott a gárda állandó rovatot.²¹ Halas mellett azonban mások is szerettek volna gárdát szervezni a párton belül...

¹⁶ Uo.

¹⁷ Kiskabát.

¹⁸ 1947-ben Halas Lajos minden megyébe 50 rend ruha kiküldését javasolta, de a KSZB ezt nem támogatta. (PIL, 274. f. 5. cs. 47. ö. e.)

¹⁹ Minden gárdistának piros embléma volt a bal karján. A rajparancsnok és helyettese az embléma fölött 8 cm hosszú, 6 cm széles piros csíkot viselt. Szakaszparancsnok: 3 csík, kerületi, üzemi, járási adminisztrátorok: 1 ezüst csík, kerületi, üzemi, járási helyettesek: ezüst embléma és 1 csík, parancsnokok: 3 csík. Ha nem volt 50 fő az egységben, akkor piros volt az ezüst szín helyett. A megyei adminisztrátor: arany embléma és 1 csík, megyei parancsnokhelyettes: 2 csík, parancsnok: 3 csík. Központi parancsnok: arany embléma és 13 mm-es sáv, amennyiben az üzemi egységknél az 500 főt elérték, arany sáv. Központi és nagy-budapesti parancsnokságok beosztottjai: 8 cm hosszú és 13 mm vastag arany sáv és 6 mm vastag csík a sáv fölött, arany embléma. Nagy-budapesti parancsnokhelyettes: arany sáv 2 csík, parancsnok: 3 csík. Az országos parancsnokhelyettesnek 8 cm hosszú és 25 mm vastag sáv. Országos parancsnok: 8 cm hosszú, és 30 mm vastag arany sáv. Mindezek a sapkán is viselhetők voltak, amin még szegélyzsinór is volt használható, a rendfőközetnek megfelelő színben. A gárdaigazolványban nem volt fénykép, és csak a párttagsági könyvvel együtt volt érvényes. Ezen a központi parancsnokság ellenőrző bélyegzőt használt, így érvényesítették. (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Az MKP gárdistáinak kötelmei, tilalmai és jogai. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok 1945. szeptember 18–1948. április 22.)

²⁰ Zártrend (vigyázz, jobbra át, balra át), elméleti, szolgálatadás (kordonvonás, őrszolgálat, felvonulás rendezése, biztosítása, kerékpár, motoros). Egészségügyi (elsősegély), sport (bokszt, birkózás, talajtorna, szertorna, vízi torna, turisztika, vitorlázó repülés, asztalitenisz, kerékpár, stb.) (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Az MKP gárdistáinak kötelmei, tilalmai és jogai. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok 1945. szeptember 18–1948. április 22.)

²¹ A Közlöny szerkesztőbizottságába három fővárosi és öt vidéki vezetőt javasolt, a megyei szervezeteknek kettő, a járásoknak három darabot küldtek volna szét. (PIL, 274. f. 5. cs. 86. ö. e.)

RATKÓ-GÁRDA

Alighogy az MKP gárdája országosan is kezdett kiépülni, új ötlettel rukkolt elő a Textilipari Munkások Országos Szabad Szakszervezete, ugyanis az MKP KSZB-nek benyújtott javaslatukban szakszervezeti gárdák felállítását akarták elérni, egyébként épp a „köztársaság ellenes összeesküvésre” hivatkozva. Az Államvédelmi Osztály (ÁVO) 1946 decemberében tartóztatta le a Magyar Testvéri Közösség vezetőit. Ratkó Annának²² gárda-javaslatát a KSZB is támogatta. A szakszervezeti gárda a későbbiekben működött, de történetének megírása további kutatásokat igényel, jelenleg csupán az alábbi terveket ismerjük.²³

Ratkóék még 1946 decemberében kaptak felszólítást, hogy hozzanak létre védgárdát, de az üzemi bizottsági választások miatt erre nem jutott idejük. „A legutóbb leleplezett összeesküvés azonban annyira megváltoztatta a munkások hangulatát, annyira alkalmassá tette a talajt a védgárda megszervezésére, hogy mi magunk is legkedvezőbbnek tartottuk e pillanatot a mozgalom elindítására. Feltevésünkben nem is csalatkoztunk. Amidőn a kérdést a munkásság nyilvánossága előtt felvetettük, a védgárda alakítására vonatkozó javaslatunkat a legnagyobb lelkesedéssel fogadták úgy Pesten, mint a vidéki városokban, ahol erről volt alkalmunk beszélni.”²⁴

1000 fő jelentkezett 1947 áprilisáig, ők nem kisszámú szervezetet, hanem tömegmozgalmat akartak létrehozni 3-4 hét alatt. De akadtak problémáik is, hiszen az MKP vezetősége nem túlzottan örült az alulról jövő kezdeményezéseknek.²⁵ A fiatalok körében a felvonulásokkal stb. akartak sikert aratni, sok üzemben a szervezéssel

²² Ratkó Anna (1903–1981) 1927-ben lépett be Pesterzsébeten a textiles szakszervezetbe. 1942-től lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) tagja, 1945–1949 között a Textilipari Munkások Országos Szabad Szakszervezetének főtítkára, a Szakszervezeti Tanács, majd a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) az elnöke. 1949–1950 között népjóléti, majd 1953-ig egészségügyi miniszter. Neve az abortusztilalom miatt vált ismertté. 1953-tól 1956-ig a SZOT főtítkára, 1957-től nyugdíjas, és az említett textiles szakszervezet tiszteletbeli elnöke. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC12527/12761.htm> letöltés: 2018. június 20.)

²³ PIL, MKP pártvezetés iratai.

²⁴ PIL, 274. f. 5. cs. 53. ö. e. Textilipari Munkások Országos Szabad Szakszervezete Budapest, V. ker. Vörösmarty u. 35. levele az Szervező Bizottságnak a szakszervezeti védgárda szervezése tárgyában, 1947. április 14. Az MKP KSZB április 22-i ülése.

²⁵ „[...] tudomásunkra jutott, hogy az R-gárda vezetői kifogásolják a mi szakszervezeti védgárdánk szervezését, mert attól tartanak, hogy az konkurenciát jelent az ő szervezetüknek. Ez a felfogás téves. Az R-gárda a pártszervezetek által kiválasztott legmegbízhatóbb munkásokból tevődik össze, létszámukat kizárólag bizonyos szolgálati keretek szabják meg. Nagy kiterjeszkedése, tömegmozgalmá váló átalakulásra nem törekszik. A védgárda ezzel szemben tömeg, mozgalom, (sic!) amelynek tagja lehet minden becsületes munkás, vagy munkásnő, aki úgy érzi, hogy a demokrácia védelmére határozottabb formában kell szervezkedni.” (Uo.)

idős, nagy tekintélyű mestereket terveztek megbízni. Ugyanakkor a szakszervezeti tagság előtt a védgárda szükségességét a következőkkel indokolták:

„1./ Kísérletek folynak a demokrácia fegyveres megdöntésének előkészítésére.

2. / Az összeesküvők a Vörös Hadsereg kivonulását várták a felkelés kirobbantására.

3. / A demokratikus rendőrség és honvédség keresztették az összeesküvők terveit, de a nép is részt kér a demokrácia védelméből.

4. / Olyan szervezett erőt kell felvonultatni, amely egyszer és mindenkorra elvegye az összeesküvők bátorságát mindenféle felkelési kísérlettől.”

Így a Magyar Testvéri Közösség perére hivatkozva feladatuknak a „demokrácia védelmét”, a hároméves terv biztosítását tartották, és „Megismerni és terjeszteni a demokratikus hazafiság gondolatát.” Ennek eszközeül a történelmet, a szabadságharcok és forradalmak, a partizánküzdelmek és a „partizán szellem”, a „Szovjetunió honvédő háborújának, és a magyar demokratikus külpolitikának az ismertetését” tartották. Az R Gárda feladatainál ők többet akartak: „Kinevelni az új szellemiségű, fokozottabb fegyelemhez szoktatott kollektív érzésű embert, aki a közösség érdekében a legnagyobb áldozatok és kockázatok vállalására is kész, testben és lélekben erős.” E mellett a felvonulásokon való részvételt is lényegesnek vélték, továbbá az üzemek ellenőrzésének a megszervezését a lopások elkerüléséért és szemináriumok szervezését. A tevékenységükben szerepet szántak a kiképzésnek is: lövészet, lovaglás, autóvezetés, kerékpározás, úszás, evezés, térkép alapján való tájékozódás a szabadban.²⁶

A védgárda főparancsnokának Ratkó Annát, a szakszervezet főtitkárát javasolták, a távollétében Döbrentei Károly²⁷ főtitkárhelyettest. A vezetőség tagjai a központi titkárok lettek volna, a többieket hivatalból akarták kiválogatni. Az ő irányításukkal egy Központi Parancsnokságot (KP) hoztak volna létre.²⁸ A szervezet a helyi csoport-

²⁶ Uo.

²⁷ Döbrentei Károly (1909–1986), textilipari munkás, 1940-től KMP-tag. 1944–1945-ben részt vett az újpesti ellenállási mozgalomban. 1945–1955 között a Textil Szakszervezet titkára, majd főtitkára. 1955–56-ban a SZOT titkára. 1956 novemberétől 1957 februárjáig karhatalmista, majd a Munkaügyi és a Könnyűipari Minisztériumokban több vezetői posztot töltött be. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03014/03501.htm> letöltés: 2018. június 20.)

²⁸ Ezen belül Dékány János a szervezéssel, Alpár László a neveléssel és a propagandával, Szőnyi Anna a nők szervezésével, Tamás István pedig az ifjúsággal, Bakanek János a sporttal foglalkozott volna. (PIL, 274. f. 5. cs. 53. ö. e. Textilipari Munkások Országos Szabad Szakszervezete levele az Szervező Bizottságnak a szakszervezeti védgárda szervezése tárgyában, 1947. április 14. Az MKP KSZB április 22-i ülése.)

tokra, fölöttük pedig az üzemekre épült. A helyi csoport parancsnokságát a KP jelölte ki, szervezete a központival kellett, hogy megegyezzen, és egy-egy jegyzőt is beállítottak, aki a nyilvántartásokat kezelte.

A nagyüzemekben üzemi védgárda parancsnokságot kellett létrehozni, minimum 25 tag esetén. A kisüzemek gárdistáit a helyi gárdacsoportok tömörítették. Tizenkét fős rajokat állítottak fel, három raj alkotott egy szakaszt, vagy csoportot, négy szakasz egy főcsoportot. Minden szakszervezeti tag gárdista lehetett, ha nem követett el vagyon elleni, vagy „demokráciaellenes” bűncselekményt. A belépőknek egy nyilatkozatot is alá kellett írniuk.²⁹

A felvétel után fogadalomtétel következett, igazolványt és egyenruhát kaptak, melynek a részei a galambszürke svájci sapka, ugyanilyen színű ing, sötétszürke nadrág vagy szoknya, öv, világoskék nyakkendő, textiles jelvény a szív fölött, és a sapkán. A rendfokozatokat a későbbiekben tervezték meghatározni.³⁰

Nem tétlenkedtek, ugyanis rögtön megrendeltek 1000 db formaruhát, ezeket a vállalatokkal tervezték megvásároltatni. A Partizán Szövetség is biztosította őket, hogy a Partizán Barátok Szövetségének a Marczibányi téren lévő lőtere a rendelkezésükre fog állni. E mellett propagandaanyagokat, előadókat kaptak, és egy „kommunista őrmestert” is, Hajdrik Imrét, akinek a menetelés és a különböző alaki elemek oktatása lett a feladata. Május 1-én már fel akartak vonulni. Lényegesnek vélték, hogy axvédgárda vezetése a szakszervezeten belül mindenütt a kommunisták kezében legyen, így olyanokra is kiterjedjen a hatáskörük, akik nem voltak MKP-tagok.³¹

Egy ilyen szakszervezeti gárda még több embert a kommunisták fegyveres szolgálatába állíthatott. 1947-re az MKP párthadserege kiépült, emellett a párt a különböző fegyveres szervezetekben is jelentős pozíciókat alakított ki. Több alkalommal az SZDP gárdájával együtt biztosították a két párt közös rendezvényeit. Majd 1948. május 1-jén már a szakszervezeti gárda is részt vett az ünnepségen.³²

²⁹ „Alulírott.....üzem dolgozója kijelentem, hogy önként csatlakozom a Textiles Szakszervezet védgárdához, mert így tudom legeredményesebben megvédeni a magyar köztársaságot, [sic!] annak összes demokratikus törvényeit a reakciós Horthys-ta [sic!] összeesküvők és mindenféle népellenes elemek felforgató törekvéseivel szemben.”(Uo.)

³⁰ Jelmondataikat is megtervezték: „Megvédjük a köztársaságot! Erő és Szabadság! Megőrizzük a békét! Halál a békebontó fasisztákra! A védgárda biztosítja a munkához a rendet! És a köszöntéseiket is: „Béke, Biztonság, Öröködj, Éberség, Küzdelem, Légy készen!” (Uo.)

³¹ Uo.

³² Szombaton egyesül a Beszkárt két üzemi pártszervezete. *Szabad Nép*, 1948. április 20.

ÖSSZEGZÉS

Az 1945-ben megszervezett kommunista rendezőgárda 1947-re a párt hadseregévé nőtte ki magát. A szervezés a korabeli közlekedési és kommunikációs viszonyok miatt is igen nehezen haladt, így a kezdeti időszakban a fővárosra és környékére korlátozódott. A vidéki alakulatok megszervezése és összefogása, egyenruhával való felszerelése, egységes kiképzése 1946 és 1948 között ment végbe. A Rendező Gárda igazából ekkor vált komoly párhadsereggé. A fegyveres kiképzés és a létszám mellett azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy a korabeli honvédség nem rendelkezett például harckocsikkal, légierővel, stb. Ez és az MKP erős befolyása az egyéb fegyveres szervezetekben komoly „hátrszágot” biztosított a párt számára, nem is beszélve a szovjet haderő jelenlétéről, nem csak nálunk, hanem a környező országokban is. Ez alól az egyetlen kivétel, Jugoszlávia is (ekkor még) szövetségesnek számított.

A további események szempontjából lényegesnek bizonyult az 1947-es választás is, amelynek során az MKP választási győzelmével újabb jelentős pozíciókhoz jutott. A választásokat követően 1947. november 20-án egy közös MKP–SZDP RG vezető ülésen határozat született az összekötő bizottság felállítására, amely a hivatalos magyarázat szerint a gárdák közötti kölcsönös együttműködés célját volt hivatott szolgálni, valójában a szocdem szervezet bekebelezésének az első stációja volt.³³ Mindez már azonban egy következő tanulmány témája lesz...

³³ PIL, 274 f. 16. cs. 39. ö. e. Halas Lajos–Gerlóczy Géza (MKP RG)–Mérő Ignác–Poprády Pál (SZDP RG) Határozati javaslat. Budapest, 1947. november 20.

MIKLÓS PÉTER – TÓTH ESZTER ZSÓFIA

„A KERESZTÉNY EMBER NEMCSAK A SAJÁT SZEMÉLYES
ÜDVÖSSÉGÉN KÖTELES MUNKÁLKODNI,
HANEM RÉSZT KELL VENNIE A TÁRSADALOM
MEGVÁLTÁSÁNAK MŰVÉBEN”¹

BARANKOVICS ISTVÁN ÉLETÚTJA ÁLLAMBIZTONSÁGI ÉS SAJTÓFORRÁSOK
TÜKRÉBEN

ÉLETE ÉS HITVALLÁSA

Barankovics István a modern magyar kereszténydemokrácia megteremtője. Polgáron született 1906. december 13-án, 1974. március 13-án New Yorkban hunyt el. Előbb a német befolyás, majd megszállás, később – 1945 után – a szovjet megszállás és a kiépülő kommunista diktatúra ellen küzdött. Sorsa is jól példázza, hogy onnantól kezdve, hogy a Vörös Hadsereg csapatai 1944. szeptember 23-án a trianoni Magyarország területére léptek, bármely demokratikus kísérlet illúzió volt, így a szociális alapokon nyugvó keresztény elkötelezettségű Demokrata Néppárt valódi térnyerése is, annak ellenére, hogy a pártnak az 1947-es országgyűlési választásokon óriási bizalmat szavaztak a választópolgárok. Ma is tragikus olvasni e végjátékot, amelynek során Barankovics és eszmetársai még bíztak abban, hogy a Demokrata Néppárt reális társadalmi erejének megfelelően szerepet kaphasson az ország kormányzásában.

Barankovics István 1937 és 1944 között *Az Ország Útja* című folyóirat, 1943–1944-ben a *Magyar Nemzet* című napilap főszerkesztője. 1945-től 1949-ig a Demokrata Néppárt főtitkára és a *Hazánk* című lap főszerkesztője volt. „Nem kétséges, hogy rendhagyó, sőt veszélyes időben vettem részt az otthoni közéletben. Mint egyik miniszter 1945 után mondta: aki ma politizál, annak tudatában kell lennie, hogy az akasztófa árnyékában politizál. Nem erényem volt, hanem velem-született tulajdonság, melyben semmi érdemem, hogy veszélyek idején nyugodt és hideg tudtam maradni, sőt ilyenkor mintha visszajára fordult volna egyébként sangvinizmusra

¹ BARANKOVICS István: Az egyházi és világi hatalom. *Katolikus Szemle*, 1962. 170.

hajló természetem. Az ellenség és az ellenfél bántalmaival szemben sohase voltam érzékeny” – emlékezett vissza 1967. március 1-jén írt levelében erre az időszakra.²

1947 és 1949 között országgyűlési képviselő. 1949 februárjában, pártjának feloszlása után emigrációba kényszerítette a kommunista diktatúra. 1951-től az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. A Magyar Nemzeti Bizottmány végrehajtó bizottságában a kulturális ügyek felelőse volt, a Demokrata Néppárt emigrációba kényszerült képviselőivel élénk kapcsolatot tartott. Részt vett a Magyar Keresztény Népmozgalom munkájában.³ Életműve hihetetlenül gazdag, azonban emigrációba kényszerítve politikusi életpályája nem teljesedhetett ki.

Tanulmányunkban eddig fel nem tárt állambiztonsági dokumentumokra és sajtóforrásokra támaszkodunk, hogy ezen adatokkal is árnyaljuk a kereszténydemokrata politikus alkotott képet.

Erkölcsei tisztaságban, műveltségben Barankovics István toronyként magasodott ki kortársai közül. 1943-ban, mikor a *Magyar Nemzet* főszerkesztője lett, interjút közölt vele a *Film Színház Irodalom*. Így jellemezték: „Általános benyomás: tiszta ember. Nem testileg értve e tulajdonságot, az arcán, a szemeiben, szavaiban, gesztusaiban van valami makulátlan, majdnem szerzetesi tisztaság, valami végtelenül szerény és puritán vonás, az igaz emberek egyszerű, mélységes, szép tisztasága. [...] íme egy ember, aki a helyén van és pontosan azt végzi, amihez ért s amire rendeltetett.”⁴

Fiatalkoráról így beszélt a vele készült 1943-as interjúbán: „Sorsom közös volt a harmincas évek ifjúságának sorsával. Megismertem a nyomort és a szenvedést, azt a leckét, amelyet könyvekből soha s csakis személyes tapasztalatból lehet megtanulni. E sötét évek az én legnagyobb tőkém, mert egyéni sorsom által azonosultam a szegény néppel és az igaztalanul szenvedőkkel, de megőriztem önrespektusomat.”⁵

Történelmi példaképeinek Széchenyit és Kossuthot tartotta. Államalapító királyunkat, Szent Istvánt a világtörténet egyik leghatalmasabb géniuszának tartotta. „Benne annak az államalkotónak hódolok, akinek műve ma is áll, s az idő nem vesz erőt rajta.” Bethlen Gáborról politikai lángészként beszélt és azt a tulajdonságát csodálta, hogy a legkisebb lehetőségből a legnagyobb eredményt hozta ki. Zrínyi Miklósról pedig azt hangsúlyozta, hogy a magyar férfi legmagasabb és legharmoni-

² SZÖNYI Zsuzsa: Barankovics István levelei Szőnyi Zsuzsához. New York, 1967. március 1. <https://barankovics.hu/az-alapitvanyrol/nevadonk/beszedekek-irasok/barankovics-istvan-levelei-szonyi-zsuzsahoz>.

³ SZÖNYI Zsuzsa: Barankovics István levelei Szőnyi Zsuzsához. *Távlatok*, 1995. 510–525.

⁴ TOKAJI György: Beszélgetés Barankovics Istvánnal, aki „rekordot” javított. *Film Színház Irodalom*, 1943. június 4. 13.

⁵ Uo. Római katolikus vallású értelmiségi családból származott, édesapja és édesanyja is tanító volt Polgár településen.

kusabb megvalósulása, mert karja egy hadvezéré, elméje egy államférfié és szíve egy költőé.”⁶ Barankovics szerint a politikai hajlam velünk született tulajdonság, olyan, mint a jó hallás a muzsikusnak, színérzék a festőnek. E mellé kell a szorgalmas tanulás. Gustave Flaubert francia íróra hivatkozott: „a lángész is felerészben: nagy szorgalom”.⁷

1947-es győri beszéde a hazai kereszténydemokrácia történetének egyik legfontosabb eseménye volt.⁸ „Néppárt vagyunk; nem a nép urai, hanem alázatos szolgálói kívánunk lenni. Programunk: a legbiztosabb és legszélesebb emberi jog. A legteljesebb szociális igazságosság és a legnagyobb szabadság, a természetfelettség többletével. És célunk: a szabad magyarok független országa” – fogalmazta meg ekkor céljait.

Az 1947. augusztus 31-i választásokon a Demokrata Néppárt elért szavazataival az ország második legnagyobb pártja lett. Barankovics István a sikert három tényezőnek tulajdonította: a program a kereszténységet és a demokratikus értékeket ötvözte, a szociális változások iránt elkötelezett volt, a bolsevizmust ellenezte, a felszámolt KALOT csapata és parasztelitje őket támogatta. Szavazóik közül sokan a parasztság és értelmiségi elit képviselői voltak. A Demokrata Néppárt célja volt: „A Demokrata Néppárt célja a keresztény állameszme diadalra juttatása demokratikus kormányforma keretében. Küzd azért, hogy az emberi szabadságjog, az evangéliumi erkölcs és a szociális igazság érvényesüljön a magyar közéletben. Esménye a szabad magyarok független országa.”⁹

Barankovics István hitvallását többek között így summázta: „A keresztény ember nemcsak a saját személyes üdvösségén köteles munkálkodni, hanem részt kell vennie a társadalom megváltásának művében, sőt az egész mindenségnek Isten képére való formálásában is.”¹⁰

Az evangéliumi szocializmus fontosságát hirdette 1947-es rádióbeszédében is: „Evangéliumi szocializmust hirdetünk. Ennek lényege nem az, hogy tulajdona ne legyen senkinek, csak az államnak, hanem az, hogy mindenkinek lehetővé tétessék, hogy tisztességes munkával annyi magántulajdont szerezhessen, amennyi ma gyakorlatilag szükséges az ember függetlenségéhez. Egyik szélsőséghez sem csatlakozunk. Kereszténységünkől nem engedünk balra, szociális és demokratikus meg-

⁶ Film Színház Irodalom, 1943. június 4. 13.

⁷ Uo.

⁸ GYORGYEVICS Miklós: *Barankovics István: Új távlatok a magyar kereszténydemokráciában. Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége.* Budapest, Barankovics István Alapítvány–Gondolat, 2007. 163.

⁹ IZSÁK Lajos–SZABÓ Róbert: A Demokrata Néppárt alapvető dokumentumai. *Múltunk*, 1999/1. 151.

¹⁰ BARANKOVICS István: Az egyházi és világi hatalom. *Katolikus Szemle*, 1962. 170.

győződésünkől nem engedünk jobbra. Az evangéliumi szocializmus azt kívánja, hogy minél több gazdaságilag is önálló és független kis- és középegyszintencia legyen az országban. Nagy szükség van a kis- és a közép-magántulajdon hatásosabb védelmére.”¹¹

A bolsevizmus jellemzőit így foglalta össze: „A kommunisták arra a középkori hamis profétára emlékeztetnek, aki mindig álarcban ment hívei közé, mert attól félt, hogy ha hívei egyszer rút arcát meglátják, mind egy szálig elpártolnak tőle. Egyik legfőbb fegyverük és jellegzetességük az ámitás. A parasztnak földet adnak, holott a kolhoz a végcéljük. Demokráciáról beszélnek és zsarnokságot teremtenek. A szabadság jelszavával nyomják el a valódi népakaratot.”¹²

A szabadság eltérő értelmezéseiről így írt: „1945-ben az ostrom hónapjaiban sokat voltam együtt a legkülönbözőbb rangú és civil foglalkozású szovjet katonákkal, akiknél legtöbbször szabadságigényük és szabadsági élményük iránt érdeklődtem. Arra a kérdésre, hogy mit jelent számukra a szabadság, a következő igen jellemző válaszokat adták: A szabadság azt jelenti, hogy ha nyolc órát dolgozom, a nap többi részében azt tehetem, amit akarok; hogy nincsenek többé kizsákmányolók, kapitalisták és népnúzó nagybirtokosok; hogy keresetemből olyan ruhát veszek magamnak, aminőt akarok és akár királyi palástot is szabathatok a szabóval; hogy szabadságidőm alatt oda utazom, ahova akarok, csak legyen rá pénzem; akármelyik színházba, moziba, akár az első sorba is jegyet válthatok magamnak, pedig munkás vagy paraszt vagyok; én egy kolhozban dolgozom, de íme, itt van a fiam fényképe, aki őrnagy és tábornok is lehet belőle stb. 1945 tavaszán egy 15 holdas kenderesi magyar parasztembernek elmondottam, amit a szovjet katonáktól a szabadságról hallottam. Nagyon elcsodálkozott és nevelésesnek tartotta, hogy mindez a szovjet katona számára már a szabadságot jelenti. Ez a magyar parasztember mindössze négy elemi végzett, magasabb műveltsége nem volt, de kis birtokát valóban mintaszerűen kezelte. Ott is megkérdeztem, hogy mi a szabadság, amiről ma annyit beszélnek? Kis gondolkodás után szóról-szóra így felelt: »A szabadság az, hogy azt mondhatom és azt tehetem, amit akarok, csak mást ne sértsek vele«. Ez a parasztember nem volt művelt, de kétségkívül európai volt.”¹³

Barankovics István sorsa példázza azt a reménytelen küzdelmet is, amelyet a kereszténység és a demokrácia erői folytattak a kiépülő kommunista diktatúra ellen. Emigrálása kényszerű volt, Rákosi politikai öngyilkosságra próbálta kényszeríteni, besúgók és detektívek hada vette körül. 1949 januárjától már nem vett részt a parla-

¹¹ KOVÁCS K. Zoltán: Az evangéliumi szocializmus kísérlete Magyarországon. *Katolikus Szemle*, 1979. 80.

¹² BARANKOVICS István: A bolsevizmus és az európai szellem. *Katolikus Szemle*, 1950. 62.

¹³ BARANKOVICS István: A bolsevizmus és az európai szellem. *Katolikus Szemle*, 1950. 63.

menti üléseken, beszüntette a *Hazánk* kiadását is.¹⁴ A Mindszenty-per megkezdése előtti napon feleségével, valamint Jánosi József jezsuitával és Blaskó Mária írónővel – az Egyesült Államok budapesti nagykövetségének segítségével – elhagyta az országot.

Barankovics István emigrációba kényszerítése után a korabeli propagandagépezet hazudott a politikusról. A változatos hamis vádak egyik kinyilatkoztatója Dobi István miniszterelnök volt a kisgazdapárt országos értekezletén: „Barankovics István megszökött Magyarországról – mondotta – és a magyar demokrácia külföldi ellenségeinek nyilvánosan is a szolgálatába szegődött. Ezzel a szökéssel dicstelen véget ért a Demokrata Néppárt, amely már az 1947-es választásokon és azóta is mindent elkövetett, hogy megnehezítse a népi demokrácia fejlődését. Amikor az állam és a katolikus egyház viszonyában nehézségek mutatkoztak, a Barankovics-párt híveivel azt akarta elismertetni, hogy egyenesen »vallási kötelesség« a haladással való szembehelyezkedés. A Barankovics-párt már nem ellenzéki szerepet töltött be, hanem a dolgozó nép érdekében való demokratikus fejlődés veszedelmes ellensége volt.”¹⁵ Ma is hátborzongató olvasni az alaptalan vádakot, amelyek célja a politikus befeketítése volt.

1949. február 2-án Barankovics István Bécsben nyilatkozatot tett közzé, amelyben bejelentette a Demokrata Néppárt feloszlását. „Mandátumát március 11-én szüntette meg az Országgyűlés, továbbá megfosztották állampolgárságától, vagyonát elkobozták. Ezt követően Salzburgban a Magyar Menekült Iroda vezetőjeként dolgozott, majd 1951-ben az Egyesült Államokban, New Yorkban telepedett le.”¹⁶

Emigrációs éveit Kovács K. Zoltán így összegezte: „Nem tartozott a látványos szereplésre vágyó emigráns politikusok közé. Hazai politikai felelősségvállalásából eredő külföldi hivatását nem az emigrációs közélet küzdelmeiben kereste. A lényegre irányuló figyelmét ugyan nem kerülték el a magyarság sorsát érintő események és a világpolitikai erők küzdelmei, de nyilvános és aktív, rövid távú politikai akciókra csak ritkán vállalkozott. Időnként megjelenő tanulmányai, elhangzott előadásai elsősorban az emigráció elméleti, kulturális jelenségeivel vagy egyházpolitikai kérdésekkel foglalkoztak. Megnyilatkozásai viszont mély nyomot hagytak olvasóiban, hallgatóságában.”¹⁷ Barankovics István politikai pályája nem tudott kiteljesedni hazájában, mivel a Rákosi-diktatúra emigrációra kényszerítette. Abban a

¹⁴ A *Hazánk* 1945 és 1949 között hetilapként jelent meg, ő volt a főszerkesztője és a kereszténydemokrata értékeket közvetítette.

¹⁵ *Szabad Nép*, 1949. február 5. 5.

¹⁶ New York-i címe: Barankovics, 110 East 84th Street, Apt. 2-D. New York City, U.S.A. *Katolikus Szemle*, 1952. 33.

¹⁷ KOVÁCS K. Zoltán: Barankovics István eszmei hagyatéka. *Katolikus Szemle*, 1984. 82..

rövid időben is, amelyet a hazai politikai porondon tölthetett, maradandó értékeket hozott létre.

1974-ben, életének 67., száműzetésének 25. évében hunyt el. Végakarata az volt, hogy ne legyen gyászjelentés, s a csendes mise után a temetésén özvegye mellett csak közvetlen barátai legyenek jelen, sem a templomban, sem a temetőben ne mondjanak beszédet, ne jelöljék sírkövel azt a helyet, ahol eltemetik. Római katolikus pap barátja és a „szombati ebéd” egyik tagja két kis zacskóban hazai földet tett a sírjába.¹⁸

2011. december 13-án temették újra Budapesten, a Fiumei úti sírkertben. Áder János köztársasági elnök e szavakkal búcsúzott tőle: „Egy olyan ember emléke előtt hajtunk fejet, akinek munkássága fontos lépés volt nemzetünk hazafelé, a közös és megtartó értékek hazája felé vezető útján.”

ÁLLAMBIZTONSÁGI MEGFIGYELÉSE

Az előző évkönyvben publikált tanulmányunkban Varga László kereszténydemokrata politikus emigrációs éveinek megfigyelését elemeztük. Varga vonatkozásában bőséges forrásanyag állt rendelkezésünkre,¹⁹ még a magánlevelezése is az állambiztonsági akták részévé vált. Ezzel szemben Barankovics Istvánra vonatkozóan teljes körű állambiztonsági forrásanyag nem állt rendelkezésünkre. Tabajdi Gábor a magyarországi kereszténydemokrata mozgalomról és az állambiztonsági iratokról szóló kiváló tanulmányában rámutat arra, mi a forráshiány oka. „1950 szeptemberében az Államvédelmi Hatóság I/2-a alosztályán, mai őrzési helyétől néhány saroknyira, a Vörösmarty utca 34/a alatt nyitotta meg Barbély György államvédelmi főtörzsrőrmester azt az objektum-dossziét, amelybe a Demokrata Néppártra vonatkozó legfontosabb anyagok kerültek. Az ÁVH adatgyűjtő munkája azonban részleteiben nem ismerhető meg. Az összegyűjtött jelentéseket többször szelektálták, egy részük bizonyára 1956-ban semmisült meg” – írja.²⁰ Tehát vélelmezhető az iratok tudatos megsemmisítése és a forradalom alatti megsemmisülése is. Feltételezhető, hogy a Néppárt eredeti iratanyagából nyilvánvaló lett volna a párttal kapcsolatban terjesztett kommunista hazugságok garmadája.

¹⁸ *New Yorki Magyar Élet*, 1974.március 23. 8.

¹⁹ MIKLÓS Péter TÓTH Eszter Zsófia: *Varga László kereszténydemokrata politikus állambiztonsági megfigyelése az USA-ban, az 1960-as évek elején*. In: VERITAS Évkönyv, 2017. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 383–398.

²⁰ TABAJDI Gábor: A kereszténydemokrata hagyomány és az állambiztonsági iratok. *Betekintő*, 2016/2. http://www.betekinto.hu/en/2016_2_tabajdi.

Barankovics István neve a Magyar Nemzeti Bizottmány tevékenységével kapcsolatban kerül elő. A Magyar Nemzeti Bizottmány 1947. november 18-án Chicagóban felhívást adott közre és 1949. július 21-én alakult meg.²¹ „Az Egyesült Államokban tartózkodó egykori kispazda vezér, az 1941-ben emigrált Eckhardt Tibor, a nemzetgyűlés 1946-ban megválasztott elnöke, Varga Béla, az 1947 júniusában erőszakkal eltávolított miniszterelnök Nagy Ferenc és a két jelentős polgári párt vezetői, Sulyok Dezső és Pfeiffer Zoltán” hozták létre.²² E kiáltványban szerepel, hogy a demokratikus Magyarország elbukott, kommunista diktatúra jött létre. Magyarország lakosságát passzív ellenállásra buzdították és deklarálták, hogy a nemzet felszabadításáért vívott harcot a demokratikus emigráció magára vállalja.²³ A Magyar Nemzeti Bizottmány tehát emigrációs körülmények között igyekezett megóvni a demokratikus értékeket és a nemzet felszabadításáért vívott harcot az emigrációban próbálta folytatni.

Egy 1951. december 11-i washingtoni jelentés szerint Barankovics pénzt vett fel a Nemzeti Bizottmány washingtoni bankbetétjéből, amelyet részben a mozgalomra fordít, részben tiszteletdíját képezi.²⁴ Az állambiztonságiak elsőrendű célja volt a kereszténydemokrata politikusok lejáratása még az emigrációban is, ennek köszönhető a kiemelt figyelem a pénzforrások kezelése kapcsán.

A következő alkalom, amely magára vonta az állambiztonság figyelmét, a Kossuthcentenárium ünnepe volt. Kossuth Lajos Amerikába érkezésének 100. évfordulójára rendezték az ünnepsorozatot. Kossuth Lajos 1851 decembere és 1852 júliusa között tartózkodott az Amerikai Egyesült Államokban. 1851. december 4-én 400 ezer ember várta őt a New York-i kikötőben. Hét hónapos utazása során elsőrendű célja volt, hogy a magyar függetlenség ügyének támogatókat nyerjen.

Az ünnepsorozaton részt vett az állambiztonság embere is, és jelentést írt róla. Eszerint a centenáriumi ünnepsorozat költségei 25 ezer dollárra rúgtak. Az első megemlékezés 1951. december 8-án New Yorkban zajlott le, a City Center Casinóban.

²¹ Sz. Kovács Éva: Az ellenség dezinformálása, avagy egy állambiztonsági kompromittálási akció az 1950-es évekből. *Múltunk*, 2007/ 3. 157. – Borbándi Gyula: A Magyar Nemzeti Bizottmány megalakulása. In: Uő.: A magyar emigráció életrajza. 1945–1985. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985. 141–162. – Révész Béla: A Belügyminisztérium SZER-képe 1955-ben. *Múltunk*, 1999/2. 185.

²² Gecsényi Lajos: Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez. *Századok*, 2015/6. 1487.

²³ A Magyar Nemzeti Bizottmányról lásd még: Nagy Kázmér: Diplomáciai iratok a magyar politikai emigrációról 1948. *Kritika*, 1982/11. 25.

²⁴ ÁBTL, 3.2.5-O-8-018/1658. Washington. 1951. december 11. Az e szövegben idézett washingtoni források innen származnak.

Sokan díszmagyarban jelentek meg, a helyiséget virággal, Kossuth idézetekkel dekorálták, dr. Molnár Kálmán és Varga Béla tartott beszédet. Ezután színpadi jelenetben elevenítették fel Kossuth Lajos 100 évvel korábbi New York-i fogadását. Az ünnepség fővédnöke John Montgomery egykori budapesti nagykövet volt, aki beszédében hangsúlyozta, a Szent Koronát ne adják vissza Magyarországnak. E rendezvényen tartott beszédet Barankovics István is, amelynek tartalmát az állambiztonsági jelentés részletesen ismertette. „Kossuth 100 évvel előtti Amerikába utazásával és fogadásának körülményeivel kezdte beszédét. Ezután részletesen beszélt Kossuth eszméiről, amely olyan örökéletű, hogy ma is minden szava megállja a helyét. Különösen kiemeli az állami függetlenség és a nemzeti önállóság kérdését. Foglalkozott Kossuth kortársaival, akik Kossuthtal együtt arra törekedtek, hogy minden energiájukat mozgósítsák a nemzeti eszme megvalósításáért. Barankovics beszéde részletesen foglalkozott az 1848-as országgyűlés összetételével és azokkal a törvényekkel, amelyeket ez az országgyűlés és a magyar nép érdekében hozott. Foglalkozott a nemzetiségi problémájával és megállapítja, hogy a 19. század közepén a sok vád dacára éppen a magyar nemzet volt az, amely a nemzeti önzés fölé tudott emelkedni. A jobbágy felszabadítását olyan nemzeti gesztusnak állította be, amely kivétel nélkül minden nemzetiségű jobbágy részére a felszabadulást hozta meg a földesúri kötöttségek aló. Érdemes megjegyezni, hogy Barankovicsnak igen hosszúra nyúlt előadásában – amelyet az Amerikai Magyar Népszava szó szerint közöl – egyetlen mondat sem foglalkozik a Magyar Népköztársaság támadásával, illetve rágalmozásával.”²⁵ A jelentés írója tehát részben csalódottan távozott az eseményről, mivel Barankovics beszédében nem a Magyar Népköztársasággal, hanem Kossuth Lajos nagyságával foglalkozott.

Kovrig Béla szociológus meghatározó szerepet játszott a katolikus reformfolyamatban, fontos alakja volt a Katolikus Szociális Népmozgalomnak. 1946-ban vették őrizetbe, kínozták, beszervezték és jelentéseket kellett írnia katolikus vezető személyiségekről.²⁶ 1948-ban emigrált.²⁷ Kovrig Béla így többek között Barankovics Istvánról is írt ügynökjelentéseket. Kovrig ügynökként foglalkoztatása egy teljesen hiszterizálódó légkörben, a kommunista pártnak a „klerikális reakció” elleni har-

²⁵ ÁBTL, 3.25.-O-8-018. 110–111. A Washingtoni Magyar Nagykövetség 1952. január 7-i jelentése a Külügyminisztériumnak.

²⁶ Dr. Kovrig Béla ügye. ÁBTL, 3.2.4 K-384/2/1. 1946. szeptember 9.–1947. Az e szövegben idézett Kovrig-források innen származnak.

²⁷ *Menekülés az emigrációba. Kovrig Béla és az állambiztonság.* <https://barankovics.hu/cikk/menekules-az-emigracioba-kovrig-bela-es-az-allambiztonsag>. Kovrig Béláról lásd még: KOVRIG Béla: *A nemzeti kommunizmus és Magyarország.* S. a. r. Petrás Éva. Budapest, Gondolat, 2016.

cának időszakában zajlott. Kovrig Béla dokumentumaiból a Barankovics Istvánról szóló részeket közöljük. Hangsúlyozva azt, hogy Kovrig kéziratos jelentéseiben megpróbált megfelelni az ügynökkel kapcsolatos szerepelvárásoknak, azonban nem volt kifejezetten rosszindulatú. Ezért a szöveghű közlés mellett döntöttünk abban az esetben is, amikor a szerző többször javított, így éreztetve azt a lelkiállapotot, a tépelődését, hogyan fogalmazza meg úgy szövegét, hogy azzal a kevesebbet ártson politikustársainak.

Manapság már, hála az állambiztonsági forrásokra vonatkozó történeti kutatásoknak, többféle ügynök- és jelentéstípust ismerünk. A jóformán regényeket író, láthatóan szívesen jelentőtől kezdve a kötelezettségét kényszerből teljesítő, egyfajta eseménykronológiát nyújtó, amúgy is közismert tényeket leíró ügynökökig. Úgy véljük, Kovrig Béla féluton helyezkedik el. Próbál nem ártani, de igyekszik a szerepelvárásoknak is megfelelni. Mint e jelentéséből is tisztán látható, jóformán lehetetlen feladatra vállalkozik. Persze képzeljük mindezek mögé a titkosszolgálat kínzókamráit is, a vallatásokat, amelyek nyomán ezek a jelentések születtek. Kovrig Béla viszonylag szerencsés volt, mivel kikerült az állambiztonság rabságából és külföldre távozhatott.

„Gazdasági kérdések: Barankovics nemcsak demokrata, ő szocialista és szocializmust akar. Ezért elvben helyesli mindazoknak a termelőeszközöknek a szocializálását, melyeknek magántulajdonban hagyása veszélyeztetné a demokráciát és sokaknak kevesek irányában való kiszolgálásával egyértelmű (sic!). A humanizmus jegyében híve az erőteljes demokratikus, szabad útkereséseknek és az alkotmányos üzemi életnek. A nagybirtokrendszer megszüntetésében a feudalizmus csökevényének felszámolását és azt az intézkedését látja, amely a reakciós konzervativizmusnak újrászervezését teszi lehetetlenné.

Különbözik Barankovics nem gazdasági beállítottságú gondolkodó. Nyitott szemmel és szorgalmas tájékozódással kíséri figyelemmel a gazdasági jelenségeket, de az ő igazi területe a szellemi élet, ott van otthon.

Egyéni célja nagy olvasottságával, előadóművészetével, kifejezőképességével és tárgya, a magyar társadalom, jelesül a közélet ismeretével humánus szellemben, stílusosan, becsületesen szolgálni a népet, a magyar embert. Más a szerep itt és Franciaországban. Barankovics szerint tehát nem szabad az MRP-t²⁸ s politikáját példának és zsinórmértéknek tekinteni egy magyar haladó katolikus párt szervezésének és taktikájának meghatározásakor.

²⁸ A Köztársasági Népi Mozgalom (Mouvement Républicain Populaire, MRP) 1945 után kereszténydemokrata alapokon szerveződött franciaországi politikai szervezet volt.

Egyházi kérdések: Barankovics a »szabad egyház a szabad államban« elv híve. Ennek helyes, okos alkalmazása a Concordatum²⁹ készítőjének feladata. Az egyház erkölcsi hatalom és nevelőintézmény legyen, ne pedig politikai és gazdasági hatalmasság. A haladó katolikusok feladata – szerinte – hogy a demokratikus szellemet fejlesszék és befejezésükkel biztosítsák az egyház társadalmi életében és az egyházi nevelés és oktatás terén. Ha ennek lehetőségét a belföldi katolikusoknak megadják és a demokratikus kormányok gyümölcsöztetik a haladó katolikusok ismereteit és tapasztalatait, kultúrharc nélkül megoldódhat az egyház és az állam vívmányának mindkettőre előnyös és a demokrácia követelményeinek megfelelő új rendezése.

Rétegződés tekintetében kevésbé heterogén párt, tehát pl. egy haladó katolikus párt kevésbé népes a maga paraszti és paraszti származású kispolgári társadalmi fő tartalékaival. Sajnálja, hogy ennek szervezésére neki nem adnak lehetőséget, és így nagy hatáskokkal nem szolgálhatja a demokráciát olyan időkben, amikor eldőlt a demokrácia belső értéke és társadalmi, tehát ismét belső megalapozottsága. Barankovics attól tart, hogy a Kiszegpárt mai összetételének és szerepének várható megszűnése után széles néptömegek maradnak a demokráciához közvetítő, ezeket a demokráciához fejlesztő, nevelő pártszervezet nélkül, ami a demokrácia gyengüléséhez, legalábbis megerősödésének újabb akadályaihoz vezetne.

Barankovics szerint a magyar haladó katolikus irány kibontását akadályozza, hogy benne a magyar munkáspárti tényezők a francia MRP-nek megfelelő irányt látnak és úgy látszik nem veszik tekintetbe, hogy Franciaország az általa még most is rettegett Németországtól való biztonságát az angolszász vezetés alatt kialakult atlantic family-hoz³⁰ való tartozásában látja és a kommunisták kivételével ez a többségi francia felfogás angolszász hegemóniát vált ki Franciaországban, ami különösen befolyásolja az MRP magatartását, másodsorban az MRP a legkülönbözőbb politikai árnyalatú katolikus szerveződések gyűjtőmedencéje, szociális felfogás, társadalmi akarat és összetétel tekintetében teljesen heterogén párt, ezzel szemben Barankovics és társai kifejezetten a katolikus szocialisták irányát képviselik. Innen ennek az iránynak a minőségbeli értéke, szellemi tömörsége, de ugyancsak innen a katolikus tömegekben kisebbségi szerepe, kvantitatív fejletlensége. Az MRP angolszász hegemónia alatt a hatalom kizárólagos birtoklására tör, Barankovics iránya szocialista hegemónia tényével számolva igyekszik katolikus tartalmat beleírni a természeti jogot érvényesítő szocializmus kialakítandó életformáiba. Már a hatalmi orosz hegemónia alatt marad. Kelet és Nyugat megegyezéséből azonban az következik, hogy

²⁹ Megállapodás az állam és a katolikus egyház között.

³⁰ Atlanti családhoz.

a hegemonia nem zárja ki Magyarországnak árucseréjét és kulturális kapcsolatainak erősödését Európa többi részével is.

Barankovics mélységesen sajnálja, hogy úgy látszik, nem adatik meg a lehetőség számára, hogy a két vélemény alakításához szükséges eszközök birtokában ebben az előbb említett időben teljes aktivitással szolgálja a demokrácia belső megszilárdulását a magyar népnek olyan szektoraiban, melyeknek a munkáspártok irányzatainak képviselői a siker reményében nem közeledhetnek, amit legjobban éppen a munkáspártoknak a vezetői tudhatnak, akik a politikai realizmusnak és nem a szociális utopizmusnak neveltjei. Barankovics jól tudja, hogy a kisgazdapárt nem tudja ellátni a politikai nevelésnek és vezetésnek azt a feladatát, amire csak szilárd világnézeti alapú s szociális katolikus irány politikai jövője. Az az érzésem, mihelyt a legkisebb ürügyet megtalálja a lemondáshoz vagy a párt feloszlataához, Barankovics élni fog a lehetőséggel.

HOGYAN LÁTJA A POLITIKAI VÁLSÁGOT?

Mindig szilárdan hitt a békében. Most is az a meggyőződése, hogy bár a német kérdés nehéz diónak bizonyul, az ezzel kapcsolatban várható nemzetközi feszültséget átvészeli a világ és 1947-ben megszilárdul a béke. A magyar helyzetet az orosz megszálló haderőnek, legalábbis jelentős részének 1947 nyárutóján várható kivonulása lényegesen nem érinti. Szerinte a viszonyok tárgyilagos megítélője jól láthatja, hogy a szovjetország hegemoniának az angolszász hatalmak által is elismert nyugati határvonala az Elba vonal, Csehszlovákia nyugati és délnyugati határa, Ausztria keleti határa, Isztria, Görögország északi határa. Ezt a felfogását Barankovics mások előtt is jól ismert érvekkel alaposan tudja megokolni. Hazánk tehát az orosz megszállás megszűnése után is – Barankovics meggyőződése szerint – szovjet. [...] Az volt a meggyőződése, hogy pártjával feladata, hivatása van, a demokrácia fejlesztése, a katolikus néptömegek demokratikus szellemű politikai nevelése és a katolikus táborban reakciós felfogások leküzdése terén (sic!) és ez a hivatás lelkesítette. Meggyőződése volt, hogy a politikai realizmus reá készíti a magyar demokráciának egyes, politikailag iskolázott vezetőit arra, hogy a haladó katolikusok pártjának a Demokrata Néppártnak teret és szerepet engedjenek a demokráciában. Az utóbbi hetekben ezek a reményei szétfoszlóban vannak, hiszen a katolikus szocialisták napilapjának megjelenését nem teszik lehetővé.³¹ Így tehát napilap hiányában képtelen azt a közéleti irányt széles körben képviselni, amelyet a katolikus közéletben Ő,

³¹ A *Hazánk* című lapról van szó.

Jánosi,³² Eckhardt Sándor,³³ Nagy Töhötöm,³⁴ Bálint Sándor³⁵ és Kerkai Jenő³⁶ képvisel, a püspöki karban pedig Bánáss László.³⁷ Barankovics már csak »becsületből« tart ki, mint a Néppárt elnöke, lemondásával vagy a párt feloszlásával nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy reménytelen a haladó katoli[cizmus].

JELLEMZÉSE

1943/44 telén, miként több baloldali író, őt is felszólították, hogy a német veszély elől feleségestül Törökországon át kiszöktetik Angliába és megélhetéséről gondoskodnak. Felesége szidó származása és így erősen veszélyeztetett volta ellenére közös megállapodással elhárították ezt az ajánlatot azzal, hogyha külföldön Anglia anyagi támogatásából élnek, akkor belőle előbb-utóbb Anglia, tehát egy idegen hatalom politikai ügynöke lesz. 1944. március 19-től a felszabadulásig Barankovics feleségével együtt Pesten bujdosott. Lakását, igen értékesen berendezett nagy lakása volt nyilas párhelyiségként vették igénybe és amikor a nyilasok nagy része az ostrom küszöbén elmenekült, a nyilasok kifosztották és magukkal vitték Barankovicsnak majd minden bútort, minden lakberendezését, könyvtárát előbb kiárusították –

- ³² Jánosi József (1898–1965) egyetemi tanár, filozófus, részt vett 1944-ben a budapesti pápai nunciatura zsidómentésében. 1945–49 között a jezsuita rend szegedi főiskoláján filozófia és vallásbölcselet tanár volt, Barankovics Istvánnal együtt emigrált. A Szabad Európa Rádió munkatársa lett, Nyugat-Németországban élt. *Új Magyar Életrajzi Lexikon* (a továbbiakban: UMÉL). Főszerk. MARKÓ László. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002. I. köt. 323.)
- ³³ Eckhardt Sándor (1890–1969) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, az irodalomtudományok doktora. 1945-től a Kereszténydemokrata Néppárt, majd a Demokrata néppárt tagja, vezéregyénisége. 1949. március 10-én parlamenti mandátumáról lemondott. Irodalomtörténeti munkásságának középpontjában Balassi Bálint állt. UMÉL, II. köt. 293–294..
- ³⁴ Nagy Töhötöm (1908–1979) jezsuita szerzetes, a KALOT vezéralakja, 1937-ben szentelték pappá és tanulmányai lezárásaként 1938-ban filozófiából, teológiából és egyházjogból is doktorált. 1945–46 között a Vatikán és Magyarország közti hírvivő. Életútjáról részletesebben ld.: KERESZTES András: „*Tükör által*” Nagy Töhötöm együttműködése az *Állambiztonsági Szolgálat*tal. Századok, 2015/6. 1471–1486. – PETRÁS Éva: Álarok mögött: Nagy Töhötöm élete. Századok, 2015/1. 203–212. – UMÉL, IV. köt. 292–293.
- ³⁵ Bálint Sándor (1904–1980) néprajztudós, művészettörténész, a történettudományok kandidátusa (1962). 1945–47 között a Demokrata néppárt képviselője volt, 1948-ban lemondott mandátumáról és visszavonult a politikai élettől. UMÉL, I. kötet 323.
- ³⁶ Kerkai Jenő (1904–1970) jezsuita szerzetes, a KALOT mozgalom társalapítója. 1947–1957 között koholt vádakkal börtönben ült. UMÉL, III. köte. 883–884.
- ³⁷ Bánáss László (1888–1949) veszprémi püspök. 1946-os karácsonyi körlevele a Demokrata Néppárt programjának része lett. BARANKOVICS István: „*Clara pacta, boni amici*”: Bánáss László veszprémi püspök 1946 karácsonyi körlevelének háttere. www.barankovics.hu, UMÉL, I. köt. 368.

annyira, hogy ma is kölcsönágy neműt használnak és minden tartalék nélkül kizárólag a Nemzeti Banktól kapott havi 8–900 Ft fizetésből és külföldi barátai ajándékcsomagjainak tartalmából élnek.

A PÁRTVEZÉR

Pártjával, ha egyáltalán a valóságban ennek nevezhető, igen keveset foglalkozik, hónapok óta felosztásának gondolatát forgatja fejében. Roppant változások korát éljük. A korábbi szakmai rendszer gyors megsemmisülése, társadalmi életformánk gyökeres átalakulása, amely sokak tekintélyének megszűnését és anyagi romlását váltotta ki, kiváltképpen azoknak a körében keltett meglepetést és megdöbbenést, akiknek anyagi romlásával, hivatali tekintélyük megszűnésével járt az újabb nagy változás. Állami és társadalmi életünk számos pártjelensége nem kelthetett meglepetést azoknál, akik mindenkor gondos figyelemmel hallgatták³⁸ a világ legegységesebb, legősibb, legtapasztaltabb tanító tekintélyének, a pápaságnak megnyilatkozását, módjuk volt a pápák figyelmeztetéseivel,³⁹ tanításával⁴⁰ [...]. Roppant változások idejét éljük.⁴¹ Tünetei nem lepheték meg azokat, akik évek, esetleg évtizedek alatt fájdalmasan tapasztalhatták azt a valóban égbe kiáltó különbséget a pápák által sürgetett emberséges szociális viszonyok és az embertelennek meghagyott társadalmi állapotok között. A régi uralmi rendszer⁴² széthullásával egyszerre⁴³ megnyilatkozott mindazoknak a társadalmi visszasságoknak mulasztásoknak és bűnöknek megannyi⁴⁴ tömeges jogkövetkezménye, amelyekre a pápák⁴⁵ egy fél évszázadnál hosszabb időn át minket is több ízben⁴⁶ figyelmeztettek⁴⁷ bölcsességgel és erővel hangsúlyozván orvoslásuk elmulasztásának⁴⁸ végzetes hatását emberre, államra.”

Barankovics István méltó értékelése csak a rendszerváltás után érkezhett el. Neve szitokszó volt az államszocialista időszakban. Apró Antal – akkori miniszterelnök-helyettes – egy 1968-as beszédében annak kapcsán említette és gúnyolódott

³⁸ Itt eredetileg figyelmet szenteltek szerepelt, az áthúzva.

³⁹ Itt áthúzva: építő nézeteiknek tartalmával.

⁴⁰ Itt e mondat megszakad és a következő mondatral folytatódik.

⁴¹ Itt áthúzva: ennek jelensé, jelenségei [sic!].

⁴² Áthúzva: megsemmisülésével egyszerre.

⁴³ Áthúzva: föltárult nemcsak mindaz.

⁴⁴ Áthúzva: minden.

⁴⁵ Áthúzva: bennünket is.

⁴⁶ Áthúzva: rendszeresen.

⁴⁷ Áthúzva: erőt.

⁴⁸ Áthúzva elmaradásának elmaradhatatlan.

rajta, hogy a politikus ellenezte az államosítást. „Emlékszem, hogy Barankovics István, a Demokrata Néppárt részéről hosszan fejtegette, miért nem ért egyet a javaslattal. Messzi jövőbe nyúló fokozatosságot ajánlott, s követendő útnak valamiféle »evangéliumi szocializmust« hirdetett. Viszont elviselhetőnek, keresztényi világnézetével összeegyeztethetőnek tartotta, hogy a magyar állam továbbra is finanszírozza a tőkésvállalatokat, a rengeteg visszaélést. Nem szavazta meg az államosítást.”⁴⁹

Mára politikai öröksége példává vált, köszönhetően a Barankovics István Alapítvány áldozatos és áldásos tevékenységének is. A részben fennmaradt pártiratok mellett Barankovics írásai, gondolatai, levelezései is bepillantást nyújtanak gazdag gondolatvilágába. A rá vonatkozó állambiztonsági forrásokból kettős tartalom tárul elénk. Egyrészt a kommunista hatalom lejárató gépezetének működéséről, az ügynöktevékenységről szerezhettünk mélyebb ismereteket, másrészt itt is felsejlik – még e torzított tükörben is – gondolatvilágának gazdagsága, keresztény humanizmusa, egyenlőségre való törekvése és igazságossága. Életútja példázza, hogy a huszadik század nagy történelmi kataklizmái hogyan törtek ketté egy ígéretes politikusi életutat, hogyan nem hagyta kiteljesedni és felépíteni a diktatúra a nagy társadalmi támogatottságot élvező Demokrata Néppárt programját. Barankovics István életútja is azt példázza, hogy bármilyen demokratikus törekvés csak illúzió volt hazánk szovjet megszállása után, s valódi mozgásteret nem volt a kommunista diktatúra törekvéseivel nem egyező politikai elképzeléseknek. A diktatúra nem válogatott az eszközökben: a pártok szétverése, az emigrációba kényszerítés bevett gyakorlatnak számított. Az emigrációs kényszerpályával, a politikusi pálya derékba törésével is magyarázhatjuk a politikus tragikusan korai halálát. Budapesti újratemetése erkölcsi elégtételt jelentett, szellemi öröksége ma is élő és követendő számunkra.

⁴⁹ *Népszabadság*, 1968. március 24. 8.

GLAUB KRISZTIÁN ISTVÁN

EGY FELELŐSSÉ TETT ÁVH TISZT, FALUDI ERVIN A DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Túlzás nélkül állítható, hogy az 1956. július 18–21. között lezajlott MDP KV ülés kiemelt jelentőségű volt a magyarországi sztálinista rezsim történetében. A hivatalos közlemény szerint egészségügyi okokból, de a valóságban szovjet nyomásra távozott a hatalomból – és az országból – Rákosi Mátyás, a párt első titkára.¹ Rákosi menesztése ugyanakkor kényszerlépés volt Moszkva részéről, akik egész nyár közepéig még védelmezték a volt első titkárt, végül csak Péter Gábor volt államvédelmi altábornagy börtönből írt levele² után vált számukra is nyilvánvalóvá Rákosi helyzetének a tarthatatlansága. A dokumentum feketén-fehéren bizonyította, ami már a pártvezetésen belül sokak előtt ki nem mondott igazság is volt, hogy az elmúlt bő tíz év súlyos törvénysértéseieért magyar részről leginkább Rákosi Mátyás a felelős. Korábban maga Rákosi főleg az 1953-as fordulat után buzgón kereste már a bűnbakokat, akikre annak rendje és módja szerint „rátalált” először Péter Gábor, majd Farkas Mihály személyében. Mivel az Államvédelmi Hatóság egykori vezetője 1956 nyarán már jogerős börtönbüntetését töltötte, nem kevés elégtétellel fizethetett vissza Rákosinak Kovács István budapesti pártelnöknek címzett beadványával, bár őszinteségének a pontos okára illetve az időzítésre máig nincs egyértelmű magyarázat, mivel korábban a párt felszólítására ő maga is buzgón részt vett a törvénysértések felelősségének Farkas Mihályra való áthárításában.

AZ MDP élére az a Gerő Ernő került, aki Rákosi egyik legközvetlenebb munkatársának bizonyult az elmúlt években és tagja volt az országot irányító ún. „négyesfogatnak” is. Feladat mindenesetre volt bőven, az ország katasztrofális gazdasági helyzetét, a Jugoszláviával való viszonyt, a társadalmi elégedetlenséget és a vezetés iránti súlyos bizalmi válságot egyaránt rendezni kellett.³ Ami még legnagyobb teherként az új vezetés feje felett lógott, a rehabilitáció kérdése volt. Noha korábban Gerő még belügyminiszterként kénytelen volt foglalkozni a kérdéssel, de szíve szerint 1956 nyarára Rákosi távozásával, illetve Farkas kizárásával letudottnak tekin-

¹ Az 1956. július 18–21. MDP KV ülés teljes jegyzőkönyve: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), M-KS – 276. f. 52. cs. 35. ő. e.

² PÉTER Gábor: Mi az igazság? In: *El nem égetett dokumentumok I.* Szerk: KOLTAY Gábor–BRÓDY Péter. Budapest, Szabad Tér, 1990. 13–29.

³ BARÁTH Magdolna: Gerő Ernő és a „tisztá lap” politikája *Múltunk*, 2001/ 1. 18.

tette a felelősség kérdését.⁴ Erre annál is inkább szüksége volt, mert az 1962-es MSZMP határozat szerint Gerő Ernőt is kiemelt felelősség terhelte a törvénytelen-ségekért, ugyanis mint az ún. trojka tagja és mint korábbi belügyminiszter sokáig ellenállt az ártatlanul bebörtönözöttek rehabilitációjának.⁵

Talán mindez közrejátszott abban, hogy a felelősség kérdésének újbóli felvetése során nem foglalkozott különösebben Egri Gyula augusztus 9-én az MDP PB elé terjesztett jelentésével sem, amely a törvénytelen-ségekben kiemelt szerepet játszó államvédelmi tisztek felelősségét firtatta. Így végül az a döntés született, hogy azon államvédelmisek ellen, akik felsőbb utasítás nélkül megsértették a „szocialista törvényességet” az ügyészség emeljen vádat és maga tárgyalás zárt keretek között foly-jék le.⁶ A kérdés ugyanakkor nem volt teljeséggel egyértelmű, hiszen Péter Gábor mellett több egykori ÁVH tiszt már börtönben volt 1953. január 3. óta, ügyükben 1953. december 24-én első fokú,⁷ 1954. január 15.-én pedig másodfokú – már enyhít-tett – ítélet is született.⁸ Ugyanakkor más egykori államvédelmi tisztek ekkor teljesen szabad állampolgárként éltek az életüket, igaz többen már elhagyták az 1953-ban a belügyminisztériumba újra betagozódó testületet, és a civil életben találtak meg-élhetést. Ez utóbbiak ügyében a pártvezetés beérte egyelőre egy belső vizsgálattal, amelyet az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága folytatott le, 1956 júliusának végén, illetve augusztusának elején. Farkas Vladimir egykori ÁVH-s alezredes meghallga-tására augusztus 1-jén került sor, amelyre így emlékezett: „Alig telt el pár perc, ami-kor újból behívtak. Kiss Károly egy előre elkészített szövegből a következőket adta elő: a KEB úgy döntött, hogy kizár az MDP tagjai sorából, mivel a törvénytelen-ségekben való részvételemmel olyan tevékenységet folytattam, amely összeegyeztet-hetetlen a párttagsággal.”⁹

Hasonló végeredmény született a többi esetben is: még július 31-én zárta ki a tes-tület a pártból Szendi György és Toldi Ferenc volt államvédelmistákat.¹⁰ Ez a lépés annál is inkább szükséges volt, mert a PB-n belül is voltak olyan hangok, amelyek továbbra is komoly kritikával illették az államvédelmi szerveket – egész pontosan a legszűkebb vezetésbe a KV ülés után visszatérő Kádár János révén –, hogy még

⁴ BARÁTH Magdolna: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). *Múltunk*, 1999/ 4. 93.

⁵ MNL OL, M-KS, 288. f. 5/275. ö. e. Biszku Béla jelentése az MSZMP PB előtt, 1962. augusz-tus 11. 23.

⁶ MNL OL, M-KS, 276. f. 53. cs. 298. ö. e. Egri Gyula jelentése az MDP PB számára, 1956. augusz-tus 9.

⁷ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL), 00365/1953. Péter Gábor és 17 társa ügyében a Buda-pesti Hadbíróóság ítélete, 1953. december 24.

⁸ HL, 005/1954. A Katonai Felsőbíróóság ítélete Péter Gábor és 5 társa ügyében, 1954. január 15.

⁹ FARKAS Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest, k.n. 1990. 435.

¹⁰ Uo. 432.

mindig állományban tart olyan embereket, akiket súlyos felelősség terhel az elkövetett törvényteleniségekért.¹¹ Arról viszont Kádár szemérmesen megfeledkezett, hogy azokban – mint egykori belügyminiszternek – neki is igen komoly szerepe volt.

A kizárásokkal azonban ez a történet még messze nem záródott le, mivel szeptemberre ismét növekedett az általános elégedetlenség a pártvezetés irányában, s ebben a helyzetben a PB az előző évi jogi rehabilitáció után szeptember 7-i ülésén döntött Rajk László és társai ünnepélyes újratemetéséről is.¹² Ugyanakkor ez újra felvetette a Rajk-ügyben résztvevő államvédelmisek kérdését. Így érkezett el 1956. október 5-e, amikor a párt Politikai Bizottsága megvitatta a másnapra kitűzött temetés pontos menetrendjét, közben viszont – szemfórgató módon – dr. Nonn György legfőbb ügyész felvetette Péter Gábor és néhány más vele együtt elítélt volt államvédelmisek szabadon bocsátásának lehetőségét.¹³ Mindezt könnyen megtehetette, hiszen a logika szerint őket a „szocialista törvényesség” megsértésén túl elsősorban gazdasági bűncselekményért ítélték el, míg az „igazi” felelősök, a Rajk-ügyben érintett egykori ÁVH-s tisztek másik csoportjának aznap esti letartóztatása már eldöntött kérdés volt. Ez utóbbi körbe tartozott Farkas Vladimir is, aki ekképp emlékezett e fontos momentumra: „A PB ülésen Kádár János, Hegedűs András, Kiss Károly és Kovács István kezdeményezte letartóztatásomat. A döntést heves vita előzte meg. Egri Gyula és Vég Béla KV-titkárok elleneztek. Azzal érveltek, hogy ilyen kiragadott és egyben felfújtt felelősségre vonást jogtalanak tartják. Marosán György sem értett egyet azzal, hogy ÁVH-s vezetők feleljenek a vezetők bűneiért. Kiss Károly cinikusan kijelentette, hogy ha az ÁVH eddig mindig megtalálta a módját a vezetés által eldöntött letartóztatások végrehajtására, most se csináljunk ebből gondot magunknak.”¹⁴

Az új letartóztatási hullámnak mindenképpen tartalmazni kellett Farkas Vladimir személyét, hiszen ő tökéletesen illett a „családi bűnbanda” koncepciójába, Farkas Mihállyal együtt, aki ekkor még szabadlábon volt, és csak október 12.-én került előzetes letartóztatásba. Visszatérve október 5-ére, a letartóztatások késő este zajlottak le, Farkas Vladimir mellett sorra őrizetbe vették Kajli Józsefet, Szántó Györgyöt, Szendi Györgyöt, Toldi Ferencet és Faludi Ervint.¹⁵ Faludit kartonja szerint egész pontosan este 10 órakor tartóztatták le Mártírok úti otthonában, ahonnan a többiekkel együtt a Markó utcai börtönbe szállították. Itt már másnap megkezdődött a

¹¹ MNL OL, M-KS, 276. f. 53/301. ö. e. Kádár János felszólalása a MDP PB augusztus 31. ülésén, 18.

¹² BARÁTH, 1999/4. 95.

¹³ MNL OL, M-KS, 276. f. 53/305. ö. e. Javaslat néhány volt államvédelmi tiszt börtönbüntetésének félbeszakítására dr. Nonn György legfőbb ügyész előadása, 1956. október 5. 3. napirendi pont.

¹⁴ FARKAS, 1990. 442.

¹⁵ ZINNER Tibor: „A nagy politikai affér” *A Rajk–Brankov-ügy. II.* Budapest, SAXUM, 2014. 555.

kihallgatása.¹⁶ A későbbi események ismeretében a Gerő-féle pártvezetés részéről az országos feszültség csillapítására hozott intézkedések azonban kontraproduktívnak bizonyultak, mivel csak tovább élezték a közhangulatot.

Ki volt Faludi Ervin az MDP PB döntése értelmében a törvénytelenések egyik új „főfelelőse” és milyen bűnöket követett el, hogy vele együtt október 5-én letartóztatásba került társaival – leszámítva Farkas Vladimirt – ellentétben nem kapott az októberi forradalom és szabadságharc után eljárési kegyelmet? Tény, hogy Faludi az állambiztonsági szolgálatoktól tisztjeként tevékenyen részt vett 1949-től a legnagyobb koncepciók perében, többek között a Rajk-ügy, a tábornokok elleni persorozat (más néven Súlyom-ügy), valamint a szociáldemokraták elleni vizsgálatokban, illetve számos meggyanúsított személy kihallgatásában. Az ÁVH-n működő módszerekkel a 1962-es pártvizsgálat foglalkozott részletesen, a tényfeltárás szerint a fő bizonyítéknak a beismerő vallomás számított, melyet fizikai és lelki kínzással, fenyegetéssel, vesztetésekkel értek el a kihallgatók. Ezek a folyamatok később elszórt esetektől lassan mindennapi gyakorlattá váltak.¹⁷ A fizikai kényszerítőeszközök alkalmazását maga Faludi is többször helyesnek nevezte és az „ellenséges” valamint a „kémgyanús” személyekkel szemben megengedhetőnek tartotta. Vallomásai során korábban sem tagadta, hogy ő maga is igénybe vett ilyeneket, noha azt is hozzáfűzte, hogy ezeknek az alkalmazása az aktuális kihallgatóra volt bízva. Tényszerű dolog azonban, hogy a kihallgatások során bekövetkezett legsúlyosabb tetteges bántalmazásokat Princz Gyula és speciális verőcsoportja hajtotta végre, Faludi szerint az ÁVH „vezérkarának”, Péter Gábornak, Szücs Ernőnek, dr. Décsi Gyulának, dr. Janikovszky Bélának valamint Farkas Vladimirnek az utasítására.¹⁸

Faludi a beismert fizikai bántalmazások mellett azonban a hangsúlyt különböző koncepciók kikényszerítésére helyezte, bár elmondása szerint ezek kiagyálása nem tőle származott, hanem írásban kapott tájékoztatást róluk.¹⁹ Hogy ez esetben mennyire mondott igazat, erősen kérdéses, Bakos Pál 1956. március 30-án tett vallomása szerint Faludi „lelkiismeretlen fiatal stréber, felelőtlen jegyzőkönyvek rendszeres kiagyálója” volt, valamint Szücs Ernő kedvenc kihallgatója.²⁰ Ezzel a véleménnyel szinkronban állt Aczél György hagyatékából származó feljegyzés is: „Faludi Ervin

¹⁶ Állambiztonsági szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban ÁBTL), 3.1.9. V-150019/2 Farkas Mihály és társai – Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 6. 372.

¹⁷ MNL OL, M-KS, 288. f. 5/275. ö. e. Biszku Béla jelentése az MSZMP PB előtt, 1962. augusztus 11. 29.

¹⁸ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 8. 376.

¹⁹ Uo. 377.

²⁰ ZINNER, 2014. 332.

22 éves, kispolgári származású nyomozó. A Rajk-ügy kapcsán emelte ki Szücs elvtárs az egyik alosztályról, végül részt vett a fontosabb személyek kihallgatásában. Faludi ezen munkája során híressé, hírhedté lett arról, hogy határidőre produkált bármit amit Szücs elvtárs kért, jegyzőkönyvet bármely őrizetesről, nem hagyta magát befolyásolni a tényektől.²¹ A koncepciók terén Faludi szerint az volt a lényeg, hogy a valós adatokat ki kellett színezní és valótlanágokkal kiegészíténi, ezzel pedig teljesen máshová kerültek a hangsúlyok az eredeti vallomásokhoz képest. Tevékenységéhez bőven kapott példát, hiszen véleménye szerinti ilyen jellegű koncepciósi valómást „vett ki” Szücs Ernő Noel Fieldből, dr. Janikovszky Béla vagy Károlyi Márton pedig dr. Szőnyi Tiborból.²²

Olyan neveket, mint Demeter György, Szalai András, Aczél György, Karász Győző, Vándor Györgyi és Rex József a Rajk ügygel, illetve annak mellékszálaival lehetett összekapcsolni. Más meghurcoltakat, pl. Kálmán Józsefet vagy Györki Imrét pedig a szociáldemokraták elleni hajszával. Lőrincz Sándort és feleségét, illetve ifj. Jándy Gézát pedig az ún. tábornokok perében vonták felelősségre.²³

Az őrizetek között kiemelten fontos személy volt Demeter György, aki egy koncepciósi per kereteibe többféle szempontból is beleillett: cionista múltja és a világháború alatt svájci tartózkodása is „realizálhatta” az ellenséges kémvonalat. Faludi vallomása szerint Demeter kihallgatásán Szendi Györggyel közösen kezdett foglalkozni 1949. május 17-től. „Megjegyezni kívánom, hogy Demeter Györggyel szemben az akkori szemmel nézve alapos gyanú merült fel kémtevékenységgel kapcsolatban. Az alapos gyanúra az szolgáltatott okot, hogy ő[k] az amerikai U.S.C. szerv segítségével amerikai katonai repülőgéppel jöttek haza és hazatérésükben segítséget kaptak Wágner nevű amerikai hírszerzötől. Szücs Ernő közlése szerint ez megállapított tény volt. Szendi Györgynek és nekem az a feladatom volt ezzel kapcsolatosan, hogy Demeter György kémtevékenységét konkrétumokkal támasszuk alá és svájci tevékenységét tisztázzuk.”²⁴

A történetből annyi mindenképp igaz, hogy a Demeter-házaspár Svájcban tartózkodott a második világháború alatt, és valóban amerikai segítséggel jutott haza. Viszont ezek az epizódok csak azután lettek fontosak, hogy a formálódó „nagy poli-

²¹ MTA Könyvtár Kézirattára, Aczél György hagyatéka, Ms 6111/17-18. X/20. In: *Lehallgatott kihallgatások–Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai* Szerk.: BARÁTH Magdolna–FEITL István. Budapest, Napvilág–ÁBTL, 2013. 53.

²² ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 8. 377.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 378.

तिकai afférba” kiemelt jelentőségre tett szert dr. Szőnyi Tibor révén az ún. svájci vonal.²⁵

Magáról a kihallgatásról Faludi arra emlékezett, hogy Szendi fizikai erőszakot eszközölt Demeter ellen, akit ennek hatására később ő maga is több alkalommal arcul ütött, majd lélektani zsarolásnak vetett alá, hogy feleségét is bántalmazni fogja.²⁶ Ez lényegét tekintve egybecseng Demeter György még szeptemberben – tehát még Faludi és társai letartóztatása előtt – tett vallomásával, aki viszont ennél jóval terhelőbben nyilatkozott Faludiról: „Faludi mindjárt veréssel kezdte és hozzá kell tennem, hogy sokkal durvábban bánt velem, mint Szendi. Ütött gumibottal, kézzel, falhoz állított, amikor összeestem akkor felvert, szóval az elképzelhető legdurvább bánásmódban részesített, szabályszerűen kínozta... Feleségem betegen került letartóztatásba. Faludi azt mondta nekem, feleségemet csak akkor tudják életben tartani, ha minden nap injekciót kap. Azt mondta, ha nem vallok, megvonják az injekciót és a feleségem meg fog halni. Azt is közölte velem, hogy ha nem írom alá a neki tetsző jegyzőkönyvet, feleségemet, akit a mellettem lévő szobában őriznek, addig fogják verni míg én a jegyzőkönyvet alá nem írom.”²⁷

Faludi kihallgatása során azonban tagadta Demeter gumibottal való bántalmazását, a falhoz állítást és az injekciómegvonással való fenyegetést is.²⁸ Abban viszont szinkronban van mindkét jegyzőkönyv, hogy Demeter később beismerő vallomást tett, amelyet Faludi akkor úgy könyvelt el, hogy megfelel a valóságnak. Ezeket azonban később visszavonta, így ügye elkerült Faluditól, mégpedig Horváth Gyula ÁVH alezredeshez, aki korántsem volt meggyőződve Demeter bűnösségéről. Az államvédelmen belül ez a hozzáállás annyit eredményezett, hogy Horváthot hamarosan oportunitizmus vádjával letartóztatták és szintén kényszerítőeszközök hatására tett „beismerő” vallomást, a verdikt pedig 15 év börtön lett az esetében. Szücs Ernő ezt elrettentő példaként emlegette később a kihallgatók előtt. Demeter visszakerült Faludihoz, aki a korábban már bevetett fizikai bántalmazás mellett érzelmileg is zsarolás alá vette őt, többek között a párt érdekeire való hivatkozással.²⁹ Demeter ekkor végleg megtört és saját bevallása szerint is beismerő vallomást tett amerikai, valamint jugoszláv „kémkapcsolatairól”. Egyúttal súlyosan terhelő vallomást tett Vági Ferencre, dr. Szőnyi Tiborra, Kohn Félixre és Aczél Györgyre is.³⁰

²⁵ A Rajk-ügyet eddig a legteljesebben Zinner Tibor dolgozta fel hatalmas összefoglaló munkájában ld. 15. lábjegyzet

²⁶ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 8. 378.

²⁷ Uo. Demeter György tanúkihallgatása, 1956. szeptember 11. 68–69.

²⁸ Uo. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 8. 378.

²⁹ Uo. 379. o.

³⁰ Uo. Demeter György tanúkihallgatása, 1956. szeptember 11. 69.

Aczél személyét különösen könnyű volt Demeterék ügyéhez kapcsolni, mivel a házaspár május 17.-i letartóztatása miatt az akkor Baranya megyei első titkárként funkcionáló Aczél személyesen kereste fel Kádár János belügyminisztert illetve írt levelet a párt főtitkárához, Rákosi Mátyáshoz Demeterék védelmében. Választ természetesen nem kapott sehonnan, sőt Kádár egy júniusi képviselői értekezleten csodálkozásának adott hangot, hogy a baranyai első titkár még szabadlábban van egyáltalán.³¹ Ez az „idilli” állapot nem tartott sokáig, mivel július 6-án Aczél is őrizetbe vették. Kezdetben Vándor Ferenc ÁVH-őrnagy vezette kihallgatását, majd július 10-én Princz Gyula és csoportja brutálisan bántalmazta: „A fizikai bántalmazás ezen alkalommal késő estig tartott, ezen idő alatt többször eszméletemet vesztettem, de felocsoltak és tovább folytatták. A kínzás egyik formája volt, hogy a zárkában is arccal a falnak kellett állni, gyakran feltett kézzel, aludni nem hagytak. Vizsgálati fogságom alatt testsúlyom 86 kg-ról 38-kg-ra csökkent... Letartóztatásomtól számított kb. két hét múlva kerültem Faludi Ervinhez, aki igyekezett Vándor ellen is valamit szerezni. Faludi kezdetben kisebb mértékű kényszereszközöket alkalmazott, herén rúgás, tornáztatás-, későbbiekben azonban fenyegetésekkel igyekezett hamis vallomásokra kényszeríteni, feleségemről a legocsmányabb hangon beszélt [...]”³²

Faludi – miután szembesítették Aczél tanúvallomásával – a gumibotos bántalmazást is a „tornáztatást” elismerte, de a herén rúgást és Aczélné szidalmazását visszautasította. A koncepció, melyet realizálni kellett, nem az ő szüleménye volt, hanem sajtócdulákon a pártvezetés kérdéseit tartalmazta, ezt ő csupán „tolmácsolta” Aczél felé. Faludi azonban elismerte, hogy kényszer hatására született meg a „beismerő” vallomás Aczél részéről, akivel a vizsgálat további szakaszában már dr. Décsi Gyula foglalkozott.³³

Kiemelkedőnek számít Faludi Ervin kihallgatásainak sorában a Nemzeti Segély és a Külkereskedelmi Minisztérium korábbi munkatársának, Karász Győzőnek az ügye, akit 1949. október 1-én tartóztattak le. Faludi október 3-tól kezdte meg a kihallgatást, ezúttal is a fizikai és a lelki kényszerítés eszközeit vegyítve, ugyanakkor eredmény nélkül, ezért Karászt többször is átadta Princz Gyula verőcsoportjának, amely három részletben is súlyosan bántalmazta Karászt.³⁴ Érdekesség, hogy ezzel ellentétben áll Princz Gyula 1957. január 30-án tett vallomása, miszerint Karász bántalmazására egyáltalán nem emlékezett, arra viszont igen, hogy Faludi vezette a kihallgatását. Princznek egyébként is megvolt a véleménye Faludiról: „Itt kijelentem, hogy Faludi volt az Államvédelmi Hatóságon az egyik legnagyobb verő, ő sohasem

³¹ Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997. 42.

³² ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. *Aczél György tanúkihallgatása* 1956. szeptember 11. 76.

³³ Uo. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 8. 381.

³⁴ Uo. Karász Győző tanúkihallgatása. 1956. szeptember 12. 90.

fordult máshoz, mindig ő maga végezte a bántalmazásokat és én ezt akár tárgyaláson, akár másutt Faludinak bármikor a szemébe vagyok hajlandó mondani. Faludi sohasem hivatkozhat arra, hogy ő nekem vagy csoportomnak verésre személyeket adott át. Különben is megjegyzem, hogy Faludi volt az, aki a verésekre nem kért senkitől utasítást, azt ő saját kedvtelésből és akarata szerint végezte.”³⁵

Princz vallomása nemcsak az elfogultság miatt ellentmondásos, mivel egyrészt a csoportja által végrehajtott verésre maga a sértett is emlékezett. Faludi viszont már korábban is beismerte a fizikai kényszer általa való alkalmazását, de a Karász-ügyre úgy emlékezett, hogy a Princz-csoportnak a verés lefolytatására dr. Décsi Gyula adott utasítást.³⁶ Akárki is adta az utasítást, annyi tényszerű, hogy Karászt olyan brutálisan bántalmazták, hogy annak eredményeképpen idegrohamot kapott, a fejét cellában többször is falba verte, illetve egy alkalommal még szökéssel is kísérletezett, amelynek következményében újabb súlyos bántalmazást kellett elszenvednie.³⁷ A brutalitások hatására Karász végül megtört és olyan kijelentést tett Faludinak, hogy hajlandó bármilyen megkonstruált jegyzőkönyvet aláírni. Az 1950. június 13-i elsőfokú ítélet Mód Péter és társai ügyében kémkedés büntette miatt a Népbíróság 10 évi fegyházatot állapított meg Karász Győző esetében összbüntetésül, amelyet a július 29-i, másodfokú ítélet 8 évre enyhített.³⁸

Személyesen Faludi tartóztatta le Rex Józsefet a Magyar–Jugoszláv Társaság titkárárt 1949. május 19-én. Rexnek a Rajk-per III. rendű vádlottja, Lazar Brankov ellen kellett terhelő vallomást tennie, illetve a főperbe „bele nem fért” Zsviko Boarov ellen. Vallomása azért is érdekes, mert kiemelte a kihallgatása során jelen lévő szovjet tanácsadó szerepét: „A kihallgatás alkalmával egy tanácsadó alezredes beszélt nekem arról, hogy egy világjelentőségű per készül és én ebben lehetek tanú is, de vádlott is. Ha megfelelő tanúvallomást teszek, akkor lényegesen könnyebb lesz a helyzetem, de ha beletesznek a perbe vádlottnak, biztosan kötelet kapok. Ellenkező esetben pedig megúszom 2–3 évvel. Ebben a jegyzőkönyvben magamat is, Brankovot is vádoltam.”³⁹

Faludi is kiemelte, hogy Rex József esetében a kihallgatás érdemi részét egy Parhomcsuk nevű szovjet tanácsadó vezette és orosz nyelven folyt, amiből ő semmit sem értett. Itt az ő szerepét úgy körvonalazta, hogy neki azt volt a feladata, hogy Rex terhelő vallomását kiterjessze Szalai Andrásra, abban az értelemben, hogy utóbbi személyesen kérte meg Brankovot, hogy Rex a MJT-hez kerülhessen. Minderről

³⁵ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/1. Princz Gyula tanúkihallgatása, 1957. január 30. 127.

³⁶ ÁBTL–3.1.9. V-150019/2. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 9. 383.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. Karász Győző tanúkihallgatása, 1956. szeptember 12. 92.

³⁹ Uo. Rex József tanúkihallgatása, 1956. szeptember 22. 147.

oroszl nyelvű jegyzőkönyv is készült, de a főtárgyalás előtt Belkin altábornagy, a szovjet tanácsadók rangidős tisztje, a Rajk-ügy főkonstruktoré végül kihúzatta Rex József vallomásából a Szalai Andrászt érintő részeket. A perre készülvén Faludi maradt Rex referense, aki ellen annak saját tárgyaláson a közösen megkonstruált jegyzőkönyvet felhasználta.⁴⁰ A Parhomcsuk által beígért 2–3 évből végül Rex József számára első fokon életfogytig tartó börtönbüntetés lett, amelyet a másodfok 15 évre enyhített.⁴¹

A Rex József ügyében említett Szalai Andrással Faludi személyesen is találkozott az ÁVH Virányos úti villájában, bár a kihallgatás itt is orosz nyelven folyt, Parhomcsuk vezetésével, aki Faludi szerint őrnagyi rangot viselt. Szalai azonban tagadta meghatározó szerepét, mivel a szovjet tanácsadó előtt személyesen Szalaival 5–6 alkalommal Péter Gábor foglalkozott, akivel korábban jó viszonyt ápolt.⁴² Faludi Péter Gáboron és a Parhomcsukon túl Moravec Lászlót nevezte meg Szalai első számú kihallgatójaként, fenntartva, hogy ő csupán pár kérdést intézett a kihallgatások során – tolmács útján – Szalaihoz, a szovjet tanácsadó jelenlétében. Faludi szerepe jelentéktelenségének ellentmond Réh Alajosnak az Államvédelmi Hatóság egyik hírhedt verőemberének 1954. június 23.-án tett vallomása, miszerint Faludi Ervin jelen volt Szalai 1949. október 15-i kivégzésén, sőt közvetlenül mellette tartózkodott annak utolsó óráiban: „Ez idő közben Faludi Ervin több esetben kijött a folyosóra, ahol többünk előtt kijelentette, hogy Szalai őrzöng és szeretne túllenni már a kivégzésen. Nem mer bemenni hozzá, mert fél, hogy leüti és többször vonult félre Szüccsel beszélgetni... [...] Faludi Ervin elmondta, még a folyosón, a kivégzése előtt, hogy amikor közölték vele, hogy fel fogják akasztani, attól a pillanattól kezdve őrzöngeni kezdett és neki milyen nehéz dolga volt, mert Péter azt ígérte, hogy a tárgyalás után Szalait a Szovjetunióba, vagy Dél-Amerikába fogják szállítani családjával együtt, ahol más néven élhet szabadon. Nevetve mondta, hogy Szalai annyira elhitte ezt az ígéretet, hogy külseje megváltoztatására még egy nagy bajuszt is növesztett.”⁴³

Hasonlóan kellemetlen témák merültek fel a női őrizeteskhez kapcsolódó kérdésekben. Itt a vizsgálatok során Faludi Lőrincz Sándornéval, Vándor Györgyivel, Rajk Lászlónéval valamint Ignótusz Pálnéval foglalkozott, igaz utóbbi esetében a vallomások élesen ütköznek, mivel míg Ignótuszné Matei Florence szerint Faludi kínoztta őt: „Faludi bevezetőképpen felpofozott, szembeköpött, majd szandálatot lehúzatva Faludi és Princz mindketten csizmás lábukkal meztelen lábamat addig taposták,

⁴⁰ Uo. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 9. 389.

⁴¹ Uo. Rex József tanúkihallgatása, 1956. szeptember 22. 148.

⁴² Uo. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 9. 393.

⁴³ Réh Alajos vallomását közli: KISZELY GÁBOR: ÁVH Egy terrorszervezet története. Budapest, Korona, 2000. 192. – Zinner, 2014. 288.

amíg két lábujjamról a köröm leszakadt.⁷⁴⁴ Faludi azonban ezt határozottan tagadta: „Én Matei Florencet nem ismerem. Vele soha nem foglalkoztam. Nevét most hallom első ízben.”⁷⁴⁵

Lőrincz Sándorné ügye is kuszának bizonyult, ő férjével együtt került letartóztatásba a tábornokok ügye kapcsán. Először 1954. július 7-én, még tanúként való meghallgatása során Faludi elismerte, hogy Lőrincz Sándornak őrizetbe vétele után három hétig volt a kihallgatója, Lőrincz Sándornénak pedig mindössze pár napig.⁴⁶ A csavar ott következett a történetben, hogy 1956 őszére erről már Faludi megkezdte „Én Lőrincz Sándornénak nem voltam kihallgatója, vele szemben fizikai kényszerítőeszközt nem alkalmaztam, őt nem bántottam és gyermekei elvételével nem fenyegettem.”⁷⁴⁷ De hogy emlékezett mindeerre a koronatanú Lőrinczné? „Letartóztatásom után az Andrassy u. 60-ba szállítottak.... [...] Itt kb. 3 hétig voltam, amely idő alatt engem Faludi Ervin hallgatott ki. Más személy nem foglalkozott itt velem.”⁷⁴⁸

Míg Ignótuszné és Lőrinczné esetében komoly ellentmondásosságok merültek fel Faludi szerepét illetőleg addig Rajk Lászlóné esetében a Farkas Mihály bűnügyében megfogalmazott vádirat szinkronban áll Faludi Ervin vallomásával. Előbbi szerint Farkas Mihály rendkívül durva hangon kérte számon Faludin Rajkné kihallgatásának eredménytelenségét „Ez a bűdös kurva ismerje el, hogy ő és a férje nem kommunisták, szemben állnak a népi demokráciával és nem szeretik a Szovjetuniót.”⁷⁴⁹ Faludi pedig úgy emlékezett erre az epizódra, hogy a volt honvédelmi miniszter utasítására készítette el az ilyen tárgyú jegyzőkönyvet Moravec Lászlóval együtt. „Ezek után én és Moravec László igen kemény hangon, sorozatos keresztkérdések és kifárasztó körülmények között Rajknéval a már előre megszövegezett jegyzőkönyvet aláírtattuk. Ezzel Rajknéval való foglalkozásom befejezést nyert.”⁷⁵⁰

Hasonló adminisztratív szerep jutott Faludinak Vándor Györgyi ügyében is, akinek kihallgatását Farkas Vladimir alezredestől és egy Kremnyov-Kamankovics nevű szovjet tanácsadó őrnagytól vette át,⁵¹ és már csak a kihallgatási jegyzőkönyvet kellett megszerkesztenie. Vándor Györgyi emlékezete szerint Faludi 1950 júniusában kezdte meg kihallgatását, olyan szempontból, hogy még a Rajk-ügyben tett vallomá-

⁴⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Ignótusz Pálné tanúkihallgatása, 1956. szeptember 20. 295.

⁴⁵ Uo. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 9. 389.

⁴⁶ SÓLYOM Ildikó: *Összetört... szétszakadt... elillant I.* Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2007 442.

⁴⁷ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 9. 392.

⁴⁸ Uo. Lőrincz Sándorné tanúkihallgatása, 1957. január 4. 228.

⁴⁹ ÁBTL, 3.1.9. V-150019. Vádirat Farkas Mihály bűnügyében hamis vád büntette miatt, 9. o. Eredeti: 1956, Bül. 002734.

⁵⁰ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 10. 395.

⁵¹ Farkas, 1990. 220–221.

sát az ő terhére fordítsa át. „Faludi volt a legnagyobb hazudozó. Mindent megtett, hogy a jegyzőkönyvet terhemre kiélezzze, az egyes tényeket súlyosaknak tüntesse fel. Amikor például megmondtam, hogy édesapám foglalkozása kereskedősegéd volt, ő cinikusan azt mondta, hogy a jegyzőkönyvbe kereskedőként írjuk be, mert káder-szempontról ez jobban hangzik.”⁵² Faludi ezeket a részleteket határozottan tagadta, ellenben azt elismerte, hogy tett olyan ígéretet, hogy a jegyzőkönyv aláírása esetén Vándor ügye enyhébb elbírálásban részesül, és amnesztia folytán szabadulhat.⁵³

A tábornokok ügyében egy másik kihallgatás is Faludihoz kapcsolható, mégpedig ifj. Jándy Géza mérnökörnagyé, akinek édesapját, id. Jándy Géza honvéd alezredest, illetve tőle különélő feleségét, született Potoczki Máriát is letartóztatták. Faludi még az 1954-es felülvizsgálatok során tett tanúvallomásaiban úgy emlékezett ifj. Jándy Gézára, hogy a vádnak azt kellett bizonyítania, hogy ifjabb Jándy az édesapján keresztül folytatott hírszerző tevékenységet, valamint fontos katonai adatokat adott át édesapjának, amelyek később kikerültek Nyugatra. Faludi szerint ezek mind hamis koncepciók voltak ugyan, de mivel édesapját már letartóztatták, tőle külön élő felesége pedig Nógrádi Sándor H. M. miniszter-helyettes szeretője volt, így már őt is el kellett valamiért ítéltetni.⁵⁴ Ifj. Jándy Géza tanúvallomása szerint Faludi „fasiszta csibésznek” nevezte őt és rendkívül súlyos veréssel fenyegette meg, majd alvás-megvonással büntette.⁵⁵ Későbbi kihallgatása során Faludi elismerte a fenyegetés tényét, de ifj. Jándy Géza bántalmazását tagadta, viszont érdekesség, hogy id. Jándy Géza enyhébb bántalmazását elismerte, noha ezzel nem vádolták meg hivatalosan.⁵⁶ Ifj. Jándy Géza – noha semmiféle szerepet nem játszott a Sólyom-ügyben – végül 10 évnyi börtönbüntetést kapott. Édesapja, id. Jándy Géza, akit életfogytiglani szabadságvesztéssel sújtott a hadbíróság, a börtönben hunyt el.

A szociáldemokraták elleni hajszára 1950-ben került sor. Az egyik legfontosabb mozzanat Péter Gábor vallomása szerint Szakasits Árpádnak, az Elnöki Tanács elnökének a letartóztatása volt, amelyre Rákosi Mátyás villájában került sor április 24-én, gondos előkészítés után. A főszereplők Rákosi mellett Gerő Ernő és Farkas Mihály voltak, de a szomszéd szobában – a lehallgató készülék mellett – Farkas Vladimir és Péter Gábor is helyet foglalt.⁵⁷ A vádak a Horthy-rendőrséggel való – még 1935-ös – kooperációval kezdődtek, majd egészen a kémkedésig, az összeesküvésig és a demokratikus államrend megdöntésére való szervezkedés irányításáig terjedtek ki. Rákosi

⁵² ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Vándor Györgyi tanúkihallgatása, 1956. szeptember 19. 137.

⁵³ Uo. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 9. 388.

⁵⁴ SÓLYOM, 2007. 608.

⁵⁵ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. ifj. Jándy Géza tanúkihallgatása, 1956. szeptember 20. 103–104.

⁵⁶ Uo. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 9. 391–392.

⁵⁷ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/1. Péter Gábor tanúkihallgatása, 1957. február 1. 215.

Mátyás 1950. július 3-án pártiskolai záróbeszédében hangsúlyozta, hogy a szociáldemokraták szorosan összefonódtak a kapitalista rendőrséggel és a párton belüli frakcióharcok mind látszattevékenységek voltak az angol Intelligence Service és az amerikai imperializmus ügynökeinek utasítására.⁵⁸

A Szakasits-perre készülve került elő az Elnöki Tanács volt elnökének titkára és orosz tolmácsa, Dobos Istvánnak az ügye, aki ellen a terhelő jegyzőkönyvet Faludi készítette elő. Dobos ellen azonban még az egyébként igencsak kreatív végrehajtó, Faludi is nehezen talált kézzel fogható bizonyítékokat, ezért dr. Décsi Gyulától kért tanácsot. Dr. Décsi tanácsára végül feljelentés kötelezettségének elmulasztása lett a vád, noha még ez sem állta meg a helyét, hiszen Dobos még ezt sem mulasztotta el, mivel korábban több szervet is informált Szakasits különféle tevékenységeiről. Faludi szerint Dobos elítéléséhez Péter Gábor személyesen ragaszkodott, így végül összeállította a jegyzőkönyvet és a szokásos hamis ígéretekkel biztosította Dobost, hogy tárgyaláson való részvétele és a büntetése egyaránt csupán formális lesz.⁵⁹

Ezzel szinkronban áll Dobos István vallomása, aki szerint Faludi nemcsak formális ítéletet, hanem szabadon bocsátást is kilátásba helyezett, valamint azt, hogy az Államvédelmi Hatóság igazolja az akkor immár hat hónapja tartó fogva tartását. „Faludi Ervin betanította velem az összefoglaló jegyzőkönyvbe foglalt vallomást, azt több ízben szó szerint kikérdezte tőlem, s közben azzal fenyegetett meg, hogy ha nem a betanított vallomás szerint fogok vallani a tárgyaláson, akkor végem lesz. Amikor kifejeztem előtte azt a kívánságomat, hogy a tárgyaláson azzal kívánok védekezni, hogy nekem nem volt tudomásom arról, hogy a jegyzőkönyvbe megnevezett személyek valóban kémtevékenységet fejtettek ki, Faludi kijelentette, hogy én csak azzal védekezhetek, hogy fiatal korom és tapasztalatlanságomnál fogva keveredtem bele Szakasitsék kémtevékenységébe.”⁶⁰

Dobos esetében a formális büntetés végül két év fegyházat jelentett. Súlyosabb megítélés alá esett Kálmán József és Györki Imre, akiket – korábbi hamis vádak alapján – a szociáldemokraták jobbszárnyához, a Kéthly Anna által fémjelzett „Hatos Csoport” sorolt az ÁVH. Faludi vallomása szerint ezért a Kálmán–Györki kettőst a munkásosztály legnagyobb árulói között kellett számon tartani. „Így aztán mint ellenséget kezeltem őket és kihallgatásuk során több ízben megpofoztam őket. Ennek ellenére határozottan állítom, hogy az általam felvett jegyzőkönyvek való tényeket tartalmaznak. Egyéb fizikai vagy testi kényszert velük szemben nem alkalmaztam,

⁵⁸ MNL OL, M-KS, 288. f. 5/275. ö. e. Biszku Béla jelentése az MSZMP PB előtt, 1962. augusztus 11. 12.

⁵⁹ KISZELY, 2000. 241. Faludi Ervin 1956. április 19.-én tett tanúvallomást Dobos Istvánról a szociáldemokrata ügyek felülvizsgálata során.

⁶⁰ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Dobos István tanúkihallgatása, 1957. január 5. 117.

ellenben azzal fenyegettem, hogy amennyiben a tárgyaláson nem tartják fenn a jegyzőkönyvben foglalt vallomásukat, úgy súlyosabb helyzetbe kerültek.”⁶¹

Faludi Ervin érdemi kihallgatása 1956. október 10-én fejeződött be. Még ezen a napon adta elő védekezése alapjául, hogy hamis vádak emelésében nem érzi magát bűnösnek, mivel ő csak végrehajtó volt, a hamis vádak konstruálásában az ÁVH vezetését illetve magát a pártvezetést terheli a fő felelősség.⁶² Ez nem volt teljesen alaptalan, de az MDP kulcspozícióban lévő vezetősége felelősségének legmagasabb szintű kimondására csak jóval később – és korántsem teljes mértékben –, az 1962-es párthatározat tért ki részletesebben. Rákosi és Gerő büntetőjogi felelősségre vonása elmaradt, Kádár János személyére például ki se tért a határozat.⁶³ Visszatérve Faludi védekezésére, az tartalmazta a pártterekre való hivatkozást „Bennünket olyan helyzet elé állítottak, hogy a Párt és nemzetközi munkásmozgalom alapvető érdeke, hogy Jugoszlávia, mint az imperializmus szövetségese lelepleződjék, illetve, hogy a Rajk-per követő kisebb perekben ne szülessenek olyan vallomások, melyek ellentétesek a Rajk-per során világnyilvánosság előtt elhangzottakkal.”⁶⁴ Ugyan sok személlyel foglalkozott kihallgatóként, de erről nem tehetett, mivel az ÁVH felsőbb vezetésének utasítására járt el: „[...] nem lehettem abban a helyzetben, hogy a kapott utasítások végrehajtását megtagadjam és természetesen annyi személyt kellett kihallgatnom, amennyit a Hatóság vezetői nekem elrendeltek.”⁶⁵ Említette fiatalságát és tapasztalanságát is: „[...] a Rajk-ügy megkezdésekor még nem voltam 22 éves. Nálam lényegesen idősebb és tapasztaltabb elvtársak ugyanezt a magatartást követték, mint én, tehát nem volt aggályom, illetve fel sem merült bennem, hogy magatartásom nem helyes.”⁶⁶

A Legfőbb Ügyészség már az 1956-os forradalom és szabadságharc után, 1957. február 26-án határozott a nyomozás befejezéséről. A Farkas Vladimir és társa büntetőügyében a II. rendű vádlott Faludi Ervin ellen a határozat 38 őrizetessel szembeni durva fizikai és pszichikai kényszerről írt, amelynek célja hamis vallomásokon alapuló jegyzőkönyvek kierőszakolása volt. Ezek során 3 személyt halálbüntetéssel, 35 embert pedig öt évnél tovább terjedő szabadságvesztéssel sújtottak ártatlanul. A határozat értelmében így Faludi Ervin 38 rendbeli hamis vád büntetést követte el, mely saját kihallgatása és a tanúvallomások során bizonyítást nyert. Hogy a Farkas-

⁶¹ Uo. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 9. 394.

⁶² Uo., október 10. 397.

⁶³ *Törvénytelen szocializmus – a Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Szerk.: RÉVAI Valéria. Budapest, Zrínyi–Új Magyarország, 1991. 323.

⁶⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/2. Faludi Ervin kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. október 10. 397.

⁶⁵ Uo. 398.

⁶⁶ Uo. 399.

Faludi ügy is koncepciój s jelleget öltött, bizonyítja, hogy a fő cél Farkas Vladimir minél súlyosabb megbüntetése volt.⁶⁷ Faludinak tényszerűen sokkal jelentősebb felelőssége volt az ÁVH-n történekteben Farkasénál, mégis – mivel egyrészt vállalta a pártvezetés védelmét, illetve ha kellett egykori kollégái pocskondiázását is, s ezzel eleget tett Kádár János igényeinek – „csupán” négy év letöltendő börtönt kapott. Ez Farkas büntetésének pontosan a harmadát tette ki, őt 12 év szabadságvesztéssel sújtott a Sömjén György által elnökölt hadbíróóság.

Az államvédelmisták érdemi felelősségre vonása ezzel együtt is elmaradt.⁶⁸ A már említett 1962-es határozat⁶⁹ értelmében a munkásmozgalmi személyek elleni eljárásokban 249, egykor az ÁVH kötelékébe tartozó személy vett részt. Köztük mindössze 11-et ítélték el, fegyelmi okok miatt 26-ot elbocsátottak, egyéb okokra hivatkozva 11 főt távolítottak el az államvédelem kötelékéből, saját kérésre 6 ember leszereltek, nyugdíjba 8 embert helyeztek, tízen meghaltak. Újabb 97 személyt nem vettek fel a Belügyminisztériumba az 1956 novemberi (párt)vezetőváltás után.⁷⁰

Ami Faludi Ervin személyes sorsát illeti: a tárgyalás után egyből átszállították a Gyűjtőfogházba, ahol az egyik elkülönített blokkban kapott – a körülményekhez képest kedvező – elhelyezést Farkas Mihállyal és Farkas Vladimírral együtt. Utóbbi nem lehetett elfogulatlansággal vádolni Faludi irányában, mivel memoárjaiban nem fest kedvező képet a volt ÁVH főhadnagyról: „Ez az iszonyúan elhízott fiatalember a másfél esztendő pipázva végigheverészte az ágyán. Még rendkívül kedves, bájos felesége sem tudta őt jobb belátásra bírni.”⁷¹ 1957 szeptemberében a háromfős társaság kiegészült Péter Gábor személyével, akinek érkezésével a zárkörülmények is szűkösebbek lettek. Faludit Péter személye egyáltalán nem zavarta, mivel Farkas szerint „[...] állandóan azt hajtogatta apám és Péter Gábor előtt, hogy bizony ma is végrehajtaná bármilyen parancsukat.”⁷²

Amennyiben hihetünk Farkas Mihály börtönnaplójának,⁷³ Faludi Ervin jóval büntetése lejárta előtt – hála az MSZMP vezetés számára meghirdetett egyéni kegyelmének –, már 1958. szeptember 17.-én szabadulhatott a Gyűjtőfogházból.

⁶⁷ HL, Lfb Kat., 133./1957. Farkas Vladimir és társa hadbíróósági peranyagának jegyzőkönyve.

⁶⁸ ZINNER, 2014. 575.

⁶⁹ MNL OL, M-KS, 288. f. 4/50–55. ö. e. Az 1962-es MSZMP KB augusztus 14–16. –i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve.

⁷⁰ *Törvénytelen szocializmus*, 1991. 326.

⁷¹ FARKAS, 1990. 531.

⁷² Uo. 533.

⁷³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára 429. f. 39. Farkas Mihály kézzel vezetett börtönnaplója III. kötet (1957. január 22.–1959. III. 3.) 1958. szeptember 17-i bejegyzés

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

„ELMONDTÁK CIKKEIKBEN, AMIT ELMONDHATTAK, A TÖBBIT ELHALLGATTÁK”

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC A BUDAPESTRŐL
TUDÓSÍTÓ OLASZ KOMMUNISTA ÚJSÁGÍRÓK SZEMÉVEL. III.*

Az Indro Montanelli cikkében¹ emlegetett harmadik újságíró, Giorgio Bontempi² az *Il Paese* különtudósítójaként október 27 és november 11 között tartózkodott Magyarországon, és több mint tíz tudósítást küldött lapjának. A népszerű római napilap – ellentétben a tanulmány első és második részében³ bemutatott *l'Unità*val és a *Vie Nuove* hetilappal – bár nem volt az Olasz Kommunista Párt (OKP) hivatalos orgánuma, köztudottan a kommunista pártot támogatta.⁴ Az OKP nyomásának

* A tanulmány alapjául szolgáló olaszországi kutatásokat az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára létrehozott Emlékbizottság támogatta. A kutatás során nyújtott segítségért Giuseppe Liannak, az idézetek fordításáért Gulyás Andrásnak tartozom köszönettel.

¹ „Úgy látom, a kommunista sajtó makacsul ragaszkodik ahhoz, hogy a budapesti felkelés és az azt követő hihetetlen, emberfeletti ellenállás a Gubernyik [helyesen: Grebennyik]-tankokkal szemben a fasiszták, a volt horthysta tisztok, a földbirtokosok, a burzsoák és az arisztokraták műve volt. Nem tudok vitatkozni ezekkel a megállapításokkal. Három kommunista kollégám, akik velünk voltak Budapesten – Jacoviello, Bontempi és Perucchi – már elmondták cikkeikben, amit elmondhattak, a többit elhallgatták. Bizonyos elhallgatások, bizonyos újságokban ékesszólóbbak minden beszédnél.” MONTANELLI, Indro: *1956 Budapest. A Corriere della Sera kiküldött tudósítója jelenti. (Válogatás Indro Montanelli 1956-ban írt cikkeiből.)* [Ford. PARCZ Ferenc.] Budapest, Püski, 1989. (A továbbiakban: MONTANELLI, 1989.) 28. Eredeti megjelenés: Uő: *Esame di coscienza dinanzi al popolo ungherese. Corriere della Sera*, 1956. november 25. 3.

² Giorgio Bontempi (1926) az *Il Paese* és a *Paese Sera* tudósítója volt, majd az újságírással felhagyva filmrendezőként tevékenykedett.

³ FARKAS Judit Antónia: „Elmondták cikkeikben, amit elmondhattak, a többit elhallgatták” Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc a Budapestről tudósító olasz kommunista újságírók szemével. I. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2017. (A továbbiakban: FARKAS, 2017.) 291–309. – Uő.: *Elmondták cikkeikben, amit elmondhattak, a többit elhallgatták” Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc a Budapestről tudósító olasz kommunista újságírók szemével*. II. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. (A továbbiakban: FARKAS, 2018.) 367–381.

⁴ Az 1921-ben alapított rövidéletű lapot Tomaso Smith indította újra 1948-ban, majd 1949-ben életre hívta a lap esti kiadását *Paese Sera* néven. A kommunistákkal való együttműködés még inkább egyértelművé vált, amikor a lap szerkesztősége 1956. október végén ugyanabba az épületbe költö-

következésként ellenálló Tomaso Smith lapigazgató jóvoltából azonban a lap a magyar forradalom eseményeinek bemutatását és értelmezését tekintve nyíltan szembement a hivatalos kommunista állásponttal. Smith cenzúrázás nélkül leközölte a felkelők pártján álló Bontempi Magyarországról küldött cikkeit, aki a forradalom napjaiban Magyarországon járt olasz kommunista és kommunista közeli tudósítók közül a legrészletesebben és legkiegyensúlyozottabban számolt be a történésekről, nem hagyva figyelmen kívül a vidéken zajló eseményeket sem.⁵ Az alábbiakban az ő cikkeit mutatjuk be.⁶

zött, mint ahol a *l'Unità*-é működött, és mindkét lapot az ott található nyomdában nyomták. Vö. La direzione de Il Paese... *Il Paese*, 1956. október 28. 1. – La crisi del *Paese*. Smith ha difeso Nagy. *L'Espresso*, 1956. december 2. 4. (A továbbiakban: La crisi del *Paese*. Smith ha difeso Nagy).

⁵ Ennek az is oka volt, hogy Bontempi jóval előbb érkezett meg Magyarországra, mint Jacoviello, illetve Sergio Perucchival ellentétben egy napilapnak, nem pedig egy hetilapnak dolgozott.

⁶ BONTEMPI, Giorgio: Notizie dalla frontiera. *Il Paese*, 1956. október 27. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956a.) 1. – Uő.: ”Sono a Gyor, al centro della zona occupata dagli insorti.” Gli orrori della guerra civile in Ungheria visti sul luogo dal nostro inviato speciale. La spaventosa strage di Magyarovar nel racconto dei testimoni. *Il Paese*, 1956. október 28. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956b.) 1., 10. – Uő.: Ultim’ora. Continuano gli scontri. *Il Paese*, 1956. október 28. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956c.) 1. – Uő.: Il nostro inviato nell’Ungheria controllata dai rivoltosi. ”Ho visto il dirigente comunista di Gyoe dettare a Budapest le condizioni degli insorti,,” *Il Paese*, 1956. október 29. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956d.) 1., 8. – Uő.: Ultim’ora da Budapest. *Il Paese*, 1956. október 31. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956e.) 1. – Uő.: Una nota del governo di Budapest a quello di Mosca. Nagy chiede immediate trattative per il completo sgombero dell’Ungheria. *Il Paese*, 1956. november 1. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956f.) 1., 8. – Uő.: Angoscia a Budapest per i movimenti sovietici che si spera abbiano solo carattere dimostrativo. *Il Paese*, 1956. november 2. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956g.) 1., 8. – Uő.: Ultim’ora da Budapest. *Il Paese*, 1956. november 2. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956h.) 1. – Uő.: Mosca conferma che ritirerà i propri reparti entro il 31 dicembre. Accordo a Budapest per le truppe sovietiche dopo una giornata di angosciosa tensione. *Il Paese*, 1956. november 3. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956i.) 1., 8. – Uő.: La Situazione in Ungheria. Bene avviati i negoziati per lo sgombero dei sovietici. *Il Paese*, 1956. november 4. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956j.) 1., 10. – Uő.: Una città trasformata per sette giorni in un campo di battaglia. Le terribili giornate della lotta a Budapest nella testimonianza del nostro inviato speciale. *Il Paese*, 1956. november 12. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956k.) 1., 8. – Uő.: Il racconto del nostro inviato. Oltre frontiera verso Vienna dopo sedici giorni di inferno. *Il Paese*, 1956. november 13. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956l.) 2. – Uő.: Impressionante documentazione su un aspetto inedito della tragedia magiara. Dallo scoppio della rivolta ai giorni del caos nelle sconvolte città ungheresi di provincia. *Il Paese*, 1956. december 2. (A továbbiakban: BONTEMPI, 1956m.) 2. – Bontempinek volt olyan cikke, amely az *Il Paese* esti kiadásában is megjelent. A tudósító Magyarországra érkezéséig a római napilap Carlo Bellini, a bécsi tudósító cikkeit közölte, aki többek között az amerikai Associated Press, az MTI és a Budapest Rádió híryanagjai alapján foglalta össze a forradalom eseményeit.

AZ *IL PAESE* KÜLÖNTUDÓSÍTÓJA: GIORGIO BONTEMPI

Bontempi nem sokkal a forradalom kitörését követően indult el Magyarországra, de nem tudott könnyen bejutni az országba. Első rövid tudósítását október 26-án az osztrák–magyar határról juttatta el lapjának, azt követően, hogy nem sikerült átlépnie a határon. Bár ekkor még a Bécsben tartózkodó újságírókhoz beérkező ellentmondásos hírek alapján nehéz volt valós képet alkotni a magyarországi helyzetről, leszögezte, hogy a felkelés a magyar politikai vezetés elhibázott, sztálinista, keményvonalas politikájának következményeként spontán módon robbant ki, és annak ellenére sem lehet ellenforradalomról beszélni, hogy „ellenforradalmi és szocialista-ellenes elemek” is voltak a többségében Nagy Imrét támogató felkelők között: „Senki sem tudja megmondani, valójában mi is a tényleges helyzet ebben a pillanatban. Csak egy dolog biztos: a magyarországi felkelés nem az ellenforradalmi elemek egy kisebbségének, hanem az aktív lakosság jelentős részének az ügye, azaz munkásoké, diákoké és katonáké. Másik biztos tény, hogy a magyar hadsereg gyakorlatilag két részre oszlott, és keményen küzdenek egymással.”⁷

Rövid összefoglalója jóllehet tartalmazott néhány tévedést, összességében tárgyilagos volt, különösen annak fényében, hogy egy egy kommunistabarát orgánium hasábjain látott napvilágot.

Bontempi végül október 27-én jutott be Magyarországra.⁸ Mivel az osztrákok lezárták Nickelsdorfnál az átkelőt, a tudósító a senki földjén, egy kis ösvényen, gyalog jutott el Hegyeshalomig. Innen egy vérplazmát és gyógyszereket szállító orvos és két hegyeshalmi forradalmi vezető kocsival Mosonmagyaróvárra kísérte. Bontempi a magyar orvostól értesült arról a szörnyű tragédiáról, amely előző nap a városban történt.⁹ „»Kaput, kaput«, és az ujjain nyolcvanig számol. Ebből arra következtetek, hogy a szám a halottakra vonatkozik. Ezután kezének mozdulatával jelzi, hogy valakit felakasztottak »Polizei, lynch« a tömeg meglincselte egy rendőrt.”¹⁰ Így foglalta össze Bontempi a németül csak néhány szót tudó orvossal folytatott párbeszédét. Bontempi a helyiek elbeszélései és saját benyomásai alapján részletesen és objektíven számolt be cikkében a történekről, és arról, amit a sörtüzet követő nap a helyszínen látott. Első útja a mosonmagyaróvári kórházba vezetett, ahol több mint két-

⁷ BONTEMPI, 1956a. 1.

⁸ BONTEMPI, 1956b. 1., 10.

⁹ A forradalom mosonmagyaróvári eseményeihez lásd: *Dokumentumok. Mosonmagyaróvár 1956.* Szerk. BÖRÖNDI Lajos–GARAMVÖLGYI György. Wien, Zentralverband Ungarischer Vereine, [2006]; SZAKOLCZAI Attila: *1956. Forradalom és szabadságharc Győr-Sopron megyében.* Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2006. (A továbbiakban: SZAKOLCZAI, 2006).

¹⁰ BONTEMPI, 1956b. 1., 10.

száz sebesültet ápoltak meglehetősen zsúfolt és mostoha körülmények között. Az egyik orvos rossz angolsággal elmondta, hogy egész éjszaka operált. A következő állomás a temető volt. Útközben az újságíró a meglincselt ÁVH-s (Stefkó József határőr főhadnagy) fára felakasztott holttestét is látta, amelyet több tucat ember állt körbe: „Még most is szemem előtt látom: egy egyenruhás férfi lóg a fán: »Ávó, ávó« – mondja nekem a sofőr. [...] A kötéllel a nyakán nyelve kilóg, arca eltorzult, alvadt vér borítja. A mozdulatlan, szerencsétlen alak a délutáni napsütésben, egy a felkelés számos halottja közül [...]” – foglalta össze a látottakat Bontempi.¹¹

Ezt követően egy – feltehetően neve és foglalkozása elhallgatását kérő – „jól öltözött és jóképű illető” angol nyelven lépésről lépésre elmesélte Bontempinek, hogy nyitottak tüzet és dobtak kézigránátokat a fegyvertelen tömeg közé előző nap a határőrlaktányánál. Az újságíró a szörnyű vérontást követő népitélet részleteiről is beszámolt: „Öldöklés, félelmetes mézszárlás lett egy szörnyű egybeesés miatt: pontosan ebben a pillanatban a rendőrség kaszárnyája melletti iskolából kijött úgy ötven 13–17 éves diáklány, akik belekerültek a lövöldözésbe. Huszonhét lányt a robbanások telibe kaptak, és széttéptek; további néhány tucat embert darabokra szakítottak; másokat megcsonkítottak és megnyomorítottak a szilánkok, egy gyermek feje leszakadt, egy kisfiú pedig mindkét szemére megvakult. A lövésekre és a robbanásokra mások is odarohantak, akik a vért látván kérlelhetetlen dühre gerjedtek. Az ÁVH három tisztje lövöldözve elmenekült. Az elsőt megragadták, elvonszolták, lemészárolták. A másodikat megragadták, kegyetlenül megverték, mikor már félholt volt, beszállították a kórházba. A harmadik eltűnt: talán megmenekült. 80 halott és több mint 200 sérült a tömegben. [...] A kórház megtelt sérültekkel, az orvosok az osztrák határra rohannak, hogy vért kérjenek a vérátömlesztésekhez. Ma reggel Magyaróváron 500 állampolgár átvette a foglyul ejtett haldokló rendőrt. Gyorsított eljárásban végeztek vele: kötél, egy fa: a veréstől eltorzult ávos még tíz percen át haldoklott, mielőtt elhunyt. Hörgött, vergődött, elméje elhomályosult és eszméletét veszítette. Öt órán át maradt ott a holttest, mindenki szeme előtt, csak késő este vették le, és temették el. »Nem vagyunk kegyetlenek – mondta nekem az a valaki, aki tud angolul – de a gránátokkal megölt gyermekeket és asszonyokat meg kellett boszszulni.«¹²

A férfi ezt követően elkísérte Bontempit a mosonmagyaróvári forradalmi bizottság székhelyére. A felkelők vezetője részletesen kifejtette véleményét a történekről, amit a lap le is közölt. Ez azért figyelemreméltó, mert kijelentései mindazokat a rágalmakat és hazugságokat cáfolták, amelyek az olasz kommunista sajtó hasábjain

¹¹ BONTEMPI, 1956b. 10.

¹² BONTEMPI, 1956b. 10.

a forradalomról addig, majd azt követően megjelentek: „»Háromszor – mondja – cselekedett túl későn a kormány. Ha Nagyot akár csak egy nappal korábban kinevezték volna miniszterelnöknek, semmi sem történt volna, legfeljebb néhány tüntetés, mert mi demokráciát és szabadságot akarunk, de akarjuk a szocializmust is. Ha Nagy nem hívja be a szovjet csapatokat, a felkelés első napján minden lenyugodott volna, mert bízunk a Nagy-kormányban. Ha Gerőt a kommunista pártból 24 órával korábban kiteszik, nem lett volna szükség arra, hogy az oroszokat hívják. Ha Gerő nem nevezett volna bennünket a rádióban ’terroristának’ és ’fasisztának’, ha a kormány megértette volna a kéréseinket, a felkelés azonnal véget ért volna. A kormány ugyan megértette, hogy nem vagyunk fasiszták és terroristák, de késett egy napot: túl későn! Az oroszok tüzet nyitottak, a polgárháború pedig hazafias háborúvá alakult: magyarok az oroszok ellen. Nem akarunk oroszokat a saját házunkban [...]. Akkor már az egész hadsereg velünk tartott, és a kommunisták is velünk harcoltak. Az első nap a sztálinisták a demokraták ellen küzdöttek; majd, amikor az oroszok tüzet nyitottak, a hadsereg és a lakosság, egyöntetűen spontán reagáltak a külföldi katonák ellen fellázadva. [...] A felkelés magától robbant ki, előkészületek nélkül.« Mindezt a magyaróvári lázadók mondják, érződik őszinteségük: hisznek tehát mindabban, amit mondanak, még ha se elképzelésük nincs a jövőre nézve, sem pedig cselekvési tervük. Jelszavaik viszont általános jellegűek és szabadelvűek. Szabad választást akarnak, demokráciát, képviseleti kormányt, többpártrendszert, általános amnesztiát, eljárást a sztálinista vezetők ellen.”¹³

Bontempi tudósításával egyidejűleg Tomaso Smith, az *Il Paese* igazgatója egy kemény hangú, az olasz kommunista álláspontot és a kommunista sajtóban napvilágot látott gyalázkodást nyíltan elítélő, *Umanità offesa (A megsértett emberiség)* című vezércikkkel reagált a történetekre, és állt ki a forradalom mellett: „Tényleg szükség volt a mészárlásra? És mindezen túl miért kell gyalázkodni is? – teszi fel a kérdést Smith, majd így folytatja: – Miért beszélnek »ellenforradalmi« mozgalomról, amikor az egész magyar lakosság, dolgozók, parasztok, diákok, katonák, értelmiségiek lázadtak fel a valódi szocializmus és a valódi demokrácia védelmében, amelyek ugyan megkövetelik a fegyelmet és tudatosságot, de nem járnak együtt kényszerrel és önkénnyel?”¹⁴

Fontos kiemelni, hogy az olasz kommunista, illetve kommunista közeli orgánumok mélyen hallgattak a mosonmagyaróvári vérontásról. Bár a *l'Unità* október 28-i számának címlapján közölte az amerikai United Press hírügynökség egyik Magyaróváron készült fotóját a kórházban fekvő, a felkelők által súlyosan megsebesített

¹³ BONTEMPI, 1956b. 10.

¹⁴ SMITH, Tomaso: *Umanità offesa. Il Paese*, 1956. október 28. 1.

tisztról, és a képaláírásban az is szerepelt, hogy a férfit később meglincselték és felakasztották, a sörtüzlőről és a civil áldozatokról egy sort sem írt.¹⁵ Ennek fényében komoly üzenetértéke volt Bontempi tudósításának. A lap ráadásul másnap a temetésről írt beszámolót és Bontempi cikke mellett Walter Lindlar, az amerikai Associated Press hírügynökség fotóriporterének két helyszínen készült fotóját is közölték. Az egyik fényképen, amely a címlapra került, a megtört, gyászoló családtagok, hozzátartozók láthatók szemből és közléről fotózva, a másik felvételt pedig akkor készítette a fotóriporter, amikor az egyik koporsót éppen a gödörbe eresztették. A fotó bal oldalán a papok, a háttérben pedig a gyászoló tömeg látható.¹⁶ Bontempi négy olasz újságíró kollégájával együtt vett részt a sortüz áldozatainak temetésén, majd egy Franz Pajdar nevű idős osztrák taxis autójában több környező városba, többek között Győrbe, Abára, Pápára és Komáromba is ellátogattak.¹⁷ Bontempi a helyi lakosokat és forradalmi vezetőket is megszólaltatta, és az utazás körülményeiről is több érdekes részletet megosztott az olvasókkal. A több száz ember részvételével zajló mosonmagyaróvári temetési szertartást vezető szaléziánus pap például kitűnő olaszággal elmondta a tudósítónak, hogy ő nem tartott attól, hogy a közelben állomásozó szovjetek, akik a felkelést megelőzően barátságosak voltak a helyi lakosokkal, megtámadják vagy elfoglalják a várost. Richter Flóra ügyvédő, a helyi forradalmi bizottság tagja a pappal ellentétben indulatosabb volt, és annyit mondott: „»Szabadságot és demokráciát«”. Amikor Bontempi megkérdezte tőle, hol vannak a kommunista vezetők, Richter azt válaszolta: „»Az egyszerű párttagok velünk vannak; az ismertebb vezetők meg otthon maradtak, és senki sem bántja őket.«”¹⁸

A következő állomás Győr volt.¹⁹ A Jacoviello által leírtakkal ellentétben, a biztonsági szervek emberei itt is a tüntetők közé lóttek, de Győrben szerencsére „csak” néhányan haltak és sebesültek meg. A lakosság itt is a forradalom mellé állt. Győr után az újságírók Komáromba mentek, ahol olyan baljós hangokat lehetett hallani, hogy a szovjetek támadásra készülnek. Bontempi egy olyan helybeli férfival is beszédbe elegyedett, aki a rádió ostromában is részt vett. A férfi azért utazott Budapestre, hogy bosszút álljon az ÁVH által bebörtönzött fián. Az olasz újságírók rövidesen visszatértek Győrbe. A városháza előtt összegyűlt tömeg azt követelte, hogy

¹⁵ *L'Unità*, 1956. október 28. 1.

¹⁶ *Il Paese*, 1956. október 29. 1., 8. Vö. *Budapestről jelentjük... Az 1956-os forradalom egykorú nemzetközi sajtóban*. Szerk. TISCHLER János. Budapest, 1956-os Intézet. 2006. 137–139.

¹⁷ BONTEMPI, 1956d. 1., 8. – A temetés miatt a felkelők ekkor már több olyan külföldi újságírót is átengedtek a határon, akinek nem volt vízum. Az olaszokat meglehetősen borsos áron fuvarozó taxis is vízum nélkül lépett be az országba.

¹⁸ BONTEMPI, 1956d. 1., 8.

¹⁹ A Győrben és a régióban zajló eseményekhez lásd SZAKOLCZAI, 2006.

váltsák le a forradalmi bizottság kommunista tagjait, köztük a volt parasztpárti Szigethy Attilát. Bontempinek sikerült bemenni a Várasházára, ahol szemtanúja volt annak, amint Szigethy, a Nemzeti Tanács elnöke telefonon beszél Nagy Imrével, hogy tolmácsolja a felkelők ultimátumát. Bontempi úgy összegezte a látottakat, hogy az országnak ezen a felkelők által ellenőrzött részén a mosonmagyaróvári vérfürdő és az azt követő lincselés borzalmait leszámítva nyugalom volt, az élet a megszokott mederben folyt, a Budapesten zajló eseményekből semmit sem lehetett érzékelni. Az emberek dolgoztak, a boltok, vendéglők és a mozi nyitva volt. Az újságírók végül visszamentek a határhoz, és onnan továbbították cikkeiket.

A forradalom Győrben zajló, október 23-ával kezdődő és közel egy héten át tartó fejleményeit, több száz szemtanú beszámolója és saját benyomásai alapján Bontempi egy külön cikkben részletesen is összefoglalta, de előbb említett cikkével ellentétben itt már a városban zajló drámai eseményekről és a tüntetők körében tapasztalható felszított hangulatról is szólt. A hosszabb írást, amelyet szokatlan módon utólag, december elején publikáltak, egy Győrben és egy Győr közelében készült fotóval illusztrálták.²⁰ A cikkből kiderül, hogy Gerő provokatív rádióbeszéde hallatán a győriek azonnal utcára vonultak, majd másnap a Budapestről érkező utasok élménybeszámolóinak hallatán egyértelművé vált számukra, hogy kitört a forradalom; a rádióban elhangzottakkal ellentétben „a nép és nem az »ellenforradalmárok« vagy a »fasiszták« harcolnak a rendőrökkel és az oroszokkal (utóbbiakat valószínűleg szintén Gerő tévesztette meg).”²¹ A cikk azt is lépésről lépésre bemutatta, hogy szabadultak el az indulatok azt követően, hogy a tömegbe lőttek, és hogy vezetett a laktanyában magukat elbarikádó titkosrendőrök elleni támadás lincseléshez. A mosonmagyaróvári mézarlás híre, illetve a Budapestről érkező különféle híresztelések az elkövetkező napokban teljesen felkorbácsolták az indulatokat; a városháza előtt összegyűlt tömegben többen Szigethy fejét követelték, és a zsidókat hibáztatták a történetekért. Miután azt skandálták „halál a zsidókra”, Bontempi meg is jegyezte, hogy az antiszemita tüntetőkben az valószínűleg nem is tudatosodott, hogy a győri felkelés élére álló színházi rendező (Földes Gábor) is zsidó volt, majd ezt írta: „Ha felteszed neki a kérdést, az antiszemita kapásból azt válaszolja. »Óh, ő egy jó zsidó, és gyorsan témát vált.«”²² Ebben a nehéz helyzetben Bontempi szerint Szigethy Attila, akivel a tudósító személyesen is beszélt a városházán, rendkívül higgadtan és bölcsen viselkedett.

²⁰ BONTEMPI, 1956m. 2. A fotót feltehetően a Bontempivel tartó Sergio Perucchi készítette.

²¹ BONTEMPI, 1956m. 2.

²² BONTEMPI, 1956m. 2. – A győri tüntetők körében tapasztalható antiszemitizmusról Sergio Perucchi is írt első, november 10-én publikált tudósításában. Vö. FARKAS, 2018. 371.

Bontempi ezt követően megérkezett a fővárosba és a legtöbb nyugati újságíróhoz hasonlóan ő is a Duna Szállóban lakott. Október 31-én hajnalban sikerült telefonkapcsolatot létesítenie Rómával.²³ Rövid tudósításában meg nem erősített hírekre alapozva az ÁVH-sok elleni lincselésekről is említést tett, aminek kapcsán úgy fogalmazott, hogy „a felkelés egyre inkább kommunistaellenes jelleget öltött”.²⁴

A tudósító a szovjet csapatok Budapestről történő kivonulása apropóján megpróbált mérleget vonni a fővárost ért pusztítás mértékéről, az épületekben keletkezett károkról és a harcok emberi áldozatairól. Bontempi részben Jacoviello és Perucchi cikkeiben is leírtakhoz hasonlóan reflektált a szovjetek harcmodorára. A lényegyet tekintve azonban ismét vitába szállt azzal a kommunista rágalommal, amely szerint a szovjetek „fasiszta és terrorista bandákkal” álltak szemben: „Az az igazság, hogy a szovjetek minimálisra próbálták csökkenteni az elnyomó beavatkozást, de amikor elkerülhetetlennek tartották az ütközetet, félelmetesen határozottá váltak. Szerencse, hogy Nagynak sikerült tüzszünetet elérnie, egyébként a szovjetek egész Budapestet elpusztíthatták volna, mert a lázadók soha nem adták volna meg magukat.

Az az általános benyomás, hogy a szovjetek, miután megértették, hogy az elején hibásan értékelték a helyzetet – azt hitték, hogy fasiszta és terrorista bandákra lönek, pedig a magyar ifjúságot irtották – mindent megpróbáltak, hogy az általános tömegmészárlást megakadályozzák a felkelők harcias lelkületével és dühével szembeni arcvesztés árán is. Így jött össze a tüzszünet, egy véres csatározásokkal és ütközetekkel tarkított tüzszünet: gerillaharc, nem háború. A tüzszünet után a tegnap esti egyezség és az oroszok visszavonulása.”²⁵

Az elkövetkező napokban Bontempi a különféle híradásokra és saját tapasztalataira alapozva részletesen kommentálta a politikai fejleményeket, a szovjetek kivonulása körüli tárgyalásokat, a kormányalakítás részleteit, majd a szovjet csapatmozgásokról szóló ellentmondásos, hol optimista, hol aggasztó híreket. A tudósító kommunista kollégáihoz hasonlóan beszámolt a kommunisták elleni, ellenőrizhetetlen híreszteléseken alapuló embervadászatról, az ÁVH-sok elleni lincselésekről, köztük a Köztársaság téren történetekről.²⁶

Bontempi november 3-a után már nem tudott telefonösszeköttetést teremteni Rómával. A második szovjet beavatkozást követő egy hétben ő is, akárcsak a legtöbb Budapesten rekedt külföldi újságíró, hallgatásra volt ítélve, nem tudta lapjához eljuttatni tudósításait. Következő, november 11-én Bécsből küldött *Una citta' trasformata per sette giorni in un campo di battaglia. Le terribili giornate della lotta a Budapest*

²³ BONTEMPI, 1956e. 1.

²⁴ BONTEMPI, 1956e. 1.

²⁵ BONTEMPI, 1956f. 1.

²⁶ BONTEMPI, 1956g. 1., 8.; BONTEMPI, 1956h. 1.; BONTEMPI, 1956i. 1., 8.; BONTEMPI, 1956j. 1., 10.

(Egy város, amely hét napra harctérre változott. A budapesti küzdelem borzalmas napjai) című tudósításában az elmúlt egy héten látott élményeit foglalta össze.²⁷ Testközelből számolt be a szovjetek és a felkelők közötti véres összetűzésekről, a szemben álló felek harcmódoráról és veszteségeiről. Részletes portrét festett a forradalmárokról bepillantást engedve mindennapos és egyre reménytelenebb gerillaharcuk részleteibe, a szándékaik mögött meghúzódó indítékokba.

November 5-én egyik alkalommal, miután Bontempi három olasz kollégájával elhagyta a Vorosilov (ma: Stefánia) úti olasz követség épületét, ahol többekkel együtt átmenetileg menedéket kaptak, a Városliget közelében a heves összetűzések kellős közepébe csöppentek. Azonnal fedezéket kellett keresniük. A tudósító maga is szemtanúja lehetett annak, milyen szoros összetartás alakult ki a budapesti lakosok között a szovjet elnyomókkal szemben. „Négyen végig egyre gondoltunk: találjunk valahogy egy nyitott kaput. Így mi is tovább haladtunk. Soha ne fuss: ha futsz, könnyebben rád lőhetnek. Végre egy szűk utca. A tankok itt meg sem próbálnak átjutni, és itt valóban vannak emberek a kapu és a járda mentén. »Hol lönek?« – kérdezzük a járókelők egyikét. Ő pedig így válaszol: »A ház mögött« – abban a hangnemben, mint aki az időjárásról beszél. Próbáljuk megérteni. Azonnal felfogja az ember, hogy az élet csak úgy tud még ebben a pokolban is folytatódni, ha az egész lakosság együttműködik. Házról házra terjed a hír, ha a lánctalpak zúgása jelzi a tankok érkezését. Mindenki visszahúzódik a házakba, ahogy a páncélozott vadállat előre halad, majd azonnal újra megjelennek a kapukban, amikor száz méterrel arrébb megy. Végig az egész utcán ugyanígy, amíg a szörny el nem ér az útkereszteződéshez; itt a sarokházakba azonban befészkeltek magukat a felkelők a kézigránátokkal, benzines üvegekkel és gépágyúkkal. Úgy tűnik, pontosan tudják, merre mozognak az ellenséges erők.”²⁸

Bontempinek, akárcsak a legtöbb kommunista tudósítónak az volt a véleménye, hogy a szovjetek nem gyűlöletből harcoltak a magyarok ellen, hanem abban a tudatban, hogy fasisztákkal állnak szemben. „Az oroszok azt hitték, egyet sem kell löniük: talán azt remélték, hogy felvonulásuk elhallgattat mindenkit, mikor meglátják őket. Meg voltak győződve arról, hogy fasiszták és fehérek ellen küzdenek. [...] Az oroszok [...] úgy jöttek Budapestre, hogy azt gondolták, megmentenek egy proletárforradalmat, amelyet fasiszta bandák fenyegetnek. Íme, itt vannak tehát, nyersen és hitetlenkedve mennek végig a város utcáin, miközben mindenféle lövedékek záporoznak.”²⁹

A tudósító ugyanakkor arról is részletesen beszámolt – ellentétben kommunista kollégái nyomtatásban megjelent cikkeivel –, hogyan szálltak szembe a felkelők a

²⁷ BONTEMPI, 1956k. 1., 8.

²⁸ BONTEMPI, 1956k. 1.

²⁹ BONTEMPI, 1956k. 1.

szovjetekkel. A Dózsa György és Thököly út kereszteződésénél szemtanúja volt annak, hogy ütöttek a szabadságharcosok – Bontempi megfogalmazásában a partizánok – rajta az ott elhaladó szovjet tankokon. Az egyik saroképületben a Thököly úti felkelők parancsnokával is találkozott, akiről meglehetősen érzékletes portrét festett. „A Népstadion közelében, ahol vasárnaponként százezren tapsolnak Puskás góljainak, van egy elátkozott kereszteződés, a Thököly úti, [...] a megveszekedett harcok epicentruma. [...] [A szabadságharcosok] célba vettek és felgyújtottak fentről egy páncélautót húsz katonával. [...] Csupa füst minden, négy lángnyelv elemésztett mindent, ami még maradt a gumiabroncsokból. Benne a húsz katona. Elég volt egyet látnom, a korláton átlógó kezét, a sisakja félig takarta előrecsukló fejét. A bőre fekete volt, kisebb lángok csaptak fel a kezéből. Az erős, penetráns szagtól azonnal rosszul lettem. Elmenekültem, mintha magával az ördöggel találkoztam volna. Annak a sarokháznak a kapujánál a sarkon géppuskás partizánok voltak, nők engedtek be, és elkísértek a harmadik emeletig egy kis helyiségbe, ahol a parancsnok volt. Aki olvasta Babel *Lovashadseregét* vagy Hemingway *Akiért a harang szólját*, azonnal megérti, milyen típusú ember volt. Nagy és erős volt, egy rendőrtől az előző nap szerzett kabátot viselt: nem esett nehezemre azt képzelnem, hogy akár elevenen is megnyúzhatta azt a rendőrt. Részeg volt a pálinkától, csillogott a szeme, bűzlött, mint egy vadállat. Két napja harcolt. Most egy hosszú díványon elnyúlva pihent, azt várta, hogy az ablaknál álló partizán riadót fújjon. Egy kávéscsészébe töltött, kamillaszínű folyadékkal kínált, talán összekeverte, és azt a benzin- és etil-alkohol-keveréket adta nekem, amit a tankokra dobtak: belül égetett. Kezdtém megérteni, honnan jön az erő, ami félelmetes parancsnokká tette [...]”³⁰

Eörsi István tanulmányából tudjuk – aki a Thököly úti csoport ellenálló tevékenységének rekonstruálásakor az *Il Paese* tudósítójának cikkeit is segítségül hívta –, hogy a Bontempi által bemutatott parancsnok Klauber István volt. Bontempi cikkéből az is kiderül, hogy jutott el Klauber odáig, hogy fegyvert fogjon, és szembe szálljon a szovjetekkel; mik motiválták tetteit. Az ő példáján keresztül mutatta be Bontempi azt a mindent elsöprő elégedetlenségi hullámot, reményvesztettséget és dühöt, ami a forradalom kirobbanásához vezetett, és a Klauberhez hasonló, a biztos halált választó gerillaharcosok eltökélt ellenállását táplálta: „[...] egy békés vasipari munkás, aki talán két héttel korábban még tagja volt a kommunista pártnak, miért változott át reményvesztett harcosná, aki tökéletesen tisztában van saját jövőjével: néhány nap múlva a halál vár rá, ez biztos, de időközben a Vörös Hadsereg lehető legnagyobb számú katonáját öli meg? Érvélese egyszerű volt: dolgozom, feláldozom

³⁰ BONTEMPI, 1956k. 1., 8. Idéz belőle: EÖRSI István: A Thököly úti csoport, 1956. *Beszélő*, 2010/7. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-thokoly-uti-csoport-1956> (Letöltve: 2016. december 10).

magam, építem a szocializmust, elmegyek a pártgyűlésekre, »éljen Rákosi«-t kiáltok, de a fiam ingyen jár iskolába, tudom, hogy a műhelyek az enyéim; majd észreveszem, hogy múlnak az évek, hogy már nem is beszélhetek, hogy a fizetésem egyre alacsonyabb, hogy besúgók vannak köztünk. Bármely rendőrspicli hatszor, hétszer annyit keres mint én, az oroszok elviszik az uránt a hazámból; ekkor már nem beszéllek és gondolkodom, lelkesedés nélkül megyek tovább, anélkül, hogy bármit kérdeznék; és ha kételyeim vannak, nem beszélhetek senkivel, mert börtönbe kerülhetek, miként barátom, László; önmagamban pedig alattomos gyűlöletet táplálok a vezetők ellen, a rendőrök ellen, az oroszok ellen, a kormány ellen, és mindenki ellen, aki ellen csak gondolom; hirtelen a forrásban lévő vizes fazék fedele felugrik, dühöm pedig őrzőgyűlöletté válik; haljon meg mindenki, itt az idő tüzelni, én pedig lövök. Mit érdekel mindaz, ami holnap fog történni? Így nem élhetek tovább, akarom ... Mit is akarok? Azt akarom, hogy ne legyen egy orosz se a hazámban, szabadságot akarok, de azt is akarom, hogy az üzemek az enyéim maradjanak, a föld pedig megmaradjon földműves barátaimnak.«³¹

Bár Bontempi a valóságnál némileg optimistább képet festett a november 4-ét követő harcok kimeneteléről, és az áldozatok számát is alábecsülte, azt kiemelte, hogy a magyarok minden alkalmat megragadtak, hogy tudassák a világgal, hogy a kommunista rágalomhadjárattal ellentétben nem „fasiszták” robbantották ki a forradalmat, és harcoltak a megszálló szovjetekkel: „Az utcán lépten-nyomon körém gyűltek az emberek: hányszor zúdították rám munkások, villamosvezetők, segédmunkások, egyszerű dolgozók reménytelen hangsúllyal ezt a mondatot: »Nem vagyunk fasiszták, írja meg, hogy nem vagyunk fasiszták.« Való igaz, ez a legrosszabb rágalom, amelyet terjeszteni lehet róluk. Ők maguk vetették ki a fasisztákat soraikból; a budapesti munkások és a diákok fellázadtak Rákosi és Gerő klikkjével szemben, és négy napon át küzdöttek a vörös harcokocsik ellen. Talán nem mérlegelték annak veszélyét, hogy egy reakciós hullám csapdát állíthat a kommunisták által elért társadalmi vívmányoknak: de semmi esetre sem fasiszta zászlók alatt harcoltak.»³²

Bontempi következő cikkében azt foglalta össze, hogy hagyta el kollégáival együtt Magyarországot.³³ Az olasz híradások és a nemzetközi hírügynökségek is beszámoltak arról, hogy Matteo Matteotti szociáldemokrata képviselő tizenkét olasz újságíróval együtt november 11-én, vasárnap délelőtt sértetlenül megérkezett az osztrák–magyar határhoz, majd Bécsbe. Jacoviello és Perucchi szintén megemlítette tudósi-

³¹ BONTEMPI, 1956k. 8.

³² BONTEMPI, 1956k. 8.

³³ BONTEMPI, 1956l. 2.

tásában a rövid tatai kényszerpihenővel megszakított utazást. Az olasz kommunista, illetve kommunista közeli orgánumok tudósítói közül azonban Bontempi írt a leg-részletesebben az utazás körülményeiről, a humort sem mellőzve írásából. Beszámolója szerint miután a szovjet parancsnoktól nagy nehezen megszerezték a távozás-hoz szükséges papírokat három autóval elindultak Bécsbe. Többek között Jacoviello visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a *l'Unità* munkatársa járt közben, hogy az olaszok – többszöri sikertelen próbálkozást követően – megkapják az engedélyt. Mindenki hálás volt Jacoviellónak, ugyanis Bontempi leírása szerint a külföldi újságírók való-sággal megrohmozták a Gorkij fasori Kommandatúrát.³⁴

Bontempiék megkönnyebbülve, de vegyes érzelmekkel hagyták el a fővárost. Egy ideig az utazás zökkenőmentesen volt: ha az ellenőrzési pontokon meg is állították a három autóban utazó olaszokat, miután elmondták, hogy nincs náluk fegyver, folytathatták útjukat. A varázsszó az OKP központi pártlapja volt. Bontempi nem is állta meg cikkében, hogy ne viccelődjön. Akárhányszor, amikor a szovjetek rákér-deztek, hogy melyik lapnak dolgoznak, mindenki szemrebbenés nélkül rávágta, hogy a kommunista *l'Unità*-nak. Egy alkalommal a szovjet parancsnok nevetve meg is jegyezte, hogy már legalább száz újságíró engedett tovább a *l'Unità*-tól, ami azért egy kicsit sok egy forradalomhoz. A baj akkor kezdődött, amikor sötétedéskor meg kellett állniuk egy kis Duna melletti faluban. Angol, osztrák és svájci újságírók vára-koztak autóikkal az úton, és senkit nem engedtek tovább, arra hivatkozva, hogy nem biztonságos az út, mert a közelben a szovjetek összetűzésbe kerültek a szabadsághar-cosokkal. Hosszas várakozás után megjelent egy ezredes, aki Bontempi ironikus megfogalmazása szerint igazi úriember módjára azt tanácsolta a külföldi újságírók-nak, hogy inkább reggel folytassák az útjukat, mert félt, hogy a „banditák kirabol-ják őket”, majd felajánlotta, hogy „meghívja” őket vacsorára, és ad nekik szállást. Egy páncélautóval elkísérte őket a tatai honvédlaktanyában kialakított szovjet kato-nai bázisra. Miután disznósírt és libamájpástétomot kaptak vacsorára, elmentek lefeküdni. Aludni azonban nem igen tudtak, mert fogcsikorgató hideg volt. A fűtet-len hálóteremben Bontempi leírása szerint mindenki kabátban, sálban és kesztyűben próbálta legalább néhány perce álomra hajtani a fejét. Másnap Malinov ezredes min-denkitől egyenként elköszönt, és fegyveres kíséretet biztosított az újságírók konvo-jának Komáromig. A tudósítók az út hátralevő részét gyorsan megtették, és rövi-

³⁴ Vö. SIGNORINI, Giorgio: Il racconto dei giornalisti italiani tornato ieri dalla capitale. Come si vive a Budapest dopo venti drammatiche giornate. *Paese Sera*, 1956. november 12–13. 1. (A továbbiak-ban: SIGNORINI, 1956.) – FARKAS, 2017. 304–305. – ANDREIDES Gábor: Montanelli '56 olasz króni-kása. In: *Öt kontinens, az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*, 2014/2. Budapest, ELTE, 2017. 98–100.

desen megérkeztek a hegyeshalmi határhoz. Bontempi megkönnyebbülve hagyta el Magyarországot.³⁵

Tomaso Smith, az *Il Paese* lapigazgatója egy percig sem habozott, hogy leközölje a kommunista elfogultsággal cseppet sem vádolható különtudósítójának cikkeit, sőt maga is több ízben bírálta az OKP magatartását, elég csak a már idézett *Umanità offesa* című október 28-án napvilágot látott, kemény hangú vezércikkét megemlíteni. Annak ellenére kitarzott meggyőződése mellett, hogy több ízben szemére hányta a pártvezetés, hogy a lapban napvilágot látott magyar vonatkozású írások távol állnak a kommunista vezetés álláspontjától, és kérték az igazgatót, hogy változtasson ezen. Smith erre nem volt hajlandó. Állítólag már az említett vezércikk nyomdába kerülésekor komoly konfliktusba került Togliattival, aminek az lett az eredménye, hogy Smith közölte a főtítkárral, hogy lemond.³⁶ Nemcsak neki, hanem az *il Paese* és a *Paese Sera* több szerkesztőjének is elege lett a kommunista rágalmakból. Október 28-án levelet írtak a pártvezetésnek, amelyben Smith aznapi vezércikkéhez hasonlóan elítélték az OKP magyar forradalommal szembeni magatartását, és a szovjetek beavatkozását. Novemberben többen is aláírták az olasz értelmiségiek szovjet agresszió ellen tiltakozó kiáltványát (Scrittori e artisti per la libertà degli ungheresi), amelyet a *L'Espresso* 1956. november 11-én tett közzé. A lap több újságírója kilépett az OKP-ből, az egyik szerkesztőnek felfüggesztették a párttagságát, mások pedig önszántukból távoztak az újságtól.³⁷ A népszerű római napilap válsága ezzel nem ért véget. 1956. november 28-án látott napvilágot a lap címlapján a kiadó közleménye,

³⁵ A *Paese Sera* közölte a hírt, hogy Giorgio Bontempi tizenegy tudósító és fotóriporter kollégájával – Indro Montanelli (*Corriere della Sera*), Sergio Perucchi (*Vie Nuove*), Alberto Jacoviello (*l'Unità*), Ilario Fiore (*il Tempo*), Matteo De Monte (*il Messaggero*), Bruno Tedeschi (*Giornale d'Italia*), Luigi Fossati (*l'Avanti*), Luciano Cossetto (*il Piccolo*), Carlo Cisventi, Fabio Galliani (*il Tempo*) –, illetve Matteo Matteotti szociáldemokrata képviselővel együtt megérkezett Bécsbe. A lap egy fotót is közölt, amelyen Sergio Perucchi, Giorgio Bontempi és Bruno Tedeschi volt látható. SIGNORINI, 1956.

³⁶ La crisi del Paese. Smith ha difeso Nagy.

³⁷ Scrittori e artisti per la libertà degli ungheresi. *L'Espresso*, 1956. november 11. 2. – Per la libertà degli ungheresi. *L'Espresso*, 1956. november 18. 2. – La crisi del "Paese". *L'Espresso*, 1956. november 18. 2. Vö. FRIGERIO, 2012. 110–111. – AVERARDI, Giuseppe: *Ungheria 1956. Le verità rivelate. La rivolta degli intellettuali occidentali contro l'ipocrisia comunista*. Argelato, Minerva, 2018. (A továbbiakban: AVERARDI, 2018.) 105–106. – Fontos megemlíteni, hogy október 29-én nyilvánosságra került az a nyilatkozat – Manifesto dei 101, magyarul: 101-ek kiáltványa –, amelyet többségében római kommunista értelmiségiek írtak alá, hogy tiltakozzanak a párt magyar eseményekkel kapcsolatos politikájá miatt. Kérésük ellenére a kiáltványt nem közölte a *l'Unità*, azt az ANSA hírügynökségen keresztül hozták nyilvánosságra. A párt nyomására azonban többen visszavonták aláírásukat. A kiáltványról bővebben: ARGENTIERI, Federigo: A „széplelkek” emlékiratai. Az 1956-os olasz kommunista pártellenzék visszaemlékezéseiből. In: *Évkönyv. 2. 1993*. Szerk. BAK János–HEGEDŰS B. András–LITVÁN György–S. VARGA Katalin. Budapest. 1956-os Intézet, 1993.

amelyben arról értesítették az olvasókat, hogy Tomaso Smith „az elmúlt időszak nemzetközi eseményei” – valójában a magyar forradalom – miatti nézetkülönbségek miatt benyújtotta lemondását. A kiadó azonban megkérte a rómaiak körében igen népszerű veterán újságíró és független baloldali szenátort, hogy ne távozzon, és megígérték, hogy a jövőben nem szólnak bele a lap irányvonalába és szerkesztésébe. Smith rövid közleményében megerősítette, hogy posztján marad, és folytatja munkáját.³⁸ Néhány nap múlva a *l'Espresso* című hetilap további részleteket közölt arról, hogy mi játszódott le a színpalak mögött, és mik álltak Smith döntésének hátterében.³⁹ A cikk szerint Smith akkor döntött úgy, hogy írásban is beadja lemondását a pártnak, miután megtudta a hírekből, hogy Nagy Imrét Romániába deportálták. A laptól végül januárban távozott. Nehéz szívvel hozta meg immár visszavonhatatlan döntését.⁴⁰ Smith, mint azt később több ízben megírta, számos értelmiségi kommunistához hasonlóan a magyarok elleni szovjet agresszió és a magyar forradalom hivatalos kommunista értelmezése miatt ábrándult ki a kommunizusból és szakított az OKP-vel.⁴¹

*

Összegzésként elmondhatjuk, hogy minél inkább eltávolodunk az OKP központi pártlapjától, a *l'Unità*tól, a tudósítások hangneme és tartalma annál objektívebb és tárgyilagosabb. A *l'Unità* két tudósítójának, Castellinanak és Jacoviellónak a cikkei a legelfogultabbak, ezek tartalmazzák a legtöbb rágalmat és valótlanyságot. A központi pártlap tájékoztatta leginkább félre az olvasókat cikkeivel és képanyagával. A *Vie Nuove* hasábjain az erős szerkesztői beavatkozás ellenére is érződik a „megvilágosodott” Perucchi humánus álláspontja, és itt már egy-egy kritikus észrevétel is elhangozhatott. Mint azt Alessandro Frigerio is megjegyezte könyvében, amely azt vizsgálta, hogy milyen rágalomhadjáratot indított és miként tájékoztatta félre az olasz kommunista sajtó az olvasóközönséget az 1956-os forradalomról, az olasz kommunista újságírók cikkei közül egyértelműen Bontempi írásai voltak a leginkább mentesek a kommunista ortodoxiától.⁴² Bontempi cikkeinél ugyan érezni lehet, hogy azokat egy baloldali újságíró írta, de a leírások hangneme, a tények bemutatása

117–124. – MELIADÒ, Valentina: *Il fallimento dei "101". Il PCI, l'Ungheria e gli intellettuali italiani*. Roma, Liberal Edizioni, 2006.

³⁸ Bandieri della libertà. *Il Paese*, 1956. november 28. 1.

³⁹ La crisi del Paese. Smith ha difeso Nagy.

⁴⁰ A Soc. editrice il Rinascimento és Tomaso Smith keretes közleménye. *Il Paese*, 1957. január 18. 1.

⁴¹ AVERARDI, 2018. 105–106., 127–128., 231–232.

⁴² FRIGERIO, 2012. 110.

és a szemtanúk beszámolóí legalább annyira kiegyensúlyozottak és hitelesek, mint a nem kommunista tudósítók cikkei. Az újságíró azt írta meg, amit valóban látott, és amit az emberek elmondtak neki. Cikkeinek egyik fő erénye, hogy sok szemtanút szólaltatott meg (többeknek a nevét vagy foglalkozását is megadta), és a vidéki történéseket is fontosnak tartotta összefoglalni. Írásai több új adalékot szolgáltatnak a magyar forradalom és szabadságharc történetéhez.

Míg Indro Montanelli a Magyarországon járt olasz kommunista újságírók kapcsán gyakorlatilag egy kalap alá vette Jacoviello, Perucchi és Bontempi írásait, addig a *L'Espresso* című lap arra hívta fel a figyelmet, hogy a Budapestről november 10-én együtt távozó, eltérő politikai nézeteket valló tizenkét olasz különtudósító közül Alberto Javoviello, a *l'Unità* munkatársa kivételével mindannyian – beleértve Sergio Perucchi és Giorgio Bontempit is – hasonló módon vélekedtek a magyarországi eseményekről.⁴³ Noha Perucchi is Bontempihez hasonló módon értékelte a látottakat, az ő gondolatai a cenzúra, illetve az öncenzúra miatt nem jelenhettek meg nyomtatásban. Egyedül a kommunistabarát orgánus, az *Il Paese* igazgatója vette magának a bátorságot, hogy tudósítója, Bontempi írásait változtatás nélkül leközzölje. A három orgánus közül csak itt jelenhetett meg az, aminek mind a három kommunista tudósító – gyakran egy időben és egy helyen – szemtanúja volt.

⁴³ Giornalismo e libertà. *L'Espresso*, 1956. november 18. 2.

RÁCZ JÁNOS

ADALÉKOK AZ AMERIKAI MAGYAR EMIGRÁCIÓ ÉS A SZENT KORONA HAZATÉRÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

AZ MSZMP EMIGRÁCIÓS POLITIKÁJÁRÓL

Az 1944, 1945 utáni magyar emigrációt számtalan politikai kérdés közül, Kádár János megítélése és a nevét viselő korszak értékelése osztotta meg leginkább. Kádár és a Szent Korona 1978. januári hazatérése különösen az Egyesült Államokban élő magyarság soraiban okozott zűrzavart, jóllehet az emigráció soraiban tapasztalható békétlenséget nemcsak a washingtoni politika, hanem az „új” magyarországi rendszerről érkező tapasztalatok és hírek is hozzájárultak. Ez utóbbi azt is jelentette, hogy 1977 végén – a koronaékszerek hazatérése ürügyén – egy másik kérdést boncoltak, amelyen az emigráció és a Kádár-rezsim viszonya, a külhoni magyarok Kádár János-képe nyugodott. Hiszen a korona hazatérése, a Szent Korona szimbolikája legitímálta az 1956 után létrehozott politikai szerkezetet. Ezért véleményem szerint elengedhetetlen, hogy tisztában legyünk azzal, miképpen is tevékenykedett a korabeli Magyarország vezetése az emigránsok ügyeiben.

Az MSZMP emigrációs politikája – minden egyes vargabetűjével– alkalmas volt arra, hogy elbizonytalanítsa a nyugati világ magyarságát. Néhány száz emberen kívül nem fosztottak meg tömegeket magyar állampolgárságuktól, miközben az sem volt cél, hogy az összes magyar menekült hazatérjen.¹ A kettős kommunikáció mellett 1963-tól lehetőséget biztosítottak arra, hogy hazalátogassanak a kezdetben diszsidensnek, majd távolba szakadt hazafiainknak nevezett egykori 56-os magyar menekültek. Mindez tudatos döntés volt, amely Kádár nyugati legitimációját is erősítette.

Azért ezen utóbbi kérdésben – amely valószínűleg megoszthatta a párt belső köreit is – akadt némi bizonytalanság a budapesti pártközpontból távolabb eső települések pártvezetőségeinél is. Alig tíz évvel az ötvenhatos forradalom után a Nógrád megyei helyi MSZMP vezetés végrehajtó bizottsági ülésén akadt olyan elvtárs, aki felvetette, hogy „egyáltalán van-e rá rendelkezés, lehetőség, hogy ne jöhessenek haza

¹ Lásd részletesebben: SZABÓ Juliet: „... s várja eltévedt fiait is.” Az MSZMP repatriálási és hazalátogatási politikája 1956 és 1963 között. *Múltunk*, 2007/1. 187–213.

az 56-os disszidensek”.² Lakatos József válaszában kifejtette, hogy semmilyen határozat nincs, amely megakadályozná, hogy a forró október és november után elmenekült magyarok hazalátogassanak, feltéve ha befogadó új hazájuk útlevelével rendelkeznek.³ Emiatt az egykori menekültek család- és rokonlátogatásai csak akkor váltak lehetségessé midőn már rendelkeztek a választott hazájuk állampolgárságával. Ebből a szempontból az Egyesült Államokba emigrált magyarságnak előnyösebb helyzete volt, hiszen a megérkezésük után hamarabb megszerezhették az állampolgárságot, miközben azok, akik Svájc mellett döntöttek több mint tíz évet várhattak az útlevelekre, addig be kellett érniük a menekült státusszal együtt járó és azt igazoló dokumentumokkal. Ez utóbbi papírok nem voltak elegendők egy magyarországi villámlátogatáshoz elengedhetetlen vízum beszerzéséhez.

Az MSZMP emigrációs politikája több lábon állt. Hozzá tartoztak a párt emigrációs politikájával foglalkozó PB határozatok az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Bizottságának, a Külföldi Magyarok Önálló Referatúrájának, a Magyarok Világszövetségének [MVSZ] és a külképviseleteknek a tevékenységei. Fokozatosan az Állami Egyházügyi Hivatal révén mindennek szerves célcsoportjaivá váltak a külföldön tevékenykedő magyar egyházak is. Vallási, kulturális és gazdasági kapcsolatok is kiépültek, amelynek szintén fontos részét képezték a külföldi magyarok felé irányuló propagandának. Az emigrációs politika fő irányelvei az MSZMP KB Külügyi Osztályának hatáskörébe tartoztak. Jellemző, hogy manapság is vita van arról, hogy az MVSZ társadalmi szervezet-e? A korszakban jól hangozott, hogy társadalmi szervezetről beszélnek, miközben az MVSZ működéséről több MSZMP PB határozat is született. Nem véletlen, hogy éppen 1956 után nőtt meg az MVSZ és a szervezet folyóiratának a *Magyar Hírek*nek a szerepe. Az MVSZ az emigráció feltérképezésével és az IBUSZ szervezésében a célkeresztbe került, rendszerbarátként számon tartott külföldi magyarok hazaszállításában is segédkezett.

Ebben a rendszerben folyamatosan tájékozódtak a fontosabbnak ítélt magyar emigránsok életéről és szervezeteikről, igyekeztek ügynököket elhelyezni különböző intézményeikbe. Gyakorlatilag aszerint differenciálták az emigránsokat, hogy miképpen vélekednek a fennálló magyar állapotokról. Külön figyelemmel kísérték a külföldön élő magyar származású mérnököket, értelmiségieket, katonákat.

Az időnként hazalátogató egykori menekülteknek a helyi rendőrörsön kellett jelentkezniük, ahol tartózkodási helyükről kértek információt. A rendszer szempont-

² Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL), Nógrád Megyei Levéltár, MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései, 1958–1989. (XXXV. 51. c) 266. ó. e. 6. Ld.: Magyar Nemzeti Levéltár, Online Adatbázis. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NOGRADMSZMP__1966/?pg=844&layout=s&query=disszidens (letöltve: 2018. november 8.)

³ Uo.

jából veszélyesnek vélt emigránsokat, nemcsak külföldön, hanem Magyarországon is megfigyelték. A hatvanas évek végén immár amerikai állampolgárként a Somogy megyei Igalban családját rendszeresen látogató orvostanhallgató, Varjú László felkeltette a magyar állambiztonság érdeklődését. A szolgálat teóriája szerint, egy Igal közelében található szovjet katonai támaszpont miatt feltételezték, hogy az egykori 56-os emigráns kémkedési szándékokkal érkezett haza.⁴ Ebből semmi sem volt igaz, de a biztonság kedvéért beszervezték Varjú egykori elemi iskolai tanárát is.⁵ Később a megfigyeltet is megpróbálták beszervezni. Egy osztrák gyárból kellett volna ipari titkokat megszereznie. Elkerülendő az újabb állambiztonsági kísérleteket, jó darabig nem is jött haza.

Az emigránsok többsége ebből semmit sem érzékelt. Ismétlődő hazalátogatásaik tovább erősítették azt a hitet, hogy Kádár alapvetően más politikus, mint Rákosi Mátyás; Magyarország nem zárkózott el a nyugati világ elől. Ráadásul befogadó hazáik magyar származású állampolgárait is lassacskán meggyőzte a Kádár-féle emigrációs politika. A csábító hazalátogatás lehetősége mindegyik, a rendszerhez nem ellenségesen viszonyuló egykori menekültnek adott volt. Az amerikai magyar követség mindent megtett annak érdekében, hogy megtalálja azokat a magyar származású és közösségformáló emigránsokat, akiknek a segítségével el tudják fogadtatni Kádár János és az MSZMP hazai politikáját. Ez az egyik lehetőség volt arra, hogy az emigránsokon keresztül megváltoztassák a magyarokat befogadó nyugati országok negatív véleményét is.

Hamza András református lelkészre 1960-ban figyelt fel az Állami Egyházügyi Hivatal.⁶ Nem 56-os emigráns volt; még 1948-ban politikai okokból távozott Magyarországról. Az AEH elnöke, Olt Károly feljegyzése szerint Hamza csak azért tűnt a washingtoni magyar követség számára lojálisnak, mert meg akarta látogatni Magyarországon maradt édesanyját és a fiát.⁷ Az AEH nem támogatta a református lelkész hazatérését. Nem tetszett Oltnak, hogy politikailag ellenséges emigránsok látogassanak haza. Bárkinek a neve szóba került a külföldi magyarság soraiból, a rendszer azonnal és visszamenőlegesen is „beárzta” az addigi tevékenységét, és az alapján ítélte meg az adható kedvezményeket, hogy mit is remélhet viszonzásként az illetőtől. Mindez sikeresen rombolta az amerikai emigráció körében a lehetséges

⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 3. 1. 5. – O-15 267. Varjú László anyagai az Egyesült Államok magyar emigrációjával foglalkozó objektumdossziében. 3.

⁵ Uo. 30.

⁶ MNL Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), USA, TÜK XIX-J-1-j. (1945–1964) 24. d. 117. tét Hivatalos magyar törekvések akciók, rendezvények, a külföldön élő magyarok megnyerésére, az óhazával fenntartott kapcsolatok erősítésére. Olt Vilmos.

⁷ Uo.

MSZMP-ellenes összefogás alapjait; hiszen annak, aki fent akarta az anyaországgal tartani család és rokonsági kapcsolatait, legalább színleg barátságot kellett színlelnie. Csak az volt a kérdés, hogy azok, akik nem akartak ilyen módon hazalátogatni, megértették-e azokat, akik megkötötték a saját kis kompromisszumaikat.

1962-ben Kecskeméti József az Egyesült Államokban tevékenykedő református lelkész és az Amerikai Református Egyesület vezetőjének segítségével egy 107 tagú turistacsoport érkezett Magyarországra.⁸ A jelentés szerint ez volt a Magyarországra látogató első olyan egyházi csoport, amely ugyan nem hivatalosan, de képviselte az Egyesült Államokban élő magyar protestáns egyházakat.

„A vezetők és a csoport tagjai – állították – pozitív benyomásokat szereztek, mind az általános politikai élet, népünk életszínvonala, mind az egyházi élet szabadsága tekintetében.”⁹ A rendszer irányítói nem elégedtek meg annyival, hogy sikerült a látogatással újabb híveket szerezni a Kádár-rezsim számára az emigráció soraiból. A magyar diplomácia felkereste az amerikai magyar református vezetőket, hogy monitorozzák a csoport véleményét; meggyőződjenek róla, hogy a Budapesten hangoztatott állításaik megegyeznek-e azzal, amit majd az Egyesült Államokban közvetítenek a magyar emigrációnak. Ez azért is fontos volt, mert Kecskeméti Józsefet már az út megszervezése miatt támadta a *Szabadság* című emigráns lap. Kecskeméti büszkén kijelentette, hogy hiába is rágalmazták az újságban, a cáfolatát minden magyar emigráns sajtótermék közölte.¹⁰ Ezek a viták csak azt sugallhatták a magyar emigrációs politikai kitalálóinak: jó nyomon járnak.

Az egykori 56-os menekültek hazatérésének kérdése mindig sokkal jobban foglalkoztatta a magyar politikai vezetést. Kezdetben sokkal több veszélyt szimatoltak egy-egy, a forró ősz után távozott budapesti fiatal hazatérése kapcsán, mint egy 1944/45-ben vagy 1947-ben elmenekült egykori magyar állampolgár magyar fővárosban tervezett látogatásában.

Egy 1963-as jelentés szerint egy új túrát szervezett az előbb már említett Kecskeméti. Ennek kapcsán az alábbiakat közölte a Washingtonban tevékenykedő magyar diplomácia. „A csoport tagjai között lesz néhány 56-os is. Kecskeméti szerint azonban ezeket alaposan megnézik, s csak az esetben fogadják el a jelentkezését, ha biztosítottnak látják, hogy az ilyenek utazása nem kompromittálja szervezetüket. Kecskeméti szerint az amnesztia után az ilyen 56-osok rokonlátogatásának komoly propagandisztikus hatása lesz az emigráció körében.”¹¹

⁸ MNL OL, USA, TÜK XIX-J-1-j. (1945–1964) 24. d. 117. tét. Tájékoztató a hazánkban járt amerikai református lelkészekkel kapcsolatos tapasztalatokról. 1962. október 31. 100.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. Református Egyesület magyarországi látogatása. 1962. november 8. 93.

¹¹ Uo. Hungarian Reformed Federation of America 1963. évi utazás terve. 1963. április 25. 63–64.

Az 56-os fiataloktól kár volt tartani, politikai értelemben a legkevésbé exponáltak magukat. Az otthonmaradt rokonok és barátok féltése mellett elegendő indokot szolgáltatott, hogy az elbukott forradalom után új hazát keresők többsége huszonöt év alatti fiatakként, a politizálás helyett elsősorban karriert épített és családot alapított; ez az emigrációs hullám ezért alapvetően más volt, mint az 1944 és 45 utáni, vagy az 1947-ben menekülést választók.

A fentiek alapján jogos lehet az észrevétel, hogy nemcsak az Egyesült Államok kelet-közép-európai politikája és a magyar emigráció soraiban meglévő ellentétek okozták a Szent Korona visszaszolgáltatása miatt keletkezett békétlenséget. Nem közvetlenül, de az MSZMP 1956 után fokozatosan kiépített, külföldi magyarság számára megfogalmazott politikája is hozzájárult ahhoz, hogy 1977. november 4-én, midőn Carter elnök döntése a korona hazatéréséről nyilvánosságra került, az amerikai magyar emigráció – megosztottsága miatt – nem tudta más irányba befolyásolni a washingtoni adminisztrációt. Ráadásul – mivel a Kádár-rezsim nem bélyegezte meg a magyar emigránsokat kollektíven és a jelentős többségüknek engedte az időszakos hazalátogatásukat vagy végleges letelepedésüket – a Carter-adminisztráció joggal állíthatta azt, hogy a koronát, amelynek magyarországi kiállításához ragaszkodtak az „amerikás” magyarok is meg tudják majd tekinteni szülőföldjükön. Nem ellentmondás azt állítani, hogy az MSZMP emigrációs politikája, ha nem is meghatározó módon, de sokban segítette, támogatta az 1977-ben meghozott amerikai döntést.

AZ ELSŐ FIGYELMEZTETÉSEK

Az egykori 56-os menekültekkel készített interjúimból kiderült, hogy a többségük nem érzett semmilyen sorsközösséget a II világháború alatt vagy után emigrált magyarsággal.¹² A forradalom megélt tapasztalatai alapján sem vállaltak egyértelmű szolidaritást az előző generációk magyar emigrációjával. Erkölcsi értelemben joggal tekintették magukat a forradalom valódi örököseinek, miközben az 1956 előtt megalakult magyar politikai emigráció különböző képviselői arra számítottak, hogy be tudják olvasztani az újonnan érkező fiatalokat és ezzel erőfölényt tudnak kialakítani más emigráns csoportokkal szemben. Reményeik nem váltak valóra.

Nem volt az Amerikai Egyesült Államokban olyan szervezet, amely képes lett volna az eltérő politikai és generációs különbségeket feloldva egyetlen egységes

¹² Rácz János: *Magyarországról jöttünk, mesterségünk címere: életrevalóak*. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2017.

szervezet összekovácsolásával létrehozni egy olyan csoportosulást, amely arra ösztönözte volna az Amerikai Egyesült Állam aktuális elnökeit, hogy fel se vessék a Szent Korona átadását a Kádár rezsimnek. Ráadásul a korona-ügy nem állandóan ébren tartott kérdés volt a külföldi magyarság szervezeteiben. Javarészt akkor eszméltek, midőn valamely amerikai sajtócikk említést tett arról, hogy mégiscsak lehetséges mindaz, amit lehetetlennek gondoltak; a koronaékszerek Budapestre kerülhetnek.

1970-ben David Binder a *The New York Times*-ban publikált írása kavarta fel a kérdés állóvívét.¹³ Binder 1970. április 14-i budapesti tudósítása a lap öt nappal későbbi számának vasárnapi magazinjában jelent meg.¹⁴ A cikk felső részében egy Szent Korona ábrázolást is betördelt a szerkesztő, tehát – mindamellet, hogy a cikkcím szerint Binder az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolatjavulásának függvényében értekezett a Szent Korona visszaadásáról – a hírből kiemelkedő illusztráció megerősítette, hogy mi is a publikáció legfontosabb témája.

Különös, ám véletlennek talán nem tekinthető, hogy a magyar tudósítás alatt, ahhoz képest jóval kisebb terjedelmű publikációban egy romániai tudósítás olvasható.¹⁵ Nicolae Ceaușescu kedvelt figura volt az amerikai külpolitika szemszögéből – nemzeti kommunistának tartották –, és miközben a *The New York Times* egyik zszurnalisztája idézte a Román Kommunista Párt vezetőjének gondolatát: „a nemzeti érdek és a proletár internacionalizmus nem zárja ki egymást”,¹⁶ addig pár sorral feljebb a lap budapesti zszurnalisztája a magyar és amerikai változásokat citálta.

Binder megbízható forrásokra hivatkozva állította, hogy amennyiben tovább fejlődnek az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolatai, egyre közelebb kerülhet a korona hazatérésének napja is. Az 1969-ben Magyarországra érkezett Alfred Puhan amerikai nagykövet mozgáskorlátozását feloldották. Tizenhárom év után az amerikai diplomaták végre meglátogathattak Budapesten kívül más városokat is. Binder utalt arra is, hogy bemutatták Budapesten az Apollo–11 űrhajó által hozott holdkőzetet. A megnyitóról tájékoztatást adott a *Népszabadság* is.¹⁷ Jóllehet mindez az MSZMP napilapjának 1970. február 25-ei számának 8. oldalán a rövidhíreket tartalmazó rovatban, majdnem legutolsóként szedve és kilenc sorban jelent meg, de mégis

¹³ GLANT Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 129. (a továbbiakban: GLANT, 2018.)

¹⁴ BINDER, David: U.S. and Hungary Pleased by Improving Relations. *The New York Times*, 1970. április 19. 15.

¹⁵ [Név nélkül]: Ceausescu Challenges Doctrine. *The New York Times*, 1970. április 19. 15.

¹⁶ Uo.

¹⁷ A Szent Korona és az emigráció kapcsán megjelent egy ismeretterjesztő cikkem, amelyben idézem már egyes, a tanulmányban is felhasznált forrásokból. Lásd: RÁCZ János: Megosztott emigráció. Viták a Szent Korona hazatéréséről. *Rubicon*, 2018/7–8. 159–162. (a továbbiakban: RÁCZ, 2018.)

bekerülhetett a sajtótermékbe. Sőt a kőzetet a Magyar Nemzeti Múzeum kupolacsarnokában mutatták be,¹⁸ ott ahol 1978-tól a nagyközönség majd a Szent Koronát is megtekinthette.

Binder komoly gazdasági kapcsolatokat is felsorolt két ország között. A Tungssrammal kötött együttműködés vagy a Hilton Szálló Budapesten mind azt erősítették, hogy Washington és a magyar főváros viszonya már sokkal jobb annál, mint 1956 után, s mindezek mindkét fél érdekei szerint történik.¹⁹

Binder publikációja mégis olyan vihart kavart, amely komoly hullámokat vetett az amerikai magyar emigrációban. Nem is gondolták volna, hogy Richard Milhous Nixon elnök és Henry Kissinger ilyesmire vetemedne. A Szebedinszky Jenő által szerkesztett *Magyarság*, már 1970 áprilisában reagált az addig lehetetlennek gondolt tervre. Szebedinszky egyébként, a lap szerkesztőjeként 1945 tavaszán hagyta el Magyarországot, ahol a *8 órai Újság* munkatársa volt.

Az 1970. április 24-én megjelent cikk felhívása is felkavaró volt: „Pesti kommunisták figyelmébe: Hazamegy a Szent Korona!”²⁰ Szebedinszky lapja nem látott amerikai kormányzati kezdeményezést Binder cikke mögött. Naivságát aláhúzzák a publikációjának alábbi sorai is: „A MAGYARSÁG New York-i tudósítója telefonon hívta fel figyelmünket arra, hogy a NY Timesben Dávid Brúdernek [sic!], a lap budapesti tudósítójának a tollából egy szorgalmi dolgozata jelent meg.”²¹ A szerkesztő amellet, hogy természetesen elutasította a Korona hazaszállítását, azt is elképzelhetetlennek tartotta, hogy a befogadó nemzetében bármilyen politikai vezetés támogasson vagy kezdeményezzen egy effajta ötletet. „Annál jobban szeretjük a mi Fogadott Hazánkat, mintsem feltételeznénk, hogy akadna valaha is olyan kormány, mely ilyen becsstelenségre vállalkozna.”²²

Az újság 1970. május 1-i cikke már korántsem volt ennyire barátságos és elnéző. Szathmáry Lajos, vagy újságírói nevén Louis Szathmáry – aki 1944-ben Németországban amerikai fogságba esett, majd 1951-ben az Egyesült Államokba emigrált – egy 1590-ben készített Johann Theodor de Bry metszethez hasonlította az amerikai tervet. A zsrnaliszta szerint a képen az amerikai bennszülött gyermekek úgy labdázta a levágott emberfejekkel, ahogy a Szent Koronával az amerikai politika.²³

¹⁸ [Név nélkül]: Hírek. *Népszabadság*, 1970. február 25. 8.

¹⁹ Ld. a 14. jegyzetet.

²⁰ SZEDEDINSZKY Jenő: Pesti kommunisták figyelmébe: Hazamegy a Szent Korona! *Magyarság*, 1970. április 24. 1.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ SZATHMÁRY Lajos: Ki, mivel labdázik? *Magyarság*, 1970. május 1. 1. Idézi RÁCZ, 2018. 161.

Szathmáry nem szívelte az általa csak Puhán Frédinek nevezett, az Egyesült Államokat Magyarországon képviselő új nagykövetet.

„Ez az ember, akinek vörösbe játszó rózsaszín múltja – színesítette Puhant a szerző – nem titok, nevéhez illően lágyan és puhán akarja átmasszírozni az amerikai közvéleményt a szovjet táborba.”²⁴ Szathmáry az utóbbi sorokkal arra utalt, hogy Alfred Puhán Jászi Oszkártól tanult szociológiát az Oberlin College-ban.²⁵

Glant Tibor monográfiájából ismert, hogy az *Amerikai Magyar Élet* 1970. május 12-i számának vezércikkében *Veszélyben a Szent Korona* címmel „közölt egy Nixon elnöknek címzett tiltakozó levelet” is.²⁶ Robert C. Toth a *Los Angeles Times* 1970. augusztus 19-én megjelent publikációját is elemezte Glant.²⁷ Toth a két ország kereskedelmi kapcsolatainak javulásához kötötte a Szent Korona hazatérésének ügyét.

Az amerikai emigránsok tiltakoztak, leveleket küldtek Nixonnak. S bár az elnök 1970 márciusában két alkalommal is arról tájékoztatta a Kongresszust, hogy a Korona visszaszolgáltatását tervezi, látva mind az amerikai politikusok, mind a magyar emigránsok ellenállását, végül visszalépett.²⁸

Mindszenty József is több ízben jelezte, hogy nem tartaná bölcsnek a Szent Korona visszaadását Magyarországnak. A Korona-kérdés a bíboros egész életében prioritás volt. 1974 tavaszán egy végül el nem küldött levelében is megemlítette azt. Ebben tiltakozott volna a VI. Pálnál azért, mert üresnek nyilvánította az esztergomi érsekséget.²⁹

„Ami idáig történt Esztergommal kapcsolatban, az gyakorlatilag megkönnyíti Nixon elnöknek, hogy istentelen kezekbe jutassa a Szent Koronát. Ez idáig az elnök folyamatosan megerősítette előttem, hogy továbbra is szent [tárgyhoz illő] oltalomban részesíti, ám utóbb olyan nyilatkozatokat tett a tömegkommunikációban, amelyek engem nyugtalansággal töltenek el.”³⁰

Ez utóbbi azt jelentette, hogy bár Nixon ígéretet tett Mindszentynek a korona Egyesült Államokban tartásáról, de a magyar egyházfő soha nem volt meggyőződve arról, hogy ezt az ígéretet az elnök minden esetben kötelezőnek érzi. Mindszenty 1975-ben bekövetkezett halálával a magyar emigráció elvesztette a Korona hazatérése előtt „emelt gát” utolsó, nagyformátumú védelmezőjét.

²⁴ Uo.

²⁵ BORHI László: *Dealing with Dictators-The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942–1989*. Bloomington, Indiana University Press, 2016. 218.

²⁶ GLANT, 2018. 130.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 131.

²⁹ SOMORJAI Ádám OSB–ZINNET Tibor: *A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza*. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 665.

³⁰ Uo. 667.

1970-ben nyilvánvaló válhatott volna mindenkinek, az Egyesült Államokban élő magyaroknak különösképpen, hogy szükséges az állandó „ébredés”, mert különben megtörténhet az, amit senki sem vett igazán komolyan.

Paul Scott amerikai újságíró 1971 novemberében megjelent publikációját egyszerre hetven lap is közölte.³¹ A *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, amely az Ohio állambeli Youngstownban jelent meg 1971. december 12-én, magyar fordításban közölte Scott cikkét.³² Ez a cikk az utolsó csepp volt a pohárban. A lap 1971. november 28-án Stirling György zsrnaliszta publikációját közölte. Stirling viszonylag későn 1970-ben hagyta el Magyarországot és telepedett le az Amerikai Egyesült Államokban. Következtetése szerint a magyar emigrációnak résen kell lennie, mert veszélybe van a Szent Korona. Hiszen miközben úgy tűnt, hogy a Magyar Szabadságharcos Szövetség sikerrel küzdött és küzd azért, hogy a koronaékszerek az Egyesült Államokban maradjanak, addig Scott állításai szerint a State Department azon dolgozik, hogy tárgyalások eredményeképpen visszajuttassák Magyarországra. Mindezek mögött Henry Kissingert sejtette Scott. „Kissinger tervei szerint a Szent Koronának előbb kell visszatérnie Magyarországra, mint Nixon Moszkvába látogatna. A Korona visszaadása már karácsony táján megtörténhetik, amennyiben Washington és Budapest közt gazdasági természetű kérdésekben megegyezés születik. Scott szerint a Korona hazatérése nyilvános elismerése lenne Moszkva felé annak, hogy »az USA kormánya teljes mértékben elismeri a kommunista uralmat Magyarországon és a többi kelet-európai rabnemzet esetében.«”³³

A magyar származású zsrnaliszta idézte Formoza érsekét, Yupin kardinálist is. A kardinális szavaira alapozva a magyar emigránsok és különösen a Szabadságharcos Szövetség azt kommunikálta, hogy a Szent Korona hazatérésnek ügye nem csupán a magyar rezsím és a washingtoni adminisztráció, hanem a rab nemzetek, a szovjet megszállásban sínylődő kelet-közép-európai népek ügye is. A magyar koronázási ékszerek – a visszaadást ellenzőinek szemében – szimbólumává váltak kelet-közép-európai szovjet megszállás elutasításának és a szabadságnak.

Az 1971. december 12-i *Katolikus Magyarok Vasárnapja* ugyanazon az oldalon, ahol hírt adott Scott publikációjáról, beszámolt a Perlaki Mária kezdeményezte akcióról. Perlaki vezetésével clevelandi magyar egyetemista diákok amerikai egyetemista társaikat is csatlakozásra buzdítva petíciót írtak Nixon elnöknek, tiltakozásul

³¹ GLANT, 2018. 132.

³² RÁCZ, 2018. 161.

³³ STIRLING György: Tények és események a magyar Szent Koronával kapcsolatban. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*. 1971. november 8.

a Szent Korona tervezett hazatérése miatt. A cikk állításai szerint harmincezer diák jelezte a nemtetszését a washingtoni adminisztrációnak.³⁴

1971-re mind az elnöknek, mind a magyar emigrációnak egyértelművé vált, hogy előbb vagy utóbb ismét szembe kerülnek egymással a kérdésben. A magyar emigráció egy része azt gondolta, ha esetleg valamely elnök mégis visszaadná a koronát, akkor majd az 1970-es vagy '71-es, hasonló akciókkal meg lehet azt akadályozni.

1975-ben Charles Wilson texasi képviselő több társával határozati javaslatot terjesztett be a Kongresszusba, azzal a céllal, hogy a Szent Koronát adják át Magyarországnak. Az Amerikai Magyar Szövetség [AMSz] országos elnöke, Dr. Béky Zoltán püspök rövid emlékiratban fordult tiltakozásul Nicolas G. Andrewshoz, a State Department kelet-európai osztályának igazgatójához. „Kifejezésre jutotta az AMSz véleményét, hogy a Szent Korona a magyar állam és alkotmányosság szimbóluma, nem csupán egy történelmi ereklye. [...] Kérte a külügyminisztériumot, hogy a félrevezetett képviselők ellenére is tartsa fel korábbi álláspontját, hogy a Szent Koronát, amíg hatalmas változások nem történnek Magyarországon, ki ne adja.”³⁵ Andrews igyekezett megnyugtatni az AMSz vezetőjét, hogy ez csak egy határozati javaslat volt, és természetesen figyelembe fogják venni a magyar emigránsok véleményét.³⁶

MIT KEZDJEN A MAGYAR EMIGRÁCIÓVAL WASHINGTON?

Carter elnök tisztában volt azzal, hogy 1970-ből és 1971-ből kiindulva arra számíthat, hogy amennyiben vissza akarják juttatni a Koronát Magyarországnak, ez a magyar emigránsok ellenállását váltja ki.

Az 1933-ban Budapesten született, magyar származású Stephen Frank Dachi 1973-ban tanácsadóként érkezett diplomáciai szolgálatra az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetségre. Egy magyarul anyanyelvi szinten beszélő diplomata érkezése is megerősítette, hogy az USA erősíteni kívánja a kapcsolatait Magyarországgal. Dachi értékelése szerint: a Kádár vezette magyar politikai elit számára kulcskérdés volt, hogy visszakapják a koronát. Nélkülözhetetlen feltételnek vélték ahhoz, hogy úgy érezzék, a magyar politikai rendszer legitim az Egyesült Államok

³⁴ RÁCZ, 2018. 161.

³⁵ ÁBTL, 3. 2. 5. O–8–2001/192. 7. Az Amerikai Magyar Szövetség tiltakozott a külügyminisztériumban. 7.

³⁶ Uo.

megítélése szerint.³⁷ Ám miközben amíg ezt a State Department az utolsó lépésnek tartotta, a Legnagyobb Kereskedelmi Kedvezmény [MFN] megadásával együtt, addig Kádár és társai az elsőnek tekintették. Dachi szerint a State Department a Korona és az MNF ügyét összekötötte volna a Magyarország által szavatolt nagyobb emberi, illetve az emigráció területén biztosított szélesebb szabadságjogokkal.³⁸

A magyar származású amerikai diplomata úgy vélte, hogy amerikai szempontból a magyar emigráció az Egyesült Államokban élő kubaiakhoz hasonló, bár nem tartotta olyan kellemetlennek őket, mint az utóbbiakat, mivel a magyarok csak a Szent Koronára próbálták összpontosítani erőiket.³⁹ S bár 1977 végétől tiltakoztak Carter döntése ellen, „hangjuk fokozatosan elhalt” ezt követően pedig már nem is játszottak lényeges szerepet a magyar ügyekben, miközben a kubai emigránsok 1961-től folyamatosan igyekeztek meghatározni az Egyesült Államok kubai törekvéseit.⁴⁰

A State Department mindenesetre tisztában volt azzal, hogy a döntés során szükséges az egyházak támogatása. Arra számítottak, hogy a magyar politika partner lesz abban, hogy a magyar egyházfők különböző levelekben kérjék: az amerikai politikai támogassa a klenódiumok visszaadásának tervét. A cél az lett volna, hogy az amerikai diplomácia felmérje találhatnak-e egyházi vonalon támogatást a magyar emigráció várható tiltakozásával szemben.

Ebben az ügyben Dachi többször is egyeztetett a magyar diplomáciával. Robert C. Mudd, az amerikai nagykövetség ügyvivője Dachival közösen látogatta meg 1977 februárjában Miklós Imrét, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökét. A találkozóról Miklós 1977. február 15-én kelt levelében értesítette Puja Frigyes külügyminisztert. „Véleménye szerint a magyar egyházi vezetők – katolikusok és protestánsok – egyaránt felhasználhatnák az amerikai egyházi körökkel kiépített kapcsolataikat, olyan kedvező légkör megteremtésére az USA-ban, amely elősegítené a korona visszaadását. Megemlítette, az Egyesült Államokban élő magyar emigráció jelentős része a korona visszaadását ellenzi. Az ügyvivő teljes nyíltsággal kérte, hogy a magyar egyházak vezetői a hivatalos amerikai egyházi vezetőkön keresztül nyújtsanak segítséget ahhoz, hogy az Egyesült Államok kormánya a magyar korona visszaadására vonatkozó döntésénél az amerikai egyházak támogatására számíthasson.”⁴¹

³⁷ Interjú Stephen Frank Dachival In: Association for Diplomatic Studies & Training <https://www.adst.org/OH%20TOCs/Dachi,%20Stephen%20F.toc.pdf> 28. oldal (letöltve 2018. november 18.)

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 41.

⁴⁰ RÁCZ, 2018. 161.

⁴¹ MNL OL, USA, TÜK USA, TÜK XIX-J-1-j 19d. S.F. Dachi és Robert C. Mudd USA budapesti ügyvivőjének látogatása. Miklós Imre levele Puja Frigyesnek, 1977. február 15.

Az Állami Egyházügyi Hivatal és a magyar diplomácia, illetve a magyar politikai vezetés kizárta, hogy a Szent Korona visszaszolgáltatását egyházi vonalon hajtsák végre. Még akkor sem, ha a magyar egyházakat az Egyesült Államok Külügyminisztériuma közvetve, a magyar emigráció várható tiltakozásának kármentésére, csillapítására akarta felhasználni.

Az ügy pedig sürgős lett volna, különösen a döntés előtt álló Carter elnöknek, mert alig iktatták be hivatalába 1977-ben, amikor egy magyar emigráns szervezet – a Volt Magyar Politikai Foglyok Szövetsége – országos elnöke, Helcz Tibor máris állásfoglalást várt tőle a Szent Korona ügyében. Carter nevében a State Department kelet-európai osztályának igazgatója, Nicolas G. Andrews válaszolt Helcz 1977. január 20-én kelt levelére. A *Katolikus Magyarok Vasárnapjának* március 13-i számában a következőket olvashatták a magyar emigránsok:

„Elismerjük, hogy Szent István koronája történelmi ereklye, amelynek jelentősége szimbolikus és alkotmányos a magyar nemzet életében, és az a magyar nép tulajdona. A magyar kormány többször kérte visszaküldését. Jelenleg nincs szándékunkban a Szent Koronát visszaadni. Az amerikai kormány álláspontja, hogy addig nem foglalkozik a kérdés újrevizsgálásával, amíg nincs javulás a két ország viszonyában. Nem kapcsoljuk össze a Szent Korona kiadását, más különleges kérdéssel az amerikai–magyar kapcsolatok terén. Az amerikai kormány tudja, hogy a szerte a világban élő magyarok nagy megbecsülést éreznek a Szent Korona iránt. Ezt a tényezőt világosan, valamint Magyarország és Amerika közötti kapcsolat javulását kell figyelembe venni, akármilyen jövőbeli határozatnál a Szent Korona státusa kérdésében.”⁴²

A cikk riadalmat keltett a magyar külügyminisztériumban, és azonnal üzenetet küldtek a washingtoni magyar nagykövetségnek, hogy kérdéseket intézzenek a levél megfogalmazójához. A magyar diplomáciának még azt sem sikerült megértenie, hogy Carternek óvatosan kell vagy kellene eljárnia a kérdésben, hogy a legkevesebb kára származzon a magyar emigráns szervezetek várható tiltakozása miatt, hiszen a Helcz Tibor állásfoglalást kérő levelére pusztán mellébeszéléssel válaszolt a State Department.

1977 nyarán azonban kiderült, hogy Carter nem fogja magát zavartatni a magyar emigrációtól sem. Magyarország kölni nagykövetsége örömmel számolt be a Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár és Carter találkozásán elhangzottakról. Carter elmondta Schmidt kancellárnak: „[...] a magyarok régi kívánsága, hogy az USA-ban lévő magyar királyi koronát visszakapják. Carter tájékoztatta Schmidtet, hogy ennek bizonyos belpolitikai nehézségei is vannak, de ő a maga részéről elhatározta, hogy az

⁴² [Név nélkül] Carter nem adja ki a Szent Koronát. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1977. március 13. 3.

ottani magyar emigráció és egyéb ezekkel szimpatizáns körök minden erőfeszítése ellenére a királyi koronát visszaadják Magyarországnak.²⁴³

Az elnök tehát elhatározta magát, annak ellenére, hogy nem sok segítséget nyújtott a magyar fél, legalább egyházi vonalon az emigráció meggyőzésében.

VITA ÉS TILTAKOZÁS

Az 1977. november 4-én nyilvánosságra került elnöki bejelentés hatalmas felzúdulást okozott. Már önmagában a november 4-i dátum is alaposan borzolta a magyar emigránsok kedélyeit. Nem véletlenül, hiszen az 1956. november 4-i dátum a forradalom bukása, sokaknak a meneküléssel, hazájuk kényszerű elhagyásával volt egyenlő, és pont ennek az eseménynek a 21. évfordulóján kellett szembenézniük a Korona visszaadásával is.

Nem véletlen, hogy a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* az alábbi megjegyzést fűzte az elnök döntéséhez: „Céljainkat, törekvéseinket, lelkes harcunkat egy legyintéssel elintézte James Carter úr, az emberi jogok kimagasló harcosa, az igazság bajnoka. November 4-én, az 1956-os szabadságharc vérbefojtásának 21. évfordulóján, a hírközlő irodák világgá röpitették ennek a nagyszerű képességű embernek, ennek a csodálatos békeharcosnak, a kommunizmus ellenségének, az elnyomott népek utolsó mentsvárának döntését: a koronát megkapja a diktatúra.”²⁴⁴

Ennek ellenére Glant Tibor kutatásaiból tudjuk, hogy az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, Zbigniew Kazimierz Brzezinski Deák István professzort kérte föl egy összefoglaló készítésére a Szent Korona-kérdés kapcsán. A professzor egy kicsi, de hangos csoportnak nevezte a magyar emigráción belül azokat, akik tiltakozni fognak. Ráadásul Deák professzor összeállított egy olyan listát, amelyen a kilenc legbefolyásosabb magyar emigráns neve is szerepelt, közöttük Király Béla és Nagy Ferenc is megtalálhatók voltak.⁴⁵

Az 1977. november 9-i kongresszusi meghallgatás során a magyar emigránsok közül éppen Király Béla tábornok és Nagy Ferenc egykori magyar miniszterelnök támogatta Carter elnök döntését. Az emigráció megosztottsága nyilvánvalóbb lett, mind eddig bármikor.

⁴³ MNL OL, USA, TÜK USA TÜK XIX-J-1-j 19d. Kölni magyar követség jelentése, 1977. július 25.

⁴⁴ [Név nélkül]: Lapzártakor jelentik: Carter kiadja a Szent Koronát. Amerika elnöke méltón ünnepli az Októberi Szocialista Forradalom hatvanadik évfordulóját. 1977. november 13. 1. Idézi: RÁCZ, 2018. 161.

⁴⁵ GLANT, 2018. 187–189.

Nem véletlen, hogy a kanadai magyar „kék újságban” publikáló Kovács Imre és Frey András sem értett egyet egymással. Kovács Imre, aki 1947-ben menekült el Magyarországról, úgy vélte, hogy „Amerikának nincs joga visszatartani a Szent Koronát; se politikailag, se erkölcsileg. [...] Ha a Szent Korona úgy tér vissza Magyarországra [...] mint történelmi örökségünk, és az európaiságunk nagy biztosítéka, akkor az üzenet félreérthetetlen: a magyar nép nincs elfelejtve. A Szent Korona nagy mementő, hogy jogaitól a magyar nép nem fosztható meg, ami a kommunisták kezét is reméljük lefoglalja”⁴⁶

Ugyanekkor Frey András, aki New Yorkból küldött tudósításokat a lap számára, „szégyentől égő arccal” közölte, hogy „Moszkva pesti helytartóinak ez az első nagy külpolitikai győzelme”. Frey a Korona elvesztésének a fő okát a magyar emigráció megosztottságában látta.

Különösen a Pogány András vezette Magyar Szabadságharcos Szövetség és az Amerikai Magyar Szövetség ellenezte Carter elnök döntését. 1977. novemberben több tiltakozást is szerveztek, ám ezek eredménytelenek maradtak. 1977. december 26-án még egy autós felvonulást is végrehajtottak, amelynek a végállomása Philadelphia volt.⁴⁷ Mindent megtettek a tiltakozások sikerességéért, az 1977. november 29-i washingtoni tiltakozó felvonulást, még a *The New York Times*-ban is fizetett hirdetésben „reklámozták”, és kérték az Egyesült Államok nem magyar származású polgárait, hogy csatlakozzanak a demonstrációhoz.⁴⁸

Összefogás helyett azonban csak arra maradt lehetőség, hogy újabb vitatkozásokkal bizonyítsák: az amerikai magyar emigráció csak addig érezhette „biztonságban” amerikai földön Szent István fejékét, ameddig az a washingtoni adminisztrációnak is érdekében állt.

Egy nappal azután, hogy a koronázási ékszerek megérkeztek Budapestre, Pogány András egy újabb publikációban taglalta a helyzet elfogadhatatlanságát. A *Magyar Élet* című lapban közölt írásában elutasította az általa kis magyar útnak nevezett megalkuvást.⁴⁹ Azt a megalkuvást, amelyet Pogány szemében az olyan emigránsok képviseltek, mint Kovács Imre vagy Király Béla, akiknek a túlélés volt a fontos. Előbbi személlyel Pogány már 1974-ben is vitába bonyolódott, amikor az *Új Európa* folyóirat július–augusztusi számában reagált Kovács márciusi cikkére. Pogány sze-

⁴⁶ MNL OL, XIX-J-1-j, 1978/22 d. A koronaékszerek ügye. Ottawa (Németh József nagykövet). Jelentés: A korona visszaszolgáltatása a kanadai és az emigrációs magyar sajtóban. 1978. január 3.

⁴⁷ GLANT, 2018.

⁴⁸ [Név nélkül]: Should our country surrender Hungary's symbol of freedom to a Communist government? *The New York Times*, 1977. november 23.

⁴⁹ POGÁNY András: Magyar Újév 1978-ban. *Magyar Élet*, 1978. január 7. Ld. ÁBTL, 3. 2. 5. O–8–2001/235. 1972–1978. Pogány Andrással kapcsolatos iratok. 19.

rint Kovács felkérérdkedett Kádár-szekerére, s miért is ne tehetne volna, ha már ezt megtette Kissinger, Nixon és Vatikán. Kovács különösen az új magyar gazdasági irányítást méltatta.⁵⁰

Pogány 1978-ban a szent istváni nagy magyar út követőjének vallotta magát, amely magyar és keresztény, de nem származási és vérségi alapon. Éppen ezért a részei lehetnek svábok, szászok, szlovákok, horvátok, zsidók. „Ez a szent istváni szellem, amit a Szent Korona oly kifejezően jelképez és az egyetlen út melyen még egyszer összeállhat a Duna–Tisza partján az a történelmi mozaik, amely ezerszáz éven keresztül Magyarországot jelentette.”⁵¹

Az 1956-os menekült Pogány 1977 végén egy még nagyobb vitába keveredett, amikor egy New York-i rádióműsorban, ahol egyébként kelet-európai emigránsok beszélhettek, megtámadta Veress Bulcsú politológust, aki az 1970-es évek elején érkezett az Egyesült Államokba, és 1976-ban a New York-i Columbia Egyetemen politikatudományból és nemzetközi kapcsolatokból doktorált. Pogány személyeskedéstől sem mentes módon kritizálta Veress Szent Koronával kapcsolatos előadását. A politológust egy ismeretlen, hazug és inkompetens embernek bélyegezte.⁵² Tanulmányairól csak annyit jegyzett meg, hogy mit is tanulhatott Rákosi és Kádár iskoláiban, holott Veress Bulcsú gimnazista diákként rész vett a forradalomban és ezért nyolc hónapot töltött börtönben. S ugyan később beiratkozott az ELTE jogi karára, de 1965-ben az állambiztonság megpróbálta kieroszakolni az egyetem vezetésétől az eltávolítását. Igaz az egyetem ellenállt a keresetlen pressziónak.

Pogány citálta Veress állítólagos gondolatait. „Szemtelenül lefitymálta és lebecsmérelte az említett ankéton megjelent, nálánál sokkal idősebb magyar vezetőket, nem tudván, hogy egyikük jelen volt az előadóteremben és saját magát állította be, mint minden értelem, és politika egyedüli hordozóját. Végül azzal zárta be, hogy az oroszok nem fogják bántani a Szent Koronát, s ha mégis elvinnék azt bizonyára csak akkor teszik majd, ha Magyarországról kitakarodnak, és ebben az esetben vigyék, ő nem fogja sajnálni egyáltalán.”⁵³ És ha ez még nem lett volna elegendő, Pogány beszélgetőtársa, a szintén 56-os menekült Lovas György a műsorban burkoltan a CIA ügynökének nevezte Veressét.

Donald J. Lewis, a rádióadó tulajdonosa 1977. december 3-án lehetőséget biztosított Veressnek, hogy válaszoljon a vádakra. A politológus totalitárius elmének nevezte Pogányt, akit Hitlerhez és Péter Gáborhoz hasonlított.⁵⁴ Azt állította, hogy

⁵⁰ Uo. 15–17. POGÁNY András: Válasz Kovács Imrének. Új Európa, 1974. július–augusztus.

⁵¹ Uo. 19. POGÁNY András: Magyar Újév 1978-ban. *Magyar Élet*, 1978. január 7.

⁵² Uo. WHBI – FM, New York-i rádiós vita. 21.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo. 25.

egyáltalán nem foglalt állást a Szent Korona hazatérést illetően, egy másik újságíró éppen ezért szidta. „A Szent Koronáról ez úgy kapcsán – tette hozzá – csak annyit, hogy a legtragikusabb és méltánytalanabb dolog, ami történhet, az nem esetleges hazaküldése, hanem az, hogy ürügyül szolgáljon azoknak, akik magyart a magyar ellen igyekeznek uszítani, akik a magyar egység e szimbólumát vádaskodásra, átkozódásra igyekeznek felhasználni.”⁵⁵

Lewis az eldurvult vita hatására úgy döntött, megszünteti rádiója magyar adását. A New York-i magyar konzul nagy örömmel értesítette Lovas György Szabadságharcos adójának végzetéről a budapesti központot. „A »koronavita« kapcsán az ún. „szabadságharcosok” adója meg is szűnt (Lóvy-Lovas György adója). Az történt ugyanis, hogy a korona ügyében is pozitívan nyilatkozó Veress Bulcsút nyílt adásban kommunista ügynöknek nevezték, akit a CIA figyel, és napok kérdése, hogy letartóztassák. Veress feljelentést tett, magyarázatot kért a CIA-tól, melynek eredménye a rádióadó megszüntetése lett.”⁵⁶

A korona visszaadását ellenzők táborának célpontjai Király Béla, Nagy Ferenc, és az AMSz külügyi bizottságának 1977 szeptemberében lemondott elnöke, Eszenyi László lett. Utóbbi katonatisztként esett a II. világháború végén amerikai hadifogságba, és ezt követően emigrált az Egyesült Államokba, és Pogány András tevékenysége – egy 1977. november 13-án írt cikke – miatt ragadt tollat, a *Magyar Élet* főszerkesztőjét kérve, hogy utasítsa vissza Pogány vádjait. Tiltakozott, mert Pogány szerint ő is támogatta volna a Szent Korona visszaadását. 1977 szeptemberében mondott le az AMSz külügyi bizottságának vezetéséről, tehát annak semmi köze nem lehetett ahhoz, hogy a szervezet nem értett egyet a Korona visszajuttatásának szándékával. Ráadásul éppen ő volt az, aki „a korona kiadásának első hírére” harmadmagával szerkesztette és aláírta „a tiltakozó táviratot az Egyesült Államok elnökének és alelnökének”.⁵⁷ Sőt ő volt az is, aki Pásztor László, az AMSz igazgatósági elnökének megfogalmazta azt a tiltakozó nyilatkozatot, amelyet a kongresszusi meghallgatáson felolvasott. Ellenben azzal sem értett egyet, hogy Carter elnököt állítsák be egyedüli felelősnek a történetekért, hiszen az úgy már korábban, Kissinger és Nixon politikájával kezdődött el.⁵⁸

A *Katolikus Magyarok Vasárnapjában* is jelentek meg olyan cikkek, amelyekben Veress Bulcsút, Király Bélát, Nagy Ferencet rágalmazták a Szent Korona miatt.

⁵⁵ Uo. 27

⁵⁶ MNL OL, XIX-J-1-j, 1978/22 d. A koronaékszerek ügye. A koronaékszerek átadásának visszhangja 1978. február 14 /Kasnyik András főkonzul/

⁵⁷ ÁBTL, 3.2.5 O–8–2001/162. Eszenyi László levele László András főszerkesztőnek. 1977. december 9. 2.

⁵⁸ Uo. 3.

Egy 1977. december 11-i cikk miatt ezúttal Lipták G. Béla egykori 56-os budapesti műegyetemista, majd menekült fejtette ki véleményét. 1977. december 30-án az alábbi sorokat írta Főtisztelendő Dengl Miklós főszerkesztőnek: „Egy Csikmenasági álnév mögé bújt, gyáva, aljas és hazug ember írására célzok, mely december 11-én jelent meg lapjukban. Sírni való, hogy ilyen megeshet. A becsületükben megsértettek személyek közül kettő nagyra becsült jó barátom. [...] Azok közül valók kiknek tolla alól végre magyarbarát könyvek kerülnek a könyvtárak polcaira, ők az emigráció történetében először amerikai fórumokon, amerikai módszerekkel és eredményesen szolgálják a magyarságot, s végül ők azok közül valók, kik nem fognak védekezni, mert elvből ellenzik, hogy kevés sajtótermékünk lapjait a személyeskedő marakodás töltsse meg. Nem, ők tudják, hogy »Nekünk fogcsikorgatva is szeretnünk kell egymást.« E két nagyra becsült barátom Király Béla és Veress Bulcsú.”⁵⁹

Dengl Főtisztelendő válaszában megjegyezte, hogy minden rágalmat nem engedett megjelenni Király Bélával kapcsolatban, mert az már neki is sok volt. Ám nem értett egyet a Szent Koronával kapcsolatos álláspontjában, ezért ezen véleményeknek, állásfoglalásoknak teret engedett. Veress Bulcsú kérésére már közölték a cikkekre írt válaszát, de ha korlátoznák ellenérzéseiket az ügy kapcsán, akkor a kommunistákat se bírálhatnák tovább.⁶⁰

A Szent Korona-ügy csupán tovább mélyítette amerikai magyar emigránsok közötti ellentéteket, mindenki sebet adott és kapott, miközben nem sikerült semmilyen kompromisszumos megoldást találni. Dachinak igaza volt, amikor azt állította, hogy a Szent Korona-kérdés után az Egyesült Államok magyarjai 1978 után már nem játszottak komolyabb politika szerepet.

⁵⁹ ÁBTL, 3.2.5 O–8–2001/162. Lipták G. Béla levele 1977. december 30. 8.

⁶⁰ ÁBTL, 3.2.5 O–8–2001/162. Főtisztelendő Dengl Miklós válaszelevele 1978. január 11. 8.

GECSÉNYI PATRÍCIA

MODELLKÍSÉRLET A KÉT VILÁGRENSZER HATÁRÁN

VÁZLAT A MAGYAR–OSZTRÁK KAPCSOLATOKRÓL (1970–1989)

Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő években ismételten fagyossá vált magyar–osztrák kapcsolatok sok nehézség árán lépésről lépésre rendeződtek. E folyamatban a meghatározó Bruno Kreisky külügyminiszter 1964. októberi budapesti és Péter János külügyminiszter 1965. áprilisi bécsi látogatása volt, ami nem csupán a vagyoni jogi vitát zárta le, de megnyitotta az utat a nyugati határon lévő aknazár felszámolásához is. Nem változott az enyhülésre törekvő osztrák külpolitika akkor sem, amikor 1966 októberében Josef Klaus vezetésével az Osztrák Néppárt egyedül alakított új kormányt. Ezt demonstrálta Klaus kancellár budapesti útja 1967 májusában, az osztrák–magyar kiegyezés 100. évfordulóján. A kedvező hangulatban lezajlott tárgyalások – melynek hangsúlyt adott az, hogy Kádár János az MSZMP KB székházában találkozott a kancellárral – folytatására egy évvel később Fock Jenő miniszterelnök bécsi útja alkalmával került sor.¹ Mindez megalapozta a következő majd 20 esztendő folyamatosan fejlődő kapcsolatait, amelyeket az 1970-ben kancellárrá választott Bruno Kreisky neve fémjelez, különösen 1971-től, amikortól „egyszínű”, szocialista kormányra támaszkodhatott. A szovjetek által egy ideig támogatott enyhülési folyamat ezekben az években a kádári Magyarország számára is engedélyezett bizonyos önálló mozgásteret, mellyel a kádári külpolitika – nem függetlenül belpolitikai lépéseitől – sikeresen élt. Ez vezetett el „a kis lépések” taktikájával (de korántsem problémák nélkül) addig, hogy az évtized közepén Kádár János Bécsbe látogatott, és az osztrák lapok a hajdani osztrák–magyar monarchiára emlékeztető „k. und k.” (Kreisky und Kádár) jelzővel illették a békés egymás mellett élés már-már európai mintájaként értékelt kapcsolatrendszerét. Ennek, a politika, a gazdaság, a kultúra, sőt a társadalom számos szegmensét felölelő folyamatnak a pontos megismerése még további alapkutatásokat kíván. Ebben a tanulmányban csupán egyes elemeinek bemutatására vállalkozhatok.

¹ Az előzményekre lásd GECSÉNYI Lajos: A szembenállástól a kiegyezésig. A magyar–osztrák viszony a megbékélés útján (1959–1970). *Külügyi Szemle* 2013/2. 69–101.

A „JÓ SZOMSZÉDSÁG” MEGALAPOZÁSA

Míg az előző majd másfél évtizedben a jó szomszédság célként és egyre szélesedő gyakorlatként szerepelt a két ország viszonyában, ez a hetvenes évek elején immár tartós állapotá vált.

Ennek egyik mutatója volt, hogy az MSZMP XI. kongresszusától (1975. március 17–22.) az ún. kongresszusi előzetes jelentésekben és a kongresszus beszámolóiban is helyet kaptak a fontosabb magyar–osztrák találkozók. A XI. kongresszuson Puja Frigyes külügyminiszter hozzászólásában megállapította, hogy „Ausztriával kapcsolataink sokoldalúak, amit mutatnak a két ország elnökeinek, miniszterelnökeinek és minisztereinek gyakori találkozói”.²

Amikor Franz Jonas szövetségi elnök 1970-ben Budapestre érkezett, teljes katonai tiszteletadással, hangsúlyozottan barátságosan fogadták. Találkozott valamennyi állami vezetővel, sőt Kádár Jánossal is. A látogatást Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnöke 1971-ben viszonzta, majd egy év múltán a Kreisky kormány új külpolitikai stílusának megfelelően Péter János és Rudolf Kirschlager külügyminiszterek a határmentén Sopronban és Draßburgban/Darázsfalván, 1972-ben Losonczi és Jonas Sopronban és Eisenstadtban/Kismartonban tartottak megbeszélést.³ Ezzel párhuzamosan több miniszteri találkozóra is sor került. Végül Kreisky, aki már egy évvel korábban jelezte utazási szándékát, 1973-ban addig példátlan méretű és összetételű kísérettel jött Magyarországra. Képviselve volt valamennyi párt, ott voltak a határmenti tartományi vezetők, és számos politikai és közéleti személyiség is. Látogatásának előkészítése során az utolsó pillanatig tartó huzavonát okozott egy lehetséges találkozó megszervezése Kádár Jánossal, akivel külügyminiszterként 1964-ben szívélyes eszmecsere folytatott., Kádár csak a Központi Bizottság székházában fogadta volna a kancellárt, aki ezt a feltételt elutasította.⁴

A kancellár a Magyar Tudományos Akadémián mondott beszédében a kisállamok szerepéről és jelentőségéről beszélt történeti utalásokkal az évszázados magyar–osztrák viszonyra. Megerősítette, hogy Ausztria az Európai Közös Piaccaal kötött

² A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve 1975. március 17–22. Budapest, Kossuth. 1975. 275.

³ KREMSNER, Artur: Österreich und Ungarn – Bilder einer Nachbarschaft. In: *Mit anderen Augen gesehen. Internationale Perceptionen Österreichs 1955–1990. Österreichische Nationalgeschichte nach 1945* Bd. 2. Hrsg. von RATHKOLB, Oliver–MASCHKE, Otto M.–LÜTGENAU, Stefan August. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2002. 593.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), XIX-J-1-j, Ausztria, 1973-10-13-00678/31. és 34. Nagy János államtitkár feljegyzése, 1973. március 26. és Surányi László főosztályvezető feljegyzése, 1973. március 28. Az osztrákok áthidaló javaslatként a Fock Jenő által adott vacsorán javasolták megszervezni a találkozót, de Kádár ezt is elhárította.

szerződésétől függetlenül továbbra is élénk gazdasági kapcsolatokat kíván Magyarországgal fenntartani.⁵

A tárgyalások számos területen hoztak eredményt. A folyamatos kormányzati együttműködés fórumát, az 1968 óta működő Általános Vegyes Bizottság vezetését miniszterhelyettesi szintre emelték, és mellette szorgalmazták az aktívabb együttműködés megteremtését a mezőgazdaság, a pénzügyek, a kultúra és az építésügy területén.⁶ A találkozó hosszabb távú kihatásaként az ősz folyamán Budapestre érkezett Lütgendorf honvédelmi miniszter, megindult a határmenti területek együttes regionális tervezése, sor került építési szakemberek tanácskozására, gyarapodott a kereskedelmi üzleti megállapodások száma.⁷ Mindezek mellett eredménytelenül végződött az osztrákok azon kísérlete, hogy előrelépés történjen a kishatárforgalmi egyezmény előkészítésében, és a vízumkényszer eltörlésében.

A két ország közötti politikai bizalom demonstrálása volt Kádár János nagy visszhangot kiváltott hivatalos látogatása Kreisky meghívására 1976 decemberében. Kádár látogatásának jelentősége túlmutatott a protokolláris kereteken. Ez volt az első alkalom, hogy egy kommunista pártvezető, aki nem állam- és kormányfő, hivatalosan Ausztriába látogatott. Az, hogy ez egybeesett a kelet-nyugati kapcsolatok hűvössé válásával, különös jelentőséget adott ennek – méltatta Lendvai Pál a látogatást a svájci *Basler Nachrichten* hasábjain.⁸

A különböző szintű kölcsönös eszmecserék mellett tovább szélesedtek az intézményes kapcsolatok – a megállapodások száma és a vegyesbizottságok hálózata gyorsan gyarapodott. Megegyezések születtek a tudományos és műszaki együttműködésről, az útlevél- és vámkezelésről, a dunai hajósok beléptetéséről és tartózkodásáról, a fizetési rendszerről, a mezőgazdasági és ipartermékek védelméről, a határátkelőkőről, a kiadatásról, a kettős adóztatások megszüntetéséről, a konzuli kapcsolatokról, kedvezményes vízumokról (tudományos, kulturális, sportutazások), a növényvéde-

⁵ Kreisky in Ungarn auf Besuch. *Arbeiter Zeitung*, 1973. március 29. 1. Részletesen ír a látogatásról HAJDÚ András: A magyar–osztrák kapcsolatok 40 éve (a TIT kiadása, Bp. 1986) 25–26.

⁶ Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Wien. Bestand VII. Ungarn. Kreiskys Besuch in Ungarn. Aufzeichnung von 26. März 1973. –MNL OL, XIX-J-1-j, Ausztria, 1973-10-10-00678/22. Tárgyalási tématerv. Köszönöm édesapámnak, Gecsényi Lajosnak, hogy a Bruno Kreisky Archiv-ban található adatokat átengedte felhasználásra.

⁷ MNL OL, XIX-J-1-j, Ausztria, 1973-10–119-003658/1. Feljegyzés a kapcsolatok fejlődéséről, 1973. augusztus 31.

⁸ M. SZEBENI Géza: Kádár Bécsben... In: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Szerk. HÁDA Béla–LIGETI Dávid–MAJOROS István–MARUZSA Zoltán–MERÉNYI Krisztina. Budapest, ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2010. 461–475. – Keine offene Probleme mit Ungarn. *Arbeiter Zeitung*, 1976. december 7. 1. ; – Oesterreichische Ostpolitik. *Basler Nachrichten* 1976. december 7. 2.

lemről, a kulturális és tudományos együttműködésről, vámügyi kérdésekről. Csaknem minden megállapodáshoz kapcsolódott valamilyen új vegyesbizottság, miközben tökéletesedett a korábbi vegyesbizottságok működése. Ebben az időszakban mind gyakoribbá váltak a nemzetközi szervezetekben és nemzetközi tanácskozáson a magyar–osztrák konzultációk, vagy éppen a közös javaslatok is. Pozitívan hatott az, hogy mind a két kormány a helsinki biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmányában meghatározott alapelvek feltétel nélküli végrehajtása mellett döntött. Megítélésünk szerint talán némi túlzással az „egymásellenességet felváltotta az egymásért valóság”. 1979 a kapcsolatok megkülönböztetett éve volt, mivel 1979. január elsején lépett életbe a vízumkényszer megszüntetéséről szóló megállapodás, amivel a kapcsolatban megjelentek az állampolgárokat közvetlen érintő elemek.⁹ Az „igazi együttműködés”, a szabadabb mozgás a határokon át (vízummentesség, több határátkelőhely), iskolai és főiskolai végzettségek kölcsönös elismerése, bűnügyi rendőrségi és közlekedésrendészeti megállapodás, családegyesítési kérelmek akadálytalan intézése társultak ehhez. 1979-ben megkezdődtek a belügyminiszterek találkozói is (Benkei András 1979. november 27–28-án Ausztriában, Erwin Lanc vizionlátogatáson 1981. szeptember 23–25-én). Idegenforgalmi és sportmegállapodásra is sor került, megszületett az első környezetvédelmi megállapodás egy „szocialista” és egy „tőkés” ország között, területrendezési és tervezési együttműködési megállapodást is aláírtak. A határeseeményeket vizsgáló bizottság évi üléseit, miután a határsértések majdnem megszűntek, kettőről egyre csökkentették.

Különös jelentőséggel bírt, hogy a vízumkényszer megszüntetését követően jelentősen fellendült osztrák idegenforgalom fogadására osztrák bankok szállodaépítési hitelt nyújtottak Magyarországnak számára. Több éven át folytak a megbeszélések a határmenti toronyi lignitmezőre osztrák hitelből telepítendő hőerőmű felépítéséről, ami végül az osztrák környezetvédelmi aggodalmak miatt lekerült a napirendről.¹⁰

A kialakult állapot jól kifejeződött Kreisky kancellár látogatásakor (1981. november 18–20) tett kijelentésében: „történelmünk során kapcsolataink soha nem voltak olyan zavartalanok, mint amiről most számot adhatunk.” Pohárköszöntőjében Lázár György miniszterelnök „országaink baráti viszonyát” említette, amire Kreisky úgy válaszolt, hogy a kapcsolatokat „a legnagyobb mértékben barátinak lehet nevezni.”

⁹ A vízumkényszer eltörléséről: Maßstab für Entspannungspolitik. *Arbeiter Zeitung*, 1978. szeptember 25. 1. – MNL OL, M-KS 288. fond, 5/763. ö. e. A Politikai Bizottság ülése, 1979. január 9.

¹⁰ MNL OL, XIX-J-1-j, Ausztria, 1977-10-5-003007/1. Jelentés Faluvégi Lajos és Hannes Androsch tárgyalásáról, 1977. május 1–2.

A közös nyilatkozatban a békés egymás mellett élés, a jó együttműködés meggyőző példájáról szóltak, s az „országaink baráti kapcsolatait” kifejezést használták.¹¹

Bruno Kreiskynek a kancellári tisztségéből történt távozása nem változtatott a kapcsolatok intenzitásán. Utóda, az új kancellár, a burgenlandi származású történész, az ugyancsak szocialista Fred Sinowatz lett, akinek első hivatalos útja 1983-ban Magyarországra vezetett.¹² Két évvel később az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történt díszdoktorrá avatásakor a következőket mondta: „A jó szomszédság vágyától vezetettve, a kulturális és szellemi összekapcsolódás tudásával felvértezve, merev államhatárokon, valamint eltérő gazdasági és társadalmi rendszereken átlépve, lépésről-lépésre lebontottuk az akadályokat, és helyreállítottuk a bizalmat.... [...] Ausztria és Magyarország mai viszonya, az a mód ahogyan közös és nem mindig könnyű múltunkat nem „legyőztük”, hanem megértettük, azt mutatja, milyen fontos az érzék a lehetőségekhez, a történelemhez, valamint a megérteni akarás készsége, és ezzel együtt az érzék a kompromisszumok mechanizmusához. Mégis mindenképp előttr egy dolgot sikerült elérni: közös fáradozásaink révén nyugalmat teremtettünk Európának egy olyan részén, amely a történelem során a legérzékenyebbek egyike volt, és így tevékenyen hozzájárultunk az európai békepolitikához.”¹³

A kitűnő viszony (amelyről a Bécs melletti Laxenburgban működő kutatóintézet munkatársai Zdenek Mlynar, a csehszlovák kommunista párt egykori központi bizottsági titkára vezetésével 1985-ben „modell vagy különleges eset” címmel önálló tanulmánykötetet adtak közre)¹⁴ tette lehetővé, hogy 1985 decemberében Kádár János Burgenlandba látogasson, és találkozzon az ottani magyar szervezetek képviselőivel.¹⁵

¹¹ Ungarn: Kreisky zu Weltpolitik und Wirtschaftsbeziehungen. Hotel in Rekordzeit gebaut von Ilse Brandner-Redinger. *Arbeiter Zeitung*, 1981. november 21. 3. – Die neue k. u. k. Ara: Kadar und Kreisky von Gustav Ströhm aus Budapest. *Die Welt*, 1981. november 24. 2. – Staatsbesuch war wie ein Familientreffen von Kurt Seinitz. *Kronen Zeitung*, 1981. november 24. 2.

¹² Sinowatzról: FIZIKER Róbert: „Szenvedély és szemmérték” Fred Sinowatz a történész. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár–Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, 2012. 669–681. – A látogatásról: SCHEUCH, Manfred: Man spricht davon. Ein Beispiel. *Arbeiter Zeitung*, 1983. november 18. 1. – Sinowatz rechnet mit Kooperationsausbau: „sehr optimistisch nach Ungarn-Besuch” von Manfred Scheuch. Uo. 1983. november 18. 2. – MNL OL, XIX-J-1-j, Ausztria, 1985, 10-13-004623. Czeglédi János tolmács feljegyzése a Sinowatz–Lázár találkozásról.

¹³ *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője 1985/86*. Budapest, ELTE, 1986. 34–35.

¹⁴ *Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn: Sonderfall oder Modell? Forschungsberichte*. Hrsg. MLYNAR, Zdenek. Wien, Österreichisches Institut für Internationale Politik, 1985.

¹⁵ MNL OL, XIX-J-1-j, Ausztria, 1985-10-13-003364/6. Feljegyzés Kádár János burgenlandi látogatásáról.

Az osztrák külpolitikai jelentések évek óta hangsúlyozták, hogy a magyar–osztrák kapcsolatok „már hosszabb ideje magas fejlődési fokot értek el”. 1982–1983 óta szerepelt a jelentésekben az a megállapítás, hogy „A kiéleződött kelet–nyugati ellentétek ellenére a magyar–osztrák kapcsolatok nem károsodtak. Sőt, tovább voltak fejleszthetők.” „A jó egyetértés az adott nehéz világpolitikai helyzetben nemcsak igazolódott, hanem erősödött.” (1984)... ”Ilyen politikát illetően széles a konszenzus mind a pártok, mind a lakosság körében.” (1985.) A lakossági érintkezések szélese-
dése (turistaforgalom, rokoni látogatások stb.) mellett hozzájárult ehhez az állapothoz egy fontos katonapolitikai kérdés, amit az 1983-as osztrák külpolitikai jelentés árult el. „Magyarországon ...[...] mégsem állomásoznak szovjet rakéták...[...]... [...] Annak a körülménynek következtében, hogy a semleges Ausztria és a tömbön kívüli Jugoszlávia Magyarország szomszédai... [...] lényeges jelentősége van”¹⁶

A nyolcvanas évtized derekán, amikor véget ért az egypárti szocialista kormányzás Ausztriában, a kapcsolatok lényegi jellemvonása nem változott. A Franz Vranitzky vezette polgári–szocialista nagykoalíció változatlanul jó politikai légkörben, a jószomszédság jegyében építette tovább a két ország viszonyát. Kétségtelenül csökkent azonban a korábbi dinamizmus. Miként Nagy János bécsi nagykövet egy 1988-ban készített összefoglalójában megállapította: a néppárti miniszterek lényegesen visszafogottabbak, mint szocialista elődeik. Szűkült a technológiai transzfer lehetősége, több korábbi javaslatuktól visszaléptek, csökkent a különböző gesztusok száma, és legfőképpen az osztrák–csehszlovák kapcsolatok javulásának hatásaként a „jószomszédság varázsa.” Mindez azonban nem változtatott azon, hogy Ausztria változatlanul jó lehetőségeket kínál a kétoldalú kapcsolatokat illetően, kiemelt helyét és jelentőségét a magyar külpolitikában meg kell őrizni, sőt erősíteni kell.¹⁷

AZ ÁLLAMPÁRT ÉS AZ OSZTRÁK POLITIKAI PÁRTOK KAPCSOLATAI

A „békés egymás mellett élés és a jószomszédi viszony” fontos jellemzője volt a hivatalos kormányzati kapcsolatok mellett a politikai pártok és tömegszervezetek együttműködése. A hetvenes évektől kezdődően ezek is folyamatosan fejlődtek, mégpedig lényegesen túllépve a két kommunista párt közötti „internacionalista” információcserén. Az MSZMP és az Osztrák Kommunista Párt között éves munka-

¹⁶ Bundesministerium für Aussere Angelegenheiten. Tätigkeitsberichte. 1982/1983., 1984/1985.

¹⁷ MNL OL, XIX-J-1-1, Ausztria, 1988-10-13-001826. Nagy János nagykövet jelentése, 1988. március 22.

terv szerint (delegációcsere, tapasztalatcsere, egyeztetések, üdülések stb.) zajlottak a találkozóik. A kongresszusokon általában legmagasabb szinten, a Politikai Bizottság tagjai képviselték párjaikat.

A hivatalos és rendszeres kapcsolat az MSZMP és az Osztrák Szocialista Párt között több éves tájékozódást¹⁸ követően a nyolcvanas években jött létre. Gyenes András a Központi Bizottság nemzetközi ügyekben illetékes titkára 1980 novemberében Heinz Fischer, az Osztrák Szocialista Párt elnökhelyettese meghívására utazott Bécsbe, egy évvel később Fritz Marsch központi titkár, mint a parlament külügyi bizottságának elnöke jött Magyarországra látogatónak.¹⁹ 1984-ben Peter Jankowitsch központi titkár Havasi Ferenc KB titkárral találkozott, és előadást tartott a Külügyi Intézetben.²⁰ 1986-ban Fischer és Marsch jöttek ismét Budapestre, Szűrös Mátyás, a Központi Bizottság titkára pedig Bécsben járt Marsch meghívására, ahol számos állami és pártvezetőkön kívül fogadta Karl Blecha belügyminiszter, a párt elnökhelyettese és Sepp Wille, szocialista frakcióvezető is. Szűrös szerint a szocialisták támogatják, hogy „különösebb deklaráció” nélkül lépjenek tovább az SPÖ és az MSZMP kapcsolataiban.²¹ 1988-ban Heinz Fischer már szocialista frakcióvezetőként jött a magyar fővárosba, ahol ugyancsak Szűrös Mátyással tárgyalt, de fogadta őt Grósz Károly főtitkár és Berecz János is.²² Az érintkezések azonban általában legmagasabb szinten az állami érintkezés keretében történtek. Az osztrák szocialisták ún. eisenstadti programja, amely szerint kommunistákkal (elsősorban az országban, de nemzetközileg sem) nem működnek együtt, elvileg még érvényben volt, de a gyakorlati alkalmazására nemzetközi téren már nem került sor. Létrejött a kapcsolatfelvétel a KISZ és az Osztrák Szocialista Ifjúság között is, 1985-ben pedig engedélyezték, hogy az MSZMP Társadalomtudományi Intézete és a Karl Renner Institut között együttműködés alakuljon ki, ami a pártkapcsolatok építésének egyik elemét képezte.²³

¹⁸ Kádár János bécsi látogatását követően a Külügyminisztérium osztrák referatúrája egy belső anyagban felvetette, hogy a miniszteri látogatásokat fel kell használni a szocialista pártpolitikusokkal történő kapcsolatépítésre. MNL OL, XIX-J-1-j, 1976, Ausztria, 10-131-003870/11. 1977. január 12. – 1979 januárjában a Politikai Bizottság elé terjesztett javaslatokban az állt, hogy egyéni mérlegelés alapján bővíteni kell az érintkezést a Szocialista Párt vezetőivel és folytatni kell a Néppárt vezetőinek meghívását. MNL OL, 287. f. 5/763. ö. e. A Politikai Bizottság ülése, 1979. január 9.

¹⁹ MNL OL, M-KS, 288. fond 7/288. ö. e. Az MSZMP KB Titkárságnak ülése, 1980. november 17. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, (a továbbiakban: ÁBTL), 1.11.4 K-V/1/1981. (268. doboz) Hírszerző jelentés Bécsből 1981. április 8.

²⁰ MNL OL, 288.f. 5/925-926. ö. e. A Politikai Bizottság 1984. november 20-ai ülése.

²¹ MNL OL, 288. fond 32/1987/34/B Az MSZMP KB Külügyi osztályának jelentése., 1986. szeptember 23.

²² MNL OL, M-KS 288. fond, 5/1037. ö. e. A Politikai Bizottság ülése, 1988. szeptember 20.

²³ MNL OL M-KS 288. fond, 5/925-926. ö. e. A Politikai Bizottság ülése, 1984. november 20. Peter Jankowitsch a Szocialista Párt központi titkára december 3–4-én tett látogatást Budapesten.

Noha a Külügyminisztérium már 1977 januárjában felvetette a néppárti vezetők (ekkor konkrétan Franz Karasek külügyi szóvivő) meghívását,²⁴ erre csak később került sor. 1981-ben Sixtus Lanner főtitkár a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának meghívására jött Magyarországra.²⁵ 1984 januárjában járt Budapesten Alois Mock, az Osztrák Néppárt elnöke, akit fogadott többek között Aczél György a KB titkára, Pozsgay Imre a Hazafias Népfrent főtitkára, Horn Gyula a KB Külügyi osztályának vezetője. Mock előadást tartott a Magyar Külügyi Intézetben.²⁶

A Szabadságpárttal még a Népfrent sem keresett kapcsolatot. A Bruno Kreisky kíséretében Budapesten járt Friedrich Peter frakcióelnököt parlamenti keretben fogadták. Norbert Steger alkancellár pártelnök és Frischenschlager honvédelmi miniszter kormányfunkcióik alapján fordultak meg Magyarországon. 1987 áprilisában a Külügyminisztérium osztrák referatúrája egy belső tájékoztatóban felvetette, hogy célszerűnek látszik a személyes kapcsolatok ápolása a Szabadság Párt vezetőivel, s név szerint említette Helene Partik-Pablé képviselőnőt, az Osztrák–Magyar Egyesület alelnökét.²⁷

GAZDASÁGI KAPCSOLATOK A POLITIKA ÁRNYÉKÁBAN²⁸

Ausztria összexportjában hazánk 1970-ben és 1982-ben a 10. helyen állt, összimportjában 1970-ben a 12., 1982-ben pedig a 15. helyen. Ausztria viszont hazánk összexportjában 1970-ben a 8., 1982-ben az 5., összimportjában pedig 1970-ben a 6. és 1982-ben az 5. helyen állt.

A kimutatások jól érzékeltetik, hogy a második világháború után kialakult helyzet következtében jelentősen csökkent a két ország közötti árucserre-forgalom aránya

Fogadta őt Havasi Ferenc, a PB tagja, és megbeszélést folytatott vele Szürös Mátyás, akivel megállapodott a kapcsolatfelvételtől.

²⁴ MNL OL, XIX-J-1-j, 1976 Ausztria, 10-131-003870/11. 1977. január 12.

²⁵ Említi HEINRICH, Hans-Georg: Die Entwicklung der österreichisch-ungarischen Beziehungen In: *Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn...* i. m. 33.

²⁶ MNL OL, M-KS, 288. fond 5/900. ő. e. A Politikai Bizottság ülése 1984. január 17. – Uo. XIX-J-1-j, Ausztria, 1984-10-25-1430/1. Jelentés A. Mock látogatásáról.

²⁷ MNL OL, M-KS, XIX-J-1-k, Ausztria, 1987-1103-1/SZH. Tájékoztató a magyar–osztrák kapcsolatokról

²⁸ A gazdasági kapcsolatokról elsődlegesen RESCH, Andreas: Die Außenhandelsbeziehungen zwischen dem RGW-Raum und Österreich in der Nachkriegszeit – dargestellt im Spiegel der österreichischen Außenhandelsstatistik In: „*Zarte Bande*“ Österreich und die europäischen planwirtschaftlichen Länder. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 9. Wien, 2006. 39–72, – Jan STANKOVSKY, Jan: Wirtschaftsbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn In: *Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn...*m. 47–108.

– a megváltozott gazdasági kapcsolatirányok, az autarkiais törekvések, a nyugati (bár nem osztrák) embargó és különféle diszkriminációk (köztük osztrák is) következtében. Az egymás külgazdasági forgalmában való részvétel aránya tehát viszonylag alacsony maradt, a gazdasági kapcsolatok egyik fél szempontjából sem voltak elsőrendű jelentőségűek. Némi asszimetria mégis mutatkozott, amennyiben Magyarország érdekeltsége valamivel nagyobb volt, mint Ausztriáé, mégsem lehetett függőségről beszélni. Természetesen egyes cégek, vállalatok számára egymás piaca az általános százalékoknál sokkal nagyobb jelentőségű lehetett. „Nem szabad elfelejtenünk, hogy egész sor osztrák vállalat exportja túlnyomórészt a keleti államokba irányul, és ezek termelését rövid időn belül aligha lehetne más exportpiacokra átállítani” – jelentette ki Kurt Waldheim külügyminiszter 1968-ban.²⁹ A térbeli közelség, s ebből eredően a kedvező összeköttetések (szállítás) – olyan kedvező adottságok, amelyeket más piacok aligha pótolhattak. Mivel az osztrák áruk versenyképessége a tőkés piacokon nem minden esetben kielégítő, így fontos számára a keleti, és benne a magyar piac is. A hagyományos kapcsolatokból és az aktuális adottságokból eredt, hogy Ausztria lett Magyarország második számú tőkés kereskedelmi partnere. Szerepet játszottak itt olyan tényezők is, hogy számos más nyugati állam cégeinek voltak képviselői és leányvállalatai Ausztriában – tekintettel éppen a keleti piacra.

Az export árústruktúrákat nézve Ausztria pozíciója kedvezőbb volt, hiszen exportjának több mint 90%-át a késztermék tette ki, még ha osztrák megítélés szerint nem is magasan feldolgozott formában. Sokkal kedvezőtlenebb volt azonban a magyar pozíció, melyben a késztermékek aránya 27% körül mozgott, s ezek még az osztrákoknál is alacsonyabb feldolgozottságot képviseltek.

Másik jellegzetessége a magyar–osztrák árucserének az volt, hogy évtizedeken át a magyar fél számára tartósan deficiteseznek bizonyult. Kivételesnek volt tekinthető az 1984-es év, a maga másfél milliárd Schillinges többletével.

A magyar–osztrák árucseréje jelentőségét húzta alá – viszonylag kis arányai ellenére –, hogy a politikailag zavaros idők nem, vagy alig érződtek a gazdasági kapcsolatokban. Az időnkénti hullámzások, stagnálások és előreugrások okai belső és világ gazdasági jellegűek voltak, s nem politikaiak.

A mezőgazdasági termékek csökkenő arányát fűtőanyagokkal és vegyi termékekkel pótoltuk. 1965-től azonban előtérbe kerültek az árucserén túlmenő erőfeszítések a kooperációk, és harmadik piaci együttműködések irányába.³⁰ A kooperációk

²⁹ Közli: Kurt WALDHEIM: *Der österreichische Weg. Aus der Isolation zur Neutralität*. Wien, Verlag Fritz Molden, 1971. 195.

³⁰ A harmadik piacokon történő együttműködés már 1964 októberében Kreisky budapesti látogatásán szóba került s attól kezdve minden alkalommal napirenden volt. 1976-ban és 1977-ben Kreisky és Lázár György találkozóin már nyugtázták, hogy néhány közös projekt megvalósult a harmadik

formáiként specializáció, licenzegyezmények, bér munka, részszállítás, komplett berendezések szállítása, elhelyezési együttműködés, K+F kooperáció és különleges formaként joint venture jöttek számításba. Az új formák iránti érdeklődéshez jó légkört teremtett a magyarországi gazdasági reform kibontakozása, mely iránt kezdettől fogva határozott érdeklődés mutatkozott.³¹

A magyar–osztrák kooperációs megállapodások száma az 1968-as 16-ról 1983-ra 119-re emelkedett, ami Ausztriának a szocialista országokkal kötött hasonló megállapodásainak 68%-át jelentette (Szovjetunió 12%, Bulgária 7,4%, Csehszlovákia 7,4%, Lengyelország 3,4%, Románia 1,4%). A megállapodások középüzemek szintjén jöttek létre. 27,7%-kal a gépgyártásban, 21,8%-kal a vegyiparban, 14,3%-kal az elektromos iparban, 10,1%-kal pedig az élelmiszeriparban. Magyarország összes kooperációs megállapodásának 13,4%-a jutott osztrák cégekre. A két ország árucseré-forgalmában a kooperációs szállítás a csere 7–8%-át tette ki.

A joint venture (közvetlen nyugati tőkebefektetés) a nyolcvanas években még kísérleti stádiumban volt. A 30 (1984) ilyen magyarországi vállalkozásból 8 volt osztrák részesedésű, így többek között a Central European International Bank (CIB) Budapesten, amelyben 11%-kal a bécsi Creditanstalt részesedett; a budapesti Hotel Hiltonban lévő Casino (Österreichische Casino-AG); az osztrák Penta-tours és az OTP által létrehozott utazási iroda; és a makói Hungaro-Feder (Bettfabrik W. Bauer).

Harmadik piaci vonatkozásban a magyar vállalatok az osztrák Simmering-Graz-Pauker művekkel együtt Libanonban építettek erőművet, Nigériában fluorüzemet, Jordániában pedig együttesen szállítottak acél-alumínium kábeleket.

A magyar tőkerészesedésből közvetlen befektetésű volt 68,2 millió Schilling, harmadik országon keresztül (Svájc, Liechtenstein) pedig 25,2 millió Schilling, ami magyar, illetve magyar érdekeltségű vállalatokban öltött formát. A Tunggram (1891), és leányvállalata a Patria, a Zentral- und Wechselkreditbank GmbH (1918), az Enzypharm (gyógyszerüzem), a Metex (acélfeldolgozás), a Mátyás-Pince, a Hungária szálloda, illetve holding társaságok: a Centropa Handels AG (Bern), a Barnhard Trust (Vaduz), a Metimexco (Vaduz), a Stahlmetall (Mauren). A vállalatok számának és a tőkearányának összevetése azt mutatta, hogy Magyarország kis átlagtőkéjű vállalkozásokban volt érdekelt. Míg az összes szocialista érdekeltségű vállalatok átlagtőkéje 14,6 millió Schilling, a magyaroké csak 4,9 millió volt.

piacokon. Kooperation bewährt sich: weitere Projekte mit Ungarn. *Arbeiter Zeitung*, 1976. május 20. 10. – Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Wien. Bestand VII. Ungarn, Box 2. Protokoll über Vieraugengespräch zwischen Bundeskanzler Kreisky und MP Lázár. Baden bei Wien, 18. Nov. 1977

³¹ A magyarországi gazdasági mechanizmusról 1969-ben Fock Jenő részletesen tájékoztatta osztrák vendéglátóit.

Az Osztrák Nemzeti Bank kimutatása szerint a magyar tulajdonban lévő névleges tőke osztrák vállalkozásokban már 1979-ben elérte a 117 millió Schillinget. A felsorolt adatokban még nem szerepelt az 1984-ben alapított Berma, Industrieanlagen- und Maschinenhandels GmbH, amely a Technoimpex 49 és a bécsi Mineralkontor 51 %-os részesedésével jött létre, és fő feladata a harmadik országbeli kooperáció volt.

A vízumkényszer eltörléséről folyó tárgyalások során merült fel a hiányos magyarországi idegenforgalmi infrastruktúra kérdése, mint a személyforgalom szélesítésének akadálya. Osztrák bankok ekkor 300 millió dolláros (kb. 5 milliárd Schilling) hitelt bocsátottak e célra Magyarország rendelkezésére. Ennek keretében épült meg 1985. június 30-ig 10 budapesti (Forum, Atrium Hyatt, Novotel, Buda Penta, Flammeno, Béke, Taverna, Hungaria, Rege, Erzsébet) és két soproni (Lövér, Sopron) szálloda. Felújítottak egy hévízi (Aqua) és egy sárvári hotelt – összesen 3766 szobával és 7373 ágygal. Megújult a hegyeshalmi és a kópházai határátkelő, a budapesti reptéri kezelőcsarnok, a komputeres helyfoglaló rendszer, a budapesti Kongresszusi Központ, több külföldi képviselői irodaháza, egy budapesti szórakozóhely, négy úszómedence és egy teniszcsarnok.³²

Még nagyobb jelentőségű lett volna az osztrák közreműködés a nagymarosi dunai vízierőmű felépítésében, amelyről 1986. május 28-án három magánjogi szerződést írtak alá Marjai József miniszterelnök-helyettes és Norbert Steger alkancellár jelenlétében, nyilatkozatokkal megerősítve.³³ Az első az Országos Vízügyi Beruházási Vállalat és az Österreichische Donaukraftwerke AG közötti szerződés, mely szerint az osztrák partner építi fel fővállalkozásban a komplett nagymarosi vízlépcsőt, 1988-as kezdéssel, 33 hónap alatt. A másik szerződést a Magyar Villamosművek Tröszt és az Elektrizitätswirtschaft AG (más néven Österreichischer Verbundgesellschaft – ÖVG) között kötötték, amely szerint 1996 és 2015 között, 20 éven át, évi 1200 millió kilowattóra áramot szállít a magyar fél törlesztéseként annak fejében, hogy egy osztrák

³² Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Wien, Bestand VII. Ungarn, Box 2. Protokoll über Vieraugengespräch zwischen Bundeskanzler Kreisky und MP Lázár. Baden bei Wien 18. Nov. 1977. – ÁBTL, 1.11.4. II. sorozat K-V (101. doboz), Sághy Vilmos belkereskedelmi miniszter jelentése a Minisztertanácsához. 1978. március 11. – A budapesti pénzügyminisztériumban 1978. február 21-én alá írták a magyar szállodaépítéshez nyújtandó hitelmegállapodást. Stiftung Bruno Kreisky Archiv Bestand VII. Ungarn, Box 4. 1978. február 21. – Az építkezések befejezéséről Hotel in Rekordzeit gebaut. *Arbeiter Zeitung*, 1981. november 21. 3. – Wirtschaftsthemen dominieren Ungarn-Besuch: Rotweißbrote Bauleistungen in Ungarn für fünf Millionen Sch. *Uo.*, 1983. november 15. 2.

³³ A bős–nagymarosi erőmű építésében történő osztrák közreműködésről valójában már 1983 őszén Sinowatz látogatásakor megállapodtak. MNL OL, M-KS 288. fond 5/915. ő. e. A Politikai Bizottság 1984. július 3-ai ülésén tárgyalta meg a KB Gazdaságpolitikai osztály tájékoztatóját a magyar-osztrák együttműködési megállapodásról. A szerződések aláírásáról: MNL OL, XIX-J-1-j, Ausztria, 1987-1103/1/SZH.

bankkonzorcium (a Creditanstalt Bankverein égisze alatt) az egész építkezés költségeit – kamatokkal együtt – megelölegezi. A harmadik szerződés a két utóbbi vállalat között arra vonatkozott, hogy Győr és Bécs között új 380 kilowattos vezetéket építenek (mindenki a saját területén), de a Bécs melletti fogadó- és átadóállomásban a magyar fél 15%-kal részesül, amelyet szintén megelölegez az osztrák fél. A vezeték alkalmas villanyáram tranzit szállítására is (más országok részére). Az osztrák fél adta volna a munka és a szállítás 70%-át, de magyar exportként átvette volna a közben teljesített 30% magyar részt is. Az induló összeget 5,75 milliárd Schillingre becsülték.

A magyar fél fő előnye ebben a konstrukcióban a költségvetés hosszúidejű tehermentesítése, az osztrák félé pedig egy erőmű építésének elhalasztása, továbbá az osztrák építőipari és gépgyártó kapacitás kihasználása, illetve a munkanélküliség csökkentése lett volna. Olyan megállapodás jött létre, amely minden eddiginél szélesebb együttműködést jelentett, nagyfokú kölcsönös bizalmat és hosszú távú érdekviszonyt fejezett ki.

Mindez megerősítette, hogy az árucseré-forgalmi arányok viszonylagos kicsinyisége ellenére a magyar–osztrák gazdasági kapcsolatok mégis jelentős elemeit képezték a két ország átfogó együttműködésének.

A keleti kereskedelemre való növekvő ráutaltság készítette Ausztriát (Finnország után) arra, hogy 1975-ben kiterjessze a mennyiségi korlátozás megszüntetését a szocialista országokra is. Ezt azonban összekötötte egy ún. „láttamozási eljárással” (Vidierung), amely a „de facto liberalizálást”, illetve annak egy részét egyúttal vissza is vonta, hiszen ez a kötelezettség mintegy 150–170 árura vonatkozott. Mivel Ausztriában rendkívül erősek voltak az érdekvédelmi szervezetek, a legkisebb külföldi verseny érzékelése esetén már interveniáltak az ipari és kereskedelmi minisztériumban, valamely cikknek a láttamozási listára való fölvétele érdekében. A Szovjetunióval és Jugoszláviával szemben ezt az eljárást nem alkalmazták, s a magyar kifogások esetén arra hivatkoztak, hogy az USA-val, Japánnal és az ázsiai ún. dömping-országokkal szemben szintén ezt alkalmazzák.

A gazdasági kapcsolatokat tehát hosszú ideig nem lehetett problémamentesnek nevezni. Különösen nem, ha hozzászámítjuk még azt, hogy Magyarország erősen vámhátrányos helyzetben volt, az Európai Gazdasági Közösségnek, az EFTA-nak és a fejlődő világnak biztosított vámpreferenciák következtében. Ezek részleges megszüntetésére 1988-ban ugyan sor került, viszont a láttamozási eljárás ugyan egyre kevesebb árura kiterjedően, de még 1989 végén is érvényben volt.³⁴

³⁴ MNL OL, XIX-J-1-j, Ausztria, 1988-10-1-00379/8. Horn Gyula külügyminiszter jelentése a Minisztertanácsához Alois Mock alkancellár és külügyminiszter látogatásáról, 1988. május 24. – Uo.

Ami a külgazdasági kapcsolatok egyezményes oldalát illette, az 1947-es klíring-megállapodás 24 évig volt érvényben, s csak 1971. november 24-én váltotta fel az új fizetési megállapodás. 1969. január 1-én lépett életbe a gazdasági, ipari és műszaki együttműködési megállapodás. Az 1973. január 1-én kötött hosszúlejáratú árucserforgalmi egyezményt kezdetben rendszeresen meghosszabbították, majd 1979. november 14-én 10 éves hosszúlejáratúra változtatták.

Mivel a világpiacon helyzet kedvezőtlen alakulása a nyolcvanas években mindkét országot erősen sújtotta, egyre nagyobb súllyal szerepeltek e kérdések a politikai konzultációk napirendjén, és ezzel meghatározó elemévé váltak a kedvező politikai viszonyoknak. A nyolcvanas évek közepén, a Kreisky–Sinowatz kormányzati időszak lezárulta után az osztrákok számára két kérdés maradt megoldatlan:

a) a személyi kishatárforgalom megvalósítása – bizonyos sávban a határ két oldalán. Osztrák részről gazdasági érdeket is felhoztak ennek támogatására, mert a magyarok átjárása némi egyensúlyt teremtett volna a határtérség idegen- és kereskedelmi forgalmában. Az osztrák kereskedelmi kamara szerint állampolgáraik magyarországi vásárlásai mintegy 600 millió Schillinges kiesést jelentettek a burgenlandi kereskedőknek.

b) egy szociálpolitikai egyezmény létrehozása, hogy az Ausztriában élő magyarok, illetve volt magyarok magyarországi járulékbefizetései érvényesíthetők legyenek.

A magyar kormányzati szervek a két kérdés megoldása előtt lényegében kitértek azzal az indoklással, hogy

a) a személyi kishatárforgalom bevezetése sértené a magyar állampolgárok egyenjogúságának elvét, mert a határmenti lakosság olyan előnyöket élvezne, amelyet a többiek csak háromévenként (devizakiutalás). A probléma végül a magyar „világútlevél” bevezetésével megszűnt.

b) a szociálpolitikai egyezmény kapcsán tisztázni kellett azt a kérdést, vajon hány személyt érintene, és milyen devizaterhelést okozna a magyar államnak.

A magyar kormány ezzel szemben ezekben az években elsősorban gazdasági-pénzügyi kérdéseket, közös beruházási javaslatokat vetett fel.

a) szabadkereskedelmi megállapodás finn–magyar mintára, ami szükségtelessé tenné a láttamozási rendszert, illetve vámelőnyöket nyújtana.

b) kereskedelmi kishatárforgalom, vagyis vámelőnyök nyújtása a határtérségben, amit az osztrák fél arra hivatkozással utasított el, hogy az alkotmány nem teszi lehetővé az egységes vámterület megbontását.

XIX-J-1-k, Ausztria, 1989-10-5-10154. Feljegyzés Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes és Josef Riegler alkancellár megbeszéléséről, 1989. október 30.

c) vámpreferencia, amit a bolgárok és a románok már megkaptak. Ezt az osztrákok a magyar életszínvonal-viszonyokra hivatkozással elutasították, mígnem 1989-ben visszakoztak, és biztosították a vámkedvezményeket.

d) a bős–nagymarosi duzzasztó kivitelezésében történő osztrák részvétel.

e) az 1995-ös világkiállítás közös megrendezése Bécs és Budapest helyszíneken.

A formálódó elképzeléseket és az aláírt egyezményeket a magyarországi rendszer-váltás azonban más dimenziókba helyezte, és fokozatosan felszámolta.

ÖSSZEGZÉS: A KÉT ORSZÁG KAPCSOLATÁNAK JELLEMZÉSE³⁵

Milyen tényezők tették lehetővé a baráti és jószomszédi, illetve a békés szomszéd-sági viszony kialakítását a két világrendszer határán, amelyet „sajátságos kapcsolatoknak” és „különleges esetnek” is minősítettek már a kortársak is?

1. Elsőként a minden időben érvényesülő objektív földrajzi feltételek említendőek, vagyis a közös határ és a közös vízrendszer, amely utóbbiból (Dráva, Mura, Rába, Fertő tó, kisebb folyók és patakok) messze kiemelkedik mindkét ország fő folyója, a Duna. Ennek súlyát a környezetvédelem, az energiarendszer fejlesztése csak fokozták, nemzetközileg pedig kiszélesítette a budapesti székhelyű Dunabizottság, majd pedig a tervezett Duna–Majna–Rajna csatorna. Szorosan ide kapcsolódott a közúti és a vasúti hálózatok történelmileg meghatározott összefonódása, illetve szétdarabolása. Ezek a tényezők jelentősen hozzájárultak az egymásrataltsághoz, és az ebből adódó következtetések felismeréséhez.

2. Lényeges összekötő elem a közös történelem, annak utolsó négyszáz esztendeje, különösen pedig a monarchia, a közös birodalom időszaka – minden tragikus és problematikus vonatkozásával együtt. A területi viták nem hagytak hátra tartós problémákat, nem voltak kisebbségi problémák. Megszűntek a köztudatban, legalábbis annak döntő részében az egymással szembeni előítéletek, viszont megmaradtak az összekötő rokon kapcsolatok.

3. Nem volt közömbös a két ország viszonyának alakulása szempontjából a többé-kevésbé azonos nagyságrend.

4. Mindkét ország politikai elitje a nemzetközi viszonyok, elsősorban a nagyhatalmak közötti kapcsolatok kedvező fejlődésének fényében kölcsönösen elismerte és tudomásul vette a másik ország társadalmi rendszerét illetve rendszerkötöttségét és külső státuszából eredő kötelezettségeit, s nem törekedtek azok megváltoztatására. Ezt a politikát mindkét ország lakosságának többsége helyeselte. Mindkét kor-

³⁵ Köszönöm Fiziker Róbertnek az összegzésről folytatott konzultációt.

mány fokozatosan az együttműködés maximalizálására és a konfliktusok minimalizálására törekedett, és kölcsönös kompromisszumok útján jutottak el az optimális eredményekhez. A külpolitikai (államközi) cselekvés folyamatában a felek figyelembe vették nemcsak egymás érdekeit, hanem mozgáshatárait is.

Az osztrák kormányzat megítélése szerint a két ország viszonyának alakulása egyfelől a szovjet külpolitika változásaitól, másfelől a magyar belpolitikától függött. Utóbbit az osztrák politikusok értelmezésében jellemzően az ország gazdasági helyzetének változása határozta meg. A politikai szféra lényeges elemét magyar–osztrák vonatkozásban a helsinki program mindkét részről történt maradéktalan elfogadása és következetes megvalósítása jelentette, amit valamennyi állam- és kormányfői találkozón hangsúlyoztak. A kibontakozott enyhülési folyamatban mindkét ország nemzetbiztonsági tényezőt ismert fel, amely nemcsak külsőleg járult hozzá a saját rendszerük stabilitásához, és segítette a belső programok megvalósítását, hanem egyúttal kölcsönösen kihasználható pótlólagos előnyöket is nyújtott (kooperációk, idegenforgalom, állampolgári igények kielégítése, stb.). Így az enyhülésben való hosszú távú közös érdekelttség, illetve érdekazonosság a jószomszédi politika egyik legfontosabb alapjává vált. Ez tette lehetővé, hogy 1988 őszén – a Szovjetunióban végbemenő változások előterében – a magyar kormányzat fontolóra vegye az elektronikus határzár és a szögesdrót lebontását, amit a Politikai Bizottság 1989. február 28-i ülésén – a belügyminiszter előterjesztésére – jóvá is hagyott.³⁶

5. A magyar–osztrák kapcsolatok fejlődése során kialakult intézményrendszer elemei (magas szintű eszmecserék, egyezmények, vegyes bizottságok) típusaiban nemigen különböztek az Ausztria és a többi szocialista ország között létrejött formáktól, talán az egy Általános Vegyes Bizottságot kivéve, ami éppen jellegénél és működési gyakorlatánál fogva különleges formát jelentett. Amiben különbözött a magyar–osztrák mechanizmus a többi szocialista országtól, az az intenzitás, a gyakoriság, a rendszeresség, a lakosság széles rétegeit érintő volta, és a már említett politikai légkör.

6. Fontos jellemzője volt a magyar–osztrák viszonyoknak, hogy ideológiailag ellentétesen megítélt kérdések is képezhették párbeszéd tárgyát, főleg a történelem, a kultúra, a társadalom- és közgazdaság-tudományok, a filozófia, az irodalomtudomány, sőt bizonyos társadalmi intézmények működése területén is – egyrészt a határok tisztázása, másrészt bizonyos tapasztalatok hasznosítása érdekében.

³⁶ MNL OL, XIX-J-1-j, 1988, Ausztria, 10-13-00380/11. Nagy János nagykövet jelentése., 1988. október 4. M-KS 288. fond, 5/1041. ö. e. – A Politikai Bizottság ülése 1988. november 1. Uo. M-KS 288. fond, 5/1054 ö. e. A Politikai Bizottság ülése, 1989. február 28.

7. A két ország vezetői – megnyilatkozásaikban – gyakran hangot adtak annak a meggyőződésüknek, hogy a magyar–osztrák kapcsolatoknak a bilaterálison túlmutató jelentősége is van. Kádár János és Rudolf Kirchschräger burgenlandi találkozóján 1985-ben Kádár kifejtette: „A kapcsolatok fejlesztése országaink közös érdeke, de egyúttal szerves része az európai enyhülési folyamatnak, és hozzájárulás kontinensünk stabilitásához.... [...] Jól példázzák a különböző társadalmi berendezkedésű országok közötti reális alapokon nyugvó, kölcsönösen előnyös együttműködés lehetőségét.” Kirchschräger szerint „a magyar–osztrák kapcsolatok sajátossága abban áll, hogy mindkét ország fel tudja használni a történelem tanulságait viszonyuk alakításához.... [...] Európa közepén nagy felelősséget viselünk földrészünk stabilitásáért... [...]”³⁷ Az ilyen megállapítások feltétlenül érvényesnek tekinthetők, különösen Közép-Európa vonatkozásában, a kelet–nyugati viszony egészére azonban a magyar–osztrák viszony valójában csak közvetetten hatott. Ugyan jó példa, de nem több, mint sajátos eset, és Közép-Európában sem modellértékű, még kevésbé más régiókban.

8. Nem lebecsülendő vonatkozásai voltak a két ország kapcsolatának, illetve kapcsolatépítésének a személyes kapcsolatok, illetve a személyes érintkezések és azok nyíltsága, őszintesége, közvetlensége, ami bizalmi viszonyt teremtett a politikai és kormányzati vezetők között, mint ezt éppen a Kreisky és Kádár közötti viszony mutatta.

*

A Magyarországon 1989 elején megindult óriási léptékű átalakulás majd egy esztendőre erőteljesen fölpörgette a kétoldalú kapcsolatokat. Az osztrák pártok és a kormányzat kiemelt figyelemmel kísérték a magyarországi események alakulását, konzultációk sorozatával jelentős segítséget adtak mind az átalakuló Magyar Szocialista Munkáspárt vezetőinek és a kormányzati tisztségviselőknek, mind a szerveződő demokratikus pártoknak.³⁸ Mindeközben nem kis aggodalommal figyelték a készülődő rendszerváltást.³⁹ 1990 tavaszán azután bekövetkezett az a fordulat, amely a demokratikus világrend szabályai szerint teljesen új alapokra helyezte a két ország viszonyát, és ennek áldozatául esett mind a vízerőmű, mind a világtkiállítás ügye is.

³⁷ MNL OL, XIX-J-1-j, 1985. Ausztria, 10-13-003364/6. Feljegyzés Kirchschräger és Kádár találkozásáról, 1985. december 12.

³⁸ Fejti György KB-titkár 1989. májusában határmenti konzultációt folytatott a Szocialista Párt választási szakértőivel. MNL OL, 288. f. 5/1065 ö. e. A Politikai Bizottság ülése, 1989. május 19.

³⁹ MNL OL, XIX-K-1-j, 1989. Ausztria, A bécsi nagykövetség rejtjel-táviratai, 1989. február 21. és 1989. július 6. – ÁBTL, 1.11.4 K-V/1989. 2. (530. doboz) A bécsi hírszerző rezidentúra rejtjel-távirata a Szocialista Párt központi titkárságától származó hírekről, 1989. július 5.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

A DÉLSZLÁV HÁBORÚ ÉS A MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA (1991–1993)

Közismert tény, hogy a rendszerváltoztatás során az első szabadon választott magyar kormány megoldandó és tornyosuló problémák sorával volt kénytelen szembesülni. A magyar gazdaság szerkezetátalakítása, az új közigazgatás kiépítése, a külpolitikai mozgástér alapvető átalakulásával járó új diplomácia kialakítása csupán néhány azok közül a közismert, azonban napjainkban is még csak részleteiben feldolgozott és ismert folyamatoknak, amelyekkel Antall Józsefnek és kormányának meg kellett birkóznia.

A közép–kelet-európai régió átalakuló politikai térképe, a felerősödő nacionalizmusok, a magyar kisebbségek megoldatlan helyzete, a nagyhatalmi küzdőtéren végbemenő változások alapvetően követelték meg a demokratikus magyar állam biztonságpolitikájának az átértékelését és átgondolását is.

Mindez az 1991-ben kulminálódó, 1999-ben megnyugvó, de a koszovói és a boszniai kérdés végleges megoldatlansága miatt alapjaiban még napjainkban is elhúzódó délszláv válság tekintetében hatványozottan igaz volt.

Terjedelmi korlátok miatt itt és most nem vállalkozhatunk a második Jugoszlávia széteséséhez vezető út, illetve a délszláv háború politikatörténetének az áttekintésére, ahogyan az azzal kapcsolatos magyar diplomáciatörténet feldolgozására és bemutatására sem.¹ Tanulmányomban a releváns kormányzati iratok alapján az érdeklődés eddigi fókuszából kimaradt témára, a délszláv háborúnak a magyar gazdaságra gyakorolt hatásaival, az azt ért anyagi veszteségekkel, illetve a magyar gazdaságpolitika mozgásterével foglalkozom.

¹ Ezzel kapcsolatban lásd: SZILÁGYI Imre: A magyar külpolitika és a délszláv térség 1990 után. *Külügyi Szemle*, 2004/1–2. 4–27. – BALI Lóránd: A horvát–magyar politikai kapcsolatok néhány fontosabb aspektusa 1991-től napjainkig. *Balkán füzetek*, 2009/2. 261–267. – JESZENSZKY Géza: Jugoszlávia felbomlása és a magyar külpolitika. *Külügyi Szemle*, 2011/4. 42–79. – Uő: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására – Magyarország szomszédságpolitikája a rendszerváltozás éveiben*. Budapest, Osiris, 2011. 174–209., 331–366. – SÁRINGER János: *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához I.* Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2015. 465–505.

AZ ELSŐ HÁBORÚS ÉV (1991)

A berlini fal leomlása előtt a délszláv állam fontos helyet foglalt el a magyar külkereskedelemben. Jugoszlávia hosszú éveken át a negyedik–hatodik helyet osztotta Magyarország gazdasági partnerei között. A háború kitörése előtt a külkereskedelmi forgalom megközelítette a 700 millió dollárt,² s ebben a magyar kereskedelmi mérlegtöbbség évi szinten 150–270 millió dollárt³ tett ki. A magyar–jugoszláv árucsereforgalom 90%-a Szlovéniával, Horvátországgal és Szerbiával zajlott.⁴

A két ország közötti kapcsolatok fontosságát mutatja az idegenforgalom jelentősége, valamint a határátlépések intenzív száma is. Az utolsó békebeli évben, 1990-ben Jugoszláviából 1,7 millió turista utazott Magyarországra, míg 6,4 milliót tett ki a Magyarország területén átutazó, a határokat részben bevásárlás céljából átlépő személyek száma.⁵

Az 1991-es délszláv válság kiéleződésével először a határátlépők számában következett be nagymértékű zuhanás. 1991 első öt hónapjában a beutazások száma 36%-kal csökkent, majd a fegyveres konfliktusok júniusi kirobbanásakor a forgalom az előző évek negyedére esett vissza. Mindezt súlyosbította a főként Jugoszlávián keresztül utazó görög és olasz turisták elmaradásának a közvetett hatása is, amihez hozzájárult az osztrák, a német, az amerikai egyéni, csoportos utazások lemondásai, valamint a Magyarországon áthaladó török átutazók elmaradása.⁶

A meredek visszaesést jól mutatja a magyar–jugoszláv határon áthaladó teljes forgalomnak az 1991 márciusa és áprilisa közötti időszak statisztikai adata. Márciusban a délszláv területekről még 481 ezren utaztak Magyarországra, míg 108 ezer magyar állampolgár utazott Jugoszláviába. A következő hónapban már csak 395 ezer külföldi lépte át a jugoszláv–magyar határt, s 105 ezer volt a szomszédos államba utazó magyar állampolgárok száma. Májusban ez a szám tovább csökkent: a jugoszláv–magyar határon a belépő külföldiek száma 360 ezer, míg a magyar állampolgárok esetében jóformán nem történt változás: 108 ezren lépték át a határt. Júniusban, amikor Szlovénia és Horvátország kikiáltotta a függetlenségét, s megkezdődött a Jugo-

² A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 1 352 006 886 dollárnak felel meg.

³ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 289 715 761, illetve 521 488 370 dollárnak felel meg.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), XIX-A-127-b-3142/1992.

⁵ MNL OL, XIX-A-127-b-0692/1991.

⁶ Uo.

szláv Néphadsereg fegyveres fellépése a két renitens köztársasággal szemben, drámai zuhanás következett be mindkét számsorban. A jugoszláv–magyar határon 200 ezerre zuhant a beutazó külföldiek száma, míg a kiutazó magyaroknál ez az adat 50 ezerre esett.⁷ (A jugoszláviai eseményekkel párhuzamosan a magyar idegenforgalmat ráadásul más kedvezőtlen hatások is érték. A KGST-piac összeomlása miatt a szovjet és a bolgár beutazások száma mintegy 30–40%-kal csökkent, de ugyancsak kedvezőtlenül hatott a magyar idegenforgalomra az öbölháború, amelynek következtében az amerikai turisták száma esett vissza.⁸)

A krízis eszkálódását a magyar turisztikai irodák is megéreztek. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a fegyveres összetűzésekkel 1991-ben a délszláv (elsősorban horvát) tengerpart gyakorlatilag kiesett a magyar irodák kínálatából (is). Az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium, valamint az Országos Idegenforgalmi Hivatal által 1991 júliusában a Kormány számára összeállított tájékoztató szerint 1991 első felében a jugoszláv események miatti forgalomkiesés összege a beutazásoknál 1,5 milliárd,⁹ míg a kiutazásoknál 400 millió forint¹⁰ volt.¹¹

A délszláv fegyveres konfliktus kiszélesedésével, a nyílt horvát–szerb háború kirobbanásával és a Magyarországot érő szerb provokációk (1991. október 27-én egy jugoszláv MIG-21-es vadászrepülő Barcs felett két kazettás bombát oldott ki) 1991 őszére óhatatlanul is a felszínre hozták a déli határok és a határmenti övezetben lévő területek megvédésének, s ezzel párhuzamosan a magyar biztonságpolitika kérdését.

Mindez a honvédelmi, a belügyi és a nemzetbiztonsági tárcák tekintetében jelentett előre nem tervezett költségeket, azon túl pedig a személyi állomány többletterhelését is magával hozta. Szükségessé és sürgetővé vált a magyar repülőcsapatok fejlesztése és azok technikai korszerűsítése, de jelentős többletfeladat hárult a rendőrségre, a határőrségre és a polgári védelemre, valamint a menekültek befogadását, gondozást ellátó állomások fenntartása kapcsán a Belügyminisztériumra is. A Honvédelmi Minisztérium 1991 végéig 1,3 milliárd,¹² az 1992-es évben további 1,8 mil-

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 23 246 801 937 forintnak felel meg.

¹⁰ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 6 199 147 183 forintnak felel meg.

¹¹ MNL OL, XIX-A-127-b-0692/1991.

¹² A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 20 147 228 345 forintnak felel meg.

liárd,¹³ a Belügyminisztérium 1991 végéig 520 millió,¹⁴ 1992-ben pedig 2 milliárd forint¹⁵ többletkiadásra kényszerült.¹⁶

A Kormány számára 1991 novemberében készült tájékoztatás szerint a válság elmélyülése miatt 1991-ben a Jugoszláviába irányuló áruforgalom 20%-kal csökkent, s a következő évre további 100–140¹⁷ millió dolláros veszteséget látott elő. Ebből 40–60¹⁸ millió dollár az agrárgazdasági, 60–80 millió dollár¹⁹ pedig ipari termékivitel csökkenéséből keletkezett.²⁰

A harci cselekmények miatt az Adria kőolajvezeték²¹ is lebénult, s ennek egyenes következményeként Magyarország átmenetileg egyoldalú függőségbe kerül az Ukrajnán keresztül haladó Barátság kőolajvezetéken²² át történő szovjet, majd orosz szállításoktól. Ebben a helyzetben az energiaellátás biztonságának a fokozása a hazai tartalékok növelését követelte meg, s mindez 7,3 milliárd forint²³ nem tervezett ráfordítással járt.²⁴

A horvátországi háború következtében Magyarország arra is rákényszerült, hogy az árutartalékokat élelmiszerekkel és közszükségleti cikkekkel töltsse fel. Ennek a költsége 3,3 milliárd forintot²⁵ tett ki. A helyzet drámaiságát, az ország akkori gazdasági helyzetét jól mutatja a Kormány elé terjesztett háttér tanulmányának az ezzel kapcsolatos megállapítása, miszerint „amennyiben e szabad pénzüsszegek a tervezettnek

¹³ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 27 896 162 324 forintnak felel meg.

¹⁴ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 8 058 891 338 forintnak felel meg.

¹⁵ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 24 215 418 684 forintnak felel meg.

¹⁶ MNL OL, XIX-A-127-b-3517/1991.

¹⁷ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 251 899 215 dollár.

¹⁸ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 107 956 806 dollár.

¹⁹ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 143 942 409 dollár.

²⁰ MNL OL, XIX-A-127-b-3517/1991.

²¹ Az Adria-kőolajvezeték a horvátországi Krk szigetén lévő Omišalj kikötőjéből Százhalombattáig épült kőolajvezeték, évi kapacitása 10 millió tonna. 1978-ra épült meg, s tengeri úton biztosítja az arab kőolaj szállítását Magyarország, valamint Csehország és Szlovákia számára. Horvátországi szakasza 300, magyarországi pedig 200 kilométer hosszú. A délszláv háború alatt a vezeték üzemeltetése szünetelt.

²² A Barátság kőolajvezeték mintegy 4 ezer kilométeren keresztül halad Oroszországból. Az 1960-as években megépített vezeték eredeti célja az európai szocialista országok kőolajjal való ellátása volt. Évi kapacitása 70 millió tonna. Ukrajnában a vezeték Szlovákia és Magyarország irányába ágazik el.

²³ A fenti magasabb összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 113 134 436 094 forint.

²⁴ MNL OL, XIX-A-127-b-3517/1991.

²⁵ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 51 142 964 261 forint.

megfelelően – a költségvetési hiány miatt elvonásra kerülnek, úgy a tartalékok feltöltése nem lehetséges”.²⁶

1991 őszére a Magyarországra irányuló délszláv bevásárló turizmus gyakorlatilag megszűnt. Mindez az ország déli megyéiben naponta 10 millió forint²⁷ bevételkiesést jelentett, míg a központi költségvetéstől évi 300 millió forintos²⁸ bevételelmaradást okozott. A helyzetre súlyosbítólag hatottak a vasúti forgalomban keletkezett jelentős veszteségek is. A Jugoszláv Vasutaknak a MÁV-val szembeni adósságai 1991 októberére elérték a 2,5 milliárd²⁹ forintot.³⁰

A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma által készített előterjesztés szerint 1991-ben a magyar kivétel a visszaesésének miatt összesen 7,8 milliárd forint³¹ árbevételről maradt el, aminek a költségvetésre gyakorolt hatása mintegy 250 millió forint³² volt. A délszláv válság összesített eredményei a magyar költségvetés évi fizetési mérleg pozícióit 12 milliárd forinttal³³ rontották, a költségvetés bevételkiesése és kiadástöbblete pedig elérte a 2,2 milliárd³⁴ forintot.³⁵

A következő évvel kapcsolatos prognózis ugyancsak pesszimista hangot ütött meg. Az exportban legalább további 100–140 millió dolláros³⁶ csökkenéssel számolt. A határmenti forgalom és a turizmus kiesésénél 45 millió dolláros³⁷ kiesést jelzett, s 40–50 millió dollárra³⁸ tette a szállítás-hírközlés területén várható veszteségeket. Mindez a fizetési mérleget nagyjából 185–235 millió dollárral³⁹ rontotta, a költségve-

²⁶ MNL OL, XIX-A-127-b-3517/1991.

²⁷ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 154 978 678 forint.

²⁸ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 4 649 360 387 forint.

²⁹ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 38 744 669 895 forint.

³⁰ MNL OL, XIX-A-127-b-3517/1991.

³¹ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 120 883 370 073 forintnak felel meg.

³² A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 3 874 466 989 forintnak felel meg.

³³ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 185 974 415 498 forintnak felel meg.

³⁴ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 34 095 309 507 forintnak felel meg.

³⁵ MNL OL, XIX-A-127-b-3517/1991.

³⁶ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 185 344 346, illetve 259 482 085 dollárnak felel meg.

³⁷ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 83 404 955 dollárnak felel meg.

³⁸ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 74 137 738 és 92 672 173 dollárnak felel meg.

³⁹ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 342 887 041 és 435 559 214 dollárnak felel meg.

tésre gyakorolt hatása pedig elérte a 700 millió forintot.⁴⁰ További komoly kiadásokkal számolt a kőolajtermékek többletkészletezésének a tárolásánál. Ennek a vissza nem térülő kiadását 3,4 milliárd forintban⁴¹ tervezte.⁴² A válság elhúzódásával számoló és az első változattól is komorabb modell 14–15 milliárd forintra⁴³ becsülte az adóbevétel kiesését, s a költségvetési deficit erőteljes növekedésével számolt.⁴⁴

A valóság azonban ennél is rosszabb lett, aminek az oka elsősorban az ENSZ Biztonsági Tanácsa által a Szerbiából és Montenegróból álló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen elrendelt gazdasági szankciók voltak.

A JUGOSZLÁV SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG ELLENI ENSZ EMBARGÓ HATÁSA ÉS KÁRAI

Az 1991 őszen a volt Jugoszlávia egész területére elrendelt teljes körű fegyver- és robbanóanyag-embargó után 1992. május 31-től az ENSZ Biztonsági Tanácsa 757. számú határozatával a Szerbia és Montenegró által alkotott Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) ellen az egészségügyi és élelmiszerszállítások kivételével bevezette a teljes export-import embargót, megtiltotta a légitársaságok fogadását és az oda irányuló légitársaságok indítását, valamint elrendelte a pénzügyi tranzakciók tilalmát. Ez a határozat ekkor még nem vonatkozott a Szerbián és Montenegrón áthaladó tranzit áruszállításokra.⁴⁵

A magyar kormány nemzetközi kötelezettségeinek eleget téve, 1992. június 3-án rendelte el az ENSZ határozat végrehajtását.⁴⁶

1992 novemberében a londoni Jugoszlávia Konferencia⁴⁷ határozataként került sor az Európai Közösség és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet által

⁴⁰ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 10 848 507 570 forintnak felel meg.

⁴¹ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke 24 791 455 443 forintnak felel meg.

⁴² MNL OL, XIX-A-127-b-3517/1991.

⁴³ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 169 507 930 792, illetve 181 615 640 134 forintnak felel meg.

⁴⁴ MNL OL, XIX-A-127-b-3517/1991.

⁴⁵ MNL OL, XIX-A-127-b-MK/57-1992.

⁴⁶ A Kormány 91/1992. (VI.3.) Korm. Rendelete az ENSZ Biztonsági Tanácsa Szerbiával és Montenegróval kapcsolatos 757 (1992) határozatának végrehajtásáról. *Magyar Közlöny*, 1992. június 3.

⁴⁷ A londoni Jugoszlávia-konferenciát 1992. augusztus 26–28. között tartották meg az ENSZ és az EK közös szervezésében. Fő célja a Jugoszlávia területén megkötendő tartós béke megállapodás volt. Ennek érdekében deklarálták, hogy a nemzetközi konferencia The International Conference on the Former Yugoslavia (ICFY) (A volt Jugoszláviával foglalkozó nemzetközi konferencia) néven mindaddig tartani fog, amíg nem születik végleges megállapodás. A konferencia folytonosságát hat

kiküldött Szankciós Tanácsadó Misszió magyarországi telepítésére. A Misszió brit, holland, dán és svéd tagjai szakmai és technikai segítséget adtak a Szerbiával és Montenegróval határos országok hatóságainak az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elrendelt, s valamennyi jugoszláv utódállamra kiterjedő 713. számú fegyverszállítási embargó, illetve a Szerbiával és Montenegróval szemben a 757. számú határozatban elrendelt szankciós intézkedések terén. A Tanácsadói Misszió tevékenységéről és tapasztalatairól rendszeresen jelentéseket készítettek az EK és az EBEE soros elnökének.⁴⁸

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1992. november 16-án, majd pedig 1993. április 26-án az embargó szigorításaként újabb intézkedések bevezetésére szólította fel az ENSZ tagállamok kormányait. A 787. (1992. XI. 16.) számú BT határozat a JSZK-val szemben továbbra is fennmaradó kereskedelmi-pénzügyi embargó mellett megtiltotta a nyersolaj, az olajtermékek, a szén, az energiatermelés céljait szolgáló berendezések, a vas, az acél és más fémek, a vegyi anyagok, a gumiabroncs, a járművek és ezek alkatrészeinek az átszállítását a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságon keresztül.

A 820. (1993. IV. 26.) számú BT határozat a korlátozott tranzitembargót kiterjesztette a teljes árukörre, emellett elrendelte a Jugoszlávián kívüli szerb–montenegrói vagyonok zárolását, a jugoszláv tulajdonú gazdasági szervezetek működésének felfüggesztését, a jugoszláv tulajdonú fuvarszközök elkobzását valamint a JSZK elleni szankciók megsértésével gyanúsítható szállítmányok lefoglalását.

A magyar kormány a 787. számú ENSZ BT határozatot december 11-én, a 820. számú határozat törvényi háttért nem igénylő részeit május 5-én, a többi ideiglenes hatállyal május 7-én léptette életbe. A vagyonok zárolására, az elkobzás alkalmazhatóságával kapcsolatos törvényt az Országgyűlés 1993. július 7-én fogadta el.⁴⁹

Az 1992. június 1-én Szerbia–Montenegró ellen elrendelt 757. számú kereskedelmi-pénzügyi embargó hatásaként a magyar gazdaságnak 340 millió dolláros⁵⁰ kára keletkezett.⁵¹ A JSZK elleni szankciók szigorításával összefüggő tranzittilalom-

munkacsoport biztosította. 1. Bosznia-Hercegovina csoport, 2. Humanitárius segélyek munkacsoportja, 3. Nemzetiségek és kisebbségek munkacsoportja 4. Az államutódlási kérdések munkacsoportja, 5. A gazdasági kérdések munkacsoportja, 6. A bizalom- és biztonságerősítő, valamint ellenőrzési feladatokkal foglalkozó munkacsoport. Az ICFY székhelye a svájci Genfben volt, munkáját 1996. január 30-án fejezte be.

⁴⁸ MNL OL, XIX-A-127-b-3566/1992.

⁴⁹ Az 1993. évi LXXI. Törvény az ENSZ Biztonsági Tanácsának a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságra (Szerbia és Montenegró) vonatkozó határozatait végrehajtásáról, valamint a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény kiegészítéséről. *Magyar Közlöny*, 1993. július 19.

⁵⁰ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 611 755 238 dollárnak felel meg.

⁵¹ MNL OL, XIX-A-127-b-3245/93.

mal kapcsolatos 1993. január 12-i kormányelőterjesztés a dél-európai országokkal (Macedónia, Albánia, Bulgária, Görögország, Ciprus), folytatott kereskedelmi kapcsolatok visszaesésénél az exportban 70–90,⁵² az importban 25 millió dolláros⁵³ veszteséggel, Törökország esetében az exportnál 110 millió dollárral,⁵⁴ az importnál 6 millió,⁵⁵ míg a közel-keleti országokba irányuló magyar exportnál 40–50 millió dolláros⁵⁶ veszteséggel számolt.⁵⁷

A június 1-i kormányelőterjesztés a dél-európai és a török veszteségeket már 300 millió dollárra⁵⁸ taksálta, míg a dunai hajózásánál 170 millió dolláros,⁵⁹ a vasúti közlekedésben 90 millió dolláros⁶⁰ (januárban még 85 millió dollár)⁶¹ kieséssel számolt.⁶² Az előterjesztés szerint 1992 júniusa és 1993 áprilisa között az embargó következtében a MÁV veszteségei 70 millió dollárt tettek ki.⁶³ Ráadásul a MÁV veszteségeit tovább növelték a Jugoszláv Vasutak egyre csak halmozódó adósságai, amelyek 1993 novemberére elérték a 64,1 millió svájci frankot (akkori árfolyamán 4 milliárd forintot).⁶⁴ Bár a MÁV rendszeresen kezdeményezte az adósságok rendezését, érdemi előrelépés nem történt. A tárgyalások alapvetően azon a ponton rekedtek meg, hogy a felhalmozódott adósságból mekkora rész terhelte a Szerbiából és Montenegróból álló Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot, illetve az új államok (Szlovénia és Horvátország) vasúttársaságait. Ezzel összefüggésben rendelte el a magyar kormány 1993 novemberében a Jugoszláv Szövetségi Köztársasággal szemben a Jugoszláv Vasutakat érintő bérmentesítési korlátozást, vagyis a nemzetközi

⁵² A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 129 741 042, illetve 166 809 911 dollárnak felel meg.

⁵³ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 44 982 002 dollárnak felel meg.

⁵⁴ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 197 920 812 dollárnak felel meg.

⁵⁵ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 10 795 680 dollárnak felel meg.

⁵⁶ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 89 964 005 dollárnak felel meg.

⁵⁷ MNL OL, XIX-A-127-b-3026/1992.

⁵⁸ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 539 784 034 dollárnak felel meg.

⁵⁹ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 305 877 619 dollárnak felel meg.

⁶⁰ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 161 935 210 dollárnak felel meg.

⁶¹ MNL OL, XIX-A-127-b-3245/93.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke 29 166 418.168 forintnak felel meg.

vasúti áruforgalomban az 1986-os Nemzetközi Vasúti Fuvarozási Egyezményben meghatározott fuvardíjaktól eltérő leszámolást.⁶⁵

Annak ellenére, hogy a Kormány a nemzetközi fórumokon szorgalmazta a veszteségek és a többletterhek kompenzálását, sőt az ENSZ egy munkacsoportot is létrehozott a kérdés vizsgálatára, érdemi külföldi segítségnyújtásra nemigen lehetett számítani. A Pénzügyminisztérium ezért 1993. augusztus 12-én terjesztette be a Kormány részére a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elleni ENSZ embargóból eredő károk kezelésével kapcsolatos elemzését.⁶⁶ Ebből kitűnik, hogy Magyarország 1992-ben 340 millió,⁶⁷ 1993-as év augusztusáig az embargó alkalmazása miatt összesen további 800 millió dolláros⁶⁸ közvetlen kárt szenvedett.⁶⁹

A károk kompenzálására azonban nem állt, a magyar gazdaság akkori állapota miatt nem is állhatott rendelkezésre elegendő forrás. Az 1993-as pótköltségvetésben mindössze 470 millió forintot⁷⁰ különítettek el, de ennek az összegnek is csak egy része – 235 millió forint⁷¹ – volt felhasználható a JSZK elleni embargó kárainak az enyhítésére. Ebből is egyértelművé vált, hogy a veszteségeknek csak a részbeni kompenzációja jöhetett szóba. A Kormány előtt ezzel kapcsolatban alapvetően négy támogatási forma körvonalazódott. Az első elképzelés a támogatási veszteségek ellensúlyozásának a közvetlen költségvetési támogatása volt. A károk nagyságrendje miatt azonban ennek a határfoka csak csekély arányú lehetett volna, így az végül le is került a napirendről. A második elképzelés az érintett cégek likviditási feszültségeinek a csökkentését szolgáló költségvetési hiteltámogatások rendszere volt. A harmadik opció négyhónapos rövid lejáratú hitelek kamattámogatását vázolta. Végezetül felmerült a súlyos gazdasági helyzetben lévő Dunaferr Dunai Vasmű 1,1 milliárd,⁷² a Diósgyőri Nemesacél Művek Kft. 600 millió⁷³ és a Garancia Rt 200 millió⁷⁴ forintnyi hiteligényének kormányzati kezességvállalása.⁷⁵

Az augusztus 24-i kormányhatározat végül hat pontban határozta meg a kárenyhítés kereteit. Ennek értelmében a pótköltségvetésből 235 millió forintot lehetett igénybe venni. A kormányhatározat második pontja 1993. szeptember 30-i határidő-

⁶⁵ MNL OL, XIX-A127-b-3422/1993.

⁶⁶ MNL OL, XIX-A-127-b-3308/1993.

⁶⁷ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 611 755 238 dollár.

⁶⁸ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 1 397 586 159 dollár.

⁶⁹ MNL OL, XIX-A-127-b-3308/1993.

⁷⁰ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 3 427 054 134 forint.

⁷¹ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 1 713 527 067 forint.

⁷² A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 8 020 764 996 forint.

⁷³ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 4 374 962 725 forint.

⁷⁴ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 1 458 320 908 forint.

⁷⁵ MNL OL, XIX-A-127-b-3308/1993.

vel a kamattámogatási rendszert létrehozó jogszabályok kidolgozására utasította az illetékes tárcákat.

Ugyanekkorra kellett az érintett minisztériumoknak az NGKM koordinálásával kidolgozniuk a kárigény dokumentálásának a feltételrendszerét, valamint összeírni a kompenzálандó vállalatok körét és meghatározni a részükre nyújtandó támogatás mértékét. A kormányhatározat következő pontjában azonnali határidővel arra kérte fel az Adóhatóság elnökét, hogy az embargóval összefüggésben beadott adóhalasztás, részletfizetési kedvezmény, pótlék elengedés iránti kérelmeket, ha azok az egyéb törvényi feltételeknek megfelelnek, kedvezően bírálja el. Az ötödik pont az ENSZ BT embargó kárainak a mérséklésével kapcsolatos forrásoknak az 1994-es költségvetésben való elkülönítési lehetőségeit rendelte el, míg az utolsó pont a tartósan megváltozott külgazdasági helyzetből fakadó körülményekhez való alkalmazkodás lehetőségeinek a felmérését és a szükséges intézkedések megtételét írta elő.⁷⁶

A kárenyhítés legfontosabb pontját jelentő, a Pénzügyminisztérium által kidolgozott kamattámogatási konstrukciót, a Kormány 1993 októberében tárgyalta. A javaslat fő célja az embargó miatt súlyos gazdasági károkat szenvedett cégek likviditási gondjainak az enyhítése volt. A konstrukció alapvetően az akkor már felvett, vagy felvenni tervezett hitelhez kapcsolódó kamattámogatás volt, az igényeket az adatszolgáltatással együtt 1993. november 20-ig lehetett benyújtani. A kérelmeket az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium, a Földművelésügyi Minisztérium, a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma, valamint a privatizációért felelős tárca nélküli miniszter képviselőiből álló bizottság bírálta el 1993. december 6-ig, míg a döntésről december 15-ig kellett az igénylőket értesíteni. A támogatás 235 millió forintos⁷⁷ forrását a pótköltségvetésből biztosították.⁷⁸

A GAZDASÁGI KAPCSOLATOK ALAKULÁSA SZLOVÉNIÁVAL ÉS HORVÁTORSZÁGGAL

Míg 1992–93-ban a magyar–szerb kapcsolatok politikai és gazdasági értelemben is a mélypontra zuhantak, a magyar–szlovén és a magyar–horvát relációban ennek éppen az ellenkezője történt.

⁷⁶ MNL OL, XIX-A-127-b-3308/1993.

⁷⁷ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 1 713 527 067 forint.

⁷⁸ MNL OL, XIX-A-127-b-3403/1993.

A sort Igor Bočevár szlovén belügyminiszter 1992. január 28-i budapesti tárgyalása nyitotta, ahol elsősorban a délszláv válsággal kapcsolatos politikai és biztonságpolitikai kérdésekről tárgyaltak, ugyanakkor a szlovén fél jelezte készségét a magyar–szlovén új határátkelőhelyek létesítésére, illetve a forgalomkezelés gyorsítására is.⁷⁹ Röviddel ezután, 1992 februárjában került sor a magyar–szlovén közúti személy- és áru fuvarozási kormányközi egyezmény aláírására,⁸⁰ májusban pedig Siklós Csaba közlekedési és hírközlési miniszter folytatott Keszthelyen tárgyalásokat kollégájával, Marjan Kranccal.⁸¹

1992 áprilisában került a Kormány elé az az előterjesztés, amely a magyar–horvát kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokra vonatkozó Egyezmény létrehozásának a szükségességét taglalta. A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma az előterjesztésben arra mutatott rá, hogy a háború előtti magyar–jugoszláv külkereskedelmi árucseré forgalomból Horvátország 20–23%-kal részesedett, ugyanakkor ez adta a magyar kereskedelmi mérleg-többlet 40%-át, vagyis jelentős lehetőség mutatkozott a jövőbeni tér bővítésére, mivel Jugoszlávia szétesése óhatatlanul magával hozta a kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok átszerveződését is, ami egyben a külkereskedelmi forgalom jelentős növekedésének a kilátását is magával hozta. A magyar vállalatok nagy reményeket fűztek a horvátországi újjáépítési munkálatokhoz is.⁸² Az öt cikkből álló Egyezmény többek között felölelte a legnagyobb kereskedelmi elbánást, a termelési kooperáció bővítését, a közös vállalatok létrehozását, a turizmus fejlesztését, a kereskedelmi képviselők létesítését és egy Gazdasági Vegyesbizottság felállítását.⁸³

A horvát–magyar gazdasági kapcsolatok intenzív fejlődésének a következő állomása 1992. november 18-a volt, amikor Budapesten aláírták a magyar–horvát nemzetközi közúti személyszállításról és áru fuvarozásról szóló megállapodást.⁸⁴

A magyar–szlovén és a magyar–horvát gazdasági együttműködést is érintették az 1992 novemberi keltezésű barátsági és együttműködési szerződések. A magyar–szlovén szerződés 10. cikkelye ugyanis a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok továbbfejlesztésére, az ipari, mezőgazdasági, külgazdasági és idegenforgalmi együttműködésért szállt síkra, s egyben kötelezettséget vállalt az országos és a regionális üzleti kapcsolatok kialakításáért.⁸⁵

⁷⁹ MNL OL, XIX-A-127-b-0142/1992.

⁸⁰ MNL OL, XIX-A-127-b-0661/1992.

⁸¹ Uo.

⁸² MNL OL, XIX-A-127-b-3142/1992.

⁸³ MNL OL, XIX-A-127-b-3312/1992.

⁸⁴ MNL OL, XIX-A-127-b-MK/73-0543/1993.

⁸⁵ MNL OL, XIX-A-127-b-01208/1992.

A magyar–horvát szerződés 11. cikkelye elsősorban a kis- és középvállalatok együttműködésének a szükségességét, illetve a nemzetközi gazdasági intézményekben és a pénzügyi szervezetekben való együttműködést helyezte előtérbe.⁸⁶ Ez utóbbi aláírására 1992. december 16-án került sor, horvát részről azt Hrvoje Šarinić miniszterelnök, magyar oldalról Antall József szignózta.⁸⁷

A szlovén–magyar barátsági szerződést 1992. december elsején Janez Drnovšek szlovén miniszterelnök budapesti látogatása során írta alá Antall Józseffel. A szlovén miniszterelnök budapesti útján egy kétoldalú szabadkereskedelmi megállapodás megkötését előirányzó szándéknyilatkozatot is parafáltak. A decemberi tárgyalások gazdasági kérdéseinél a közös horvát újjáépítés, a koperi kikötő⁸⁸ és az ahhoz vezető út használata, illetve egy az Adriai-tengerről Szlovénián át vezető olaj/gázvezeték megépítésének a lehetősége volt a fókuszban.⁸⁹

Kádár Béla, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok minisztere 1993. május 25-én és 26-án Davorin Kračun szlovén miniszterelnök-helyettessel, a Szlovén Gazdasági Kapcsolatok és Fejlesztési Minisztérium vezetőjével tárgyalt. A kormánynak a találkozóról készült jelentésből lehet tudni, hogy 1992-ben a magyar–szlovén árucseré forgalom 220 millió dollárt tett ki,⁹⁰ ami az előző évhez viszonyítva több mint 100%-os növekedést jelentett. Ezzel Szlovénia lett a délszláv, de egyben a kelet-közép-európai térségben is az az állam, amelynek kereskedelmi forgalma Magyarországgal a legdinamikusabban fejlődött.⁹¹

ÖSSZEGZÉS

A délszláv válság kulminálódása, Jugoszlávia erőszakkal végbement felbomlása komoly gazdasági károkat okozott Magyarországnak. Az utolsó békebeli évben a magyar–jugoszláv külkereskedelmi forgalom 700 millió (mai értékén mintegy 1,3 milliárd) dollárt tett ki.

A válság elmélyülésével Magyarország és a széthulló állam közötti áruforgalom meredek zuhanást szenvedett el. A korabeli becslések szerint az ebből eredő magyar veszteség elérte a 100–140 (mai értékén mintegy 251 millió) dollárt. Jelentős volt

⁸⁶ MNL OL, XIX-A-127-b-3668/1992.

⁸⁷ MNL OL, XIX-A-127-b-0396/1993.

⁸⁸ A koperi kikötőt 1957-ben építették meg, a kétezres években mintegy 14 millió tonnás forgalmat bonyolított le. Magyarország 1,1 tonnás forgalmával a kikötő második legjelentősebb partnere volt.

⁸⁹ MNL OL, XIX-A-127-b-001434/1992.

⁹⁰ A fenti összegnek az inflációval kumulált reálértéke megközelítőleg 395 841 625 dollár.

⁹¹ MNL OL, XIX-A-127-b-0640/1993.

a klasszikus turizmus, illetve a bevásárló turizmus által okozott veszteség is, ami 1991 első felében csak a turizmusnál a be- és kiutazásoknál esetében elérte az 1,9 milliárd (mai értékén megközelítőleg 23 milliárd) forintot.

A közvetlen károk mellett Magyarországot számos közvetett negatív hatás is érte. Az Adria kőolajvezeték ellehetetlenülése 7,3 milliárd (mai értékén mintegy 113 milliárd) forintos nem tervezett ráfordítást emésztett fel, míg a harci cselekmények következtében a Honvédség többletkiadása 1991 végéig 1,3 milliárd, a következő évben 1,8 milliárd (mai értékén mintegy 27 milliárd), addig a Belügyminisztérium többletkiadása 1991-ben 520 millió (mai értékén mintegy 8 milliárd), míg 1992-ben 2 milliárd (mai értékén megközelítőleg 30 milliárd) forint volt.

A Szerbiából és Montenegróból álló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen az ENSZ Biztonsági Tanácsa által 1992-ben elrendelt, majd 1993-ban tovább szigorított gazdasági embargó következtében a magyar gazdaság 1992-ben 340 millió (mai értékén megközelítőleg 611 millió), 1993-ban 800 millió (mai értékén mintegy 1,4 milliárd) dolláros kárt szenvedett.

Ezeket a hatalmas veszteségeket a belső gazdasági nehézségekkel is szembeesülő ország a geopolitikai helyzet változása miatt csak részben, de bizonyos szempontból már ebben az időszakban is sikeresen tudta a régióban ellensúlyozni.

Az átalakuló Európában már 1992-ben intenzívvé vált a magyar–horvát, illetve a magyar–szlovén kereskedelmi együttműködés, amelyet számos kétoldalú szerződés is serkentett. Jól mutatja ezt a magyar–szlovén gazdasági együttműködés felívelése, ahol mindössze egy év alatt több mint 100%-kal növekedett az árucsereturnó.

SÁRINGER JÁNOS

A GAZDASÁG-, A VÁLLALATI ÉS AZ ÜZLETI DIPLOMÁCIA NÉHÁNY VONÁSA

Hogyan lehetne meghatározni a gazdaságdiplomáciát? A napjainkban gyakran használt vállalati és üzleti „diplomácia” szakdiplomáciai ágazat-e? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ. Úgy vélem – gazdasági szempontból – szükséges a diplomácia történetét néhány mondatban összefoglalni.

A diplomácia jelentős változáson ment keresztül az évszázadok során. Az ókortól napjainkig a gazdaságnak, a kereskedelemnek, a vállalkozásoknak és magának az üzletnek (business, commercial-relations, commerciales) jelentős szerepe volt két (bilaterális) vagy több állam (multilaterális) kapcsolatrendszerében. Az ókori görög területeken alakult ki a proxénia és a proxénos intézménye, amely a kereskedelmi kapcsolatok létesítése során, a kiválasztott terület kereskedelmi székhelyén a polgárjoggal rendelkezők közül partnert (proxénos) bízott meg érdekeinek képviselésével. Hasonló funkciót ellátó személy volt az ókori Rómában a patrone intézménye.

A középkorban a távolsági kereskedelemmel foglalkozó kereskedők faktóriákat létesítettek, majd kialakultak a kereskedelmi bíróságok, amely előtt a külföldi kereskedő is érvényesíthette a jogait. A választott kereskedelmi bíróságokra egyes államok saját állandó képviselőt küldtek, akit jogszolgáltató konzulnak (juges consuls, consuls marchands, consules mercatorum) neveztek. A 15. század elejére a kereskedelmi érdekképviseléssel foglalkozó konzuli rendszer általánossá vált. A katolikus egyház diplomáciájára jelentős hatással volt a pápaság gazdasági ügyeit intéző Apostoli Kamara, amelynek bevételeit a collector nunciatúrák rendszere kezelte a keresztény területeken. A 15. századi politikai aktivitás, Itália sajátos helyzete, illetve a 16. században a reformáció vezetett a pápaság képviseleti rendszerének (diplomáciai szolgálatának) reformjához.

A Vesztfáliai békét (1648) követően az állandó diplomáciai képviselők megszürlődésével párhuzamosan a konzulok diplomáciai funkciója erőteljesen csökkent. A felvilágosult abszolutizmus és az ehhez kapcsolódó merkantilista gazdaságpolitika a konzuli tisztséget újból megerősítette, a korábbihoz képest azzal a különbséggel, hogy a konzult már nem a szabadkereskedelem intézményének tekintették, hanem az államilag támogatott kereskedelem, az állam gazdaságának hivatalnokává emelték.

Az állam gazdaságerősítő és egyben kereskedelemfejlesztő funkciókkal ellátott konzuli rendszer kiépítésében élen járt Franciaország, majd ebben követte Porosz-

ország. A Mária Terézia által 1754-ben alapított Keleti Akadémiából alakult ki 1898-ban a Császári és Királyi Konzuli Akadémia az Osztrák–Magyar Monarchiában. A Budapesti Gazdasági Egyetem egyik elődje az 1857-ben alapított Pesti Kereskedelmi Akadémia volt, amely 1899-ben Keleti Kereskedelmi Akadémiává bővült. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági expanziója során a konzulok tevékenységének jelentős szerepe volt a Balkán-félsziget irányába.

Az első világháború után kezdődött meg a diplomáciai és a konzuli pálya és ezek rangjainak átjárhatósága, azonban a rangok egységesítése a 20. század második felében valósult csak meg. Ekkortól a konzuli tevékenység súlypontjai jelentősen eltolódtak a közigazgatási feladatok felé. Napjainkban a konzulátusok és konzulok tevékenységét, jogát, funkcióit a Bécsi Konzuli Egyezményben kodifikálták.

Az állandó diplomáciai képviseltek rendszere a 15. század elején alakult ki Európában, amely mára általánossá vált a világban. A diplomáciai kapcsolatok jogát először 1815-ben Bécsben, majd ezt jegyzőkönyvvel kiegészítve 1818-ban Aachenben, és legutóbb a Bécsi Diplomáciai Egyezményben rögzítették. A 20. század elejétől a diplomácia egyik sajátossága a szakosodás, a szakdiplomáciai ágak létrejötte. Napjainkra az államok külkapcsolataiban megnőtt a nem közvetlenül külpolitika feladatok súlya, amellyel párhuzamosan a diplomáciai tevékenység és a tisztviselői apparátus szakosodott. Ezeket a folyamatokat több tényező befolyásolta.¹

A vesztfáliai rendszer, a szuverenitáson alapuló nemzetközi struktúra a 17. század közepétől a 19. századra teljesedett ki, amely ekkor alapvetően határozta meg az európai államok viszonyrendszerét. Emellett az első világháború után továbbra is a vesztfáliai rendszer volt az alapja a nemzetközi kapcsolatoknak – hiszen továbbra is fontos a hatalom gyakorlása egy terület felett a struktúrában, – amelyhez új elemként kapcsolódott a Nemzetek Szövetsége. Ennek célja a wilsoni-elvek alapján az újabb világméretű összecsapás elkerülése volt.

¹ Az elmondottakra lásd MOUSSA, Farag: *Manuel de pratique diplomatique. L'ambassade*. Bruylant, Bruxelles, 1972. – *Dictionary of Diplomacy*. BERRIDGE, G. R. and JAMES, Alan. New York, Palgrave, 2001. – *Dictionnaire de droit international public*. Sous la direction de SALMON, Jean. Bruxelles, Bruylant, 2001. – PANCRATIO, Jean-Paul: *Dictionnaire de la diplomatie*. Paris, Dalloz, 2007. – *Satow's diplomatic practice*. Sixth Edition. Edited by ROBERTS, Sir Ivor. Oxford, University Press, 2009. – USTOR Endre: *A diplomáciai kapcsolatok joga*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. Különösen az 53–77. – HARGITAI József: *A diplomáciai és konzuli kapcsolatok joga*. Budapest, Aula, 2005. – KINCSES László: *Diplomáciatörténet*. Budapest, HVG–ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, 2005. – HALÁSZ Iván: *Diplomácia és diplomaták. A diplomácia intézménytörténete és civilizációs meghatározottsága*. Budapest, Aula, 2010. – SÁRINGER János: A diplomáciai rangok eredete és használata a középkortól napjainkig. *Külügyi Szemle*, 2016/1. 3–33. – *Diplomáciai lexikon. A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Főszerk. BÁBA Iván–SÁRINGER János. Budapest, Éghajlat, 2018. (A továbbiakban *Diplomáciai lexikon*, 2018)

A második világháború után a győztesek és vesztesek logikájával párhuzamosan a nemzetközi rendszerben új alá-, fölé- és mellérendelési viszonyok jöttek létre. Az új európai architektúrában az államok nemzetközi szuverenitásának elve megmaradt ugyan, azonban a hatalom gyakorlása egy adott terület felett (a vesztfáliai-elv) csorbát szenvedett. Ez a nyugati blokk országaiban az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO, 1947) csatlakozás és a Római Szerződés (Közös Piac, 1957), majd Európai Közösség létrejöttében is megvalósult. A keleti blokk országaiban a Kölcsonos Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST, 1947) és a Varsói Szerződés (VSZ, 1955) kialakításában is megnyilvánult.² Az ENSZ Alapokmányának elfogadása többek között a béke, a biztonság és a jólét céljait fogalmazta meg, illetve az államok egyjogúságának az elvét. Ezzel együtt az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai és azoknak bizonyos kérdésekben a vétőjoga a nemzetközi rendszer hierarchikus felépítését erősítette.

A 20. század második felétől a vesztfáliai rendszer államközpontú mechanizmusát és ennek hierarchikus (az államok alá és fölérendeltségi viszonyán alapuló) struktúráját meghaladva – napjaink megközelítése szerint – a nemzetközi kapcsolatok fogalma a nemzetközi élet szereplői (aktorai), jellemzően az államok, a nemzeti és a transznacionális vállalatok (TNGO), a civil szervezetek (NGO), a kormányzati és nem kormányzati nemzetközi szervezetek (INGO) és a nemzetközi szervezetek. A közöttük megnyilvánuló határokon átnyúló interakciók (kommunikáció, tárgyalás, megállapodás, találkozó stb.) összessége a nemzetközi kapcsolat.

A külkapcsolatok az államok, az állami szervek más államokkal, állami szervekkel kialakított politikai, gazdasági, kereskedelmi, kulturális, tudományos és humanitárius kapcsolatrendszer. E kapcsolatrendszerben az állam és az állami szervek a külpolitikai alapelvekkel és a külpolitikai célokkal összhangban tevékenykednek. A külkapcsolatokat az állam és az állami szervek, más államokkal, állami szervekkel közvetlenül, valamint a diplomáciai és a konzuli kapcsolatok keretében tartja fenn.³ A külpolitika szűkebb értelmű fogalom, mint a nemzetközi kapcsolatok és a külkapcsolatok: „a szuverén államoknak az a tevékenysége, amely külső érdekeik védelmére, külső és belső helyzetük megszilárdítására, értékeik megtartására, megismertetésére irányul. A külpolitika egy állam más államokhoz és a nemzetközi környezethez való viszonyában megnyilvánuló értékek, elvek, érdekek érvényesítéséért célok eléréseért tanúsított magatartás és tevékenység.”⁴ A jelenlegi poszt-vesztfáliai konstellációt többen a globalizációra vezetik vissza, amelyben jelentős szerepe van transz-

² Vö. VARGA Gergely: A vesztfáliai szuverenitás érvényessége a nemzetközi kapcsolatokban. *Nemzet és biztonság*, 2015/1. 30–38.

³ Ld. LEMÁK Élla: Külkapcsolatok. *Diplomáciai lexikon*, 2018. 204.

⁴ NYUSZTAY László–SÁRINGER János: Külpolitika. *Diplomáciai lexikon*, 2018. 84.

nacionális konfliktusoknak, a külpolitikai „hálózatok” létrejöttének, a diverzifikációnak, a nemzetközi szervezetek, a transznacionális vállalatok és az NGO-k befolyásának a globális rendszerre.⁵

A második világháború alatt/után alakult ki a Bretton Woods-i rendszer, a világkereskedelem irányítására lefektetett szabályok rendszere. Az 1944-es Bretton Woods-i konferencián alkották meg a globális gazdaság új kereteit, az együttműködésen alapuló monetáris szisztémát, amely támogatja az országok szuverenitását és megelőzi a pénzügyi válságok kialakulását. A világgazdaság irányítására és felügyeletére három intézményt hoztak létre: Nemzetközi Valutaalap (IMF), Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank – Világbank (IBRD), Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (GATT), később Világkereskedelmi Szervezet (WTO).

Különböző okok következtében az 1970-es évektől a gazdasági és szerkezeti változások is bekövetkeztek a világgazdaságban. A kapitalizmus új szakaszában létrejött a transznacionális monopolkapitalizmus. A globális kapitalizmus korszakának két jellemző vonása a nemzetközi ipari–szolgáltató–pénzügyi szupermonopóliumok kialakulása, illetve a tőkefelhalmozás nemzeti és nemzetközi folyamatainak összefonódása.⁶ A globalizáció további jellemzője a homogenizáció, minden termék mindenhol gyártható és mindenhol értékesíthető. A tőke számára legolcsóbb gyártási helyen állíttatja elő az árut és a számára legtöbb profitot eredményező helyen értékesíti azt. A tőke célja a minél magasabb profit elérése. „A globalizáció a kapitalista gazdálkodásnak a tőke által vezérelt világméretű kiteljesedése, a világgazdaság egységbe szerveződése. Nem egyszerűen a termelési tényezők (árak, tőke, munkaerő) országok és térségek közötti áramlása, hanem a gazdasági viszonyok (tulajdon, termelés, pénzügyi folyamatok) megerősödő nemzetköziesedése, egységessülése.”⁷ Ezen folyamatokat segíti a nemzetközi gazdasági viszonyok jogi és egyéb korlátainak (vámok, kereskedelmi kvóták stb.) a felszámolása, azaz a liberalizáció.⁸

Napjainkra az interdependencia, a globalizáció folyamatával és a transznacionális hálózatok kialakulásával a földünk egyetlen világgazdaság. „E globális gazdaságban a »klasszikus« kapcsolati terület, a nemzetközi kereskedelem megtartja jelentőségét, de mellette megjelennek, és meghatározó szerepet nyernek a nemzetközi gazdasági

⁵ KISS J. László: *Változó utak külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris, 2009.

⁶ FARKAS Péter–KOPPÁNY Krisztián: *Közgazdaságtan*. <https://doksi.hu/get.php?order=DisplayPreview&lid=19423&p=1>, 2004.

⁷ FARKAS Péter: *A globalizáció és fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságelméletek zavarai*. Budapest, Aula Kiadó, 2002, 32. – Vö. CSATH Magdolna: *Kiút a globalizációs zsákutcából*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2001.

⁸ Az elmondottakra ld. PRÁCSER Tamás: *A globalizáció múltja, jelen... és jövője? Tudásmenedzsment*. 2006/1. 98–103.

és gazdaságpolitikai együttműködés magasabb és összetettebb formái, az integrációk, a nemzetközi pénzügyi rendszerek, a kereskedelem- és gazdaságpolitikák multilaterális egyeztető fórumai” – írta Marinovich Endre gazdaságdiplomáciáról szóló tanulmányában, és kiemelte, hogy „a globalizáció és a multilateralizmus térhódítása azonban nem csökkentette az egyes államok igényét arra, hogy nemzeti, illetve más államokkal közös (regionális, integrációs) gazdasági érdekeiket továbbra is a leghatározottabban képviseljék”.⁹

Napjainkban a globalizáció mellett további tendencia, hogy a vállalatok közvetlenül érintkeznek egymással, saját lobbistát alkalmaznak érdekeik érvényesítésére. A korábbi időszakhoz képest nagyobb jelentőséget kapott a befektetés- és beruházásösztönzés, illetve a tőke-transzfer. Előtérbe került a multilaterális gazdaságdiplomácia, amelynek fontosabb színtere az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) és ennek szakosított (UNCTAD, UNIDO, UNDP) és regionális szervezetei (ECOSOS), a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD), a G–7, a G–8, a G–20, az EFTA, a NAFTA, az ASEAN, a MERCOSUR, a CEFTA, a Párizsi Klub, a Londoni Klub, a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (ICC) vagy az Európai Unió. A multilaterális diplomáciában a pénzügyi és kereskedelmi kérdések politikai kérdésekként jelennek meg és egységes rendszerben vitatják meg azokat.¹⁰

A jóléti piacgazdaság rajnai kapitalista, kontinentális nyugat-európai változata és az Amerikai Egyesült Államok neoliberais gazdaságpolitikája egymással párhuzamosan létezett a Bretton Woods-i rendszerben. A rajnai–frankfurti kapitalizmus hangsúlyt fektet a munkaerő szociális jólétére, ezzel szemben a neoliberais gazdaságpolitika, a multinacionális cégek a szociális juttatások csökkentésében érdekeltek.

Az USA az 1980-as évektől fokozatosan benyomult az Európai Közösség/Európai Unió tagállamainak pénz- és áru piacára. Az EK/EU tagállamait integrálta a gazdasági és pénzügyi szervezetekbe, amellyel bizonyos mértékig korlátozni tudta az EK/EU távol-keleti és kelet-közép-európai piacszerzési törekvéseit. A transzatlanti tőke és a neoliberais gazdaságpolitika számára az Egyesült Királyság gazdasági liberalizmusa folyosót is jelentett egyben az EK nyugat-európai tagországaiba.

Az EU több dokumentumban deklarálta, hogy a szociálpolitika a gazdasági és a monetáris politikával egyforma jelentőséggel bír. A szociálpolitikán belül nagy jelentősége van a foglalkoztatáspolitikának, a munkanélküliséggel szembeni küzde-

⁹ MARINOVICH Endre: A gazdaságdiplomácia. In: *Szakkdiplomáciai tanulmányok*. Szerk. NYUSZTAY László. Budapest, Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Kar, 2011. 62–63. (A továbbiakban MARINOVICH, 2011.)

¹⁰ Az elmondottakra lásd MARINOVICH 2011, 68–70.

lemnek. 1991-ben az Amszterdami Csúcson kiemelték a fiatal munkaerő képzésének jelentőségét, illetve a kis- és középvállalatok, vállalkozások támogatását.¹¹

Az Európai Unió a globális gazdaság egyik meghatározó szereplője és a gazdaságdiplomácia jelentős szereplője. Az Európai Bizottság irányítja a közösségi kereskedelmi politikát, és vezeti a kereskedelmi megállapodásokról folytatott tárgyalásokat. Az Európai Tanács határozza meg az Unió külpolitikáját, és megbízza a Bizottságot, hogy tárgyalásokat folytasson a régiókkal és harmadik országokkal kötött kereskedelmi megállapodásokról. A külkapcsolatok egyes területei (kereskedelem, együttműködés, fejlesztés, energia, környezetvédelem, biztonság, igazságszolgáltatás, egészségügy, emberi jogok stb.) gyakran keverednek a gazdaságdiplomácia feladataival.

Az EU külpolitikai és gazdaságpolitikai tevékenysége arra is irányul, hogy közvetlen vagy közvetett előnyöket biztosítson az európai vállalatoknak. 2011 óta működik az Európai Külügyi Szolgálat (EKSZ), amely támogatja a stabilitást, előmozdítja az emberi jogokat és a demokráciát, valamint segíti a jogállamiság és a felelősségteljes kormányzás megerősítését. Az EKSZ részt vesz az EU kereskedelmi tárgyalásaiban és a harmadik régiókkal folytatott politikai párbeszédében. Az EU külügyi és biztonságpolitikai főképviseelője az EKSZ vezetője, aki az Európai Uniót és az Európai Tanácsot is képviseli. Mindezek következtében az EKSZ főképviseelője az EU gazdaságdiplomáciájának egyik eszköze, még akkor is, ha az európai befektetések ösztönzése nem része az EKSZ megbízatásának.

Az Európai Uniónak 139 külképviselete van a világon az EKSZ égisze alatt. Ezek az európai uniós küldöttségek biztosítják az Unió diplomáciai szolgálatát. A küldöttségek vezetőinek elvileg nagyköveti szerepük van, bár ezt a tagállamok nem ismerik el teljes mértékben, amelyek párhuzamosan nemzeti konzuli szolgálatokkal és saját nagykövetségekkel is rendelkeznek. Az EU külképviseletei biztosítják a kapcsolatot a médiával, a helyi civil társadalommal, a magánszférával, a kereskedelmi kamarákkal, a vállalatokkal és az exportőrökkel is. A gazdaságdiplomácia szereplőjének tekinthető az Európai Beruházási Bank (EBB), illetve az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) is, különösen a fejlődő országokban, ahol a gazdasági szereplőknek hitelt nyújtanak.¹² A vázolt folyamatokkal együtt az 1990-es években az USA

¹¹ Vö. PRUGBERGER Tamás: A globalizáció és hatása a gazdaságra, valamint a foglalkoztatásra. *Polgári Szemle*, 2012/5–6. <https://polgariszemle.hu/archivum/122-2012-februar-7-evfolyam-5-6-szam/szemle-tudomanystrategia/458-a-globalizacio-es-hatasa-a-gazdasagra-valamint-a-foglalkoztatásra#ref12>, illetve CSATH 2011.

¹² Ld. Az Európai Külügyi Szolgálat honlapját: https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/eeas_hu, illetve *Diplomatie économique: qu'est-ce que c'est?* (*Gazdaságdiplomácia: Mi az?*) <http://www.gresea.be/Diplomatie-economique-qu-est-ce-que-c-est>

és az EK/EU között versengés alakult ki a kelet–közép-európai régió piacainak megszerzése érdekében. Napjainkban ugyanezen versengés egyik európai színtere a Balkán-félsziget.

A globális gazdaságban bekövetkezett pénzügyi és szerkezeti átalakulásokat a tőke, a multi- és transznacionális vállalatok mellett egyes államok kormányai is érzékelték. Kormányzati szinten az állam érdekeinek megfelelően hoztak gazdaságpolitikai döntéseket, amely mellett egyes államok a gazdaságdiplomácia erősítésére kormányzati szintű szervezeti és strukturális átalakításokat is végrehajtottak. Több országban egyesítették a külügyminisztériumot és a kereskedelmi minisztériumot, így Ausztráliában, Kanadában, Belgiumban. Mindezek következtében a hagyományos diplomácia és a gazdaságdiplomácia közötti határ egyre inkább elmosódik.

A brüsszeli gazdaságdiplomácia célja a belga gazdasági érdekek külföldön történő előmozdítása, a belga magánszektor támogatása, és ezzel együtt további cél, hogy Belgiumot a nemzetközi kereskedelem színterévé tegyék. Az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának víziója szerint az amerikai gazdaságdiplomácia célja, hogy irányítsa a globális gazdaság dinamikáját az amerikai külpolitika eszközeinek felhasználásával és ezzel erősítse az USA gazdasági erejét.¹³

A párizsi Külügyminisztérium (a Quai d’Orsay) a francia gazdaságdiplomácia célját tíz pontban határozta meg: A vállalatok irányításának támogatása és a nemzetközi gazdaság kapcsolatának erősítése; A gazdaságdiplomáciai hálózat mobilizálása külföldön; Az export növelése; A francia innováció segítése a külföldi piacokon; A külföldi befektetések vonzása Franciaországba; A piacot befolyásoló eszközök mobilizálása; A vízumokkal kapcsolatos adminisztráció gyorsítása; A külföldi munkaerő hazai támogatása; A francia vállalkozások kommunikációjának erősítése; A francia Külügyminisztérium tisztségviselőinek továbbképzése. Napjainkra a francia kormány a gazdaságdiplomácia irányítását a Quai d’Orsay-ra bízta, ezzel párhuzamosan racionalizálta és központosította a szervezetét. A francia PME35 gazdaságerősítő program (Le programme Accélérateur PME35) összekapcsolja a vállalatokat, partnereket keres és támogatja a francia exportot. A Mouvement des Entreprises de France (MEDEF) célja nagyvállalatok felkutatása és az ágazati platformok létrehozása. Emellett a rendszer szereplője a Nemzetközi Kereskedelmi Szolgáltatók Szövetsége (OSCI), a Külkereskedelmi Országos Tanácsadó Bizottság (CNCCEF), a Francia Fejlesztési Ügynökség és a leányvállalata a Proparco.¹⁴ A gazdaságdiplomácia 20. századi történetéről jó összefoglalást nyújt Fouad Kemache, aki az 1956-os szuezi vál-

¹³ <http://www.state.gov/e/eb/economicdiplomacy/>

¹⁴ BOUZIDI, Abdeldjellil – HARDY, Antoine: *La diplomatie économique : une priorité politique pour le prochain quinquennat?* http://tnova.fr/system/contents/files/000/001/415/original/20062017_-_Diplomatie__conomique.pdf?1497949331

ságban jelölte meg a fordulópontot, amelynek során a gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi érdekek összecsapása politikai kérdésként jelentek meg.¹⁵

Hogyan lehetne meghatározni a gazdaságdiplomáciát? Suha György tanulmányában az általa „bűvösnek és misztikusnak” nevezett gazdaságdiplomácia tárgyalása során írta, hogy a „[...] belügyek és a külkapcsolatok kezelése közötti éles határvonal tartalmi értelemben megszűnőben van [...] az állami struktúra belső viszonyaiban a több szereplő megjelenése óhatatlanul feszültségekkel járhat. Nem kizárólag a szakmai illetékesség vagy a hatalom alkalmazásának kérdése a tét: szembesülni kell az újabb, korábban nem alkalmazott munkamódszerek, ügyintézési technikák megjelenésével is. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy például egy profitorientált motivációjú szereplő – globális vállalat – döntési mechanizmusa lényegesen eltér az államigazgatási szemlélettől. Hasonló különbség lehet a minisztériumok kommunikációképessége és egy nem kormányzati szervezet sajtókapcsolatainak hatékonyságában is.”¹⁶

A *gazdaságdiplomácia* célja, hogy állami szinten összekapcsolja a külpolitikai célkitűzéseket az állampolgárok és ezzel szoros összefüggésben az állam gazdasági jólétével, felhasználva a külpolitika békés eszközét, a diplomáciát. A gazdaságdiplomácia intézményes kereteket biztosít az összehangolt lépések megtételére az állam és az állampolgárok gazdasági céljainak nemzetközi vonatkozású megvalósítása érdekében. Feladatai: a gazdasági érdekek külföldön történő támogatása, a vállalkozások támogatása a külföldi piacokon, az energiabiztonság támogatása és előmozdítása, a nemzetközi gazdasági szervezetekkel való együttműködés, a gazdasági vonalon belüli intézményközi együttműködés, gazdasági szaktudás biztosítása, a külföldi tőke bevonása a hazai gazdasági életbe (különösen a munkahelyteremtő külföldi befektetéseket tekintve), a külföldről bejövő turizmus fejlesztése, a hazai gazdaság promóciójának támogatása, rugalmas alkalmazkodás az európai és a nemzetközi szabályozási keretekhez.

A *vállalati diplomácia* célja, hogy segítse a vállalat/vállalkozás nemzetközi rendszerbe illesztését, biztosítsa a küldő és a fogadó ország (anyavállalat-leányvállalat) közötti vállalati és határokon átnyúló kohéziót, megvalósítsa a kultúrák és szokások közötti átjárhatóságot. Új kapcsolatokat alakítson ki a fogadó országban és promotálja a vállalat tevékenységét és termékeit.

Az *üzleti diplomácia (lobbista)* célja, hogy leányvállalatok fogadó országbeli környezetét ellenőrizhetővé, esetenként befolyásolhatóvá tegye az üzleti tevékenység

¹⁵ KEMACHE, Fouad: *L'art de la diplomatie économique*. Paris, L'Harmattan, 2017.

¹⁶ SUHA György: A gazdaságdiplomácia átalakulása. In. *Polgári Szemle*, 2012/1–2. <https://polgariszemle.hu/archivum/119-2012-junius-8-efolyam-1-2-szam/nemzetkozi-tajolo/489-a-gazdasagdiplomacia-atalakulasa> (a továbbiakban: SUHA, 2012.)

számára. Menedzseli a céges és nem céges partnereket. Különös figyelmet fordít a nemzetközi, multilaterális és helyi szabályrendszerekre. Tárgyal (lobbi tevékenységet folytat) a fogadó ország hatóságaival, a nemzetközi és helyi nem kormányzati szervezetekkel, annak érdekében, hogy a vállalat üzleti érdekeinek megfelelő módon alakítsák (a jogszabályok betartásával) a fogadó országban a vállalat működési kerekeinek lehetőségeit. A gazdaságdiplomácia tehát állami, kormányzati tevékenység, ellentétben a vállalati és üzleti diplomáciával. Hozzáteve, hogy egy állam kormánya is megbízhat üzleti diplomáciai feladatokkal egyes személyeket.¹⁷

Magyarországon – száz éve – az 1918. évi V. törvény rendelkezett az önálló magyar külügyi igazgatás felállításáról, amelynek értelmében különbség volt a központi (külügyminisztérium), a diplomáciai és a konzuli szolgálat között. A magyar Külügyminisztériumban a gazdaságpolitikával foglalkozó szervezeti egység – különböző elnevezésekkel és feladatkörökkel – 1921 és 1943 között működött.¹⁸ A két világháború között a magyar tényleges és a tiszteletbeli konzulátusok feladata – a magyar honosok érdekképviselete mellett – elsősorban a gazdasági és üzleti érdekek szem előtt tartása és a kereskedelem fejlesztése volt.

1922-ben a tiszteletbeli konzuli tisztségek betöltésére vonatkozó rendelet szerint „mindig oly személyeket kell igyekezni megnyerni, akik a társadalmi és üzleti világban [kiemelés S. J.] már meglévő pozícióval és befolyással bírnak, [...] e tisztségek betöltésére elsősorban *kereskedők* [kiemelés S. J.] hozandók javaslatba”.¹⁹ A két világháború közötti magyar Külügyminisztérium felépítése az Osztrák–Magyar Monarchiaét követte és vertikális felépítésű volt. 1951. január 1-től lépett életbe a Külügyminisztérium szerkezeti felépítésének reformja. Eszerint a Külügyminisztérium horizontális, területi elven alapuló és vertikális, egyes területi főosztályok rendszeréhez kapcsolt szakmai és kisegítő személyzet struktúráján alapult. Szeretném hozzátenni, hogy a Minisztérium szerkezetének átalakítása elsősorban az európai mintát követte, és a reform koncepciója már 1946-ban megfogalmazódott.²⁰ Magyarországon az első, szabad, demokratikus választások eredményeképpen Antall József

¹⁷ Vö. SUHA, 2012.

¹⁸ Lásd PRITZ Pál: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Budapest, Akadémiai, 1994. 93–95. (a továbbiakban: PRITZ, 1994.)

¹⁹ Rendelet a tiszteletbeli konzulátusok felállítása és a tiszteletbeli konzuli tisztségek betöltése alkalmával szem előtt tartandó elvek és a jelentéstételnél követendő eljárások 1922-ben. PRITZ, 1994. 138. – Vö. SÁRINGER János: *Adattár a magyar külügyi szolgálat történetéhez (1920–1944)*. A külügyi tárca költségvetése, a magyar külpolitika fő irányai és a külföldi szolgálat. Budapest, Szekipress, 2004.

²⁰ Erre vonatkozóan lásd SÁRINGER János: *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1945–1950*. Szeged, Négy Árboc Kiadó, 2011.

alakított kormányt. A Külügyminisztérium továbbra is horizontális és vertikális rendszer szerint épült fel.²¹

A második világháború után Magyarország érdemben elszigetelődött a Nyugattól, ahol számára is fontos gazdasági események történtek. A KGST-n belül és a szövetséges országokkal fenntartott gazdasági kapcsolatok nem biztosítottak tág mozgásteret a magyar gazdaságdiplomácia számára. Ekkor épült ki a szervezet, amely a Külügyminisztériumtól elkülönült főhatóságra – a több néven működő, ismeretebb néven – Külkereskedelmi Minisztériumra (KKM) épült. A KKM irányította a magyar külkereskedelmet, szakértői oldalról biztosította a feladat végrehajtásának feltételeit.

A külgazdasági kérdések kezelésére létrehozta a külkereskedelmi képviselők hálózatát, a nagykövetségekhez vagy konzuli képviselőkhez kapcsolt kereskedelmi kirendeltségeket. A fogadó országban működő diplomáciai missziót a nagykövet – ahol nem volt nagykövetség, ott a főkonzul vagy a konzul – vezette. A belső munkamegosztást tekintve a kereskedelmi kirendeltségek jelentős önállóságot élveztek, vezetőjük általában tanácsosi diplomáciai ranggal rendelkezett, irányítási jogkörrel pedig a külkereskedelmi miniszter rendelkezett.

Az 1970-es évek végére a magyar gazdaságdiplomáciai rendszer kirendeltségeinek száma megközelítette a százat, és szinte lefedte az egész világot. Az 1968-ban indult gazdasági reform jegyében – központi irányítással és ellenőrzéssel – fokozatosan és bizonyos mértékig szélesedett a vállalatok önállósága. Ennek következtében gyors ütemben nőtt a vállalati kiküldöttek száma. Ők ugyan nem rendelkeztek diplomata státusszal, azonban a Külügyminisztérium úgynevezett szolgálati útlevelet biztosított számukra. A múlt század végére egyre inkább megnőtt a gazdaságdiplomácia jelentősége, amelynek következtében a kormányzati struktúrában a Külügyminisztérium és a Külkereskedelmi Minisztérium tevékenysége között bizonyos ellentmondások keletkeztek.²²

2014-ben létrejött a Külgazdasági és Külügyminisztérium, amely elnevezéséből következően nagy hangsúlyt helyez a külgazdaságra és a gazdaságdiplomáciára. A külügyminiszter helyettese Magyarország gazdaságdiplomáciáját is koordinálja. 2018-ban jött létre a Hungarian Export Promotion Agency (HEPA), illetve a Hungarian Investment Promotion Agency (HIPA), amelyek a külügyminiszter-helyettes felügyeletével végzi a tevékenységét. A magyar külképviseleteken továbbra is működik a külgazdasági szakdiplomata, illetve a gazdasági attasé, akik a külképviseletek

²¹ Ld. *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1985–1993*. Főszerk. SÁRINGER JÁNOS. Budapest, Balassi Kiadó, 2014. I. köt., 306–345.

²² A fentiekre ld. MARINOVICH, 2011. 71–86.

hierarchiájba ágyazódnak. Szakmai és adminisztratív munkájukat a külképviselet vezetője irányítja. A gazdaságdiplomácia szereplői csúcspdipomáciái, főhatósági (minisztériumi), külképviseleti és nemzetközi szinten töltik be funkcióikat.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a diplomácia több ezer éves története szorosán összefonódik a kereskedelemmel és a gazdasági kapcsolatokkal, kialakulásában is fontos szerepe volt a kereskedelemnek. A 21. századra újra előtérbe került a diplomácia több évezredre, évszázadra visszanyúló alapvető funkciója. A második világháború után a győztesek és a vesztesek logikájával párhuzamosan a nemzetközi rendszerben új alá-, fölé- és mellérendelési viszonyok jöttek létre. Az új európai architektúrában az államok nemzetközi szuverenitásának elve megmaradt ugyan, azonban a hatalom gyakorlása egy adott terület felett (a vesztfáliai-ely) csorbát szenvedett.

A 20. század második felétől a vesztfáliai rendszer államközpontú mechanizmusát, és ennek hierarchikus (az államok alá és fölérendeltségi viszonyán alapuló) struktúráját meghaladva – napjaink megközelítése szerint – a nemzetközi kapcsolatok fogalma a nemzetközi élet valamennyi szereplője (aktora). Jellemzően az államok, a nemzeti és a transznacionális vállalatok (TNGO), a civil szervezetek (NGO), a kormányzati és nem kormányzati nemzetközi szervezetek (INGO) és a nemzetközi szervezetek. A közöttük megnyilvánuló, határokon átnyúló interakciók (kommunikáció, tárgyalás, megállapodás, találkozó stb.) összessége a nemzetközi kapcsolat. Különbséget lehet tenni külkapcsolat és külpolitika között, amelyek szűkebb fogalmak, mint a nemzetközi kapcsolatok.

A kapitalizmus új szakaszában létrejött a transznacionális monopolkapitalizmus. A globális kapitalizmus korszakának két jellemző vonása a nemzetközi ipari–szolgáltató–pénzügyi szupermonopóliumok kialakulása, illetve a tőkefelhalmozás nemzeti és nemzetközi folyamatainak összefonódása. A globalizáció további jellemzője a homogenizáció, minden termék mindenhol gyártható és mindenhol értékesíthető. A tőke a számára legolcsóbb gyártási helyen állíttatja elő az árut és a számára legtöbb profitot eredményező helyen értékesíti azt. A tőke célja a minél magasabb profit elérése.

Napjainkra az interdependencia, a globalizáció folyamatával és a transznacionális hálózatok kialakulásával földünk egyetlen világgazdaság. A globalizáció mellett további tendencia, hogy a vállalatok közvetlenül érintkeznek egymással, saját lobbistát alkalmaznak érdekeik érvényesítésére. A korábbi időszakhoz képest nagyobb jelentőséget kapott a befektetés és a beruházás-ösztönzés, illetve a tőke-transzfer.

A globális gazdaságban bekövetkezett pénzügyi és szerkezeti átalakulásokat a tőke, a multi- és a transznacionális vállalatok mellett egyes államok kormányai is érzékelték. Kormányzati szinten az állam érdekeinek megfelelően hoztak gazdaság-

politikai döntéseket, amely mellett egyes államok a gazdaságdiplomácia erősítésére kormányzati szintű szervezeti és strukturális átalakításokat is végrehajtottak. Több országban egyesítették a külügyminisztériumot és a kereskedelmi minisztériumot, így Ausztráliában, Kanadában, Belgiumban és Magyarországon. Mindezek következtében a hagyományos diplomácia és a gazdaságdiplomácia közötti határ egyre inkább elmosódik. Magyarországon a gazdaságdiplomáciát a Külgazdasági és Külügyminisztérium irányítja és felügyeli a HEPA-t és a HIPA-t, amelyek a magyar gazdaságdiplomácia eszközei.

A gazdaságdiplomácia célja, hogy állami szinten összekapcsolja a külpolitikai célkitűzéseket az állampolgárok és ezzel szoros összefüggésben az állam gazdasági jólétével, felhasználva a külpolitika békés eszközét, a diplomáciát. A vállalati diplomácia célja, hogy segítse a vállalat/vállalkozás nemzetközi rendszerbe illesztését, biztosítsa a küldő és a fogadó ország (anyavállalat-leányvállalat) közötti vállalati és határokon átnyúló kohéziót, megvalósítsa a kultúrák és szokások közötti átjárhatóságot. Az üzleti diplomatát inkább lobbistaként lehet meghatározni. A gazdaságdiplomácia tehát állami, kormányzati tevékenység ellentétben a vállalati és üzleti diplomáciával. Hozzáátéve, hogy egy állam kormánya is megbízhat üzleti diplomáciai feladatokkal egyes személyeket.

NOSZKÓ-HORVÁTH MIHÁLY

A SZOVJET KÉNYSZERMUNKA INTÉZMÉNYE A MAGYAR KÁRPÓTLÁSI JOGSZABÁLYOK TÜKRÉBEN ÉS A VONATKOZÓ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

BEVEZETÉS

Szovjet hadifogság, szovjet kényszermunka, málenkij robot; kevés olyan közösség van Magyarországon, ahol ezek a fogalmak, illetve a mögöttük lévő fájdalmas emlékek a közösségi vagy családi emlékezet szomorú részei ne lennének. Sok embert érintő, sok szenvedéssel járó, számos emberi sorsot tönkretévő szabadságelvonás volt, ahonnan sok esetben nem tértek haza az elhurcoltak. Ezeket a tényeket elismerve, a rendszerváltást követően a jogalkotó a személyi sérelmek miatti kárpótlási jogszabályok megalkotásakor kiemelt csoportként kezelte a szovjet kényszermunkára hurcoltak körét. Céлом nem a kényszermunka történelmi részleteinek ismertetése, hiszen ezt már sokan megtették előttem, hanem az, hogy megismerhetőek legyenek a szovjet kényszermunka miatti kárpótlási eljárások lényegi elemei, és a kárpótlási folyamat során keletkezett iratanyag főbb jellemzői.

SZOVJET KÉNYSZERMUNKA, MINT SZABADSÁGKORLÁTOZÁS A SZEMÉLYI KÁRPÓTLÁSI ELJÁRÁSOKBAN

Az 1992. évi XXXII. törvény

Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény alapján illette meg kárpótlás a törvényben meghatározott esetekben azokat a személyeket, illetőleg hozzátartozóikat, akiket 1939. március 11. és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak. A későbbi jogszabályok vonatkozásában kiindulási pontként ez a törvény szolgál, az eljárás rendjének meghatározása, a jogosulti körök, és a kárpótlásra jogosító sérelmek kijelölése, valamint a megítélhető kárpótlási módok kiválasztása kapcsán.

Az 1992. évi XXXII. törvényben a szovjet kényszermunka fogalmát úgy határozták meg, hogy három eltérő, de ugyanakkor sok hasonlóságot mutató szabadságkorlátozást is ezen összefoglaló elnevezés alá vontak:

- a szovjet szervek által történt **kényszermunkára hurcolt civilek** szabadságkorlátozását,
- a szovjet bíróság **politikai indítékú ítélete**, vagy más szovjet hatóság **intézkedése** alapján végrehajtott szabadságelvonást,
- a szovjet **hadifogságot** (a fogságba esett katonát 1945. augusztus 1-jétől kellett kényszermunkára hurcoltnak tekinteni,¹ így az ő esetükben a szabadságkorlátozás csak ettől a dátumtól volt számolandó).

Jogosultak köre, a kárpótlás formája az 1992. évi XXXII. törvényben

Kárpótlásra az életben lévő sérelmet szenvedett, illetve halála esetén a túlélő házastársa volt jogosult, vagyis aki a szabadságelvonás idején és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt, ennek hiányában túlélő házastársnak minősült az, aki a sérelmet elszenvedővel a szabadságelvonás megszűnését követően az első házasságot kötötte és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt. A jogosult választásától függően a kárpótlás járhatott kárpótlási jegyben vagy életjáradék formájában. Amennyiben az elszenvedett szabadságkorlátozás rövid időtartamú volt, a kárpótlás egyszeri, forintban történő kifizetés volt.²

Az 1/1995. (II. 8.) számú AB határozat és az 1997. évi XXIX. törvény által bevezetett hivatalból lefolytatandó eljárás

A kérelmek benyújtásnak jogvesztő határideje az 1992. évi XXXII. törvény alapján szovjet kényszermunka, mint szabadságkorlátozás miatt 1994. március 15. volt,³ és bár nagyszámú helyt adó, pozitív döntés született e jogcímen, de még ez sem feleltette az emberekben lévő csalódottságot, pl. a megítélt kárpótlási összegek kapcsán. A törvény alkalmazása során számtalan olyan jogi, alkotmányossági kérdés

¹ Az 1945. augusztus 1-ei dátummal kapcsolatos problémakörrel később önálló részben foglalkozom.

² 1992. évi XXXII. törvény 6., 7., 8.§.

³ 1994. évi II. törvény a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról 1.§.

merült fel, amely miatt az Alkotmánybírósághoz fordultak az érdekeltek. Az Alkotmánybíróság a személyi kárpótlás témakörében összefoglalóan először az 1/1995. (II. 8.) határozatával foglalt állást, ebben a döntésében fektette le a személyi sérelmek miatti kárpótlási jogintézmények alkotmányos alapjait, illetve az egyes sérelemtípusok kapcsán felmerült problémákra is válaszokat adott.

Témánk szempontjából a legfontosabb megállapítások az 1/1995. (II. 8.) AB határozatból:

- a személyi sérelemkózosás körében történő kárpótlási jogalkotás **ex gratia jellegű**, vagyis az állam **méltányosságán** alapszik, milyen sérelmek miatt és kinek a részére nyújt lehetőséget kárpótlásra, arra nincsen senkinek alanyi joga;⁴
- az **ország teherbíró képessége határt szab** a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor;⁵
- a személyi kárpótlásánál alkotmányos követelmény, hogy a törvényhozó a kárpótlásra jogosultság megállapításánál a **jogosulti körök ismérveit azonos**, a csoportra különösen jellemző **szempontok szerint**, a személyek egyenlő méltóságának tekintetbevételével, egységesen határozza meg, az esetleges megkülönböztetés ne legyen indokolatlan, önkényes;⁶
- két szabadságkorlátozás: a II. világháború alatt faji, vallási vagy politikai okból külföldre történő deportálások és a szovjet kényszermunka miatti 1992. évi XXXII. törvényben meghatározott szabályozást **alkotmányellenesnek minősítette az Alkotmánybíróság**, kiindulva abból, hogy **puszta szabadságelvonásnak** minősítése ezeknek a sérelmeknek önkényes csoportba sorolásnak minősült.⁷

⁴ A méltányosságon alapuló jogalkotásról kimondták, hogy az 1992. évi XXXII. törvény „a jogállami alkotmányt megelőző időre, visszamenőlegesen állapítja meg az állam kárpótlási kötelezettségét a múlt rendszerekben elkövetett személyi sérelemkózosásokért, és pedig úgy, hogy a kizárt, elévült és egyéb okból érvényesíthetetlen, illetőleg eredetileg nem is létezett jóvátételi igényeket a semmisségi törvényhozás során kilátásba helyezett kárpótlási kötelezettséggel közös nevezőre hozza, a kifogásolt törvénynek meghatározó jogalapja a méltányosság. Erre a visszamenőleges kárpótlásra ugyanis nincs az államnak alkotmányos kötelezettsége.” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat.

⁵ „Tekintettel arra, hogy a kárpótlásra fordítható fedezet korlátozott, az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé, hogy az állam a kárpótlásra jogosultak csoportjainak meghatározásánál minden sérelemkózosásra tekintettel legyen.” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat.

⁶ „[...] ha nem eleve jogosultak megkülönböztetéséről van szó, akkor csak az követelhető meg, hogy a nem egyenlő kezelésnek ésszerű oka legyen, azaz az ne minősüljön önkényesnek. Ha a megkülönböztetés „önkéntes”, „indokolatlan”, vagyis annak nincs ésszerű indoka, akkor sérti az emberi méltósághoz való jogot.” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat.

⁷ „Történetileg a II. világháború alatt faji, vallási vagy politikai okból történő deportálás tömegben és erőszakkal külföldre, rendszerint koncentrációs táborba hurcolást jelentett, annak során a Magyar Állam saját polgárait összegyűjtötte és idegen szuverén fennhatóságának adta át. A törvényhozó akkor, amikor a deportálásnak ezeket a sajátos szempontjait és történeti tényeit figyelmen kívül hagyta és azt a puszta szabadságelvonással azonosította, az eltérő ismérvek ellenére

Hivatkozott alkotmánybíróági határozatban foglaltaknak a jogalkotó az 1997. évi XXIX. törvény⁸ rendelkezéseinek bevezetésével tett eleget, mivel elrendelte, hogy két – a többi szabadságelvonás köréből kiemelt, azoknál súlyosabbnak ítélt – szabadságkorlátozás miatt, a deportálás és a szovjet kényszermunka miatti korábban megítélt kárpótlásokat 10 %-kal ki kellett egészíteni hivatalból a kárpótlási hatóságnak.⁹

4/2002. (II. 15.) AB határozat és egy újabb hivatalból lefolytatandó eljárás

Az 1992. évi XXXII. törvény 6.§-ának (4) bekezdése az alábbi hatályos szöveget tartalmazta 1992. június 2.¹⁰ és 2002. február 15.¹¹ között: „ha a jogerős ítéletben halálbüntetést szabtak ki, de nem hajtották végre, a 3. § (1) bekezdésének *a*) pontja alapján járó kárpótlás összegét 20%-kal emelni kell.”

A hivatkozott rendelkezés alapján a további 20 %-os emelés csak a semmisségi törvények folytán kárpótlásban részesültek juttatását emelte meg, ez alkotmányellenes helyzetet idézett elő, ezért az Alkotmánybíróság 4/2002. (II. 15.) számú határozatával megsemmisítette a vitatott rendelkezést. A döntésből az alábbi részletet emelném ki: „[...] ha a szovjet bíróság halálbüntetést szabott ki, de azt nem hajtották végre – s ez alapján foganatosították a szabadságelvonást –, a végre nem hajtott halálbüntetés nem teremt külön jogosultságot: kárpótlás csupán a kényszermunka után jár, amely a szabadságelvonásért járó kárpótlásnál 10%-kal több. Ezzel szemben – a 6. § (4) bekezdés alapján – a szabadságelvonásért járó kárpótlás összegét 20 %-kal kell emelni a 3. § (1) bekezdés *a*) pontjában meghatározott körben. Ezáltal ha a szabadságelvonás előzménye végre nem hajtott halálbüntetés a szabadságelvonásért járó kárpótlás mértéke a kényszermunkára hurcolásért járó kárpótlás fölé kerül (azonos

történt homogén csoportképzéssel megsértette az egyenlő méltóságú személyként kezelés alkotmányos követelményét és ezzel alkotmányellenes diszkriminációt valósított meg. [...]. Mivel ezek a szempontok és megkülönböztető ismérvek többnyire irányadóak a Szovjetunióba történt kényszermunkára hurcolás eseteire is, az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a 3.Kpt. 3. § (1) bekezdésének *d*) és *e*) pontjai alkotmányellenesek, ezért azokat megsemmisítette. „In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat.

⁸ 1997. évi XXIX. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról

⁹ Az 1997. évi XXIX. törvény közlönyállapotának 2.§-a, jogszabály módosítás következtében jelenleg a 1992. évi XXXII. törvény 2/A. § és 2/B. §.

¹⁰ Az 1992. évi XXXII. törvény hatálybalépésének ideje.

¹¹ A Magyar Közlönyben történő közzététele az 4/2002. (II. 15.) AB határozatnak.

tényállás esetén). [...] A 3.Kpt. jelen ügyben vizsgált rendelkezése alapján a végre nem hajtott halálbüntetéssel társuló szabadságelvonás körében a kényszermunka és a szabadságelvonás között az 1.Abh. által (ABH 1995. 31.) megfogalmazott alkotmányos kritérium – ami elvi alapját adja annak, hogy a kényszermunkáért (és deportálásért) magasabb összegű kárpótlás jár – nem érvényesül.”

Hivatkozott alkotmánybíróági döntés alapján, a megsemmisítés folytán – az alábbi szöveggel maradt hatályban a rendelkezés: „ha a jogerős ítéletben halálbüntetést szabtak ki, de nem hajtották végre, a kárpótlás összegét 20%-kal emelni kell.” E módosítás kapcsán a Szovjetunióban törvénysértően halálraítéltek, de életben maradt személyek is további kárpótlásra voltak jogosultak, amely eljárás során a kárpótlási hatóság hivatalból járt el.

Statisztikai összefoglaló

A szovjet kényszermunkához, mint szabadságkorlátozáshoz kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatokba foglalhatóak össze:¹²

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
a szovjet szervek által történt kényszermunkára hurcolás	8427	36 211	Életjáradék (db) 5864	Életjáradék (db) 3053
			Kárpótlási jegy (db) 17 580	Kárpótlási jegy (db) 9941
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 3405	Egyösszegű forint kifizetés (db) 1049

¹² A szerző 2018. október 1-én közérdekű adatigényléssel fordult Budapest Főváros Kormányhivatalához (továbbiakban: BFKH), amely mint kárpótlási hatóság rendelkezik a kárpótlási eljárások során keletkezett adatokkal. A közérdekű adat megismerésére irányuló igényt a BFKH 47999-4/2018. iktatószámú, 2018. november 8-án kelt, levelével (a továbbiakban: a kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2018. 11.) teljesítette, és rendelkezésre bocsátotta a vonatkozó adatokat. Fenti, illetve a későbbiekben részletezett kimutatások ezen adatigénylés teljesítését követően először kerülhetnek ebben a formában a nyilvánosság elé.

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
szovjet bíróság politikai indítékú ítélete vagy más szovjet hatóság intézkedése alapján végrehajtott szabadságelvonás	272	1589	Életjáradék (db) 464	Életjáradék (db) 207
			Kárpótlási jegy (db) 825	Kárpótlási jegy (db) 388
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 15	Egyösszegű forint kifizetés (db) 0

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
szovjet hadifogság	32 696	174 486	Életjáradék (db) 23 483	Életjáradék (db) 17 975
			Kárpótlási jegy (db) 69 132	Kárpótlási jegy (db) 48 240
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 26912	Egyösszegű forint kifizetés (db) 17 023

Fenti táblázatokhoz kapcsolódó magyarázatok, következtetések:¹³

- a kárpótlási hatóság adatbázisának alapja a benyújtott kérelem és a meghozott határozat, illetve az azokban szereplő jogcímek, így a táblázat azt mutatja meg, hogy hány kérelem volt, amelyekben a szovjet kényszermunka szerepelt, és e kérelmek kapcsán hány döntés született akár helyt adó volt, akár elutasító. A táblázatok összevonva tartalmazzák az alapügyek és az alkotmánybírósági döntések miatt megítélt 10%-os és 20 %-os kiegészítések adatait;

¹³ Az itt felsorolt és a későbbi táblázatokhoz fűzött magyarázatok köre bizonyára nem teljes körű, hiszen sok nézőpontból megvilágítható a téma, itt csak a szerző által legfontosabbnak vélt összefüggéseket rögzítettük.

- előfordult olyan eset, hogy a sérelmet elszenvedő több típusú szabadságelvonást szenvedett el, így több jogcímen igényelt kárpótlást, amelyeket egy határozatban bíráltak el. Tehát például ha valaki munkaszolgálatos volt és ezt követően szovjet hadifogságba esett, a két szabadságkorlátozás idejét egy határozaton belül összeadták és így részesült kárpótlásban, ezekben az esetekben viszont nem mondható meg, hogy önállóan szovjet kényszermunka miatt milyen összegű kárpótlást ítéltek meg, a jogcímek ugyanis nem bonthatóak szét aszerint, hogy határozaton belül melyik szabadságkorlátozásra mekkora kárpótlás jutott;
- a nagyszámú elutasító döntés mögött több ok is meghúzódhatott, pl. nem a kárpótlásra jogosult nyújtotta be a kérelmet, vagy az ügyfelek nem tudták igazolni az elszenvedett sérelmet. A szovjet hadifogságba esett katonák esetén, a leggyakoribb elutasítás ok a kijelölt 1945. augusztus 1. dátum előtti időszakban elszenvedett szabadságelvonás volt.

SZOVJET KÉNYSZERMUNKA IDEJE ALATT TÖRTÉNT ÉLETELVESZTÉS MIATTI SZEMÉLYI KÁRPÓTLÁSI ELJÁRÁSOK

Az 1997. XXIX. törvény nemcsak a szabadságkorlátozások esetén hozott új szabályokat, hanem három új élet elvesztés miatti kárpótlási jogcímet is bevezetett, amelyek közül az egyik esetkör a szovjet kényszermunka ideje alatt történt elhalálozás volt.¹⁴ Kárpótlásra a sérelmet elszenvedő gyermeke, özvegye, szülője, ezek hiányában – a kárpótlás összegének felével – testvére volt jogosult. Több jogosult esetén a kárpótlás összegét az özvegy, a gyermekek és a szülők között csoportonként és a csoporton belül egyenlő arányban kellett felosztani. Ezt a rendelkezést kellett alkalmazni arra az esetre is, ha a kárpótlásra több testvér volt jogosult. Házassági tilalom alá eső egyházi személy esetén, ha nem volt említett élő jogosult, a kárpótlásra – a kárpótlás összegének felével – az az egyházmegye, illetőleg szerzetesrend volt jogosult, ahol a sérelmet elszenvedő utóljára szolgálatot teljesített, illetőleg rendtag volt.¹⁵ A megítélhető kárpótlás sérelmet szenvedetteként maximálisan 30 000 forint volt.¹⁶ Az e sérelemhez kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok a következő táblázatba foglalhatóak össze:¹⁷

¹⁴ Az 1997. évi XXIX. törvény közlönyállapotának 1.§-a, jogszabály módosítás következtében jelenleg a 1992. évi XXXII. törvény 2. §.

¹⁵ 1992. évi XXXII. törvény 2. § (3), (4) és (5) bekezdései.

¹⁶ Az 1998: XC. törvény 58. § (1) bekezdése.

¹⁷ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2018. 11.

Jogcím megneve- zése	Elutasító döntések száma (db)	Helyt adó döntések száma (db)	Helyt adó döntések száma és a megítélt kárpótlási összeg				
			Özvegyi jogon	Gyermek jogán	Szülő jogán	Testvér jogán	Egyház
Szovjet kényszer- munka ide- jén történt életvesztés az 1997. évi XXIX. tör- vény alapján	8729	24 073	1558 db	17 673 db	37 db	4803 db	2 db
			27 585 000 Ft	258 240 648 Ft	1 035 000 Ft	42 075 250 Ft	30 000 Ft

Fenti táblázathoz kapcsolódó következtetések:

- 8729 kérelem esetén elutasító döntés született, ennek több oka is lehetett, például a kérelmet benyújtó ügyfél nem tartozott a kárpótlási törvényben meghatározott jogosulti körbe, vagy az ügyfél nem tudta az elszenvedett sérelmet igazolni, vagy a sérelmet szenvedett a szovjet hadifogság idején ugyan, de 1945. augusztus 1. előtt hunyt el;
- 24 073 esetben született helyt adó döntés, vagyis az elhunytak után ennyi személy részesült kárpótlásban.

A 46/2000. (XII. 14.) számú AB határozat és az élet elvesztéséért járó összegű kárpótlás végrehajtásáról szóló 31/2003. (III. 27.) Korm. rendelet

Az 1997.évi XXIX törvényben meghatározott, az élet elvesztése jogcímenen járó csekély összegű kárpótlás nemcsak a közvélemény felháborodását váltotta ki, hanem jogi problémákat is előhozott. Több esetben, így a szovjet kényszermunka kárpótlási jogcíme esetén is lehetett kárpótlást igényelni ugyanazon személy szabadságának a korlátozása miatt, illetve ha ezen időszak alatt elhunyt a sérelmet szenvedett, „az ő életének elvesztése után is”. Ezekre az esetekre vonatkoztatva a 46/2000. (XII. 14.) számú AB határozat kimondta, hogy mivel a szabadságmegvonás miatti kárpótlás az elszenvedett sérelem idejéhez igazodott, előállt olyan eset, ahol a súlyosabbnak ítélt sérelem, az élet elvesztése miatt kevesebb összegű kárpótlást lehetett kapni, mint a szabadság korlátozása után, ez pedig alkotmányellenesnek, mert az egyenlő méltóságú személyként kezelés alkotmányos elvét sértette.¹⁸ Az alkotmányellenes helyzet

¹⁸ A témáról lásd bővebben a 46/2000. (XII. 14.) számú AB határozatot.

megszüntetése miatt, a jogalkotó újraszabályozta a kérdéskört, és a 31/2003. (III. 27.) Korm. rendeletben 400 000 forintra emelte a sérelmet szenvedetteként maximálisan megítélhető kárpótlás összegét. Az arra jogosultaknak (akik az 1997. évi XXIX. törvény alapján élet elvesztés miatt helyt adó döntést kaptak) nem kellett újra benyújtaniuk kérelmet, hanem a kárpótlási hatóság hivatalból kiegészítette a megfelelő összegre a korábban megítélt kárpótlást. Az e jogszabályhoz kapcsolható, szovjet kényszermunka alatti élet elvesztés miatti kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok a következő táblázatba foglalhatóak össze.¹⁹

Jogcím megnevezése	A sérelmet szenvedett személyek száma (db)	Meghozott határozatok száma (db)	Megállapított kárpótlás összege (Ft)
Szovjet kényszermunka idején történt élet elvesztés	19 637	26 071	3 857 434 226 Ft

Fenti táblázathoz kapcsolódó következtetések:

- szovjet kényszermunka ideje alatt elhunyt 19 637 személy után kaptak a hozzátartozók kárpótlást;
- 26 071 db. kiegészítő határozat született, ebbe beletartozik az is, ha az elhunytnak több kárpótlásra jogosult rokona nyújtott be kérelmet, de az is előfordult, hogy az 1997-ben kérelmet benyújtó és helyt adó döntést kapó ügyfelek a 2003-as jogszabály hatálybalépésekor már nem éltek, a kiegészítő kárpótlás pedig az ő örököseit is megillette.

A 2006. XLVII. törvény

Az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról szóló 2006. évi XLVII. törvénnyel a jogalkotó még egyszer utoljára lehetőséget kívánt biztosítani arra, hogy több, már korábban is a törvényekben szereplő jogcím miatt újra kárpótlásban lehessen részesülni. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy szovjet kényszermunka ideje alatti élet elvesztés miatt ekkor lehetett legutoljára kárpótlásban részesülni. A kérelmeket jogvesztő határidőn belül (2006. december 31.) kellett előterjeszteni. Nem változott a jogosultak köre, illetve

¹⁹ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2018. 11.

természetesen csak akkor lehetett anyagi juttatást megítélni, ha az arra jogosult korábban ugyanezen sérelem miatt még nem kapott kárpótlást. Az e jogszabályhoz kapcsolható, szovjet kényszermunka alatti élet elvesztés miatti kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok a következő táblázatba foglalhatóak össze.²⁰

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések száma (db)	Összes helyt adó (db)	Helyt adó döntések száma és a megítélt kárpótlási összeg				
			Özvegyi jogon	Gyermek jogán	Szülő jogán	Testvér jogán	Egyház
Szovjet kényszermunka idején történt élet elvesztés a 2006. évi XLVII. törvény alapján	5907	4727	124 db	3906 db	0 db	651 db	0 db
			24 030 850 Ft	752 121 433 Ft	0 Ft	74 506 698 Ft	0 Ft

Fenti táblázathoz kapcsolódó következtetések:

- 5907 kérelem esetén elutasító döntés született, ennek több a korábbiakban ismertetett oka is lehetett, pl. (jogcím, jogosultság hiánya). De az elutasítás indoka lehetett még az is, ha a kérelmező ugyanezért a sérelemért korábbi jogszabályok alapján már részesült kárpótlásban;
- 4727 esetben született helyt adó döntés, vagyis az elhunytak után ennyi családtag ügyét bíralták el pozitív tartalommal. Ahogy a táblázatból is kitűnik, nem mindenki részesült kárpótlásban közülük, mivel voltak olyan esetek, ahol a megítélhető maximális kárpótlási összeg teljes egészében felosztásra került a jogosultak között korábban. Ilyen esetekben a kárpótlási jogosultságot megállapító döntést kapott az ügyfél, a kárpótlási összeg kifizetésének mellőzése mellett.

1945. AUGUSZTUS 1-EI DÁTUM KÉRDÉSKÖRE

Valamennyi kárpótlási jogszabálynál egységes volt a szabályozás: a szovjet hadifogságba esett katonát 1945. augusztus 1-jétől kellett kényszermunkára hurcoltnak tekinteni, vagyis pl. hiába esett valaki fogságba 1943-ban a doni harcoknál, a kárpótlás megítélésekor csak az 1945. augusztus 1. utáni időszakban fogságban töltött időt lehetett figyelembe venni. Az élet elvesztése esetén szintén azt kellett vizsgálni a hatóságnak, hogy mikor hunyt el a sérelmet szenvedett a fogságban, ha a jogilag

²⁰ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2018. 11.

előírt határidőt megelőzően, kárpótlás megállapítására sajnos nem volt lehetőség. Az 1992. évi XXXII. törvény eredetileg előterjesztett javaslatában 1946. augusztus 1. lett volna a választóvonal, de egy módosító indítványnak köszönhetően ez megváltozott és így került bele a végső verzióba az egy évvel korábbi dátum. Erről folyamatról érdemes felidézni a Kormány nevében felszólaló dr. Balsai István igazságügy-miniszter szavait: „Egyetlenegyvet viszont szeretnék támogatni: a szovjet hadifogságba esett katonák jogosultságának elismerő kezdő időpontját illetően az eredeti javaslat szerint 1946. augusztus 1-jével szemben elfogadjuk azt, hogy 1945. augusztus 1-je legyen az a kezdő nap, hiszen fél évvel az ebből a szempontból a háború befejezését és a tényleges hadicselekmények befejezését követően a hadifoglyok elbocsátásának elodázása a nemzetközi egyezményekkel teljesen ellentétes és jogszerűtlen, semmiképpen nem magyarázható, tehát úgy kell tekintenünk a személyeket ettől az időponttól kezdve, mint akik már nem hadifogolyként, hanem az ott felsorolt jogcímek alanyaiként szenvedték el a szabadságelvontást.”²¹ Az 1945. augusztus 1. dátum vezérfonalként mindig megmaradt a kárpótlási eljárások során, sosem módosult, a kérdéssel még az Alkotmánybíróság is foglalkozott, de nem találta alkotmányellenesnek a szabályozást. E tárgyban kiemelhető a 996/B/2006. AB határozat, amelyben megismételték a személyi kárpótlásra vonatkozó alkotmányos alapelveket, és egyúttal állást is foglaltak a jogalkotó által meghatározott dátum alkotmányosságáról.²²

POLITIKAI REHABILITÁCIÓS NYUGDÍJ-KIEGÉSZÍTÉS

A rendszerváltoztatást megelőzően politikai okból elszenvedett szabadságkorlátozások miatt, így szovjet kényszermunka miatti szabadságvesztések esetén is, nemcsak kárpótlást, hanem ún. politikai rehabilitációs nyugdíj vagy szociális ellátás kiegészítést is lehetett igényelni. Az ugyanazon sérelem miatt járó, de különböző ellátási formák egymástól függetlenül, de akár egyidejűleg is kérelmezhetőek voltak. E tárgykörben az alábbi jogforrások alapján volt lehetőség az ellátást igényelni:

²¹ <http://www.parlament.hu/naplo34/200/2000132.html>. (Letöltés ideje: 2018. november 14)

²² „[...] az 1945. augusztus 1-ei határidő (amelytől a szovjet hadifogságba esett katonát kényszermunkára hurcoltnak kell tekinteni) – alapja az, hogy a szovjetek nem csatlakoztak a hadifogoly-egyezményhez [...]. Ezért az Alkotmánybíróság úgy ítélte meg, hogy a hadifogoly egyezményekhez való csatlakozás, illetőleg ennek hiánya önmagában elegendő alap a különböző csoportképzésekre, a kategóriák szerinti különböző elbánást pedig nem lehet alkotmányosan kifogásolni. Az államnak szabadságában áll, hogy a politikai okból, jogtalanul kategóriáját rugalmasan kezelje, anélkül, hogy ez önkényes lenne.” In: 996/B/2006 AB határozat

- egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek helyzetének rendezéséről szóló 104/1989. (X. 4.) MT rendelet;
- az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 65/1990. (III. 28.) MT rendelet;
- az 1945 és 1963 között törvénytörő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharcral összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló **93/1990. (XI. 21.) Korm. rendelet**, amely a fenti két MT. rendeletet hatályon kívül helyezte, és a mai napig alapjogszabálya a kérdéskörnek.

Az ellátás lényege, hogy az elszenvedett szabadságkorlátozás miatt nemcsak havi ellátásban lehetett részesülni, hanem szolgálati időként is elszámolható volt a szabadságelvonás ideje.²³ Ellátásra jogosult volt sérelmet elszenvedő vagy özvegye, élettársa vagy a sérelmet szenvedett személy után hozzátartozói nyugellátásban vagy hozzátartozói baleseti nyugellátásban részesülő személy, de csak az részesülhetett ilyen juttatásban, aki rendelkezett Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű ellátással. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy azután a sérelmet szenvedett után lehetett igényelni az ellátást, aki

- Magyarországon, illetőleg onnan elhurcolva a szovjet katonai bíróság politikai okból elítélt és aki a büntetését részben vagy egészben a Szovjetunióban töltötte le,
- 1944. október 1-e után a II. világháborúval összefüggésben munkavégzés céljából a szovjet szervek Magyarországról más országba elhurcoltak, illetve szovjet katonai parancsnokság alárendeltségébe tartozó alakulat, vagy jugoszláv katonai alakulat hadifogságába esett; a nyugdíjmelés szempontjából a Magyarország területén hadifogolytáborban eltöltött idő 6 hónapot meghaladó idejét kell számításba venni.

A korábbi fejezetben ismertetett személyi kárpótlási eljárásoktól többek között az is megkülönbözteti ezt juttatást, hogy a közelmúltban történt jogszabály módosítás²⁴ következtében 2017. augusztus 19-től újra lehet igényelni. Az e sérelmekhez kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok a következő táblázatokba foglalhatóak össze:²⁵

²³ *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Szerk. PETRI Edit. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 28.

²⁴ A totalitárius diktatúrák áldozatai társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló egyes kormányrendeletek módosításáról 236/2017. (VIII. 18.) Korm. rendelet 1.§-a alapján.

²⁵ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2018. 11.

Jogcím (93/1990. Korm. rendelet)	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizonyítvány
Magyarországon, illetőleg onnan elhurcolva a szovjet katonai bíróság politikai okból elítélt és aki a büntetését részben vagy egészben a Szovjetunióban töltötte le	1648	151	Sérelmet szenvedett javára 37	Sérelmet szenvedett javára 14	Sérelmet <i>szenvedett</i> javára 1004
			Házastársi jogon 5	Házastársi jogon 2	Házastársi jogon 406
			Volt házas- társ jogán 0	Volt házas- társ jogán 0	Volt házas- társ jogán 24
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 3
			Más hozzá- tartozó jogán 0	Más hozzá- tartozó jogán 0	Más hozzá- tartozó jogán 2

Jogcím (93/1990. Korm. rendelet)	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizonyítvány
1944. október 1-je után a II. világ- háborúval össze- függésben mun- kavégzés céljából a szovjet szervek Magyarországról más országba elhurcoltak, illetve szovjet katonai parancs- nokság aláren- deltségébe tartozó alakulat, vagy jugoszláv katonai alakulat hadifog- ságába esett	186 484	15 479	Sérelmet szenvedett javára 851	Sérelmet szenvedett javára 278	Sérelmet szenvedett javára 107 771
			Házastársi jogon 235	Házastársi jogon 99	Házastársi jogon 59 228
			Volt házas- társi jogon 4	Volt házas- társi jogon 6	Volt házas- társi jogon 2261
			Élettárs jogán 2	Élettárs jogán 1	Élettárs jogán 137
			Más hozzá- tartozó jogán 9	Más hozzá- tartozó jogán 1	Más hozzá- tartozó jogán 121

Jogcím	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizonyítvány
szovjet hadifogság Magyarországon	3120	2057	Sérelmet szenvedett javára 24	Sérelmet szenvedett javára 4	Sérelmet szenvedett javára 682
			Házastársi jogon 7	Házastársi jogon 0	Házastársi jogon 334
			Volt házastársi jogon 0	Volt házastársi jogon 0	Volt házastársi jogon 12
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0
			Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 0

Jogcím	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizonyítvány
szovjet hadifogság más országban, „egyéb hadifogoly”	16 067	5256	Sérelmet szenvedett javára 61	Sérelmet szenvedett javára 20	Sérelmet szenvedett javára 7715
			Házastársi jogon 18	Házastársi jogon 1	Házastársi jogon 2884
			Volt házastársi jogon 1	Volt házastársi jogon 0	Volt házastársi jogon 103
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 5
			Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 1

Fenti táblázatokhoz kapcsolódó magyarázatok, következtetések:

- a kárpótlási hatóság adatbázisának alapja a meghozott döntés, illetve az abban szereplő jogcímek (juttatásra jogosító szabadságelvonások), így a táblázat azt mutatja meg, hogy hány döntés volt, amelyekben ezek a jogcímek szerepeltek, akár helyt adó volt, akár elutasító;
- Politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítési eljárások esetén háromfajta helyt adó döntést bocsáthatott ki a kárpótlási hatóság: a) összesített hatósági bizonyítványt azok részére, akik rendelkeztek Magyarországon szerzett nyugdíjszerű ellátással, vagyis ők a kérelem pozitív elbírálást követően hozzájuthattak a megítélt, egyéb-ként életük végéig járó, a havi nyugellátáshoz kapcsolt anyagi kiegészítéshez; b) hatósági bizonyítványt azok részére, akik a kérelem elbírálásakor korukból adódóan még nem rendelkeztek Magyarországon nyugdíjszerű ellátással, így ők ekkor nem kaptak anyagi kompenzációt; c) hatósági igazolást azok részére, akik külföldön éltek és nem rendelkeztek semmilyen Magyarországon szerzett nyugdíjszerű ellátással, így anyagi kompenzációban sem részesültek, „csupán” elismerték a szabadságkorlátozásban töltött idejüket. Amennyiben a hatósági bizonyítvánnyal vagy hatósági igazolással rendelkező személyek később szereztek nyugellátást Magyarországon őket is megillette a továbbiakban az anyagi juttatás;
- ha valaki több sérelmet szenvedett el és jogosult volt a kiegészítésre, a szabadságelvonásban töltött időket egy összesített hatósági bizonyítványban rögzítették, és az anyagi juttatás az összesített időhöz igazodott.

KÁRPÓTLÁSI TÁRGYÚ TOVÁBBI JOGSZABÁLYOK

Az előzőekben részletezett kárpótlási lehetőségeken túlmenően a szovjet kényszer munkához kapcsolódóan további kárpótlási célú juttatásokat is biztosított a jogalkotó, és a teljes körkép bemutatása miatt szükséges ezek rövid megemlézése is.

A nemzeti gondozásról szóló 1992. évi LII. törvény alapján nemzeti gondozási díjra válhatott jogosulttá, aki a személyi kárpótlás körében meghatározott szabadságkorlátozást (pl. szovjet kényszer munka szabadságelvonást) szenvedett el,²⁶ és azzal összefüggésben meghatározott mértékű *egészségkárosodás* is érte. A kérelmeket a kárpótlási hatósághoz kellett benyújtani. Nemzeti gondozási díjra irányuló kérelmeknek szintén volt jogvesztő beadási határideje: 2012. március 30. Ilyen jutta-

²⁶ A sérelmet szenvedett halála esetén az 1992. évi LII. törvényben meghatározott hozzátartozó is igényelhetette az ellátást.

tást összesen 3523 esetben kaptak az arra jogosultak,²⁷ de hogy ebből hány eset kapcsolódik a témánkhöz, ahhoz a teljes iratanyag feldolgozása szükséges.

Az egyes, tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatásról szóló 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet alapján juttatásra jogosult az a magyarországi lakóhellyel rendelkező magyar állampolgár, aki a reá irányadó öreg-ségi nyugdíjkorhatárt betöltötte vagy rokkant, ha 1944. október 1-jét követően a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolták, és *egy évet elérő*, illetőleg azt meghaladó szabadságvesztést vagy szabadságkorlátozást szenvedett el. Túlélő házastárs csak akkor volt jogosult az ellátásra, ha a sérelmet szenvedett szabadságkorlátozásának ideje a három évet elérte vagy meghaladta. A kérelmeket a nyugdíjfolyósító szervhez kellett benyújtani. Mivel hasonló hosszúságú, más szabadságelvonások miatt is lehetőséget biztosított a jogszabály a juttatásra, a helyt adó határozatok alapja az elszenvedett sérelem ideje lett, így önállóan, csak a szovjet kényszermunkához kapcsolódó döntések nem vizsgálhatóak.²⁸

Hadigondozási ellátásra, valamely *hadi eredetű* a múltban (így akár a II. világháborúban) történt sérelem és az ott szerzett *egészségkárosodás* miatt válhat valaki jogosulttá. A hadigondozásra jogosító múltban elszenvedett sérelmek és a kárpótlásra jogosító sérelmek között lehet átfedés, de csak szűk körben: pl. szovjet hadifogságban elhunyt katona gyermeke egyidejűleg kaphat hadigondozást, mint volt hadiárva,²⁹ de részesülhetett élet elvesztés jogcímén kárpótlásban is.³⁰ A hadigondozási ellátás és a nemzeti gondozási díj kizárja viszont egymást,³¹ hiszen a tényálláselemek szinte megegyeznek. A hadigondozási ügyekben első fokon eljáró hadigondozási hatóság a hadigondozott lakóhelye szerint illetékes települési önkormányzat jegyzője volt 2013. január 1-ig,³² azóta pedig fővárosi és megyei kormányhivatal járási (fővárosi kerületi) hivatala rendelkezik ilyen hatáskörrel.

²⁷ <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> (Letöltés ideje: 2018. november 14)

²⁸ Magyar Államkincstár - Nyugdíjfolyósító Igazgatóság 2018. február 8-án adott szóbeli tájékoztatása alapján.

²⁹ A hadigondozásról szóló 1994. évi XLV. törvény 14/A.§

³⁰ Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény 2.§.

³¹ A nemzeti gondozásról szóló 1992. évi LII. törvény 3.§ (2) bekezdése, és a hadigondozásról szóló 1994. évi XLV. törvény 8.§ (2) bekezdése.

³² A járási eljárásokról, valamint egyes ezzel összefüggő törvények módosításáról szóló 2012. évi XCIII. törvény 26. § (1) bekezdése.

A SZOVJET KÉNYSZERMUNKÁVAL ÖSSZEFÜGGŐ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

2015. év folyamán történt jogszabály módosítások³³ következményeként az akkori kárpótlási hatóságként működő Igazságügyi Hivatal kárpótlási iratokra vonatkozó irattározási, archiválási feladatait átvette a VERITAS Történetkutató Intézet, amely az iratanyag maradandó értékű iratainak kezelésére a levéltári törvényben meghatározott állami szaklevéltárat kezdett működtetni.

A kárpótlási eljárások többsége kérelemre indult, és az igénylőnek kellett a jogosultság feltételeit igazolni, így legfőképpen olyan iratok vannak a VERITAS Történetkutató Intézet levéltárának birtokában, amelyeket az ügyfelek az eljárások során becsatoltak, a hatóság rendelkezésére bocsátottak. Ezek között megtalálhatóak a korabeli sérelem elszenvetését igazoló okiratok, illetve a sérelem elszenvető személyhez fűződő rokon kapcsolatát bizonyító okiratok is. Az iratanyag egyediségét bizonyítja az is, hogy majd minden ügyben megtalálhatók a túlélők visszaemlékezési, élettörténetei. Mivel a kárpótlási jogszabályok nem biztosítottak lehetőséget minden korabeli sérelem (pl. a szovjet hadifogság 1945. augusztus 1. előtti esetei) esetén a kárpótlásra, jelentős számú az elutasító döntéssel zárul ügyek száma, amelyek azonban így is értékes forrásanyagot tartalmazhatnak.

Milyen sajátos okiratok találhatóak a szovjet kényszermunkához kapcsolódó kérelmekben, amelyekkel az ügyfelek a jogosultságot igazolni szerették volna? Három részre oszthatóak az iratok, aszerint, hogy valamely korabeli okirattal kívánták-e a sérelmet igazolni, vagy más szervezet által kiadott igazolással, illetve tanú vagy saját nyilatkozattal.³⁴

Korabeli dokumentumok:

- II. világháború alatt keletkezett zsoldkönyv, behívó, szabadságotlasi igazolvány, leszerelési jegy, tábori levelezőlap, utazási igazolvány, a háborút követően kiállított katonakönyv,
- fotók, korabeli napilapok kivonatai,

³³ A Magyar Közlöny 2015. évi 150. számában került közzétételre a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény módosításáról szóló 2015. évi CLIV. törvény, illetve a VERITAS Történetkutató Intézet létrehozásáról szóló 373/2013. (X. 25.) Korm. rendelet módosításáról szóló 298/2015. (X. 14.) Korm. rendelet.

³⁴ E felosztás, illetve a felsorolt iratok listája nem teljes, csupán azok a példák kerültek felsorolásra, amelyekkel a szerző az irat keletkeztető kárpótlási hatóságoknál előbb hatósági ügyintézőként, majd vezetőként biztosan találkozott.

- Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei, Munkaszolgálatban Eltöltött Időt Igazoló Bizottság igazolványai (szovjet hadifogságba esett munkaszolgálatosok esetén),
- Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság (hivatalosan: Magyar Népjóléti Minisztérium Hadifogolygondozó Kirendeltsége Debrecen) által kiadott igazolványok,
- Nyíregyháza-Sóstógyógyfürdői Hadifogoly Fogadóállomás által kiadott igazolások,
- korabeli hadigondozási iratok.

Más szervezetek, intézetek által kiadott igazolások:

- Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár igazolása,
- Nemzetközi Vöröskereszt igazolásai,
- Magyar Országos Levéltár igazolásai,
- Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség által kiadott igazolás,
- Romániai Magyar Demokrata Szövetség által kiadott igazolás,
- A kárpótlási hatóság mellett működő Társadalmi Kollégium állásfoglalása,
- Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége által kiadott igazolás,
- orosz hatóságok igazolásai a fogva tartásról, a rehabilitációról (elítéltek esetén),
- Magyar Politikai Foglyok Szövetségének igazolása (elítéltek esetén).

Nyilatkozatok:

- Tanúnyilatkozatok (legjobban akkor volt felhasználható, ha több tanú írta alá, és olyan személyek, akiknek személyes tapasztalataik voltak az elszenvedett sérelemről).
- A kérelmező nyilatkozata (általában önmagában nem volt elég a sérelem elszenvedésének igazolására, de értékes forrásanyag lehet a téma kapcsán).

ÖSSZEGZÉS

Ahogy a bevezetőmben is írtam, szerettem volna bemutatni, hogy a szovjet kényszermunkához milyen anyagi és erkölcsi rehabilitációs lehetőségek kapcsolódtak, illetve milyen irattípusokat tartalmaznak a kárpótlási kérelmek. Bízom benne, hogy tanulmányommal teljes képet adhattam erről a témáról. Nem vállalkoztam a jogalkotói munka kritikájára, hanem arra törekedtem, hogy bemutassak egy rendszert, amely sajnos nem volt tökéletes, hiszen nem tudta mindenki problémáját megoldani, viszont ilyen nem is lehetett alkotni már csak az elszenvedett sérelmek sajátosságá-

gaiból fakadóan sem. Hiszek viszont abban, hogy a rendszerváltást megélt, sokat szenvedett embereknek és családjaiknak némi segítséget tudott nyújtani akár anyagi, akár lélektani értelemben a kárpótlás intézménye. Az eljárások során keletkezett iratanyagok pedig nagy segítségül lesznek a XX. század e szörnyű korszakának tudományos célú feldolgozásához.

RESUMES

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER TRANSGENERATIONAL NATION-BUILDING: KÁLMÁN SZÉLL'S ROAD TO SUCCESS

Kálmán Széll's (1843–1915) career in public service began at a very early age and stretched across the entirety of the Era of the Dual Monarchy. In September 1867, he married Ilona Vörösmarty, daughter of the great Hungarian poet Mihály Vörösmarty and ward of Ferenc Deák. As a 25-year-old, he was elected to the National Assembly of Hungary in June 1867. Seven years later, at the age of 32, he oversaw the consolidation of the national budget, which was in a shambles as a result of the 1873 economic crisis. It is true that unfortunate circumstances – namely the occupation of Bosnia-Herzegovina – impeded the upward arc of his career, but by the turn of the century he sat at the helm of the nation as prime minister (1899–1903). Having risen so high so quickly the question may be legitimately asked: How much of his unprecedented success was of his own doing? This short work attempts to find the secret of his early success by analyzing his extended family background.

Until the 19th century, none of his ancestors had been in a leadership role at the county level. His grandfather, János Széll (1763–1844), was a magistrate in Vas County. We see that the next generation of the Széll family enjoyed significantly more success. In addition to filling important managerial roles at the county level, all three of János Széll's sons also rose to national prominence. Two of Kálmán Széll's uncles were high-ranking judges, while his father, József Széll (1801–1871), was deputy sheriff of Vas County, dietary ambassador and representative in the National Assembly of Hungary in 1848 and again from 1865 to 1867. He served as high sheriff from 1867 until his death. Moreover, he enjoyed a close and fruitful friendship with Ferenc Deák. In terms of political career achievement, Kálmán Széll's was unquestionably the most distinguished in the family, but his younger brother (by two years) Ignác also had an exemplary career: initially serving as deputy sheriff of Vas County, then head of department and finally as state secretary in the Ministry of Domestic Affairs from 1895 to 1906.

Looking at educational attainment across generations, we observe a trend towards greater achievement. In the case of Kálmán Széll's grandparents, we do not have access to information indicating that they attended a public education institution.

Kálmán Széll's father and his brothers were pupils at Premonstratensian High School in Szombathely, which they followed up with degrees from law colleges located in western Hungary. Kálmán Széll and his younger brother were the first in their family to attend the University of Budapest, where they studied law and earned doctorates.

It is indisputable that Kálmán Széll, compared to, for example, Counts Albert Apponyi and Gyula Andrassy Jr., came from much humbler origins, but in addition to his individual qualifications, the launching of his career indirectly but greatly benefitted from the leadership roles that his father and Ferenc Deák* held in public life and their personal network.

* Kálmán Széll's relationship with Ferenc Deák grew even stronger as a result of his marrying Deák's ward Ilona Vörösmarty in 1867

RÓBERT HERMANN
AN INSTRUCTIVE LIST: THE SIGNEES
OF THE REHABILITATING DOCUMENT
OF GENERAL ARTÚR GÖRGEI IN 1884

Artúr Görgei, the onetime commander of the Hungarian Revolutionary Army in the 1848-1849 Hungarian Revolution, turned 66 years old in 1884. Over the course of spring, several former Army officers began a movement to rehabilitate General Görgei's reputation. Out of their meetings came an official statement in which the officers insisted that the surrender at Világos on August 13th, 1849, was not an act of treason, but rather an inevitable consequence of the situation on the ground. The officers then agreed to seek out as many of their brother in arms as they could and have them sign the statement, which was crafted on May 30th, 1884.

This study examines the list of 237 individuals who signed the document. The roster of Görgei supporters shows that they were primarily men who came from the societal elite of the Era of the Dual Monarchy. This in itself determined both the opportunities and limitations of their movement. Because of their disproportionate representation, they had the means to give strong voice to Görgei's cause in the media, in public life and at the academy, while simultaneously for the very same reason, the masses – generally following independent-minded public opinion – did not really hear from the simple soldiers and officers from the lower ranks making up most of the military units.

ÁKOS KÁRBIN
SÁNDOR WEKERLE AND THE CONTINUATION
OF CURRENCY REFORM DURING
THE SZAPÁRY GOVERNMENT ERA

In October 1870, Sándor Wekerle joined the Ministry of Finance, where he worked in numerous departments, gaining definitive work experience that would stay with him for the rest of his career. He enjoyed a close professional and personal relationship with Count Gyula Szapáry, who was appointed Minister of Finance in December 1878. Szapáry considered Wekerle as his right-hand man at the ministry. Thus, it was no coincidence that following the resignations of Szapáry and State Secretary Frigyes Köffigner in February 1887, Kálmán Tisza accepted the role of Minister of Finance and named Wekerle as state secretary.

As state secretary, one of his tasks was to continue the budget deficit elimination program launched under Szapáry. In the wake of his appointment as minister of finance in April 1889, Wekerle initiated one of his most significant projects: laying the groundwork for currency reform. This was not a smooth undertaking as the respective staffs of the Austrian and Hungarian Ministries of Finance did not see eye to eye on certain specifics. Following Tisza's departure, Wekerle was able to hold onto his role in the Szapáry government. During the Tisza era the Austrian and Hungarian Ministries of Finance attempted to work together on the reforms that would impact the whole of the Monarchy, while the Szapáry era brought forth fresh and significant advances in the preparation of the reforms as a result of the involvement of the representatives of the Austro–Hungarian Bank in the negotiations. International events also influenced the currency reform of the Monarchy. Thus, one example among many was the potential solution that the United States' Silver Purchase Act posed for the sale of the Monarchy's silver reserves, which gave the global market price of silver a shot in the arm, but ultimately failed to keep the price elevated in the long run. In my work, I present the role Wekerle played in the preliminary work of currency regulation that took place in the Szapáry cabinet negotiations between March 1890 and January 1891.

LÁSZLÓ L. LAJTAI

HOW THE CONCEPT OF POLITICAL NATION WAS ASSERTED BY REVAMPING THE CONTENT OF HISTORY TEXTBOOKS IN THE ERA OF THE DUAL MONARCHY

This study takes a look at how the concept of nation entered Hungarian history textbooks during the Era of the Dual Monarchy, to what extent and in what context it rose to prominence, to what extent it showed continuity and in what respect was a change or a shift in emphasis evident in the associated narrative.

When Act XLIV of 1868 (“Equality of Rights of the Nationalities”), the law regulating official use of languages in Hungary, was passed, Hungarian legislation defined the term “nation” for the first time, specifically in the preamble, and referred to the residents of a unified Hungarian nation. Although the law did not differentiate based on mother tongue (that is, between ethnic Hungarians and non-Hungarians) in respect to practicing political rights, and made numerous concessions related to public use of non-Hungarian languages, in terms of use of language, an asymmetrical relationship nonetheless developed between ethnic Hungarians and those people who were Hungarians in citizenship only. This hierarchical cultural relationship also appeared in the passages of history textbooks, although the authors attempted to make the *political* character of the term *nation* in Hungary as clear as possible. Over time, this endeavor was intended to be strengthened by emphasizing more strongly the ethnic neutrality of the political nation, which was synonymous with the state, while the narrative found in textbooks began to regularly align with national-characterological templates that laid the groundwork for linguistic-emotive assimilation. These were used to demonstrate the inherent higher-order ability for state organization of the Hungarian population. In distinction to the geopolitical and culture-transmissive role of 1,000-year-old Hungarian statehood and the emphasis put on the antiquity of Hungarian constitutional organization, increasingly less attention was paid to Hungarian ethnic aspects, with which the political character of the Hungarian nation concept was meant to be strengthened, thus providing adequate firepower to take on rival ethno-cultural collective identity discourse.

DÁVID LIGETI

APOSTLE OF PREVENTIVE WAR: GENERAL FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF AS CHIEF OF STAFF OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY (1906–1911)

Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925), *k. u. k. Feldmarschallleutnant* (*Lieutenant-General*) and later *k.u.k. Feldmarschall* (Field-Marshal) became Chief of Staff of the Austro-Hungarian Army and Navy in 1906 as a confidante of Archduke Franz Ferdinand. As a talented and prolific military writer, he developed a number of military reform proposals. He improved the quality of officer training and the financial health of the army. As Chief of Staff, he was politically active, repeatedly calling for preventive strikes against the potential enemies of the Monarchy. He thus morphed into an apostle of preventive war. In this regard, his greatest adversary and counterweight was Count Alois Lexa von Aehrenthal, Minister of Foreign Affairs.

Conrad ultimately played a decisive role in the Bosnian (annexation) crisis of 1908–09, clashing with Emperor Francis Joseph I in the lead-up to action. Although his feud with the Foreign Minister led to his dismissal in 1911, Conrad was reappointed to the post one year later. As a result, it was he who led the military forces of the Monarchy into WWI. He would remain at the helm until March 1917. His modern approach and attempts at reform were only partially able to offset the disadvantages that doomed the Austro-Hungarian Army to failure. Thus, his overall performance (or lack thereof) during his first stint as Chief of Staff greatly affected how the events of WWI played out, ultimately leading to disaster and the eventual collapse of Austria-Hungary.

LÁSZLÓ ANKA

TWO “POLITICAL SCIENTISTS” DEBATED: ISTVÁN TISZA
AND OSZKÁR JÁSZI ON ELECTORAL LAW

István Tisza and Oszkár Jászi were the foremost political ideologues and politicians of the later years of the Era of the Dual Monarchy, so much so that their influence on Hungarian political thought is still felt today, one hundred years later. Tisza was an adherent of classical liberalism and the leading figure in the governing Liberal Party, in whose colors he became prime minister for the first time. Later he went on to be prime minister again, as head of the National Party of Work. He was considered to be a dependable representative of the system established by the Austro-Hungarian Compromise of 1867. Oszkár Jászi was the leader of the Civic Radicals. Initially, he organized their media affairs and later the political party itself. Following the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy at the end of WWI, he served as Minister for National Minorities in the Mihály Károlyi government. The two men found themselves on opposite sides in the debate on electoral law that had begun in 1905. In order to defend Hungarian supremacy and to preserve liberal parliamentary hegemony, Tisza opposed the introduction of an electoral law that was based on democracy and equality and used a secret ballot. On the other hand, Jászi, whose primary objective was to sweep away the prevailing system (which he considered as feudalistic), expressed his support for universal suffrage. Tisza believed that abolishing the census would advance the interests of the national minorities and lead to the breakup of Greater Hungary, while Jászi surmised that once minorities entered parliament en masse, the agitation would cease. Tisza envisioned the end of parliamentarism, while Jászi expected social reforms to be spurred along by a *népparliament* (People's Parliament). From the same starting point, they came to two vastly different conclusions. In their introductory works, as if they were political scientists, they objectively laid out the expected consequences of their modified electoral laws in great detail, calculating parliamentary mandates and enumerating to what extent the proportion of representation would change among the various political parties and the national minorities in the Hungarian Parliament. The two men never argued with each other in person. Instead, they shared their respective electoral law opinions in written form, published in a staggered arrangement. Having already begun this

custom before WWI, they kept it in later years. They came to opposite conclusions on the same subject. Their difference in opinion on what a multicultural state should look like symbolically defined the two camps (supporters and dissenters) throughout the debates on electoral law that occurred during WWI and ultimately led to enactment in 1918. The time has come to compare the two points of view side by side.

ÁGNES VARGA

ISTVÁN MILOTAY AND *NEW GENERATION* (1913–1919)

István Milotay's personality and journalism innovatively combined the principles of turn-of-the-century reform-conservatism with the elements of nascent radical rightwing thought. Through the synthesis of the two, his worldview and use of language defined a future independent (*perszónáluniós* [personal union]) Hungary, a hoped-for national flowering which looked out for the interests of the Hungarian collective via ethnic (racial) preservation, (popular-national) social democratization and the bourgeois process. His articles covered a multitude of topics. He wrote positively about agriculture, affording the peasant class access to land, defending the interests of the countryside and the benefits of the credit union system. In the interests of engendering a bourgeois middle class, he also wrote about driving Hungarian youth interest in the processes of the capitalist economy, pushing back against Jewish financial, industrial and commercial monopolistic power and societal self-organization as modeled by ants. "[...] The Hungarian collective, if it wishes to live and rule, must learn that success is only possible through the Ant Method of social, economic, cultural and political organization. [...] All who form part of the national bond are laborers of and party to the national idea. The immense network of solidarity weaves them into one great unit, a solidarity that conveys a consciousness among members and represents an unbreakable interdependence. It is a consolidation of strength, an uplifting sensation from helping one another."

MÁTÉ GALI
CZECHOSLOVAKIAN–HUNGARIAN BORDER NEGOTIATIONS
AND THE *BARTHA–HODŽA AGREEMENT*

For the Austro-Hungarian Monarchy and Hungarian history, 1918 was a decisive year. In addition to enemy combatants on the war fronts of WWI and a growing number of mutinies, strikes and street demonstrations on the home front, the Dualist State heard louder calls for sovereignty by minority nationalities.

The Hungarian political elite considered maintaining the territorial integrity of Greater Hungary as essential, in contrast to the neighboring ethnic minorities who believed it was their right to seize the lands granted to them by the Entente in secret agreements made during the war.

In the wake of the Aster Revolution, Count Mihály Károlyi, who had come to power on October 31st, 1918, and his government trusted that the inexorably hostile attitude of the victorious Entente powers towards Hungary could be softened by making peace with the nationalities striving for independence. Oszkár Jászi, Hungarian Minister of Nationalities, advocated for a federative Hungarian state modeled on the Swiss canton system instead of self-determination for nationalities, which the Great Powers backing them supported. Although cognizant of the slight likelihood that his cantonization plan could be implemented, Jászi tried to make an interim deal with the nationalities in the lead-up to the Paris Peace Conference.

With a possible deal in mind, in November 1918, Jászi engaged in talks first with the Romanians and then the Czechoslovaks. The negotiations ended in failure because the Hungarian government had nothing to offer the nationalities that they could not obtain through other means. *On December 6th, 1918*, even as Hungarian Minister of Defense Albert Bartha came to an agreement with the Czechoslovak envoy to Budapest Milan Hodža *on a demarcation line in the Hungarian Highlands that more or less followed ethnic lines*, Prague was not at all impressed.

The Czechoslovak leadership, whose territorial desires were far bolder, rebuffed Hodža. Later in Paris, the agreed-to temporary borderline was superseded in the Czechoslovaks' favor by a revision that more or less traces the present-day border. Thus, by the final days of 1918, the short-lived Bartha–Hodža Agreement had been invalidated.

GÁBOR HOLLÓSI
THE LEGAL CONSEQUENCES FOR SUFFRAGE CRIMINAL
ACTIVITY IN HUNGARY DURING THE INTERWAR PERIOD

The study does not examine any historical suffrage abuses that occurred, but rather the specifics of the law that established the legal consequences (penalties) for suffrage abuses in Hungary in the twenties and thirties. Referencing the period literature, we not only provide an introduction, but also call attention to the undeniable anomalies in the system, and we make an effort to uncover the most significant problems of the system as determined by today's generation of law historians. Moreover our goal is to gather all of the criminal rules of the period related to suffrage in one place, so that we may conveniently analyze them. Although Vol. 7 of Pál Angyal's handbook, who was one of the most famous Hungarian criminal law professors of the era, acquaints us with the suffrage crimes, we believe it to be unnecessary to include the precise dogmatics of the special part of the criminal law, which he applied in his handbook. From a distance of ninety years, it would seem to be unnecessary; our goal is only to provide the reader with a summary about this topic from a historical aspect.

KRISZTINA BOGNÁR-KISS THE THEATER ACADEMY IN THE INTERWAR ERA

Founded in 1863 and opening its doors two years later, the first higher education state institution in Hungary dedicated to the performing arts was the *Országos Színészeti Tanoda* (National Theater School). From the beginning, the school had, within the world of theater, endeavored to pass on the highest level of knowledge to its students, operating as a vocational school with a middle school foundation. It was only in 1948, however, that the school was designated a higher education institution. As a result of numerous organizational and locational changes, the educational program was under steady evolution in the first decades of operation. Founded as the training center for the future performers of the National Theater, the school was tightly bound to the premier theater in Hungary and its artistic direction throughout every era. The lively theater scene of the late 19th century and the emergence of modern theater principles forced the school to change its increasingly outdated pedagogical and teaching methods.

The revolutions in 1918–1919 did not cause significant changes in the life of the Theater Academy. During the time of the Republic of Councils, plans were drawn up to erect a Theater College, but these were not brought to fruition. The reform proposals that were formulated during the Interwar Era, however, included many of these earlier elements. Sándor Hevesi, Director of the National Theater in the 1920s, and Árpád Ódry, who ran the Academy between 1930 and 1937, believed that the foundational pillars of modern theater were dramatic interpretation of text, stylistic familiarity of a given piece and character development via affinity and experience. They concluded that mastery of basic theatrical tools through strengthened practical instruction was the most important aspect of theatrical training. Having identified the new challenges facing the world of theater, the director and the film actor sought to expand the educational framework with training. Due to a lack of suitable candidates, the new departments were not realized, but the steady improvement of the curriculum and the strengthening of practical training signaled the arrival of contemporary artistic principles in the educational program of the Academy.

The 1,056 students who studied acting at the state institution during the Interwar Era spent the three years it took to earn a degree in a strict academic and disciplinary

environment. Talented but poor students received discounted tuition, scholarships and/or financial aid. The social and economic conditions of the time were also reflected in the makeup of the student body, the vast majority of whom was born in Budapest, raised Roman Catholic and came from a middle- or upper-class bourgeois background.

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS
RACIAL THEORY, NAZI IDEOLOGY
AND PROTESTANT PUBLIC OPINION IN 1932–36

We believe the relationship among racial theory, Nazi ideology and Hungarian Protestant public opinion is once again a subject worthy of study. Even more so since the Communist leadership compulsively feared that their ideology of the 1940's and 1950's would be equated with the Nazi ideology of the 1930's, leading to denominational resistance against them just as fierce as what the Nazis had faced. Therefore the study of anti-Nazi resistance had to be presented on an ideological basis. By the 1932–36 period, Hungarian Protestant public opinion had already followed with great interest the developments of *Kirchenkampf* in Germany. The Hitlerian *Kirchenkampf* was a concept modeled after the Bismarckian *Kulturkampf*, and referred to the *Gleichschaltung* of the Church to wit, the subordinate organizational and political status of the Church in the Third Reich. While Bismarck's policy attempted to convert the Catholics residing in Germany into German Catholics, Hitler wished to make the unified whole of German Christianity radically accept the thinking behind racial theory. The "German Christians" (*Glaubensbewegung der Deutschen Christen*, abbreviated DC), whom contemporary Hungarian public opinion considered as the religious wing of the Nazi Party, were ardent to meet expectations. During the examined period, Hungarian Protestant public opinion regarded neither racial theory nor Nazi ideology as part of the Jewish question; instead they tried to defend their position from a religious point of view. On this basis, Hungarian Protestant public opinion clearly took the side of the "German believers" (*Deutsche Bekenntnisfront*, *Bekennende Kirche*, abbreviated BK), yet esteemed their own internal complexities, having more anomalies than the Germans, with misgivings. Unemployment among young intellectuals was similarly a major social burden. The perverted reasoning of the German Christians (the DC) (*Christentum und Volkstum*) was mainly rooted in a liberal theology that, as a result of earlier cultural relationships, was traditionally strong in Hungary as well. Because of its distinct character, Protestantism could not use its liturgy as a cover as Catholics could. Denominational contradictions and divergence in terms of piety and comprehension broke even BK unity. The ecclesiastical situation was similarly unpredictable and complicated. As a matter of fact, the timing was ripe for an enemy power to capitalize on the "divide and conquer" principle via the tools of persecution

and deception. The duration of the study goes to the end of 1936; the reason why is that the intellectual center of gravity concerning the substantiation of racial theory and National Socialist ideology had moved towards the preliminary work leading up to the ecclesiastical events of 1938, which in addition to the allure of serious opportunities presented major challenges to aspirations of Christian unity.

ANDRÁS JOÓ

“...*LIKE A LISTLESS PIRATE SHIP, I FLOAT
IN THE GREY UNKNOWN...*” – EXCERPTS FROM
THE 1944 CORRESPONDENCE BETWEEN JOURNALIST
SÁNDOR HOLLÓSI AND DIPLOMAT JÁNOS WETTSTEIN

In the aftermath of March 19th, 1944, the day the Germans invaded Hungary, the country went through a difficult and tragic period. In the remaining months of the year, all hope faded of exiting the war without suffering major losses. During this time, János Wettstein, a diplomat who had served as Hungarian minister in Bern, Switzerland, until September 1943, and journalist Sándor Hollósi (aka Holländer), who had been in the service of the Ministry of Foreign Affairs for an extended period and had done intelligence work on behalf of Hungarian diplomacy for nearly two decades, exchanged numerous letters. The information found in their occasionally quite frank correspondence sheds a light on the obscure and contradictory periods of Hollósi's career. Hollósi spent the greater part of his life abroad, in the Netherlands, Germany and Switzerland. In 1920, he played a rather inglorious role in the show trial of Szeged's Chief Rabbi Immanuel Löw, a glaring example of the rising tide of domestic anti-Semitism at the time. The contradictions of his own era, the crisis-laden decades of the 20th century, were apparent in Hollósi's talented, intelligent but contradictory personality, and are perhaps best illustrated by the unusual stops he made during his career. In the 1920's, Hollósi, who was most likely raised as a Jew in the Hungarian Highlands, turned up in Munich during the Weimar Republic, joined the Nazi movement and eventually became one of the editors of the party newspaper *Völkischer Beobachter*, working together with none other than Alfred Rosenberg. His real role on behalf of the Hungarian government came to light only after many years had passed, so later he was forced to flee Hitler's Germany. He continued his service in Switzerland, where he was commissioned by the Hungarian Ministry of Foreign Affairs to write pseudonymous articles, mainly for the *Neue Zürcher Nachrichten*. Through his role as minister, János Wettstein came into contact with Hollósi. In 1944, Hollósi kept his covert status through the Hungarian Embassy in Bern, by which time Wettstein had retired to Ascona. By summer 1944, Hollósi no longer wished to follow the official government line of occupied Hungary; instead he strongly focused on raising international awareness of the persecution of Jews in Hungary. In his letters, he wrote about the Swiss reaction to the deportations in Hungary. In his replies, János Wettstein broadly analyzed the causes of the tragedy unfolding in Hungary and offered prognosis. The introductory study looks at the

broader connections among the highlighted excerpts, even as the sentences often speak for themselves. The source materials used in the study are from the private papers of János Wettstein. The keeper of the letters, the grandson of Wettstein's brother Miklós (whose name also happens to be János Wettstein), has graciously provided them to the author of the study.

KATALIN TAKÁCS-OROSZ – LÁSZLÓ OROSZ
“GOOD ADVICE FOR THE FEW WHO WEEP...”
THE GROUNDWORK FOR THE EXPULSIONS
OF THE SWABIANS FROM VESZPRÉM COUNTY
AS PRESENTED IN THE LOCAL MEDIA (1945–46)

In 1910, at the time of the last census in Greater Hungary, out of a total population of 230 thousand in Veszprém County, approximately 30 thousand residents claimed German as their mother tongue. By the end of 1945, however, their number had drastically fallen. In the wake of WWII, the territory of the county underwent significant changes. A section (referred to as a *járás* in Hungarian) was lost, while three new ones were added. Since the Germans did not principally live in the impacted areas, we must look for the cause of the above-referenced demographic change elsewhere: in the ethnic cleansing that occurred after the war.

In the Soviet-occupied zones of Europe after 1945, the fate of ethnic German residents everywhere, including Hungary, were determined on the basis of “collective guilt”. In some countries, the “collective guilt” of the minority Germans resulted in their complete expulsion, while in other countries (such as Hungary), it was only partial. Our work does not attempt to provide a new perspective on German expulsion in a national context, but rather by using the increasingly popular approach of researching local history. In other words, instead of analyzing the macro picture, we look at microhistory, which in this case, means the systematic depiction of the events that occurred in Veszprém County. This project was begun in 2017. Within the framework of the project, we attempted to review every issue of every newspaper published in Veszprém County between 1945 and 1948. We plan to publish the findings of our work in a volume, which will follow the precedent set by the collections that have already been published examining how the expulsions were covered by the national media. Our work, in contract, focuses on the Veszprém media exclusively.

The current study on the understanding and propagandistic presentation of the Swabian question by local opinion-forming circles – looks at an intentionally shortened time period due to length constraints: instead of considering the entire interval during which the countywide expulsions were transpiring, we focus on only the period up to the departure of the first railroad cars, on the preliminary phase when an unsympathetic portrayal of the Swabians was being imposed on the public.

On the basis of the county newspapers, a somewhat more nuanced picture unfolds compared to the voices of the national media. The assertion that the Communist Party and the Peasant Party’s incitement of hatred and advocacy of a radical solution

to the Swabian question was offset by the levelheadedness of the Social Democratic Party, Smallholders Party and Civil Democratic Party fails at the county level. The demeanor and attitude of the latter parties showed no resemblance to their national counterparts. Instead, the local parties came to a consensus agreement with the communists that the removal of the Swabians offered the possibility of a new “bloodless” conquest of the Hungarian homeland.

DÁVID KISS
THE HISTORY OF THE ORGANIZING GUARD
OF THE HUNGARIAN COMMUNIST PARTY IN 1946–1947

Founded in 1945, the Organizing Guard (OG) had become the army of the Hungarian Communist Party by 1947. Because of limited means of transportation and communication at the time, formation of the OG progressed rather slowly. Therefore in the early stages, the OG was deployed in the capital and surrounding areas only. The emergence of OG units in the Hungarian countryside, their outfitting and training took place between 1946 and 1948. It was at that time that the OG became a serious fighting force on behalf of the Communist Party. It is important to note that besides armed training and manpower, the Hungarian Army did not possess tanks, an air force etc. at the time. These factors and the immeasurable influence of the Communist Party in the various armed units ensured a strong “home front” for the Party, not to mention the presence of Soviet forces not only in Hungary but also the neighboring countries. The lone exception was Yugoslavia, which was still considered an ally at the time.

In terms of how events would unfold, the 1947 elections proved to be decisive. The victory of the Hungarian Communist Party led to additional significant positions. In the wake of the election, on November 20th, 1947, at a joint Hungarian Communist Party–Social Democratic Party Organizing Guard leadership meeting, a resolution was accepted to form an intermediate committee that, according to the official explanation, was to facilitate cooperation among the various guards. In reality, however, it was the first stage of the forced merger of the Social Democratic Party with the Communist Party, which is a study for another time...

PÉTER MIKLÓS
ESZTER ZSÓFIA TÓTH
“FOR THE CHRISTIAN MUST WORK NOT ONLY
FOR HIS OWN SALVATION BUT THAT OF SOCIETY’S...”
ISTVÁN BARANKOVICS’S LIFE THROUGH STATE SECURITY
DOCUMENTS AND MEDIA SOURCES

István Barankovics, architect of modern Hungarian Christian democracy, was General Secretary of the Democratic People’s Party. In February 1949, following the dissolution of his party, the communist dictatorship forced him to flee Hungary. Using heretofore unknown state security documents and media sources, we attempt to provide additional clarity to the image that has developed of the Christian Democratic politician. Two altogether different aspects come out of the state security papers devoted to him. On the one hand, we see the mechanism of the communist apparatus as it denigrates him, leading to a deeper understanding of the mindset of an espionage agent. On the other hand, even through the distorted lens of the secret reports, there are glimmers of the richness of Barankovics’s ideas, his Christian humanism and his struggle for equality and justice. His life exemplifies how the great historical cataclysms of the 20th century could break in two a promising political career, how the dictatorship would not allow the emergence and evolution of the program of the Democratic People’s Party, which enjoyed widespread support in Hungarian society. István Barankovics’s life also demonstrates that the struggle for democracy was just an illusion following the Soviet occupation of Hungary. There was no leeway for political beliefs that were not aligned with the communist dictatorship.

KRISZTIÁN GLAUB

BROUGHT TO JUSTICE: THE CASE OF SPA OFFICER
ERVIN FALUDI THROUGH THE DOCUMENTS

1956 was a consequential year in Hungarian history. In July, as a result of altered international and domestic circumstances, the Soviets forced the Stalinist dictator Mátyás Rákosi to step down. Thereupon, the question of who was responsible for violating the legality of socialism was once again raised. In October, accordingly, another wave of arrests took place among the ex-officers of the State Protection Authority (SPA), whom Rákosi's successor Ernő Gerő blamed for the criminality committed against the individuals of the labor movement. Against that backdrop, 29-year-old Ervin Faludi was detained. Despite his youth, Faludi had already experienced great tumult in his life when he had showed himself to be one of the SPA's cruelest and most effective interrogation officers in 1949–1950. Faludi's interrogation began in October, at which time he was unwilling to admit to many of his earlier crimes. However, detailed summaries from the testimonies of Faludi's earlier victims were simultaneously being compiled of Faludi's activities and responsibilities. After a comprehensive perusal of the documents, we can state that Faludi's version of events, to put it mildly, did not reconcile in most cases. The pertaining minutes recall merciless psychological and physical torture. They are a sad relic of an inhumane era, exposing a criminal "law enforcement" organization, ruthless enforcers and their means of "justice". In this context, Ervin Faludi's culpability was beyond debate and without question, even taking into consideration that in a show trial in April 1957, he was found guilty in thirty-eight cases of making false accusations of criminal wrongdoing. However, the spotlight of the show trial was not chiefly shone on Faludi, but rather Vladimir Farkas, his primary co-defendant, and Farkas' father Mihály Farkas, onetime Minister of Defense, who was sentenced – after János Kádár's personal intervention – to sixteen years in prison by the Supreme Council of People's Tribunals. Sentenced to four years' confinement, Ervin Faludi shared a prison cell with the two Farkases at the Budapest Penitentiary and Prison. However, he was granted clemency and freed on September 17th, 1958. In August 1962, the Hungarian Socialist Workers' Party issued a party resolution that named several former state protection officers – including Ervin Faludi – as responsible for the lawlessness of the Rákosi Era (although by then a number of them had already been set free). Ultimately, the worst offenders – with the exceptions of Mihály Farkas and Gábor Péter – were never brought before a judge and sentenced.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

“WHAT THEY WERE ALLOWED TO SAY THEY SAID;
THE REST THEY CENSORED.” THE 1956 HUNGARIAN
REVOLUTION THROUGH THE EYES OF BUDAPEST-BASED
CORRESPONDENTS OF ITALIAN COMMUNIST
NEWSPAPERS – PART III

Journalist Indro Montanelli of *Corriere della Sera*, one of the most widely read Italian newspapers, wrote the following in his article on November 25th, 1956: “It seems to me the communist media stubbornly persist in their belief that the Budapest uprising and the unbelievable, superhuman resistance against the Guberniyk tanks that followed were the work of fascists, ex-Horthy Era officers, landowners, bourgeoisie and aristocrats. I cannot argue with these assessments. Three of my communist colleagues who had been with us in Budapest – Jacoviello, Bontempi and Perucchi – have already written what they have been allowed to say in their articles; the rest they have censored. Certain censorship in certain newspapers is more eloquent than anything that has been written.”

It is well known that in Italy, which at the time was home to one of Western Europe’s largest and most influential communist parties, not only did the violent crushing of the 1956 Hungarian Revolution send shockwaves through the public, it also led to a major crisis within the Italian Communist Party. Among all the political parties, only the communists referred to the Hungarians’ revolution as a “counter-revolution” and “fascist coup”, welcoming the popular uprising’s suppression by the Soviets. In the first two parts of our study, we analyzed the articles of correspondents from *l’Unità*, the flagship daily of the Italian Communist Party (ICP), and *Vie Nuove*, a communist weekly, sent to Hungary to report on the events of the 1956 Hungarian Revolution to show how these organs misled, through editorial censorship and the correspondents’ self-censorship, their readership and falsified the facts surrounding the tragic events in Hungary. In the third and concluding part, we take a look at the articles written by Giorgio Bontempi, correspondent for *Il Paese*, a communist daily based in Rome, which challenged the Italian Communist Party’s dogmatic stance on the revolution, in contrast to the other communist newspapers. From the beginning, *Il Paese* Director Tomaso Smith published Bontempi’s articles, who exhibited no pro-communist bias and in fact sided with the Hungarian revolutionaries. In contrast to the other communist papers, Bontempi provided detailed accounts of the Mosonmagyaróvár massacre and of the events occurring in northern Hungary. He inter-

viewed many eyewitnesses, including the leader of the Thököly Road freedom fighters. Despite constant pressure from ICP leadership, Tomaso Smith still published Bontempi's article, but due to a definitive difference of opinion, he stepped down from his position at the helm of the paper.

JÁNOS RÁCZ

EXCERPTS FROM THE HISTORY OF THE HUNGARIAN-AMERICAN ÉMIGRÉ COMMUNITY AND THE RETURN OF THE HOLY CROWN TO HUNGARY

The last chapter of the “American adventure” of the Holy Crown of Hungary focuses on Hungarian emigrant protests against returning the coronation regalia to the communist Hungarian state. Heated debates among the overseas Hungarians, irrespective of when they had arrived in America, made consensus surrounding the question impossible. There were some in each of the major Hungarian emigre groups (1944–45, 1947 and 1956) who did not disapprove of repatriating the Holy Crown to Hungary. In 1970, *New York Times* journalist David Binder publicized the theretofore unimaginable news: The Nixon Administration was prepared to give back the coronation regalia provided that relations with Hungary continued to improve. Thanks to the waves of protests and Cardinal József Mindszenty’s intervention, President Nixon backpedaled from his plan. In 1971, however, another publicized masterstroke shocked the Hungarian emigres. Paul Scott, a well-known American journalist, wrote that the reason why Henry Kissinger and President Nixon wanted to return the Holy Crown to Hungary was to show that they recognized Soviet authority over the nations of Eastern Europe. En masse, the Hungarians once again began making telephone calls and collecting signatures for petitions that protested the stance of the State Department. In 1975, spurred into action by a Texas congressman Charles Wilson’s draft resolution, Dr. Zoltán Béky, Bishop of the Hungarian Reformed Church of America and President of the American Hungarian Federation, sent a protest petition to the State Department, demanding an immediate response. In 1977, President Jimmy Carter had hardly been sworn in when the *Volt Politikai Foglyok Országos Szövetsége* (National Alliance of Ex-Political Prisoners) demanded concrete answers; his decision was leaked on November 4th, 1977, which engendered another wave of protests. The mass demonstrations of the Hungarian emigres were ultimately in vain, however. The repatriation of the Holy Crown to Hungary generated many articles in the Hungarian expatriate press. Neither Ferenc Nagy (onetime Prime Minister of Hungary), Béla Király (Commander of the 1956 Hungarian National Guard) nor Imre Kovács (Peasant Party politician) was immune to criticism for supporting the return of the Holy Crown to Hungary. The study examines these debates and the protests that President Carter’s decision provoked.

PATRÍCIA GECSÉNYI
MODEL EXPERIMENT ON THE BOUNDARIES
OF TWO GLOBAL SYSTEMS
OUTLINE ON AUSTRO-HUNGARIAN RELATIONS, 1970–1989

In the years that followed the 1956 Hungarian Revolution, Austro-Hungarian relations, which had repeatedly experienced bouts of frigidity, were eventually resolved in a gradual step-by-step process and with great difficulty. The decisive breakthrough occurred with Austrian Minister of Foreign Affairs Bruno Kreisky's visit to Budapest in October 1964 and his Hungarian counterpart János Péter's return visit to Vienna in April 1965. Not only were the issues related to property law finally settled, the possibility of clearing the western border of minefields arose as well. The pro-détente sentiment of Austrian foreign policy did not diminish even when the Austrian People's Party, under the leadership of Josef Klaus, formed a new one-party government in October 1966. This was demonstrated by Chancellor Klaus' visit to Budapest in May 1967, on the one hundredth anniversary of the Austro-Hungarian Compromise of 1867. Encouraged by János Kádár's decision to host the chancellor at the Central Committee headquarters of the Hungarian Socialist Workers' Party, negotiations took place in a favorable atmosphere and would continue in much the same manner one year later, when Prime Minister Jenő Fock traveled to Vienna.

These official meetings would lay the groundwork for the next twenty years of continuously improving relations between the two countries, a period which is now associated with Bruno Kreisky, who was elected chancellor in 1970 (in particular from 1971 onward, when he was able to look to "monochrome" socialist governments for support). During those years, the Soviet Union, supportive of the thawing process for a time, allowed Kádár-run Hungary some room to maneuver, which Hungarian foreign policymakers – not independent of domestic steps taken – used to the country's advantage. This "small steps" tactic (which was not without its own difficulties) led to János Kádár's mid-decade visit to Vienna, which the Austrian media christened with the "*kaiserlich und königlich*" (Imperial and Royal) moniker, a reference to the Austro-Hungarian Monarchy of yesteryear and of peaceful side-by-side coexistence, a European model for good relations. To better understand this all-encompassing process and its impact on the numerous segments of society (political, economic, cultural and even civil) requires additional fundamental research.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI
THE YUGOSLAV WARS AND HUNGARIAN ECONOMIC
POLICY (1991–1993)

The culmination of the Yugoslav crisis, the violent disintegration of the “Southern Slav Land” caused major economic harm to Hungary. In the final year before hostilities began, Hungarian-Yugoslav foreign trade amounted to \$700 million (\$1.3 billion adjusted to today’s dollars).

With the crisis deepening, trade between Hungary and the crumbling Yugoslav state went into a steep dive. According to contemporary estimates, Hungarian losses reached between \$100 million to \$140 million (\$251 million adjusted).

Losses stemming from a collapse in both traditional and shopping tourism were significant. In the first six months of 1991, traditional tourism lost 1.9 billion Hungarian forints (HUF) (nearly 23 billion adjusted to today’s HUF).

In addition to direct losses, Hungary was also negatively impacted in numerous indirect ways. The unfeasibility of the Adria oil pipeline consumed 7.3 billion HUF (approximately 90 billion HUF adjusted) in unplanned expenditures, while the Hungarian Defense Forces and the Ministry of the Interior, as a consequence of the fighting to the south, subsequently spent an additional 1.3 to 1.8 billion HUF (approximately 22 billion HUF adjusted), 520 million HUF (approximately 6 billion HUF) and 2 billion HUF (about 24 billion HUF).

As a result of economic sanctions imposed on the Federal Republic of Yugoslavia (by then consisting only of Serbia and Montenegro) by the United Nations Security Council in 1992, which were further increased one year later, the Hungarian economy suffered damages of \$340 million (approximately \$611 million adjusted) in 1992 and \$800 million (about \$1.4 billion) in 1993, respectively.

A change in the geopolitical situation in the region allowed Hungary to partly and from a certain perspective successfully counterbalance these huge losses and its domestic economic hardships.

By 1992, in a Europe undergoing transformation, Hungarian commercial cooperation with both Croatia and Slovenia had intensified, stimulated by many bilateral agreements. A good example was the upswing seen in Hungarian-Slovenian trade, which grew 100 percent year over year.

JÁNOS SÁRINGER

ECONOMIC DIPLOMACY: A FEW CHARACTERISTICS
OF CORPORATE AND BUSINESS DIPLOMACY

The several thousand year-old history of diplomacy is closely tied to commerce and economic relationships. Commerce also played an important role in the origin of diplomacy. By the 21st century, the basic function of diplomacy, which stretched back to the distant past, had once again come to the fore. New subordinate, dominant and lateral relations emerged from the ashes of WWII on both the victorious and losing sides in parallel. In the new European framework, although the principle of international sovereignty among the states remained, cracks appeared in the principle of exercised power over a given territory (known as Westphalian sovereignty). Viewing from the perspective of today the state-centric mechanism of the hierarchically-structured Westphalian system (which was based on subordinate and dominant relations among the states) that formed in the mid-20th century, we can state that the concept of international relations is the sum of the various players (or actors) in international life. Typically these are the states, the transnational non-governmental organizations (TNGOs), the non-governmental organizations (NGOs) and the international non-governmental organizations (INGOs). The sum of trans-border interactions among them (communication, negotiation, agreement, meeting etc.) make up international relations. We can differentiate between foreign relations and foreign policy, which are both more narrowly defined than international relations.

Transnational monopoly capitalism developed in the new phase of capitalism. The emergence of an international industrial-service-financial super-monopoly and the national and international convergence of the process of capital accumulation are two emblematic features of the era of global capitalism. Homogenization is a further characteristic of globalization. For example, every product can be made anywhere and likewise sold anywhere. Capital holders set up production in the lowest cost places and sell their goods where, with the objective of maximizing profit, they can earn the highest margins. In addition to globalization, another trend is direct contact among companies through hired lobbyists who advance their interests. Compared to earlier eras, investment, the promotion thereof and capital transfer are all significantly emphasized.

The ensuing financial and organizational transformations in the global economy were felt by capital holders, multi- and transnational companies and the governments of individual states. At the governmental level, economic policy decisions were made in the best interests of the state, while some states also carried out government-level organizational and structural transformations in the hopes of strengthening economic diplomacy. In several countries (Australia, Canada, Belgium and Hungary, for example) the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Trade were consolidated. As a result, the boundaries between traditional diplomacy and economic policy diminished. In Hungary, economic policy was set by the Ministry of Foreign Affairs and Trade, which had oversight of the Hungarian Export Promotion Agency (HEPA) and the Hungarian Investment Promotion Agency (HIPA), two tools at the disposal of Hungarian economic policy.

The point of economic diplomacy is to tie tightly together on the state level the objectives of foreign policy with the economic policies that foster the material welfare of the citizens of the state by using diplomacy, the peaceful tool of foreign policy. The point of company diplomacy is to help a given company better align with the international system, to ensure intracompany and trans-border cohesion between the sending and receiving countries (between the parent company and its subsidiaries) and to lay the groundwork for cultural and habitual interoperability. A business diplomat is more accurately referred to as a lobbyist. Economic diplomacy is therefore a state or governmental endeavor, in contrast to company or business diplomacy. Likewise, the government of a state may entrust individuals with tasks of a business diplomatic nature.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH
INSTITUTION OF SOVIET FORCED LABOR AS REFLECTED
IN HUNGARIAN RESTITUTION LAW AND IN THE RELATED
RESTITUTIONARY DOCUMENTS

In the wake of the System Changeover, providing legal (both ethical and monetary) restitution to the victims and / or the heirs of the victims of the earlier dictatorial regime became a possibility in the newly democratic Hungary. Eligible for restitution were individuals whose property had been seized, whose personal freedoms had been curtailed or who had lost a loved one at the hands of the political system. Among injustices qualifying for restitution, Soviet forced labor holds an elevated position in terms of sheer number of cases as well as in dedicated legislation. In the study, when disclosing elements for consideration in restitution, I concurrently share the history of the legislation as it relates to individual cases of injustice, considering initially the size of recompense, followed by a general introduction of the documents that resulted from the restitutionary process.

ZUSAMMENFASSUNGEN

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER GENERATIONEN ÜBERSCHREITENDE BAUTEN. KÁLMÁN SZÉLLS WEG BIS ZUM TOR DES ERFOLGS

Kálmán Szélls (1843–1915) in jungen Jahren begonnene Laufbahn im öffentlichen Leben überspannte die gesamte dualistische Epoche. Im September 1867 heiratete er Ilona Vörösmarty, die Tochter des großen Dichters, deren Pflegevater (der damalige bedeutende Politiker – Anm. Übers.) Ferenc Deák war. Kurz darauf wurde er im Juni 1868 (in seinem 25. Lebensjahr) zum Parlamentsabgeordneten gewählt. Von 1875 an dirigierte er – 32jährig als Finanzminister die Konsolidierung des von der Krise 1873 zerrütteten Staatshaushalts. Durch unglückliche Umstände – nämlich die Okkupation Bosnien-Herzegowinas – trat zwar ein Stillstand, in gewissem Sinne ein Rückschritt ein, dennoch hatte er um die Jahrhundertwende vier Jahre lang das Amt des Ministerpräsidenten inne. All das wirft in Bezug auf Kálmán Széll berechtigterweise die *homo novus*-Frage auf: Inwieweit kann der schnelle Aufstieg seinem eigenen Verdienst zugeschrieben werden? Die kurze Arbeit will Ansatzpunkte dazu liefern, von welchem Hintergrund aus der junge Kálmán Széll 1867 seine Karriere im öffentlichen Leben starten konnte.

Von den Vorfahren Kálmán Szélls ging bis zum 19. Jahrhundert keiner hervor, der eine leitende Funktion im Komitat gehabt hätte. Sein Großvater, János Széll (1763–1844), war einer der Tafelrichter im Komitat Vas. Bei der nächsten Generation ist bereits ein bedeutender Fortschritt zu beobachten: Seine Kinder gelangten – neben wichtigen Funktionen im Komitat – auch auf Landesebene zu beachtlichen Positionen. Kálmán Szélls zwei Onkel stiegen als Richter recht hoch, sein Vater, József Széll (1801–1871), war Vizegespan im Komitat Vas, Deputierter zum Reichstag 1848, dann zwischen 1865–1867 Parlamentsabgeordneter, von 1867 bis zu seinem Tod Obergespan. Darüber hinaus pflegte er ein enges und fruchtbares Verhältnis zu Ferenc Deák. Als Minister und Ministerpräsident hatte Kálmán Széll in der Familie zweifelsohne die erfolgreichste Karriere, obwohl sein um zwei Jahre jüngerer Bruder Ignác (1845–1914) eine ebenfalls erfolgreiche Karriere durchlief. Nach seiner Funktion als Vizegespan im Komitat Vas war er als Abteilungsleiter, in den Jahren 1895–1906 als Staatssekretär im Innenministerium tätig.

Auch wenn man sich den Ausbildungsgrad der aufeinander folgenden Generationen der Familie anschaut, zeichnet sich eine aufsteigende Tendenz ab. Im Fall der Großeltern von Kálmán Széll verfügen wir über keine Informationen, ob sie öffentliche Bildungseinrichtungen besucht hatten. Sein Vater und die Geschwister waren Schüler des Prämonstratensergymnasiums in Szombathely, nachher erwarben sie ihren Abschluss an westungarischen Rechtsakademien. In der Familie waren Kálmán Széll und sein jüngerer Bruder die ersten, die zu den Studenten an der Pester Universität zählten und ihren Abschluss als Juristen und den Dokortitel erwarben.

Zweifelsohne war Kálmán Széll im Vergleich zum Beispiel zu Albert Apponyi oder zu Gyula Andrassy jun. mehr „homo novus“. Gleichzeitig bedeuteten neben seinen persönlichen Qualitäten die Position und das Beziehungskapital seines Vaters und Ferenc^{Deáks} (mit dem er durch dessen Ehe mit Ilona Vörösmarty von 1867 an eine noch engere Verbindung pflegte), indirekt auch ihm eine große Hilfe beim Karriere-start.

RÓBERT HERMANN
EINE LEHRREICHE NAMENSLISTE – DIE UNTERZEICHNER
DES REHABILITIERUNGSDOKUMENTS VON
HONVED-GENERAL ARTÚR GÖRGEI 1884

1884 trat Artúr Görgei, der einstige Oberbefehlshaber der Armee des Freiheitskampfes 1848/49 in sein 66. Lebensjahr ein. Im Laufe des Frühjahrs initiierten mehrere einstige Honved-Offiziere eine Bewegung, um den General zu rehabilitieren. Als Ergebnis der Gespräche formulierten sie eine Erklärung, in der sie zum Ausdruck brachten, dass sie die Kapitulation vom 13. August 1849 bei Világos nicht als Verrat, sondern als gesetzmäßige Folge der militärischen Situation erachteten. Anschließend kamen sie überein zu versuchen, die am 30. Mai angenommene Erklärung von immer mehr Kameraden unterzeichnen zu lassen. Die vorliegende Studie untersucht die personelle Zusammensetzung der 237 Unterzeichner der Erklärung. Die Namensliste derer, die sich öffentlich für Görgei einsetzten, zeigt, dass die Unterstützer der Rehabilitierungsbewegung in erster Linie aus der gesellschaftlichen Elite der Epoche der Doppelmonarchie hervorgingen. Diese Tatsache an sich bestimmte Möglichkeiten und die Grenzen der Bewegung. Die Elite war in der Lage, ihre Stimme in der Presse, im öffentlichen Leben und in der Wissenschaft in einem Maße hören zu lassen, das weit über ihren zahlenmäßigen Anteil hinausging. Zugleich konnte sie genau deswegen kaum auf die Honved-Vereine, die sich – was ihre Massen anging – nach wie vor aus einfachen Honveds oder Offizieren niedrigerer Funktion rekrutierten, sowie generell auf die Öffentlichkeit mit Unabhängigkeitsgesinnung einwirken.

ÁKOS KÁRBIN

SÁNDOR WEKERLE UND DIE FORTSETZUNG DER
WÄHRUNGSREFORM IN DER FRÜHEN PERIODE DER
SZAPÁRY-REGIERUNG

Sándor Wekerle gelangte im Oktober 1870 ins Finanzministerium, wo er in zahlreichen Abteilungen arbeitete und entscheidende Erfahrungen sammelte, die sich auf seine weitere Laufbahn auswirkten. Eine enge berufliche und private Verbindung entwickelte sich zwischen ihm und Finanzminister Gyula Graf Szapáry, der im Dezember 1878 sein Amt antrat. Szapáry betrachtete Wekerle als seine rechte Hand im Ministerium. So war es kein Zufall, dass Kálmán Tisza nach der Abdankung Szapárys und dessen Staatssekretärs Frigyes Köffigner im Februar 1887 die Leitung des Finanzamtes und Wekerle als Staatssekretär übernahm.

Als Staatssekretär war es unter anderem seine Aufgabe, das noch während des Zyklus von Szapáry entstandene Budgetdefizit zu beheben. Nach seiner Ernennung zum Finanzminister im April 1889 konnte er mit der Vorbereitung eines seiner bedeutendsten Werke, der Währungsreform, beginnen. Das ging nicht leicht, denn die Meinungen der Fachangestellten des österreichischen und des ungarischen Finanzministeriums gingen in gewissen Detailfragen ziemlich auseinander. Wekerle konnte seine Position in der Szapáry-Regierung auch nach dem Abgang von Tisza behalten. Während das österreichische und das ungarische Finanzministerium in der Tisza-Ära über eine Reform abstimmten, die die Finanzen der gesamten Monarchie festsetzte, brachte es in der Szapáry-Epoche eine Neuheit und einen wesentlichen Fortschritt in der Vorbereitung der Reform, dass sich in die Verhandlungen auch schon Vertreter der Österreichisch-Ungarischen Bank einschalteten. Auf die Währungsreform der Monarchie wirkten auch die internationalen Ereignisse ein. Um eines von vielen hervorzuheben: Eine Lösung für den Verkauf des Silbervorrates hätte die Schaffung eines Gesetzes für den Silberankauf in den Vereinigten Staaten von Amerika bedeutet, das eine kurze Zeit den Weltmarktpreis des wertlosen Silbers steigen ließ, langfristig blieb jedoch die erwartete Wirkung aus. In meiner Arbeit beschreibe ich Wekerles Rolle bei der Vorbereitung der Währungsregulierung in den Verhandlungsprozessen des Szapáry-Kabinetts zwischen März 1890 und Januar 1891.

L. LÁSZLÓ LAJTAI
 DIE DURCHSETZUNG DES POLITISCHEN
 NATIONENBEGRIFFES UND DIE INHALTLICH NEUE
 NUANCIERUNG DER GESCHICHTSLEHRBÜCHER IN DER ZEIT
 DER DOPPELMONARCHIE

Die Studie untersucht, welche Rolle der begrifflichen Auffassung der Nation in den Geschichtslehrbüchern der Epoche der Doppelmonarchie zukam, in welcher Tiefe und in welchen Zusammenhängen sie in den Vordergrund geriet, inwieweit sich eine Kontinuität zeigt beziehungsweise in welcher Hinsicht Veränderungen oder Akzentverschiebungen in den einschlägigen Narrativen festzustellen sind.

Durch die Annahme des Gesetzes (Nr. XLIV. aus dem Jahre 1868), das die „Gleichberechtigung der nationalen Minderheiten“ erklärte und den offiziellen Gebrauch der Sprachen in Ungarn regelte, definierte die ungarische Gesetzgebung erstmalig – insbesondere durch die Präambel des Gesetzes – den Nationenbegriff, mit dem die Gesamtheit der Einwohner des Landes gemeint war. Das Gesetz machte keinen Unterschied in Bezug auf die politischen Rechte der Personen mit ungarischer und nicht-ungarischer Muttersprache und es machte sogar zahlreiche Zugeständnisse, was den öffentlichen gemeinschaftlichen Gebrauch der nicht-ungarischen Sprachen betraf. In Bezug auf den Sprachgebrauch gerieten die vom politischen und sprachlich-ethnischen Standpunkt zugleich ungarische und die nur im Hinblick auf die Staatsbürgerschaft ungarische, aus sprachlich-kultureller Sicht jedoch „minderheitliche“ (d.h. zu einer ethnischen Minderheit gehörende) Bevölkerung des Landes in ein asymmetrisches Verhältnis. Dieses Verhältnis der Unter- und Überordnung, das in kultureller Hinsicht zu beobachten war, kam auch im Text der Geschichtslehrbücher zum Tragen, obwohl deren Autoren bemüht waren, den *politischen* Charakter des Nationenbegriffs in Ungarn klarzumachen. Dies sollte von dem Bestreben gefestigt werden, dass nach einer Zeit immer stärker die ethnische Neutralität der vom Staat identifizierten politischen Nation betont wurde, während die Narrative in den Lehrbüchern immer häufiger zu solchen Schemata nationalen Charakters griffen, die zu sprachlich-ethnischer Assimilation nötigten und die aus der ungarischen Bevölkerung entspringende höhere Fähigkeit zur Organisation des Staates demonstrieren sollten.

Neben der Betonung der geopolitischen und bildungsvermittelnden Rolle der tausendjährigen ungarischen Staatlichkeit und der Avitizität (historischer Rechtsbegriff für die Unveräußerlichkeit adeligen Grundbesitzes im Königreich Ungarn) in

der ungarischen konstitutionellen Ordnung erfuhren zugleich die ethnischen Merkmale des Ungartums immer weniger Aufmerksamkeit, womit man ebenfalls den politischen Charakter des ungarischen Nationenbegriffs zu festigen und gleichzeitig ihn mit genügend Munition gegenüber den rivalisierenden ethnokulturellen gemeinschaftlichen Identitätsdiskursen auszustatten beabsichtigte.

DÁVID LIGETI
APOSTEL DES PRÄVENTIVEN KRIEGES. GENERAL FRANZ
CONRAD VON HÖTZENDORF AN DER SPITZE DES
GENERALSTABS DER MONARCHIE (1906–1911)

Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925), österreichisch-ungarischer Generalleutnant (später Feldmarschall) wurde 1906 als Franz Ferdinands Vertrauensmann zum Chef des Generalstabes der Armee der Monarchie bestellt. Als begabter und produktiver Sachbuchautor arbeitete er zahlreiche Vorschläge zur Militärreform aus, verbesserte die Situation der Offiziersausbildung sowie die materiellen Bedingungen der Armee. Als Chef des Generalstabes betrieb er aktiv Politik und drängte mehrmals auf Präventivschläge gegen potenzielle Feinde der Monarchie, wodurch er zum Apostel des Präventivkriegs geworden war. In diesem Bestreben war der gemeinsame Außenminister Aehrenthal sein größter Widerpart. Conrad spielte eine entscheidende Rolle in der Annexionskrise 1908–1909, und fand sich mehrfach auch mit Franz Joseph konfrontiert. Obwohl seine Debatte mit dem Außenminister 1911 zu seiner Enthebung führte, wurde Conrad ein Jahr später erneut für diesen Posten ernannt, auf dem er die Armee der Monarchie im Ersten Weltkrieg bis März 1917 operativ führte. Seine moderne Anschauung und seine Reformbestrebungen konnten nur teilweise die Mängel ausgleichen, denen die kaiserlich-königliche Armee ausgesetzt war. Auf diese Weise determinierte die Bilanz seiner ersten Periode als Chef des Generalstabes in vieler Hinsicht die Katastrophe des Weltkriegs, in Wirklichkeit den Fall Österreich-Ungarns.

LÁSZLÓ ANKA
DISKUSSION ZWEIER „POLITOLOGEN“: ISTVÁN TISZA
UND OSZKÁR JÁSZI ÜBER DAS WAHLRECHT

István Tisza und Oszkár Jászi waren bestimmende politische Ideologen und Politiker der späten dualistischen Epoche, deren Wirkung auch 100 Jahre später in der ungarischen politischen Mentalität noch weiterlebt. Tisza war Anhänger des klassischen Liberalismus und eine führende Gestalt und Ministerpräsident der regierenden Liberalen Partei, später der Nationalen Arbeitspartei. Er galt als konsequenter Vertreter des Systems des Ausgleichs 1867. Oszkár Jászi, der Anführer der bürgerlichen Radikalen, Organisator ihrer Presse, dann ihrer Partei, fungierte nach dem Zusammenbruch nach dem Ersten Weltkrieg als Minister für die Nationalitätenfrage in der Regierung Mihály Károlyis. An den Kämpfen um das Wahlrecht, die sich nach 1905 entfalteten, nahmen sie an zwei konträren Seiten teil. Im Interesse des Schutzes der ungarischen Suprematie und der Erhaltung der parlamentarischen Hegemonie des Freigeistes war Tisza gegen die Einführung des demokratischen, gleichen und geheimen Wahlrechtes, während Jászi es als primäre Zielstellung formulierte, das allgemeine Wahlrecht durchzusetzen, um das bestehende – und von ihm als feudal qualifizierte – System wegzufegen. Tisza war der Ansicht, dass die Abschaffung des Zensus zu einem Bodengewinn der nationalen Minderheiten und zum Zerfall des Landes des Heiligen Stephans führen würde, während Jászi das Ende der Debatten um die Nationalitäten davon erwartete, dass ihre Abgeordneten massenweise in das Abgeordnetenhaus gelangen würden. Tisza visionierte das Ende des Parlamentarismus, Jászi wiederum erwartete soziale Reformen, die vom Volksparlament zu beschlossen wären. Über dasselbe Problem/Thema? stellten sie sich auf zwei völlig unterschiedliche Standpunkte und gelangten zu entgegengesetzten Schlussfolgerungen. In ihren zu präsentierenden Arbeiten waren sie bemüht - als wären sie Politologen gewesen - , auf eine Art und Weise eine Berechnung der Mandate zu erstellen und objektiv zu bestimmen, wie die Erweiterung des Wahlrechts die Proportion der Parteien und der nationalen Minderheiten im Abgeordnetenhaus des ungarischen Parlaments umgestalten würde. Die beiden Akteure debattierten miteinander niemals persönlich. Zu unterschiedlichen Zeitpunkten verfassten beide ihre Meinung über das Wahlrecht schon vor dem Ersten Weltkrieg schriftlich, auf der sie auch später beharrten. Über ein und dieselbe Angelegenheit formulierten sie unterschiedliche Meinungen und kamen zu unterschiedlichen Ergebnissen. Ihre Meinungsver-

schiedenheit und ihr Zukunftsbild über den multinationalen Staat drücken auf symbolische Art und Weise den Standpunkt aus, zu dem sich Anhänger und Gegner des demokratischen Wahlrechts in der Diskussion über das Wahlrecht während des Ersten Weltkriegs einander gegenüber aufstellten, und der zur Annahme des Gesetzes über das Wahlrecht 1918 führte. Es ist an der Zeit, die beiden Ansichten einander gegenüberzustellen.

ÁGNES VARGA

ISTVÁN MILOTAY UND DIE NEUE GENERATION (1913–1919)

Die Person István Milotays und seine Publizistik haben die reformkonservativen Ideen der Jahrhundertwende mit den gedanklichen Elementen der im Entstehen begriffenen radikalen Rechten auf eine neue Art miteinander verbunden. Seine Weltanschauung, seine Sprache formulierten in einer Synthese der beiden das unabhängige Ungarn der Zukunft (in einer Personalunion), in dem er auf eine ethnische (rassische) nationale Verteidigung, eine (volksnationale) soziale Demokratisierung und auf nationale Vollentfaltung durch Verbürgerlichung hoffte, wobei der Vorrang der Interessen der Ungarn beachtet wird. Die vielfältigen Beiträge behandelten Themen wie Landwirtschaft, Bodenverteilung für die Bauern, Schutz der Interessen ländlicher Regionen, das System von Kreditgenossenschaften, darüber hinaus solche Fragen, wie die ungarische Jugend an den kapitalistischen Wirtschaftsprozessen beteiligt werden kann, um eine bürgerliche Mittelschicht zu schaffen, ferner die Zurückdrängung des jüdischen Monopolkapitals in den Bereichen Banken, Industrie und Handel sowie die erforderliche soziale Selbstorganisation nach dem "Ameisensystem". „[...] Die Ungarn müssen lernen – wenn sie als solche leben und herrschen wollen –, dass sie nur dann mit Erfolgen rechnen können, wenn sie sich wie Ameisen in ihrem gesamten sozialen, wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Leben organisieren.[...] All jene, die zu ihrem Verbund gehören, sind Arbeiter und Teilhaber eines nationalen Gedankens. Das riesige Netz der Solidarität verbindet sie zu einer großen Einheit, und diese Solidarität bedeutet auch Selbstbewusstsein und lässt seine Mitglieder ständig das beruhigende und erhabene Gefühl des Aufeinanderangewiesenseins, der Vereinigung der Kräfte und der gegenseitigen Hilfe spüren.“

MÁTÉ GALI
 DIE TSCHECHOSLOWAKISCH-UNGARISCHEN
 GRENZVERHANDLUNGEN UND DIE *BARTHA–HODŽA-*
VEREINBARUNG

Das Jahr 1918 bedeutete eine Schicksalswende in der Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und Ungarn als deren Bestandteil. Der dualistische Staat musste an den Fronten des Ersten Weltkrieges feindlichen Armeen, im Hinterland zunehmenden Soldatenmeutereien, Streiks und Straßendemonstrationen entgegenzutreten. All das erreichte seinen Höhepunkt durch die separatistischen Bestrebungen der nationalen Minderheiten.

Die Wahrung der territorialen Integrität des historischen Ungarns betrachtete die ungarische politische Elite als Grundprinzip, im Gegensatz zu den benachbarten Nationen, die der Ansicht waren, das Recht zu haben, die ihnen durch die Entente-Mächte in Geheimabkommen zugesprochenen Gebiete in Besitz zu nehmen.

Mihály Graf Károlyi, der nach der Austerrevolution am 31. Oktober 1918 an die Macht gekommen war, und seine Regierung vertrauten darauf, dass die unerbittlich feindliche Einstellung der siegreichen Entente gegenüber Ungarn durch friedliche Vereinbarungen mit den Völkern in den umliegenden Ländern gemildert werden könnte. Der für Nationalitätenfragen verantwortliche Minister ohne Portefeuille im Kabinett, Oszkár Jászi, war um die interne demokratische und föderative Reorganisation des Landes auf der Basis von Volksgruppen nach dem Muster des Schweizer Kantonsystems bemüht, statt mit Hilfe der Großmächte eine Selbstbestimmung der nationalen Minderheiten zu realisieren. Obwohl er sich darüber im Klaren war, dass es nur eine minimale Chance für die Realisierung einer Kantonisierung gab, unternahm er dennoch den Versuch, bis zur künftigen Pariser Friedenskonferenz vorläufige Abkommen mit den nationalen Minderheiten zu schließen.

In diesem Geiste ließ sich Jászi im November 1918 in Verhandlungen mit Vertretern zunächst der Rumänen, dann der Tschechoslowaken ein. Die Abstimmungsgespräche endeten mit einem Fiasko, weil die Regierung keiner Volksgruppe etwas anbieten konnte, was sie ohne den ungarischen Staat nicht hätte gewinnen können. Am 6. Dezember 1918 kam zwar der ungarische Kriegsminister Albert Bartha mit dem Botschafter der Tschechoslowakischen Republik in Budapest, Milan *Hodža*, über eine *Demarkationslinie im Oberland überein, die im Großen und Ganzen der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenze entsprach, doch damit war man in Prag überhaupt nicht zufrieden.*

Die tschechoslowakische Führung, die sich mit kühneren Zielen zur Gebietsbeschaffung trug, desavouierte deshalb *Hodža*, dann gelang es ihr in Paris zu erreichen, dass die provisorischen Grenzen auf eine für sie viel günstigere Weise, mit den heutigen Grenzen fast übereinstimmend, festgelegt wurden. Dadurch verlor die kurzlebige *Bartha–Hodža-Vereinbarung* an den letzten Tagen 1918 ihre Gültigkeit.

GÁBOR HOLLÓSI
STRAFVERFÜGUNGEN IN DEN WAHLREGELN
DER HORTHY-ÄRA

In unserer Studie wird nicht die zeitgenössische Praxis der Wahlmissbräuche untersucht – was das Interesse der Forscher eher weckte –, sondern es werden jene Verfügungen als Rechtsregeln analysiert, die strafrechtliche Folgen von Wahlmissbräuchen in den '20er- und '30er-Jahren feststellten. In dieser Hinsicht wollen wir nicht nur eine Beschreibung liefern, sondern aufgrund der zeitgenössischen Fachliteratur auf gewisse Missstände aufmerksam machen. Ferner sind wir darum bemüht, aus Sicht der Nachwelt schwerwiegendere Probleme des Systems aufzudecken. Freilich kennen wir das Handbuch des berühmten Strafrichters der Epoche, Pál Angyal, dessen Band IX. die Wahlstraftaten beinhaltet. Die Anwendung der Dogmatik im präzisen Sonderteil aus der Perspektive von fast 90 Jahren hielten wir allerdings schon für überflüssig. Unser Ziel besteht lediglich darin, dem Leser – nun aus historischer Sicht – einen Überblick über die Frage zu bieten. Aus Gründen des Umfangs verzichteten wir in dieser Arbeit auch auf die Analyse der Wirkung des Lebens mit Vorstrafen auf die Wahlberechtigung. Das taten wir trotz der Tatsache, dass die einschlägigen Bestimmungen einen organischen Bestandteil der Rechtsregeln des Wahlrechts in der Epoche bildeten.

KRISZTINA KISS-BOGNÁR
DIE AKADEMIE FÜR THEATERKUNST
IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Die erste staatliche Einrichtung des ungarischen Hochschulwesens für Künste war die 1863 gegründete Landeslehranstalt für Theaterkunst, die 1865 ihren Betrieb aufnahm. Den Hochschulrang erwarb sie erst 1948 und war seit ihrer Gründung als Fachoberschule auf dem Gebiet der Theaterkunst tätig, die Kenntnisse auf höchster Ebene vermittelte und auf Stoff der Oberschulebene basierte. Ihre Studienordnung entwickelte sich stufenweise in den ersten Jahrzehnten ihres Wirkens als Ergebnis zahlreicher Veränderungen bei Organisation und Standort. Die zur Sicherstellung des Nachwuchses des Nationaltheaters ins Leben gerufene Einrichtung war in jeder Epoche eng mit dem führenden Theater des Landes und dessen künstlerischem Trend verbunden. Das Aufblühen des Theaterlebens Ende des 19. Jahrhunderts, das Erscheinen moderner theaterkünstlerischer Prinzipien erzwangen auch Veränderungen der immer unmodernerer Methoden in Pädagogik und Bildung.

Die Revolutionen der Jahre 1918/1919 verursachten keinen wesentlichen Wandel im Leben der Akademie für Theaterkunst. Die während der Räterepublik ausgearbeiteten Pläne zur Schaffung einer Hochschule für Theaterkunst konnten nicht realisiert werden, doch die in der Zwischenkriegszeit formulierten Reformvorschläge nutzten allerdings zahlreiche Elemente der früheren Ideen. Sándor Hevesi, der in den 20er-Jahren an der Spitze des Nationaltheaters stand, und Árpád Ódry, der zwischen 1930 und 1937 die Akademie leitete, hielten einen Rollenaufbau für das Fundament moderner Theaterkunst, der auf der Deutung des dramatischen Textes, der Kenntnis des Stils eines Bühnenwerkes und auf der Methode des Einfühlens basiert. Erforderlich und am allerwichtigsten dazu in der Ausbildung fanden sie die sichere Aneignung grundlegender schauspielerischer Mittel und die Festigung des dies unterstützenden praktischen Unterrichts. Da sie neuen Herausforderungen des Theaterlebens erkannt hatten, wollten sie den Unterrichtsrahmen um die Ausbildung von Regisseuren und Filmschauspielern erweitern. Aus Mangel an geeigneten Kandidaten konnte der Ausbau der neuen Lehrfächer nicht verwirklicht werden, die kontinuierliche Entwicklung des Lehrstoffes und die Festigung der praktischen Ausbildung signalisierten allerdings, dass die modernen künstlerischen Prinzipien im akademischen Unterricht zum Tragen kamen.

Die 1056 Studenten, die sich zwischen den beiden Weltkriegen in die staatliche Schauspiellerausbildung einschrieben, verbrachten die zum Diplomerwerb erforderlichen drei Jahre im Hinblick auf Studium und Disziplin unter strengen Regeln. Die talentierten Hörer aus einfachen Verhältnissen konnten während des Studiums an der Akademie Vergünstigungen bei der Studiengebühr, Stipendien und Beihilfen in Anspruch nehmen. Die sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse der Epoche lassen sich zugleich an den Fakten ablesen, denn die überwiegende Mehrheit der Studenten war in Budapest geboren, römisch-katholisch und stammte aus mittleren und oberen bürgerlichen Familien.

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS
DIE RASSENTHEORIE, DIE NAZI-IDEOLOGIE
UND DIE ÖFFENTLICHE MEINUNG DER UNGARISCHEN
REFORMIERTEN ZWISCHEN 1932 UND 1936

Es ist erforderlich, das Verhältnis zwischen Rassentheorie, Nazi-Ideologie und öffentlicher Meinung der ungarischen Reformierten zum Gegenstand einer neueren Forschung zu machen. Und das umso mehr, da das schlechte Gewissen des Kommunismus zwangshafte Angst vor dem „Missverständnis“ hatte, dass das Verhalten der Bekenner in den 30er-, sowie der 40er-50er-Jahre mit einem Gleichheitszeichen versehen werden kann, das wurde bei der Analyse der Frage zu einer ideologischen Belastung. Die öffentliche Meinung der ungarischen Reformierten verfolgte schon in der Periode von 1932 bis 1936 die Entwicklungen des Kirchenkampfes in Deutschland mit besonderem Interesse. Der Hitlersche Kirchenkampf war ein nach dem Muster des Bismarckschen Kulturkampfes geschaffener Begriff. Er bedeutete die Bestrebungen, die auf die organisatorische Gleichschaltung der deutschen Kirchen und auf deren politische Unterordnung unter das Dritte Reich gerichtet waren. Während jedoch die Bismarcksche Politik die Katholiken Deutschlands zu deutschen Katholiken umformen wollte, hatte die Hitlersche Religionspolitik vor, ein einheitliches deutsches Christentum zu schaffen, das sich die Denkweise der Rassentheorie radikal zu Eigen machte. Am ehesten war die Glaubensbewegung der „Deutschen Christen“ (kurz DC) darum bemüht, dieser Erwartung gerecht zu werden, die von der zeitgenössischen ungarischen Öffentlichkeit für die kirchliche Linie der Nazi-Partei gehalten wurde. In der behandelten Periode war die Frage der Rassentheorie sowie der nazistischen Ideologie für die öffentliche Meinung der ungarischen Reformierten überhaupt kein Teil der Judenfrage, ihr seelisches Immunsystem wurde grundlegend durch religiöse Aspekte bewegt. Auf dieser Basis stellte sich die ungarische reformierte Öffentlichkeit eindeutig auf die Seite der deutschen Bekennenden Kirche (kurz BK), betrachtete zugleich besorgt auch die Missstände der eigenen Verhältnisse, die denen der Deutschen ähnelten. Die Arbeitslosigkeit der jungen Intellektuellen stellte ein ähnlich schwieriges soziales Problem dar. Die ellipsoide Mentalität der DC (Christentum und Volkstum) wurzelte zumeist in der liberalen (religionswissenschaftlichen) Theologie, die durch die früheren kulturellen Beziehungen auch in Ungarn traditionell stark war. Wegen der abweichenden Natur des Protestantismus konnte sie sich nicht hinter liturgische Schanzen, ähnlich denen der Katholiken, zurückziehen. Die konfessionellen Gegensätze, die Unterschiede in der

Frömmigkeit und der Auffassung spalteten sogar die Einheit der BK. In Ungarn war die Kirchensituation ähnlich unberechenbar und kompliziert. Gegeben war die Erfahrung, dass all das eine feindselige Macht äußerst effektiv werden lässt, die aufgrund des Prinzips „divide et impera“ (teile und herrsche) die Mittel von Verfolgung und Irreführung wechselweise anwendet. Die Studie verfolgt den Faden der Geschichte bis Ende 1936. Der Grund dafür liegt darin, dass sich der geistige Schwerpunkt der Verteidigung in Bezug auf die Rassentheorie und die nationalsozialistische Ideologie um die Vorbereitungen der kirchlichen Ereignisse des Jahres 1938 konzentrierte, die zwar bedeutende Möglichkeiten in Aussicht stellten, die für die christlichen Einheitsbestrebungen allerdings eine ernsthafte Herausforderung bedeuteten.

ANDRÁS JOÓ

„...*IM GRAUEN UNBEKANNTEN SCHLAGE ICH MICH DURCHS
LEBEN WIE EIN PIRATENSCHIFF*“ – AUSWAHL AUS DER
KORRESPONDENZ ZWISCHEN SÁNDOR HOLLÓSI,
JOURNALIST MIT EINEM BEWEGTEN LEBEN,
UND DEM DIPLOMATEN JÁNOS WETTSTEIN IM JAHRE 1944

Nach dem 19. März 1944 durchlebte Ungarn eine schwere, tragische Periode: Im übrigen Teil des Jahres waren alle Hoffnungen verloren, dass das Land ohne größere Verluste aus dem Krieg herauskommen kann. In dieser Zeit pflegte der Diplomat János Wettstein, der bis September 1943 als Ungarns Gesandter in Bern diente, einen Briefwechsel mit dem Journalisten Sándor Hollósi (Holländer), der lange Zeit im Dienst des Außenministeriums stand und fast zwei Jahrzehnte hindurch im Auftrag der ungarischen Diplomatie eine getarnte propagandistische und nachrichtendienstliche Tätigkeit ausübte. Die Informationen, die aus den oft sehr offenen Briefen der beiden Personen gewonnen werden können, werfen ein Licht auf die dunklen und widersprüchlichen Abschnitte in Hollósis Karriere. Den größten Teil seines Lebens verbrachte er im Ausland, in den Niederlanden, in Deutschland, dann in der Schweiz. 1920 spielte er eine ziemlich unrühmliche Rolle im Laufe des Schauprozesses gegen den Oberrabbiner in Szeged, Immanuel Löw, der als eklatantes Beispiel des damals in Ungarn auflodernden Antisemitismus zu betrachten ist. In der ganz gewiss talentierten, intelligenten, jedoch widersprüchlichen Persönlichkeit Hollósis zeigten sich auch die Widersprüche seiner Epoche, der krisenhaften Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts, davon zeugen am ehesten die völlig ungewöhnlichen Stationen seiner Karriere. Der sicherlich aus dem (damaligen ungarischen) Oberland und einer jüdischen Familie stammende Hollósi tauchte in den 1920er-Jahren in München, im Weimarer Deutschland auf, er schaltete sich in die Nazi-Bewegung ein, und wurde einer der Redakteure des Parteiblattes *Völkischer Beobachter*, und zwar an der Seite von keinem anderen als Alfred Rosenberg. Seine wirkliche Rolle im Dienste der ungarischen Regierungen ist erst nach vielen Jahren bekannt geworden, so musste er mit der Zeit aus Hitlers Deutschland fliehen. Er diente dann weiter im Auftrag des ungarischen Außenamtes in der Schweiz, wo er unter einem Pseudonym zahlreiche Artikel schrieb, insbesondere für die *Neue Zürcher Zeitung*. Hier kam János Wettstein als Gesandter mit ihm in Kontakt. Hollósi blieb auch im Jahre 1944 in seinem von der Berner Botschaft unterstützten Geheimstatus, während Gesandter Wettstein zurückgezogen in Ascona lebte. Im Sommer 1944 wollte Hollósi in seinen Beiträgen

nicht mehr die Politik des besetzten Ungarns vertreten, er war sogar bemüht, nachdrücklich auf die Verfolgung der ungarischen Juden aufmerksam zu machen. In den Briefen beschrieb er oft die Schweizer Reaktionen auf die Deportierungen. János Wettstein analysierte in seinen Antworten ausführlich die Gründe von Ungarns Tragödie genauso wie die zukünftigen Aussichten. Die einführende Studie erläutert breitere Zusammenhänge der dargelegten Auszüge, die zitierten Stellen sprechen aber oft für sich. Das analysierte Quellenmaterial stammt aus János Wettsteins Nachlass, den der gleichnamige Enkel seines Bruders Miklós aufbewahrte und dem Autor großzügig zur Verfügung stellte.

KATALIN OROSZ-TAKÁCS – LÁSZLÓ OROSZ
„EIN GUTER RAT FÜR WEINENDE“
DIE VORBEREITUNG DER AUSSIEDLUNG
DER SCHWABEN AUS DEM KOMITAT VESZPRÉM
IN DER LOKALEN PRESSE (1945–1946)

Während der letzten Volkszählung des historischen Ungarns 1910 gaben fast 30.000 der 230.000 Einwohner des Komitats Veszprém an, als Muttersprache Deutsch zu sprechen. Nach 1945 ging die Zahl der Ungarndeutschen drastisch zurück. Nach dem Zweiten Weltkrieg machte das Komitatsgebiet eine beachtliche Veränderung durch: Ein Kreis wurde abgetrennt, aber drei neue kamen hinzu. Da die Anwesenheit der Deutschen in den betroffenen Kreisen nicht gerade relevant war, muss man den Grund der angesprochenen demografischen Veränderung woanders suchen, nämlich in der ethnischen Säuberung nach dem Weltkrieg.

In der durch die Sowjets okkupierten Zone Europas wurde das Schicksal der deutschsprachigen Bevölkerung nach 1945 überall, so auch in Ungarn, nach dem Prinzip der „Kollektivschuld“ geregelt. Die „Kollektivstrafe“ der deutschen Minderheiten war im Fall mancher Länder die nach Vollständigkeit strebende, anderswo (wie in Ungarn) lediglich teilweise Aussiedlung. Unsere Studie will nicht den landesweiten Kontext der Aussiedlung aufgrund neuer Gesichtspunkte untersuchen, sondern sie fügt sich in die Reihe der in letzter Zeit erfreulich zunehmenden lokalhistorischen Forschungen ein. Das Projekt, das sich die Erschließung der Mikroebene statt der Makroebene, konkret die systematische Darstellung der Ereignisse im Komitat Veszprém zum Ziel setzte, begann im Jahre 2017. In diesem Rahmen erfolgte die auf Vollständigkeit abzielende Auswertung der im Komitat zwischen 1945–1948 erschienenen Zeitungen. Es ist vorgesehen, daraus einen Dokumentenband zu veröffentlichen, der eine Parallele des Komitats Veszprém zu der bereits existierenden Auswahl aus dem landesweiten Presseecho zu den Aussiedlungen sein soll.

Die vorliegende Studie legt wegen der Möglichkeiten ihres Umfangs bewusst ein Zeitlimit fest, was die Beurteilung und die propagandistische Darstellung der Schwabenfrage durch die lokalen meinungsbildenden Kreise angeht: Statt eines Pressebildes der Komitatsbezüge der Aussiedlung über das vollständige Intervall hinweg wird lediglich die Zeit bis zum Beginn des ersten Transportes behandelt, d.h. eigentlich die Phase der Vorbereitung der öffentlichen Stimmung und der Herausbildung von Mitleidlosigkeit statt Mitleids illustriert.

Auf der Basis der Komitatszeitungen entfaltet sich ein Bild, das die Töne der Landespresse einigermaßen nuanciert. Die Ansicht, wonach der Ton der Sozialdemokraten, der Kleinlandwirte und der bürgerlichen Demokraten gegenüber der grundsätzlich hetzerischen und auf radikale Lösungen drängenden Stimmungsmache der kommunistischen und der Bauernpartei in Wahrheit eine mildernde Wirkung auslöste, wird auf Komitatsebene hinfällig. Die lokalen Äußerungen der erstgenannten Parteien harmonierten bei weitem nicht mit den Bemühungen der Landespartei zentrale, sondern kamen zu einem Konsens mit den örtlichen Kommunisten in der Hinsicht, dass sich für die Ungarn durch Entfernung der Schwaben die Möglichkeit einer neuen „unblutigen Landnahme“ eröffnete.

DÁVID KISS

DIE GESCHICHTE DER KAMPFGARDE DER UNGARISCHEN
KOMMUNISTISCHEN PARTEI 1946–1947

Die 1945 organisierte kommunistische Kampfgarde wuchs sich bis 1947 zur Parteiarmee aus. Die Organisation kam auch wegen der damaligen Verkehrs- und Kommunikationsverhältnisse sehr schwer voran, sodass sie sich in der Anfangszeit auf die Hauptstadt und ihre Umgebung beschränkte. Die Organisation und der Zusammenhalt der Einheiten auf dem Lande, ihre Versorgung mit Uniformen und ihre einheitliche Ausbildung erfolgten zwischen 1946 und 1948. Zu dieser Zeit verwandelte sich die Kampfgarde in eine massive Parteiarmee. Neben der Ausbildung an der Waffe und dem Personalbestand ist auch die Tatsache zu beachten, dass die damalige Honved zum Beispiel über keine Panzerwagen, Luftwaffe usw. verfügte. Dies und der lediglich abzuschätzende Einfluss der UKP in den sonstigen bewaffneten Einheiten garantierten der Partei ein sicheres „Hinterland“, ganz zu schweigen von der Anwesenheit sowjetischer Truppen nicht nur in Ungarn, sondern auch in den umliegenden Ländern. Auch die einzige Ausnahme, Jugoslawien, zählte zu dieser Zeit noch zu den Verbündeten.

Vom Gesichtspunkt der weiteren Ereignisse aus erwiesen sich auch die Wahlen 1947 als wesentlich, denn in deren Verlauf gelangte die UKP durch ihren Wahlsieg zu weiteren beachtlichen Positionen. Auf einer gemeinsamen Leitungssitzung der UKP-SDP-KG nach den Wahlen am 20. November 1947 wurde ein Beschluss bezüglich der Aufstellung eines Verbindungskomitees gefasst, das laut offizieller Erläuterung dazu berufen war, dem Ziel einer gegenseitigen Zusammenarbeit der Garden untereinander zu dienen. In der Tat war dies die erste Station zur Einverleibung der sozialdemokratischen Organisation. All das wird aber schon Thema einer folgenden Studie sein...

PÉTER MIKLÓS – ESZTER ZSÓFIA TÓTH

„DER CHRISTENMENSCH HAT NICHT NUR AN SEINEM
EIGENEN PERSÖNLICHEN SEELENHEIL ZU ARBEITEN,
SONDERN ER MUSS AUCH AM WERK DER ERLÖSUNG
DER GESELLSCHAFT TEILNEHMEN.“

DER LEBENSWEG VON ISTVÁN BARANKOVICS IM SPIEGEL
DER QUELLEN DER STAATSSICHERHEIT UND DER PRESSE

István Barankovics war der Schöpfer der modernen ungarischen Christdemokratie und Generalsekretär der Demokratischen Volkspartei. Nach Auflösung seiner Partei im Februar 1949 zwang ihn die kommunistische Diktatur in die Emigration. In unserer Arbeit stützen wir uns auf bisher nicht erschlossene Dokumente der Staatssicherheit und auf Pressequellen, um das Bild vom christlich-demokratischen Politiker auch mit diesen Angaben zu nuancieren. Aus den ihn betreffenden Akten der Staatssicherheit tut sich vor uns ein doppelter Inhalt auf. Zum einen konnten wir tiefere Kenntnisse über die Arbeitsweise der herabwürdigenden Maschinerie der kommunistischen Macht und die Agententätigkeit sammeln, zum anderen kommen auch hier – sogar in diesem Zerrspiegel – der Reichtum seiner Gedankenwelt, sein christlicher Humanismus und sein Streben nach Gleichheit und Gerechtigkeit zum Vorschein. Seine Laufbahn ist ein Beispiel dafür, wie die großen historischen Kataklysmen des 20. Jahrhunderts eine verheißungsvolle Politikerkarriere zerstörten, wie es die Diktatur nicht zuließ, das Programm der Demokratischen Volkspartei, die eine starke gesellschaftliche Unterstützung genoss, aufzubauen und vollständig zu entfalten. Der Lebensweg von István Barankovics zeigt ebenfalls, dass jedwedes demokratisches Streben nach der sowjetischen Besetzung Ungarns nur eine Illusion war, und politische Vorstellungen, die nicht mit den Zielen der kommunistischen Diktatur übereinstimmten, keinen wirklichen Spielraum hatten.

KRISZTIÁN ISTVÁN GLAUB

1956 gilt als ein Schicksalsjahr in Ungarns Geschichte. Als Folge der Veränderung der internationalen und der nationalen Lage wurde der stalinistische Diktator Mátyás Rákosi auf sowjetischen Druck gestürzt, und dabei kam erneut die Frage nach der Verantwortung für die Verletzung der sozialistischen Gesetzlichkeit auf. Entsprechend dieser Konzeption begann im Oktober eine weitere Verhaftungswelle gegen Offiziere der Staatssicherheitsbehörde, die von der neu an die Macht gekommenen Parteiführung unter Gerő für die Gesetzeswidrigkeiten gegen Personen der Arbeiterbewegung verantwortlich gemacht wurden. So wurde ein 29jähriger junger Mann namens Ervin Faludi inhaftiert, der ungeachtet seines jungen Alters schon eine ziemlich stürmische Vergangenheit hinter sich hatte. In den Jahren 1949-1950 hatte er sich als einer der unbarmherzigsten und effektivsten Vernehmungsoffiziere erwiesen. Faludis Verhör begann im Oktober, wobei der Beschuldigte selbst nur sehr wenig von seinen einstigen Verbrechen zu gestehen bereit war. Dabei hatten seine einstigen Opfer in ihren Zeugenaussagen während der Überprüfungen bereits ausführlich über Faludis Tätigkeit und Verantwortung berichtet. Nach gründlichem Studium der Dokumente kann man sagen, dass diese in den meisten Fällen – gelinde gesagt – nicht gerade mit Faludis Version übereinstimmten. Die Protokolle zeugen von schrecklichen Methoden, gnadenlosen seelischen und physischen Folterungen; sie sind ein trauriges Memento über die „Ordnungsorgane“ einer unmenschlichen Periode, über deren schonungslose Vollstrecker und deren „Justiz“. Bei all dem ist Ervin Faludis Verantwortung unbestritten, sie kann trotz der Tatsache nicht in Abrede gestellt werden, dass er sich im April 1957 in einem Schauprozess wegen 38facher falscher Anschuldigungen verantworten musste. Zielpunkt des Prozesses war jedoch nicht in erster Linie Ervin Faludi, sondern der mit ihm gemeinsam verurteilte Erstangeklagte Vladimir Farkas, darüber hinaus dessen Vater, der ehemalige Verteidigungsminister Mihály Farkas, der später vom Rat des Volksgerichts des Obersten Gerichts – nach János Kádárs persönlicher Intervention – zu 16 Jahren Gefängnisstrafe verurteilt wurde. Ervin Faludi teilte das Gefängnis mit den beiden Farkas' im Sammelgefängnis, nachdem er in seinem eigenen Prozess vier Jahre abzusitzende Freiheitsstrafe bekommen hatte, kam jedoch bereits am 17. September 1958 durch einen individuellen

Gnadenakt frei. Der Parteibeschluss der USAP von August 1962 nannte für die Gesetzeswidrigkeiten in der Rákosi-Ära nach wie vor einige ehemalige Offiziere der Staatssicherheit verantwortlich – so auch Ervin Faludi –, obwohl zu dieser Zeit schon alle auf freiem Fuß waren. Die Hauptverbrecher wurden – bis auf Mihály Farkas und Gábor Péter – nie gerichtlich zur Verantwortung gezogen.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

„IN IHREN ARTIKELN ERZÄHLTEN SIE, WAS SIE ERZÄHLEN DURFTEN, DEN REST VERSCHWIEGEN SIE.“

DIE REVOLUTION UND DER FREIHEITSKAMPF UNGARNS 1956 AUS DER SICHT DER AUS BUDAPEST BERICHTENDEN ITALIENISCHEN KOMMUNISTISCHEN JOURNALISTEN III.

„Wie ich sehe, besteht die kommunistische Presse hartnäckig darauf, dass der Buda-
pester Aufstand und der darauf folgende unerhörte, übermenschliche Widerstand
gegen die Grebennik-Panzer (Grebennik war 1956 sowjetischer Militärkommandeur
in Budapest – Anm. Übers.) ein Werk von Faschisten, ehemaligen Horthy-Offizie-
ren, Grundbesitzern, Burgeois und Aristokraten gewesen sei. Über diese Feststellun-
gen kann ich nicht diskutieren. Drei kommunistische Kollegen von mir, die in Buda-
pest mit uns dabei waren – Jacoviello, Bontempi und Perucci – erzählten schon in
ihren Artikeln, was sie erzählen durften, den Rest verschwiegen sie. „Etwas ver-
schweigen ist beredter, als jede Sprache“ – schrieb Indro Montanelli am 25. Novem-
ber 1956 in einem seiner Artikel, die in einem der meistgelesenen italienischen
Tagesblätter, dem *Corriere della Sera*, erschienen. Es ist allgemein bekannt, dass
nicht nur die Öffentlichkeit Italiens, das über eine der einflussreichsten kommunisti-
schen Parteien Westeuropas verfügte, einen Schock erlitt, sondern auch in der Italie-
nischen Kommunistischen Partei eine tiefe Krise dadurch hervorgerufen wurde,
dass die Freiheitsbestrebungen der Ungarn im Blut erstickt wurden. Von den Par-
teien qualifizierten allein die Kommunisten die Revolution der Ungarn als „Konter-
revolution“, „als faschistischen Putsch“ und begrüßten die Niederschlagung des
Volksaufstandes durch die Sowjets. Im ersten und zweiten Teil unserer Studie sind
wir auf Artikel der Korrespondenten des Zentralorgans der kommunistischen Partei
l'Unità und der Wochenillustrierten *Vie Nuove* eingegangen, die in Ungarn waren.
Dabei wiesen wir darauf hin, auf welche Art und Weise und mit welchen Mitteln
diese Organe durch Zensur und Selbstzensur der Journalisten die Leser falsch infor-
mierten und die Fakten im Zusammenhang mit den tragischen ungarischen Ereignis-
sen verfälschten. Im abschließenden dritten Teil legen wir Beiträge des Berichter-
statters Giorgio Bontempi in der kommunistennahen Römischen Tageszeitung *Il
Paese* dar, die im Gegensatz zu den kommunistischen Blättern offen dem dogmati-
schen IKP-Standpunkt gegenüber der Revolution entgegentraten. Zeitungsdirektor
Tomaso Smith veröffentlichte vom ersten Moment an Bontempis Artikel, der der
kommunistischen Voreingenommenheit mit Sicherheit nicht beschuldigt werden

konnte und auf der Seite der Revolutionäre stand. Bontempi berichtete – im Gegensatz zu den kommunistischen Organen – ausführlich über das Blutbad in Mosonmagyaróvár und die Geschehnisse in Nordungarn. Er ließ viele Augenzeugen, unter ihnen auch den Leiter der Gruppe von der Thököly-Straße, zu Wort kommen. Trotz kontinuierlichen Drucks veröffentlichte zwar Tomaso Smith Bontempis Artikel, wegen der markanten Meinungsverschiedenheiten verließ er jedoch bald die Spitze des Blattes.

JÁNOS RÁCZ

**BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER UNGARISCHEN
EMIGRATION IN AMERIKA UND DER HEIMKEHR
DER HEILIGEN KRONE. ZUR EMIGRATIONSPOLITIK
DER USAP**

Letzter Akt des “amerikanischen Abenteuers” der Heiligen Krone war der Protest eines Teils der ungarischen Emigranten in Amerika gegen die Heimkehr der Krönungsinsignien. Die intensiven Diskussionen der Ungarn in Übersee machten einen Zusammenschluss auch in diesem Fall unmöglich; dabei spielte es auch keine Rolle, wer wann in die USA gekommen war. Auch unter den einstigen Revolutionären von 1956 und den Emigranten aus den Jahren 1944/45 oder 1947 gab es manche, die nicht gegen die Rückgabe der Heiligen Krone an Ungarn waren. 1970 ließ der Journalist David Binder von der *New York Times* die für unmöglich gehaltene Nachricht gelangen: Die Nixon-Administration gibt die Krönungsinsignien an Ungarn zurück, falls sich die Beziehungen weiter verbessern. Dank der Protestwelle und dem Auftritt Kardinal Mindszentsys nahm Präsident Nixon von seinem Plan Abstand. 1971 erschütterte ein weiterer publizistischer Kunstgriff die ungarische Emigration: Kissinger und Nixon würden die Krone Ungarn deshalb zurückgeben, um zu bestätigen, dass sie die sowjetische Oberhoheit über die “Sklavennationen” anerkennen – behauptete der bekannte amerikanische Journalist Paul Scott. Die Ungarn protestierten auch diesmal massenweise mit Telefonanrufen und Petitionen gegen die Politik des State Departments. 1975 richtete der Landesvorsitzende des Ungarischen Verbandes in Amerika, Dr. Zoltán Béky, Bischof der reformierten Kirche, eine Eingabe an das amerikanische Außenministerium wegen eines Beschlussvorschlages eines Abgeordneten aus Texas und erwartete darauf eine sofortige Stellungnahme. Präsident Carter hatte 1977 gerade erst sein Amt übernommen, als der Landesverband Ehemaliger Politischer Häftlinge konkrete Antworten verlangte; gegen Carters am 4. November 1977 durchgesickerte Entscheidung begann eine weitere Protestwelle. Die Massendemonstrationen der ungarischen Emigration erwiesen sich als vergeblich. Wegen der Heimkehr der Heiligen Krone wurden viele Artikel veröffentlicht. Nicht einmal der einstige Ministerpräsident Ferenc Nagy, der Kommandant der Nationalwache ‘56 Béla Király und der Politiker der Bauernpartei Imre Kovács entgingen der Kritik dafür, dass sie die Heimkehr der Heiligen Krone unterstützten. In der Studie werden diese Diskussionen und der wegen Carters Entscheidung entstandene Protest um weitere Details bereichert.

PATRÍCIA GECSÉNYI
MODELLVERSUCH AN DER GRENZE DER BEIDEN
WELTSYSTEME
SKIZZE ÜBER DIE UNGARISCH-ÖSTERREICHISCHEN
BEZIEHUNGEN, 1970–1989

Die in den Jahren nach der Revolution und dem Freiheitskampf 1956 erneut frostigen Beziehungen zwischen Ungarn und Österreich wurden um den Preis vieler Schwierigkeiten Schritt für Schritt geregelt. Den entscheidenden Fortschritt bedeuteten die Besuche von Außenminister Bruno Kreisky im Oktober 1964 in Budapest und von Außenminister János Péter im April 1965 in Wien. Sie beendeten nicht nur eine vermögensrechtliche Debatte, sondern eröffneten auch den Weg zur Abschaffung der Minensperre an Ungarns Westgrenze. Die um Entspannung bemühte österreichische Außenpolitik hat sich auch dann nicht verändert, als im Oktober 1966 die Österreichische Volkspartei unter Führung von Josef Klaus allein eine neue Regierung bildete. Dies demonstrierte die Reise von Kanzler Klaus im Mai 1967 nach Budapest zum 100. Jahrestag des österreichisch-ungarischen Ausgleichs. Den Verhandlungen, die in einer günstigen Atmosphäre verliefen, verlieh die Tatsache Nachdruck, dass János Kádár sich mit dem Kanzler im Haus des Zentralkomitees der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei MSZMP traf. Die Fortsetzung folgte ein Jahr später mit dem Wien-Besuch von Ministerpräsident Jenő Fock. All das schuf die Basis für die kontinuierliche Weiterentwicklung der Beziehungen in den nächsten 20 Jahren, die durch den Namen des 1970 zum Kanzler gewählten Bruno Kreisky geprägt waren, insbesondere vom Jahr 1971 an, als dieser sich auf eine „einfarbige“ sozialistische Regierung stützen konnte. Der von den Sowjets eine Zeitlang unterstützte Entspannungsprozess erlaubte auch dem kádárschen Ungarn einen gewissen eigenständigen Spielraum, von dem Kádárs Außenpolitik - nicht unabhängig von seinen innenpolitischen Schritten - erfolgreich Gebrauch machte. Dies führte mit der Taktik „der kleinen Schritte“ (jedoch bei weitem nicht ohne Probleme) dazu, dass János Kádár Mitte des Jahrzehnts Wien einen Besuch abstattete; und die österreichischen Zeitungen das nunmehr als europäisches Muster der friedlichen Koexistenz bewertete Beziehungssystem mit dem Attribut „k. und k.“ versahen, was an die einstige Doppelmonarchie Österreich-Ungarn erinnerte. Um den Prozess, der zahlreiche Bereiche der Politik, Wirtschaft, Kultur, ja sogar der Gesellschaft umfasste, genau zu begreifen, sind noch weitere Grundlagenforschungen erforderlich.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI
DER SÜDSLAWISCHE KRIEG UND DIE UNGARISCHE
WIRTSCHAFTSPOLITIK (1991–1993)

Die Kulmination der südslawischen Krise und der gewaltsame Zerfall Jugoslawiens fügten Ungarn schwerwiegende wirtschaftliche Schäden zu. Im letzten Friedensjahr betrug der ungarisch-jugoslawische Außenhandelsumsatz 700 Millionen (zum heutigen Wert etwa 1,3 Milliarden) US-Dollar.

Durch die Vertiefung der Krise erlitt der Warenverkehr zwischen Ungarn und dem zerfallenen Staat einen enormen Rückgang. Nach damaligen Schätzungen erreichte der daraus resultierende Verlust Ungarns 100 bis 140 (zum heutigen Wert etwa 251) Millionen US-Dollar.

Beträchtlich war auch der Verlust, den der klassische beziehungsweise der Einkaufstourismus verursachten, der sich in der ersten Hälfte 1991 allein beim klassischen Tourismus auf 1,9 (zum heutigen Wert auf annähernd 23) Milliarden Forint belief.

Neben den unmittelbaren Schäden trafen Ungarn auch zahlreiche mittelbare negative Auswirkungen. Dass die Erdöl-Pipeline Adria unmöglich wurde, verschlang einen nicht geplanten Aufwand von 7,3 (zum heutigen Wert ca. 90) Milliarden Forint, während die Mehrausgaben infolge der Kampfhandlungen 1991 bei den Streitkräften 1,3, im nächsten Jahr 1,8 (zum heutigen Wert etwa 22) Milliarden Forint, beim Innenministerium 1991 rund 520 Millionen (zum heutigen Wert sechs Milliarden), 1992 bereits zwei Milliarden (zum heutigen Wert beinahe 24 Milliarden) Forint betragen.

Infolge des vom UN-Sicherheitsrat 1992 beschlossenen, 1993 weiter verschärften Wirtschaftsembargos gegen die aus Serbien und Montenegro gebildete Bundesrepublik Jugoslawien erlitt die ungarische Wirtschaft 1992 einen Schaden in Höhe von 340 (zum heutigen Wert etwa 611) Millionen, 1993 wiederum von 800 Millionen (zum heutigen Wert etwa von 1,4 Milliarden) Dollar.

Diese enormen Verluste konnten das Land, das auch mit inneren Wirtschaftsproblemen konfrontiert war, wegen der veränderten geopolitischen Situation nur teilweise, jedoch in gewisser Hinsicht schon in dieser Periode erfolgreich in der Region kompensieren.

In dem Europa der Umgestaltung intensivierten sich bereits 1992 die ungarisch-kroatische sowie die ungarisch-slowenische Handelskooperation. Zahlreiche bilaterale Verträge hatten sie stimuliert. Ein gutes Beispiel bietet dafür die gestiegene ungarisch-slowenische wirtschaftliche Zusammenarbeit, die innerhalb eines einzigen Jahres eine mehr als 100%-ige Steigerung des Warenverkehrs verbuchen konnte.

JÁNOS SÁRINGER

WIRTSCHAFTSDIPLOMATIE – EINIGE ZÜGE DER
UNTERNEHMENS- UND GESCHÄFTSDIPLOMATIE

Die mehrere tausend Jahre alte Geschichte der Diplomatie ist eng mit dem Handel und den Wirtschaftsbeziehungen verbunden, der Handel spielte auch bei ihrer Entstehung eine wichtige Rolle. Im 21. Jahrhundert gelangte die viele Jahrtausende, Jahrhunderte zurückreichende grundlegende Funktion der Diplomatie erneut in den Vordergrund. Nach dem Zweiten Weltkrieg entstanden parallel zur Logik der Sieger und Verlierer neue Verhältnisse der

Unter-, Über- und Nebenordnung im internationalen System. Das Prinzip der internationalen Souveränität der Staaten blieb zwar in der neuen europäischen Architektur erhalten, die Ausübung der Macht über einem gegebenen Bereich (westfälisches Staatensystem) wurde allerdings beeinträchtigt. Von der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts an gehören zum Begriff der internationalen Beziehungen nach dem heutigen Herangehen sämtliche Akteure des internationalen Lebens, wobei der Mechanismus des auf Staaten konzentrierten westfälischen Systems und dessen hierarchische (auf Unter- und Überordnung der Staaten basierende) Struktur überholt werden. Charakteristisch geht es um Staaten, nationale und transnationale Unternehmen (TNGO), Nichtregierungsorganisationen (NGO), internationale Regierungs- und Nichtregierungsorganisationen (INGO) und internationale Organisationen. Die Gesamtheit der grenzüberschreitenden Interaktionen (Kommunikation, Verhandlung, Vereinbarung, Treffen usw.), die zwischen ihnen zum Ausdruck kommen, bildet die internationale Verbindung. Man kann zwischen Außenbeziehung und Außenpolitik unterscheiden, die engere Begriffe als die internationalen Beziehungen sind.

Im neuen Abschnitt des Kapitalismus ist der transnationale Monopolkapitalismus zustande gekommen. Zwei charakteristische Merkmale der Epoche des globalen Kapitalismus sind die Herausbildung von internationalen Supermonopolen für Industrie, Dienstleistungen und Finanzen beziehungsweise die Verflechtung der nationalen und internationalen Prozesse der Kapitalakkumulation. Ein weiteres Kennzeichen der Globalisierung ist die Homogenisierung, d.h. alle Produkte können überall hergestellt und verkauft werden. Die Ware wird vom Kapital an dem Produktionsort hergestellt, der für das Kapital am billigsten ist, und dort verkauft,

wo sie ihm den höchsten Profit bringt. Ziel des Kapitals ist es, den Maximalprofit zu erzielen.

In der heutigen Zeit bildet unsere Erde durch Interdependenz, den Prozess der Globalisierung und die Entstehung transnationaler Vernetzung eine einzige Weltwirtschaft. Neben der Globalisierung gibt es eine weitere Tendenz, dass die Unternehmen unmittelbar miteinander kommunizieren und eigene Lobbyisten beschäftigen, um ihre Interessen durchzusetzen. Im Vergleich zur früheren Periode haben Investments und Investitionsförderungen beziehungsweise der Kapitaltransfer größere Bedeutung erlangt.

Die finanziellen und strukturellen Umwandlungen, die in der globalen Wirtschaft eingetreten sind, wurden neben den multi- und transnationalen Unternehmen auch von den Regierungen einzelner Staaten wahrgenommen. Sie haben entsprechend den Interessen der Staaten wirtschaftspolitische Entscheidungen auf Regierungsebene gefällt. Darüber hinaus haben die einzelnen Staaten – um die Wirtschaftsdiplomatie zu festigen – ebenfalls organisatorische und strukturelle Umgestaltungen auf Regierungsebene durchgeführt. In mehreren Ländern wurden das Außen- und das Handelsministerium zusammengeschlossen, so in Australien, Kanada, Belgien und Ungarn. Infolge dieser Schritte wird die Grenze zwischen der traditionellen Diplomatie und der Wirtschaftsdiplomatie immer mehr verwischt. Die Wirtschaftsdiplomatie in Ungarn wird durch das Ministerium für Auswärtiges und Aussenhandel gesteuert, das die Mittel der ungarischen Wirtschaftsdiplomatie: HEPA (Ungarische Agentur für Exportentwicklung) und HIPA (Ungarische Agentur für Importentwicklung) überwacht.

Die Wirtschaftsdiplomatie zielt darauf ab, die außenpolitischen Zielstellungen mit dem wirtschaftlichen Wohlstand der Staatsbürger und in engem Zusammenhang damit des Staates auf staatlicher Ebene zu verbinden, wobei das friedliche Mittel der Außenpolitik, die Diplomatie, eingesetzt wird. Das Ziel der betrieblichen Diplomatie ist es, dabei zu helfen, den Betrieb/das Unternehmen in das internationale System einzufügen, die betriebliche und die grenzüberschreitende Kohäsion des Absender- und des Empfangsstaates (Mutterunternehmen – Tochtergesellschaft) zu garantieren und eine Durchgängigkeit zwischen Kulturen und Gepflogenheiten zu verwirklichen. Ein Geschäftsdiplomate kann eher als Lobbyist determiniert werden. Die Wirtschaftsdiplomatie ist also eine Staats-, eine Regierungstätigkeit im Gegensatz zur Unternehmens- und Geschäftsdiplomatie, nicht zu vergessen, dass auch die Regierung eines Staates einzelne Personen mit Aufgaben der Geschäftsdiplomatie betrauen kann.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH
DIE INSTITUTION DER SOWJETISCHEN ZWANGSARBEIT
IM SPIEGEL DER UNGARISCHEN RECHTSREGELN
FÜR ENTSCHÄDIGUNG – DIE EINSCHLÄGIGEN
ENTSCHÄDIGUNGSDOKUMENTE

Durch die Institution der Entschädigung nach der Wende eröffnete sich in Ungarn die Möglichkeit, dass Opfern früherer diktatorischer Systeme oder deren Angehörigen eine moralische und materielle Rehabilitierung zuteilwird. Eine Entschädigung gebührte jemandem in den Fällen, die in den Rechtsvorschriften angeführt waren, auch wegen Konfiskation sowie Freiheitsentzugs aus politischen Gründen sowie auch wegen des Todes eines Angehörigen. Sowohl zahlenmäßig als auch in Bezug auf die rechtliche Regulierung kann die sowjetische Zwangsarbeit unter den zur Entschädigung berechtigenden Arten von Unrecht hervorgehoben werden. Parallel zur Behandlung der Entschädigungsbezüge wird in dieser Arbeit auf die Geschichte der rechtlichen Regulierung des Entschädigungssystems wegen persönlichen Unrechts – in dieser Form das erste Mal – weiterhin auf die Höhe der zuerkannten Entschädigungen sowie auf eine allgemeine Darstellung des während der Entschädigungsverfahren entstandenen Aktenmaterials eingegangen.

NÉVMUTATÓ

- Á. Nagy László, 236
Abafy Aurél 30
Aczél György 266–269, 318
Acsay Tihamér 152, 153
Áder János 254
Ady Endre 169, 123
Aehrenthal, Alois von Lexa, gr. 83–84,
86, 91–93, 378
Ágoston Antal 32
Ágoston Péter 125
Albrecht Frigyes 27
Alpár László 246
Altenburger Gyula 114
Andrássy Aladár, gr. 25
Andrássy Gyula, ifj. gr. 21, 126
André Frigyes 32
Andreides Gábor 288
Andrews, G. Nicolas 302, 304
Angyal Dávid 67
Angyal Pál 147
Anka László 95, 99, 108, 379, 410
Anonymus 74
Antal Géza 185
Antal István 114
Antall József 327, 338
Antunovics Mátyás 30
Apáthy István 32, 119
Apponyi Albert, gr. 21
Apró Antal 261
Aradi Zsolt 208
Arany János 9
Arany Julianna 9
Argentieri, Federigo 289
Arminius 81
Árpád fejedelem 74, 76
Asbóth Ede 25
Asbóth Lajos 41
Asmussen, Hans 193
Auffenberg, Moritz von Komaróv 85,
87, 93
Averardi, Giuseppe 289–290
Bába Iván 342
Babel, Isac 289–290
Babits Mihály 169, 123
Bak János 289
Bakách-Besseney György 199–200, 209,
213
Bakanek János 246
Bakody Tivadar 27, 40
Bakos Pál 266
Baky László 215
Bálint Sándor 260
Balla Tibor 79
Ballagi Károly 30
Ballagi Mór 27, 42
Balogh Gyula 8–10, 13, 18
Balsai István, dr. 364
Baltazár Dezső 186–187, 189
Bánáss László 260
Bánffay Simon 37

- Bangha Béla 113–114, 128
Baracs Marcell 205
Barankovics István 249–252
Baráth Magdolna 263–265
Barbély György 254
Barcza György 201–202
Bárczay János 24, 40
Bárdos Artúr 174
Baross Gábor 51
Barth, Karl 181, 185, 188–189, 191, 193–197
Bartha Albert 131, 138, 143–145
Bartha Tibor 181
Bartha, Vojtěch ld. Bartha Albert
Basch Ferenc 222
Batizfalvy Sámuel 30
Batthyány Fülöp, hg. 11
Batthyány Tivadar, gr. 142
Batu kán 235
Baudisz József 25, 39
Bayer József 40
Bazovský, Ľudovít 140
Beck Pál 35
Beck-Rzikowsky, Friedrich von, gr. 80
Békássy Imre 12
Beke József 24, 39
Békey István 37
Béky Zoltán 302
Béla, IV. (magyar király) 73
Belkin Mihail 271
Bellini, Carlo 278
Bem, József 33, 38, 40
Benda Kálmán 42, 72
Beneš, Edvard 137, 143–144, 214, 225
Benkei András 314
Benkő Rezső 25
Beöthy Andor 32
Beöthy László 167
Berecz János 317
Berecz Sándor 147, 149–150, 152–153, 159
Beretvás Péter 27
Bernát István 114
Berridge, G. R. 342
Bertényi Iván, ifj. 9, 11, 13–17, 19–21, 99, 112, 131
Bertha Antal 13, 18
Bertha György 18
Bertha Ignác 13
Bertha János 16
Bertha Julianna 12–15, 18
Bertha Klára 16
Berzsenyi Lénárd 24, 39
Bethlen Gábor 250
Bethlen István 156, 160, 216
Bethlen József, gr. 27
Biberauer Richárd, id. 187
Bierbauer János 35
Bihari Péter 125
Bihary Sándor 30
Binder, David 298–299
Biszku Béla 264, 266, 274
Blaskó Mária 253
Blazsovics Károly 25, 40
Blecha, Karl 317
Bleichröder, Gerson von 45
Bleuer Ignác 27
Bleyer Jakab 206–207
Boarov Zsivko 270
Bočevár, Igor 337
Bocskai István 75
Bocsor István 66–67, 70, 72
Boda József 185
Bodelschwingh, Friedrich 183
Bodó Sándor 136
Bodoky (1940-ig Biberauer, ifj.) Richárd 187–188

- Bodor György 225
 Bona Gábor 24–26, 29–30, 35, 40–43
 Bontempi, Giorgio 277–291, 395–396, 428–429
 Borbándi Gyula 255
 Borhi László 300
 Boronkay László 30
 Borosnyay Pál 27
 Borovszky Samu 12
 Borszéky Soma 34
 Bothmer Károly, br. 209–210, 215, 219
 Bozó Manó, dinnyeberki és ugodi 24
 Böhl, Eduard 186
 Böhm Károly 185
 Böhm Vilmos 129
 Braham, Randolph L. 209
 Brankov Lazar 265, 270
 Brauwer/Brouwer, Adriaan, ld. Hollósi Sándor
 Bródy Péter 263
 Broucek, Peter 81
 Bruckner Győző 77
 Brzezinski, Zbigniew Kazimierz 305
 Bulla György 32
 Burián István, gr. 134
 Búsbach Péter 50
 Caprivi, Leo von 53, 60
 Carter, James Earl 297, 302–305, 308
 Castellani, Adriana 290
 Ceaușescu, Nicolae 298
 Churchill, Winston 215, 217
 Cieger András 74
 Cisventi, Carlo 289
 Clausewitz, Carl von 82
 Clemenceau, Georges 137, 144
 Clementis Gábor 25
 Concha Győző 76, 113–114
 Conway, John S. 213
 Cossetto, Luciano 289
 Czetz János 38, 40
 Czimeg György 30
 Czorda Bódog 27
 Csaba Imre 227
 Csáky Albin 51
 Csáky Lajos 189
 Csány László 15
 Csatáry Lajos, Dr. 27
 Csath Magdolna 344
 Csécsy Imre 116
 Csepy Pál 35
 Csernus Sándor 72
 Csillag Ilona 163, 174
 Csillag Miklós 240
 Csizik Károly 34
Dachi, Stephen Frank 302–303, 309
 Damböck Sándor 32
 Damjanich János 25
 Danielik József 27
 De Bry, Johann Theodor 299
 De Monte, Matteo 289
 Deák Ágnes 16
 Deák Ferenc (1761–1808) 16
 Deák Ferenc (1803–1876) 7, 10, 12–16, 20–21, 65, 97
 Deák István 305
 Décsi Gyula dr. 266, 269–270, 274
 Dékány János 246
 Delsol, Chantal 72
 Dembiński, Henryk gr. 29, 34
 Demeter György 267–269
 Dénes István 231
 Dengl Miklós 309
 Dessewffy Dénes 26
 Dessewffy Emil 113
 Dessewffy Gyula 27
 Dessewffy Lajos 26

- Diaz, Armando 135
Diener-Dénes József 142
Ditrich László 26
Dobi István 253
Dobieccky Ferenc 26
Dobos István 274
Dolescháll Gábor 36
Dornik, Wolfram 84–86, 89
Döbrentei Károly 246
Dóry Lajos, br. 27
Drnovšek, Janez 338
Duka Tivadar 27, 42
Dukay Erzsébet 8
Dula, Matúš (Dula Máté) 132–133, 135, 140
Dunajewski, Julian 46–48, 51–52, 54–58, 60–61, 63
Eckhardt Tibor 255
Eckhart Ferenc 76
Eden, Robert Anthony 215
Egerváry János 26
Egri Gyula 264–265
Eisenstädter Ignác, buziási 30
Endre László 215
Enyedi Lukács 57, 59
Enyedy Andor 190
Eörsi István 286
Eötvös Károly 35, 119
Esterházy család 221
Esterházy Miguel, gr. 27
Eszenyi László 308
F. Kiss Erzsébet 37
Fajnor, Vladimír 140
Faludi Ervin 263, 265–276, 394, 426–427
Farkas Ferenc 19
Farkas Judit Antónia 277
Farkas Katalin 24
Farkas Mihály 263, 265–266, 272–273, 276
Farkas Péter 344
Farkas Vladimir 264–266, 272–273, 275–276
Faváry József 26
Fehér István 225
Feitl István 267
Fejes Imre 221
Fejti György 326
Fenyvesi (Fenyvessy) László 228
Ferenc Ferdinánd, főherceg 81, 89, 91–93, 139
Ferenc József, I. 15–16, 18, 49–50, 54, 79, 81, 88, 90–92, 97, 98, 124
Ferenczi Zoltán 16
Festetich (Festetics) Sándor 230
Festetich Leó gr. 164
Field Noel 267
Fiore, Ilario 289
Fischer Adolf 34
Fischer, Heinz 317
Fiziker Róbert 315
Flaubert, Gustave 250
Fluck Ferenc 30
Foch, Ferdinand 142
Fock Jenő 311
Fogarassy László 136, 141, 143–144
Fossati, Luigi 289
Földes Gábor 283
Franchet d'Espèrey, Louis 136, 142, 144
Frank Károly 27
Fráter Sándor 30
Frey András 306
Friedrich István 156
Frigerio, Alessandro 289–290
Frigyes főherceg 81
Fritz, Wolfgang 48

- Fuchs József, Dr. 30
 Füzes Miklós 225, 226
 Füzesséry Géza 30
G. Kovács László 132
 G. W. ld. Hóllósi Sándor
 Gaál Boldizsár, alsószilvágyi 27, 40
 Gaál Ernő 30
 Gaal Mózes 75
 Gafencu, Grigore 214
 Galliani, Fabio 289
 Gámán Zsigmond 32
 Garamvölgyi György 279
 Gáspár András 23–24
 Gáspár Endre 24, 38
 Gecsényi Lajos 311, 313
 Gedeon László 25, 39
 Geiringer-Winterstein, Friedrich von 58
 Gergely Jenő 237, 238
 Gerlóczy Géza 248
 Gerő Ernő 239, 263–264, 266–267, 273, 275
 Gertrudis királyné 229
 Gervay Nándor 30
 Ghyczy Jenő 200
 Girókuty P. Ferenc 27
 Glant Tibor 298, 300–301, 305–306
 Glatz Ferenc 42
 Gmoser, Elisabeth 39
 Goebbels, Joseph 188
 Gózon Lajos 31
 Gömbös Gyula 206–207, 214
 Göncz Árpád 103
 Görgei Artúr 23–24, 26–27, 30, 33, 35–43
 Görgey István, id. 27, 36, 40
 Görgey Kornél 25
 Gratz Gusztáv 49–50, 100
 Grebennyik, Kuzma 277
 Greguss Lajos 32
 Grimm János 30
 Grósz András 226
 Grósz Károly 317
 Gruden Ernő 28
 Gulyás András 277
 Gulyás László 103, 225
 Gulyás Pál 203–204, 207
Gyenes András 317
 Gyomlay Gellért 28
 Gyorgyevics Miklós 251
 Gyöngyösy Lajos 31
 György Endre 51
 Györki Imre 267, 274
 Gyulai Pál 164
 Habsburg Ferdinánd, III. (magyar király) 7–8
Habsburg Mátyás, II. (magyar király) 13
 Habsburg Rudolf (magyar király) 13
 Habsburg-dinasztia 229, 235
 Habsburg-Lotaringiai Ferenc József, I. (magyar király) ld. Ferenc József, I.
 Habsburg-Lotaringiai István főherceg, nádor 15
 Hadfy Döme 31
 Hadik János 115
 Hajdú András 313
 Hajdu Tibor 82, 101, 115, 131–133, 135–136
 Hajnik Imre 76
 Halas Lajos 238–242, 244, 248
 Halász Imre 9, 20, 51
 Halász Iván 342
 Halmágyi Sándor 35
 Hamza András 295
 Hanny Kálmán 33
 Hardy, Antoine 347
 Hargitai József 342

- Harsányi Zsolt 167
Hatos Pál 102, 135
Hatvany Lajos 128
Hauser Károly 26
Hauszer Lipót 31
Havasi Ferenc 317
Hayden Ignácné 19
Hegedűs András 265
Hegedűs B. András 289
Hegedűs Ferenc 33
Hegedűs Gyula 167
Hegedűs János, Dr. 33
Hegedűs Lóránt 103
Heinrich, Hans-Georg 318
Helcz Tibor 304
Helmár Ágost 75
Hemingway, Ernest 286
Henrys, Paul Prosper 142
Hermann Róbert 23, 36, 39, 42
Hertelendy Anna 13, 16
Hertelendy Borbála 13
Hess, Rudolf 206
Hevesi Sándor 167–168, 174, 384, 416
Hidegkuti Mihály 222–223
Hidvégi Máté 205
Hindenburg, Paul von 188
Hitler, Adolf 188–192, 196, 206–207, 217, 219, 224, 226, 231–232, 234, 307
Hlinka, Andrej 132
Hodža, Milan 131, 133–134, 138–145
Holländer Fülöp 204
Holländer ld. Hollósi Sándor
Hollós ld. Hollósi Sándor
Hollósi Gábor 149, 151
Hollósi Sándor 199–219, 388, 420–421
Hollósy István 33
Hóman Bálint 76
Hont Ferenc 170–171
Horánszky Lajos 21
Horánszky Nándor 21, 99
Horn Gyula 318
Horthy Miklós 205, 213, 216, 273
Horváth Árpád 168, 171
Horváth Gáspár 33
Horváth Gyula 268
Horváth J. András 236
Horváth Lajos 34
Horváth Mihály 70, 74
Horváth Pál 25, 39–40
Höke László 33
Hörcher Ferenc 118
Hötzendorf, Franz Conrad von, gr. 5, 79–94, 131, 378, 409
Hötzendorf, Gina Conrad von, gr. 84
Hubai László 240
Hudi József 221–223
Hunyadi János 68, 73
Huszár István 33
Ignótusz Pálné Matei Florence 271–272
Ila Bálint 221
Illés Gábor 96
Illés László 227
Illésy Sándor 28
Illyés Gyula 231
Imecs Balázs 230
Ince, IV. pápa 73
Irmédi-Molnár László 39
Issekutz Zsigmond 31
Istóczy Győző 19
István, I. (Szent) 66–67, 77, 96, 107–108, 216–217, 304, 306
Izvolszkij, Alekszander Petrovics, gr. 85
Izsák Lajos 237–238, 251
Jacoviello, Alberto 277–278, 282, 284, 287–291, 395, 428
Jaeger, Lorenz 190

- James, Alan 342
 Jándy Géza id. 273
 Jándy Géza ifj. 267, 273
 Jándy Gézáné ifj., Potoczki Mária 273
 Janicsek József 33
 Janikovszky Béla dr. 266–267
 Jankowitsch, Peter 317
 Jánosi József 253
 Jaross Andor 215
 Jászai Rezső 68, 70, 73, 75–76
 Jászi Oszkár 95–109, 118–119, 125, 128,
 134, 137–139, 141, 300, 379, 410
 Jelencsik Vince 28
 Jellačić, Josip, br., majd gr. 37
 Jenő főherceg 81
 Jenny Antal 28
 Jerábek, Rudolf 80, 93
 Jeszenszky Géza 327
 Joannovics Emil 31
 Jókai Mór 172
 Jonas, Franz 312
 Joó András 201, 214
 József főherceg 115
 József, II. 74–75
 Julier Ferenc 131–132
 Juraszek Ferenc 35
 Jurcsek Béla 230
 Jurenák Ede 37
 Juriga, Ferdiš (Juriga Nándor) 134
 Justh Gyula 119
 Kádár János 264–265, 269, 275–276, 293,
 295–296, 302–303, 307, 311–315, 318,
 325–327, 398, 431
 Kajli József 265
 Kállay Miklós 200–201, 213–214
 Kálmán József 267, 274
 Kálmán László 240
 Kánya Kálmán 214
 Karasek, Franz 318
 Karász Győző 267, 269–270
 Kárbin Ákos 45, 376, 406
 Karnász József 28
 Károly Róbert, I. (magyar király) 13, 77
 Károly, IV. (magyar király) 101, 111, 115,
 125, 131, 134
 Károlyi József 127
 Károlyi Márton 267
 Károlyi Mihály, gr. 102–103, 111, 115–
 116, 127–128, 133–144
 Károlyi Sándor, gr. 28, 42
 Karsa Ferenc 33, 41
 Kasnyik András 308
 Kassák Lajos 116
 Kászonyi József 24, 38
 Kautz Gyula 20, 59–60
 Kazinczy Lajos 33
 Kecskeméti József 296
 Keller Rudolf 33
 Kemache, Fouad 347
 Kemény Farkas, br. 32
 Kemény Krisztián 41
 Kempelen Béla 8
 Kerek János 31
 Kerekes József 28
 Keresztszeghy Lajos 31
 Kereszty Béla, Dr. 36
 Kerkai Jenő 260
 Kern Gyula 31
 Kern Róbert 204
 Kerrl, Hanns 194
 Kessel, Fritz 195
 Keszőcze Endre 239
 Kéthly Anna 274
 Kincses László 342
 Király Béla 305–306, 308–309
 Király István 95

- Király János 33
Király Pál 68–69
Kirschläger, Rudolf 312, 325–326
Kisfaludy Mór 25, 39–40
Kiss Dávid 6, 237–238
Kiss Ferenc 169–170, 177
Kiss J. László 344
Kiss Károly 264–265
Kiss Lajos 75
Kissinger, Henry 299, 301, 307–308
Kiszely Gábor 271, 274
Klamarik János 65–66
Klapka György 23–24, 30, 38, 40, 42
Klauber István 286
Klaus, Josef 311
Klebensberg Kunó 167
Kletečka, Thomas 39
Kohlbrügge, Hermann Fiedrich 186
Kohn Félix 268
Kohút, Ján 140
Koltay Gábor 263
Komárik István 76
Komáromi Iván 38
Komáromy István 26
Konrád Miklós 118
Koppány Krisztián 344
Korcsmáros Anna 19
Kornitzer Béla 9, 18
Kósa Ferenc 182
Kósa László 182
Kosáry Domokos 23–24, 42
Kossuth Gusztáv 31
Kossuth Lajos 49, 122, 250, 255
Kovách László 28
Kovács Albert 35
Kovács Imre 225, 231, 306–307
Kovács István 263, 265
Kovács József 188
Kovács K. Zoltán 252–253
Kovacsics József 221, 223
Kovrig Béla 256–257
Kozári Monika 49, 97
Kozma Gyula 28
Köffinger Frigyes 45, 376, 406
Könnye Nándor 41
Kőrösi Csoma Sándor 42
Kőszeghy Miklós 95
Kőváry László 37, 39
Kövesy Ferenc 34
Kračun, Davorin 338
Kramář, Karel 137–139, 144
Kranc, Marjan 337
Krasznay Pál 26, 40
Krécsey Károly 33
Kreisky, Bruno 311–312, 314–315, 318, 323, 326
Kremnyov-Kamenkovics (szovjet tanácsadó) 272
Kremser, Artur 312
Kriszt János 33
Kronenbitter, Günther 80
Krummacher, Friedrich-Wilhelm 190
Kube, Wilhelm 191
Kubinyi Albert 31
Kun Béla 204–205
Kunfi Zsigmond 138
Kuppis Gusztáv 26, 41
Lada Kata 8
Ladányi Gedeon 74
Lajos, I. (Nagy) 76
Lajtai L. László 68, 74
Lajtai Mátyás 118
Lakatos József 294
Lakos János 49, 51
Laky Antal 13
Lanc, Erwin 314

- Láng Lajos 47–49, 52–53, 57–60
 Lánghy János 35
 Lanner, Sixtus 318
 Lantos Dezső 240
 László András 308
 Latabár Kálmán 165
 Laurentzi Vilmos 70, 73–74
 Lázár György 314, 319–321
 Lázár Vilmos 41
 Lechner Lajos 35
 Legény Lajos 34
 Leiningen-Westerburg Károly, gr. 25
 Lelkes György 179
 Lemák Ella 343
 Lendvai István 116–117
 Lendvai Pál 313
 Lenkefi Ferenc 39
 Leonhardt, Gustav von 58–59
 Leutner Károly 31
 Lévy Henrik 33
 Lewis, Donald J. 307
 Lian, Giuseppe 277
 Lieben, Richard von 48
 Ligeti Dávid 5, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 92,
 94, 378, 409
 Linder Béla 136
 Lindlar, Walter 282
 Lipták G. Béla 309
 Litván György 135, 137–138, 145, 289
 Litzenmayer Károly 26
 Losonczy Pál 312
 Lovas (Lóvy) György 307–308
 Lőrincz Sándor 267, 272
 Lőrincz Sándorné, Felméry Erzsébet 267,
 271–272
 Löw Immanuel 204–206, 388, 420
 Ludendorff, Erich 131
 Lumniczer Sándor 36, 42
 Lupták István 31
 Luther, Martin 184
 Lüders, Alekszandr Nyikolajevics, gr. 30
 Lütgendorf, Karl 313
 M. Szebeni Géza 313
 Mackensen, August von 191
 Madách Imre 171–172
 Majthényi Izidor, br. 28
 Makkai Sándor 185
 Makonnen Tafári, ld. Szelasszié, Hailé
 Makovický, Peter 140
 Malinov, Alexander 288
 Mangin Jakab 28
 Mangold Lajos 73, 77
 Marczali Henrik 68
 Máriássy János 24, 39
 Marinovich Endre 345, 350
 Marjai József 321
 Markovics Adolf 25
 Márkus Jenő 185
 Márkus László 116
 Markusovszky Lajos, Dr. 36, 42
 Marosán György 237, 265
 Marsch, Fritz 317
 Maruzsa Zoltán 99
 Masłowski, Michel 72
 Matlekovits Sándor 50
 Matolay Etele 28, 41
 Matteotti, Matteo 289
 Mayer, Hans 54
 Mazaly János 19
 Mecséry Jakab 28
 Medgyessy Péter 323
 Mednyánszky Ede br. 28
 Meliadò, Valentina 290
 Menczel B. Adolf 31
 Mendelsohn 45
 Menyhárt Antal 24, 39

- Mérő Ignác 248
Mester Béla 118
Mészáros Lázár 29
Mihalovich Ödön 164
Mihályik Viktor, Dr. 36
Mihó Ernő 174
Mikár Zsigmond 31
Miklós Imre 303
Miklós Péter 249
Milotay István 113–116, 118–119, 124
Mindszenty József 300
Mlynar, Zdenek 315
Mock, Alois 318, 322
Mocsáry Lajos 119
Mód Péter 270
Modersohn, Ernst 187
Mokry Endre 31
Molnár Albert 185
Molnár András 16
Molnár Dezső 167
Molnár István 28
Molnár Kálmán 256
Molnár Zsigmond 33
Moltke, Helmut von 84
Montanelli, Indro 291
Montgomery, John 256
Monts, Anton von 53
Moravec László 271–272
Móricz Zsigmond 123
Moser, Alois 58
Moussa, Farag 342
Mudd, C. Robert 303
Müller István 205
Müller, Ludwig 183, 190, 192
Müller, Paul 54
Münkel (Münkl), Josef 26
Nagy Adorján 170
Nagy Anita 36
Nagy Ferenc 305, 308
Nagy Imre 279, 283, 290
Nagy Iván 7, 9
Nagy János 312, 315–316, 318, 325
Nagy Kázmér 255
Nagy László 227
Nagy Samu, kebelelei 28
Nagy Töhötöm 260
Nánay István 163, 171
Napóleon, I. 76
Németh József 306
Niczky János gr. 11
Niebauer, Anton von 47–49, 52–53, 55, 58–60
Nixon, Richard Milhous 299–301, 307–308
Nógrádi Sándor 273
Nonn György 265
Nowak, Karl Friedrich 84
Nowicki, Joanna 72
Nypels, George 204–205
Nyakas János 235
Nyusztay László 343, 345
Ódry Árpád 168–170, 384, 416
Ohlemüller, Gerhard 190
Olt Károly 295
Ondok János 240
Opitzky János 28, 41
Orczy Gyula 28
Ormos Mária 138, 142, 144
Orosz István 134
Orosz László 192, 221, 390, 422
Oroszné Takács Katalin 221, 390, 422
Orsonics Gáspár 26
Ökröss Bálint 35
Pajdar, Franz 282
Pál, VI. 300
Palacký, František 71

- Palásti László 205–206
 Páldy Róbert 229, 230
 Pallai László 99
 Pálmány Béla 9–13, 15–16
 Palotás Emil 132
 Palotay Fülöp 35
 Pamlényi Ervin 147, 207
 Pancraticus, Jean-Paul 342
 Pap Károly 31
 Parcz Ferenc 277
 Parhomcsuk (szovjet tanácsadó) 270–271
 Partik-Pablé, Helene 318
 Párvy Alajos 36
 Pastor, Ludwig von 81, 90, 94
 Pásztor Cecília 140
 Pásztor László 308
 Patrik-Pablé, Helene 318
 Paulay Ede 163–164
 Pavlovszky (Vadász) Antal 31
 Peball, Kurt 82–83
 Pecháta Antal 33
 Pelle János 101, 103
 Pelyach István 42
 Perczel Mór 38, 41
 Perlaki Mária 301
 Perucchi, Sergio 277–278, 283–284, 287,
 289–291, 395
 Petar, ld. Péter, II. (jugoszláv király)
 Péter Gábor 263–266, 271, 273–274, 276,
 307
 Péter János 311–312, 398, 431
 Péter László 76, 204
 Peter, Friedrich 318
 Péter, II. (jugoszláv király) 214
 Petheő Vilmos, gyöngyösi 25
 Pethő Sándor 116
 Petőfi Sándor 172
 Petri Edit 365
 Petrovay Ákos 28
 Pfeiffer Zoltán 255
 Pintér Béla 28
 Pinterović, Ante 133
 Podmaniczky Frigyes, br. 28, 42
 Poeltenberg Ernő, lovag 32
 Pogány András 306–308
 Pollmann Ferenc 82, 101, 131–132, 135
 Popély Gyula 136, 139, 142–144
 Popovics Sándor 61
 Poprády Pál 248
 Pór Antal 35, 42
 Pórfy Ferenc 35
 Potiorek, Oskar 80, 93
 Pozsgay Imre 318
 Pölöskei Ferenc 49, 99, 101
 Prácsér Tamás 344
 Prámer Alajos 36
 Pressburger, Siegfried 46, 59
 Princz Gyula 266, 269–271
 Pritz Pál 349
 Prohászka Ottokár 114, 121
 Prugberger Tamás 346
 Puhán, Alfred 298, 300
 Puja Frigyes 303, 312
 Puskás Ferenc 286
Rab Gusztáv 206
 Rác Gyula 95
 Rác János 297, 301–303
 Rácskay Jenő 15–16
 Ráday Gedeon, id. gr. 29
 Raffay Ernő 118
 Raffay Sándor 114
 Rajcsányi János 72
 Rajk László 265–268, 270–272, 275
 Rajk Lászlóné Földi Júlia 271–272
 Rajkovics Károly 29
 Rákóczi Ferenc, II. 75, 221

- Rákosi Jenő 126
Rákosi Mátyás 228, 237, 240, 252–253,
263, 267, 269, 273–275, 287, 295, 307
Rákosi Szidi 172
Rakovszky István 100, 121
Ránki György 115
Ratkó Anna 245–246
Rauchensteiner, Manfred 85
Ravaszi László 185–187
Regele, Oskar 79, 83–84, 87–88, 91, 93
Réh Alajos 271
Reichl Benő 31
Reményi Antal 29
Rendek András 239
Renner, Karl 317
Rényi György 29
Répássy Sándor 31
Reuss, Heinrich VII. Prinz 60–61
Révai Valéria 275
Révész Béla 255
Révész Sándor 269
Rex József 267, 270–271
Réz Andor 29
Richter Flóra 282
Riegler, Josef 323
Roberts, Sir Ivor 342
Rochlitz Béla 29
Rochlitz Gyula 33, 41
Rohoska József, ld. Rab Gusztáv
Romhányi Ágnes 36
Romsics Ignác 136
Rónay János 29
Rosenberg, Alfred 206–207, 388, 420
Rothenberg, Gunther 86, 88, 93
Rózsahegyi Kálmán 172
Ruman, Ján 140
Rust, Bernhard 193, 197
Ruszoly József 16
S. Varga Katalin 289
Sahlhausen Mór, br. 31
Salamon Ferenc, Dr. 35, 42
Salamon Konrád 129
Sallay Géza 167
Salmon, Jean 342
Sándor Pál 128
Sándor Tibor 116
Sánta Lajos 25
Saposnyikov, Borisz Mihajlovics 84, 86,
90–92
Sáringer János 327, 342–343, 349–350,
Šarinić, Hrvoje 338
Sárkány Sándorné Halász Teréz 8–9,
12–15, 17, 19–20
Say Móric, Dr. 35
Say Rudolf 26, 35
Schaffhauser Ferenc 66
Schemua, Blasius 93
Schenk Emil 34
Schiller Károly, temesi 33
Schlett István 99
Schmidegg János, gr. 29
Schmidt Albert 26
Schmidt Helmut 304
Schmied-Kowarzik, Anatol 86, 89, 92
Schönaich, Franz Xaver von 89, 92
Schwarczwölder Ádám 7
Schwartzner Ferenc, babarcsi, Dr. 36, 42
Schwarzenbrunner János 29
Scott, Paul 301
Sebes Sándor 240
Sebestyén Gyula 67, 76–77
Sebestyén Jenő 185
Sebestyén Károly 167, 172, 174
Seewann, Gerhard 224, 225
Seherr Thosz Arthur, gr. 29, 41
Sennyey Lajos, br. 31

- Sibrik Erzsébet 16
 Signorini, Giorgio 288–289
 Siklós Csaba 337
 Síkor József, Dr. 33
 Simon Endre 31
 Sinowatz, Fred 315, 323
 Sipos Balázs 238
 Sipos Péter 116
 Smith, Tomaso 277–278, 281, 289–290,
 395–396, 428–430
 Sólyom Ildikó 272–273
 Sólyom László 266, 273
 Somló Sándor 164
 Somogyi Gréta 39
 Somorjai Ádám 300
 Sondhaus, Lawrence 82, 86, 88–93
 Sömjén György 276
 Spannenberger Norbert 207
 Šrobár, Vavro 138
 Staffenberger József 37
 Štefánek, Anton 133
 Stefkó József 280
 Steger, Norbert 318, 321
 Steinbach István 29
 Steinecker Ferenc 113
 Stirling György 301
 Stodola, Emil 139
 Stoffer József 35
 Stoll Károly, váradi 26
 Sturm Albert 8
 Sturm Károly 29
 Suba János 137, 140, 143
 Sugár István 39
 Suha György 348
 Sulyok Dezső 255
 Supka Géza 137
 Suszter Ignác 29
 Sz. Kovács Éva, 255
 Szabad György 103
 Szabadfalvi József 136
 Szabó Aladár 184
 Szabó Dezső 127
 Szabó Éva 240
 Szabó Ferenc 8
 Szabó János 26
 Szabó József 34
 Szabó Juliet 293
 Szabó Miklós 113, 116
 Szabó Róbert 251
 Szádeczky Lajos 75
 Szakács Sándor 237
 Szakál Imre 99
 Szakasits Árpád 237, 273–274
 Szakolczai Attila 279, 282
 Szalai András 267, 270–271
 Szálasi Ferenc 217, 229
 Szalay László 71–72
 Szántó György 265
 Szapáry Gyula 45–46, 50–51, 53–55, 61,
 63, 376, 406
 Szarka László 132–134, 137, 139–140,
 142
 Szász Károly 34, 39, 42–43, 74
 Szathmáry István Károly 29
 Szathmáry Lajos 299–300
 Szebedinszky Jenő 299
 Széchenyi István 68, 172, 250
 Széchenyi Kálmán, gr. 33
 Szederjesi Cecília 228
 Szegedy Miklós 114
 Szegedy-Maszák Aladár 200
 Székely Ferenc 19
 Székely József 29
 Szekfü Gyula 128
 Szekulics István 24, 39–40
 Szelasszié, Hailé 214

- Széll Ákos 8
Széll Anna 7
Széll Antal 10
Széll Dorottya 7
Széll Farkas 8
Széll György 7–8
Széll Ignác 12, 18–19
Széll Imre 7, 9–10, 12–14, 18
Széll István 8
Széll János (1763–1844) 9, 12–13
Széll János (1812–1849) 10
Széll József (1801–1871) 11–19
Széll József (1880–1956) 18
Széll Kálmán (1838–1928) 9
Széll Kálmán (1843–1915) 7–21
Széll Kálmánné 7, 14–15, 21
Széll Kristóf 10, 14, 18
Széll Lajos 10
Széll Mária 15
Széll Miklós 10
Széll Péter 7
Széll Sándor 10
Széll Tamás 7–8
Szemere Bertalan 15, 23
Szendi György 264–265, 267–268
Szent István ld. István, I. (Szent)
Szentesy Lajos 166–167, 170
Szentgyörgyi Gyula 34
Szentgyörgyi Imre 32
Szigethy Attila 283
Szigethy Ferenc 235
Szigethy Lajos 68
Szigeti József 172
Sziójártó Zsigmond 34
Sziij Jolán 39
Sziklay János 12
Szilágyi Dezső 51
Szilágyi Imre 327
Szilágyi Pál 240
Szilágyi Sándor 37, 39, 43
Szilvásy Márton 32
Szinyeyi József 35–37, 41, 203
Szita László 225
Szládik János 35
Szluha Márton 7–10, 13, 18
Szontagh Gusztáv, Dr. 35
Szontagh Tamás 113
Szögyényi Emil 34
Szölényi József 24, 39
Szőnyi Anna 246
Szőnyi Tibor dr. 267–268
Szőnyi Zsuzsa 250
Sztálin, Jozsif Visszarionovics 215
Sztójay Döme 199–200, 214
Szumrák Pál 35
Szücs Ernő 266–268
Szűrös Mátyás 317
Taaffe, Eduard von 47, 54–55
Tabajdi Gábor 254
Tahy Imre, dr. 209–211, 213, 215–216
Takáts József 74
Tamás István 246
Tanazevics Péter 32
Tasnády Gyula 36
Tedeschi, Bruno 289
Teleki László gr. 16
Teleki Pál 223
Tepperberg, Christoph 39
Terbe Lajos 72
Teszelszky, Kees 76
Thallóczy Lajos 49
Than Károly 36, 42
Than László 34
Thiemeyer, Guido 54

- Tholnay Gábor 26, 40
 Thuróczy Károly 140
 Tilkovszky Loránt 115, 206–207, 222, 224
 Timon Ákos 76
 Tipuly/Typula Gyula, csákvári 29
 Tisza István, gr. 95–110, 112, 114, 117, 132–134, 379, 410
 Tisza Kálmán 9, 45–50, 53–54, 63, 99, 101, 122, 376, 406
 Tito, Josip Broz 225
 Togliatti, Palmiro 289
 Tokaji György 250
 Toldi Ferenc 264–265
 Tomssich Bertalan 32
 Tonelli Sándor 132
 Torma Károly 34
 Tóth Ágnes 223, 225–227, 236
 Tóth Ágoston 25, 38–39
 Tóth Eszter Zsófia 249
 Tóth Ferenc 8
 Tóth Imre 164, 166, 172
 Tóth János 29
 Toth, Robert C. 300
 Tőkéczi László 95, 112
 Török Ignác 29
 Török István 181, 184–185, 192, 197
 Trostovszky Gabriella 76
 Uhl, Ernst 184
 Ujfalussy Endre 34
 Ujházy László 69–70
 Ujlaky Jenő 32
 Újlaky József 29
 Ujváry Gábor 23, 238, 254, 277
 Ullein-Reviczky Antal 208
 Ulrich Ágoston 25
 Urbański, August von Ostryniec 92
 Üchtricz Emil, br. 25, 39–40
 Váczy János 67
 Vadkerty Katalin 225
 Vadnay Károly 32, 42
 Vági Ferenc 268
 Vajda Antónia 9
 Valjavec, Fritz 207
 Vándor Ferenc 269
 Vándor Györgyi 267, 269, 271–273
 Vándory Gusztáv 37
 Vangel Károly 34
 Váradi Antal 163
 Váradi Stoll Károly 26
 Várady Gábor 26
 Varga Benedek 36
 Varga Gergely 343
 Varga László 254
 Varga Ottó 67, 69–70, 76
 Varga Zsuzsanna 238
 Várhegyi Lajos 32
 Varjú László 295
 Vasady Béla 195, 197
 Vázsonyi Vilmos 112, 126
 Vécsey Károly gr. 40
 Vég Béla 265
 Vég László 227
 Végh Bertalan 25, 39–40
 Velics László 207, 210, 219
 Vendrei (Aschermann) Ferenc 25, 29, 38, 40
 Veress Bulcsú 307–309
 Veress János 32
 Vermes Gábor 99, 133
 Veszprémy László 39
 Viczián János 204
 Vida István 228
 Vilmos, II. (császár) 53, 84

Vischer, Martha 187
Vitkay Zsigmond 29
Vix, Fer(di)nand 142–144
Vörösmarty Ilona ld. Széll Kálmánné
Vranitzky, Franz 316
Vrba, Rudolf 212
Vyda Péter 29
Wagner, Hermann 184
Wahl doktor 190
Waldheim, Kurt 319
Wéber Antal 36
Weber, Viktor 135
Weibgen, Hans 223
Weidlein János 231
Weis István 113–114
Weisz (Böjtös) Ferenc 30
Wekerle Sándor 45–63, 83, 85, 87, 111,
112, 126, 134, 376, 406
Wettstein János 199–219, 388–389, 420–
421
Wetzler, Alfréd 212
Wille, Sepp 317
Wilson, Charles 302
Wilson, Woodrow 134
Windisch-Grätz herceg, Alfred zu 15
Wlassics Gyula 53
Wolff Károly 114
Yü, Pin Paul 301
Záborszky Imre 26
Zachar József 115
Zakar Péter 36
Zámbelly Lajos 41
Zarka János 11
Zeidler Miklós 103, 136
Zeinar, Hubert 83, 89, 92
Zeynek, Theodore von 81, 89
Zichy-család 221
Zielbauer György 225, 227
Zigány Zoltán 95
Zilahi-Sebess Jenő 215
Zimmermann, Karl von 58–59
Zinner Tibor 226, 237, 265–266, 268,
271, 300
Zrínyi Miklós 250
Zrumeckzy Antal 32
Zuber Antal 25
Zsarnay Ábrahám 32

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

- Aachen 342
Aba 282
Abaúj vármegye 141, 240
Abaúj–Torna vármegye 104
Adria 71
Ajka 222
Albánia 334
Albertfalva 242
Alföld 69, 139
Almás 30
Alsó-Fehér vármegye 104
Amerika ld. Amerikai Egyesült Államok
Amerikai Egyesült Államok 10, 103, 132, 185–186, 188–189, 293–294, 296–298, 301–304, 306, 308–309, 322, 345, 347,
Amszterdam 204, 346
Anglia 149–150, 153
Arad 26, 102, 104, 134, 137
Arad vármegye 104
Argelato 289
Argentína 39
Árva vármegye 104, 139, 141
Ascona 199, 202, 212, 217, 388, 421
Athén 208
Augsburg 193
Auschwitz 212
Ausztria 66, 76, 97, 101, 106, 134, 313, 315–316, 318–320, 322–323, 325
Ausztria–Magyarország 84, 86, 91, 132, 134
Avar Birodalom (Avaria) 66
Ázsia 72–73
Bács–Bodrog vármegye 24, 35, 104–105
Bácska 136, 225
Baja 104, 111, 136
Bajorország 188, 192
Bakony 229
Bakonygyirót 222
Bakonyjákó 222
Balassagyarmat 143
Balaton 35, 231
Balatonfüred 221
Balkán 80–81, 83–84
Balkán-félsziget 131–132, 136, 347, 342
Bánság 136
Baranya vármegye 103–104, 240, 269
Bárcs 329
Bars vármegye 104, 141
Bártfa 139
Bát 143
Bécs 10, 12, 16, 26–29, 45, 47–48, 52, 57, 74, 76, 87, 92, 97, 185–186, 289, 315–317, 322, 324, 342
Békés vármegye 104, 240
Belgium 210, 347, 352
Belgrád 86, 103, 136, 138, 142
Bengália 27
Bereg vármegye 104
Beregszász 95, 97, 99
Berlin 45, 66, 79, 84, 92, 120, 199, 205–206, 231

- Bern 199–200, 203, 207–210, 215, 217, 388, 420
 Beszterce 111
 Beszterce–Naszód vármegye 104
 Bihar vármegye 8, 30, 32, 104, 122, 240
 Bonn 185
 Bonyhád 225
 Borosjenő 99
 Borsod vármegye 30, 104, 240
 Bosznia-Hercegovina 7, 80, 85, 133
 Bód 12
 Brassó 30, 70
 Brassó vármegye 104
 Bretton Woods 345
 Brüsszel 347
 Buchlau 85
 Bucusu 7, 10, 11
 Budafok 242
 Budaörs 225–226, 233
 Budapest 8–9, 25, 27, 32–37, 52, 65–69, 72–79, 82–87, 91, 95, 97, 99–102, 104, 120, 133–134, 139–143, 147, 152, 186, 197, 200, 204–205, 216, 234, 238, 241, 277–278, 284–286, 296, 298–299, 301–302, 309, 313, 317–318, 320, 324, 342, 344–345, 349–350,
 Bukarest 179
 Bukovina 225
 Bulgária 133, 334, 238, 320
 Burgenland 315
 Casa Ametta 199
 Cegléd 127
 Cinkota 242
 Ciprus 210, 334
 Cleveland 301
 Csallóköz 139, 141
 Csanád vármegye 8, 104
 Csap 137, 143
 Cseh Királyság 145
 Csehország 330
 Csehszlovák Köztársaság 132, 134–137, 144, 320
 Csehszlovákia ld. Csehszlovák Köztársaság
 Csík vármegye 104
 Csongrád vármegye 104, 240
 Dácia 66, 71
 Dalmácia 66, 133, 135
 Dardanellák 85
 Debrecen 8, 12, 15, 74, 90, 104, 182, 184–185, 192–193, 195, 241
 Dég 230
 Dél-Amerika 271
 Dél-Dalmácia 80
 Délkelet-Európa 217
 Délkelet-Románia 210
 Dél-Pest 240
 Dél-Szlovákia 139
 Déva 39
 Dévényújfalva 143
 Dobsina 140
 Dodekániszosz 91
 Dorog 241
 Draßburg (Darázsfalva) 312
 Dráva 133
 Drávaköz 136
 Duna 73, 137, 143–144, 307
 Duna-medence 207
 Dunamellék 184, 186
 Dunántúl 184–185
 Eger 36, 179
 Egyesült Államok ld. Amerikai Egyesült Államok
 Elberfeld 182, 186
 Enying 221, 230
 Eperjes 137, 139

- Erdély 37, 39–40, 66, 68–69, 75, 102,
120, 129, 133, 136, 231
Érsekújvár 140, 143
Észak-Olaszország 135
Észak-Pest 240
Eszék 132
Esztergom 137, 300
Esztergom vármegye 104
Európa 70–74, 83–84, 87, 91, 199
Fehér vármegye 34
Fejér vármegye 104, 240
Felső-Magyarország 139–140, 142
Felsőőr 13
Felvidék 136, 138–139, 142–143, 145
Finnország 322
Fiume 104, 133
Fogaras vármegye 18, 104
Formoza 301
Franciaország 40, 87, 132, 138, 152, 206,
341, 347
Frankfurt 345
Gács 143
Galánta 143
Gálszécs 143
Ganna 222–223
Gasztony 12, 15
Genf 207, 333
Geszt 9
Gölnicbánya 140, 143
Gömör vármegye 27, 104, 141
Görögország 120, 334
Grätz, ld. Graz
Graz 25, 30, 37, 80, 82, 92
Gyöngyös 137
Gyönk 233
Győr 16, 18, 33–35, 104, 127, 241, 278,
282–283, 322
Győr vármegye 104, 240
Győr–Sopron megye 279
Gyula 182
Hajdú vármegye 104, 240
Hamburg 179
Háromszék vármegye 104
Hegyeshalom 279
Helsinki 314, 325
Herend 222
Heves vármegye 28, 104, 240
Hévíz 321
Hidegkút 222
Hódmezővásárhely 8, 104, 189
Hollandia 186, 204, 209, 388, 420
Homonna 143
Hont vármegye 104, 141
Horvátország 66–67, 85, 133, 328, 330,
334, 337
Hun Birodalom (Hunnia) 66
Hunyad vármegye 104
Igal 295
Igló 32, 139
Innsbruck 80, 84
Ipoly 143–144
Ipolyság 143
Italia ld. Olaszország
Japán 322
Jász–Nagykun–Szolnok vármegye 104,
179
Jordánia 320
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ld.
Jugoszlávia
Jugoszlávia 248, 263, 275, 316, 322, 392,
424
Kalocsa 76
Kanada 347
Kárpát-medence 69–70
Kárpátok 71, 217

- Kassa 32, 104, 137, 140, 143–144, 179, 204, 225
 Kecskemét 104, 170, 225
 Kehida 14, 16
 Kelet-Közép-Európa 345
 Kelet-Magyarország 239
 Kelet-Szlovákia 139
 Késmárk 139
 Keszthely 337
 Kirenaika 91
 Kis-Küküllő vármegye 104
 Kislőd 222
 Kisszeben 139
 Kolozs vármegye 104
 Kolozsvár 25, 32, 37, 104, 179, 184–185
 Komárom 26, 28, 30, 33, 36, 104, 137, 143, 282, 288
 Komárom vármegye 104, 179, 240
 Kópháza 321
 Korpona 143
 Köln 80–81, 304
 Königgrätz 92
 Königsberg 195
 Körmend 16
 Kőszeg 18
 Közép-Európa 73
 Krakkó 134
 Krassó–Szörény vármegye 104
 Krk-sziget 330
 Kuba 303
 Kurgau 191
 Laxenburg 315
 Leipzig ld. Lipcse
 Lemes 143
 Lengyelország 320
 Léva 140, 143
 Libanon 320
 Lichtenstein 320
 Lipcse 71, 79, 81, 84, 92
 Liptó vármegye 36, 104, 139, 141
 London 27, 58–59, 202, 214, 332
 Losonc 140, 143
 Lőcse 31
Macedónia 334
 Magenta 92
 Magyar Királyság 82–83, 85, 110
 Magyarország 21, 65–68, 70–76, 96, 100, 105–106, 108, 120, 128, 130–136, 139–142, 147, 149, 179, 181, 184, 186–187, 193, 199, 202–204, 206–210, 212–213, 215, 277–279, 287, 289–291, 293, 296, 298–306, 327–331, 333, 335, 338–339, 353, 366–368, 388, 420
 Magyaróvár ld. Mosonmagyaróvár
 Majna 324
 Makó 8
 Malacka 136
 Máramaros vármegye 104
 Máramarossziget 137
 Máriabesnyő 225
 Marienbad 14
 Márkó 234
 Maróc 14
 Maros 136
 Maros–Torda vármegye 26, 104
 Marosvásárhely 26–28, 33, 104, 215
 Meersburg 209
 Mezőlaborc 143
 Milánó 208
 Miskolc 26, 36, 137, 241
 Mohács 235
 Montenegró 332–334, 339
 Montreux 209
 Mosca ld. Moszkva
 Moson vármegye 104
 Mosonmagyaróvár 278–281, 395, 429

- Moszkva 215, 217, 263, 278, 301
 München 79–80, 82, 92, 188, 206, 217, 219, 388, 420
 Nagybánya 46
 Nagybecskerek 31
 Nagy-Britannia 87, 132
 Nagy-Budapest 240, 242
 Nagyesztergár 222
 Nagykároly 101
 Nagykikinda 32
 Nagy-Küküllő vármegye 104
 Nagylak 8
 Nagymihály 143
 Nagyróce 143
 Nagyszalonta 8–9
 Nagyszékely 233–234
 Nagyszombat 136
 Nagytétény 242
 Nagytevel 234
 Nagyvárad 8, 10, 31–32, 34–35, 104, 179, 204
 Német Birodalom 84
 Németalföld 186
 Németország 120, 131, 159, 181–185, 187–188, 191–194, 203, 205, 208, 211, 214, 219, 299, 388, 420
 Németújvár 10–11
 New Haven 179
 New York 249, 253, 306–308
 Nickelsdorf 279
 Nigéria 320
 Nógrád megye 293
 Nógrád vármegye 104, 141, 179, 240
 Novi Pazar 85
 Nyíregyháza 28, 371
 Nyitra vármegye 104, 140–141, 179
 Nyugat 273
 Nyugat-Európa 21, 73, 345
 Nyusta 143
 Oberlin 103
 Ohio 103, 301
 Olaszfalu 222
 Olaszország 85–88, 90–92, 135, 289
 Omišalj 330
 Opava 79
 Orosz Birodalom 82, 84–87
 Oroszország 71, 83, 86, 90, 131, 138
 Oszmán Birodalom 85–86
 Osztrák Császárság 97
 Osztrák–Magyar Monarchia 75, 86–87, 96, 99, 108, 131–132, 134–135, 148, 341, 349
 Ouchy 209
 Oxford 342
 Őrség 7
 Padova 135–136
 Pancsova 104
 Pannonhalma 76
 Pannónia 66, 71
 Pápa 66, 221, 282
 Párizs 72, 132, 137, 143–145, 345, 347
 Pécs 37, 103–104, 111, 136, 179, 241
 Pered 41
 Pest 8, 10, 15, 17, 19–20, 27–28, 31, 33, 72, 74, 184, 211, 215, 245
 Pesterzsébet 245
 Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye 104, 179
 Philadelphia 306
 Piave 131, 135
 Pittsburgh 132
 Polgár 249
 Poroszország 25, 186, 193, 197
 Porva 222
 Potsdam 225, 228
 Pozsony 10–11, 13–14, 18, 27, 29–30, 35, 75, 104, 137, 139–140, 143, 179, 225

- Pozsony vármegye 104, 141
 Pöstyén 139
 Prága 135–136, 139–141, 144, 199–200
 Pustaszentlászló 14
Quai d'Orsay 347
Rábahídvég 12–13
 Rajna 324
 Rátót 12
 Révkomárom 186
 Rimaszombat 137, 140, 143–144
 Róma 208, 284, 341, 342
 Román Királyság 102, 107
 Románia 120, 210, 290, 320
 Rózsahegy 139
 Rozsnyó 143
 Rum 15
 Saar-vidék 192
 Salgótarján 143, 228, 241, 236
 Salzburg 253
 Sarmizegetusa (Várhely) 68
 Sáros vármegye 26, 104, 141
 Sárospatak 75, 184–185, 195
 Sárvár 321
 Sátoraljaújhely 34, 36, 240
 Selmecbánya 104
 Skócia 185
 Solferino 92
 Somogy megye 295
 Somogy vármegye 15, 104, 179, 240
 Sopron 19, 31–33, 104, 179, 215, 312
 Sopron vármegye 15, 104, 240
 Soroksár 242
 Starsbourg 179
 Sümeg 221
 Svájc 19, 84, 135, 137, 184–185, 187, 191,
 193, 195, 199–201, 203, 207–213, 218,
 267–268, 294, 388, 420
Szabadka 30, 104, 179
 Szabolcs vármegye 30, 104, 122, 179,
 240
 Szokolca 136
 Szamos 136
 Szarajevó 132
 Szárhegy 71
 Szatmár vármegye 104, 179
 Szatmárnémeti 104
 Száva 136
 Százhalombatta 330
 Szeben vármegye 104
 Szeged 8, 16, 30, 32–33, 35, 99, 104, 136,
 204–206, 241, 388, 420
 Székesfehérvár 26, 33, 35, 104
 Szénta 31
 Szentgotthárd 7, 17, 21
 Szentgyörgy 143
 Szentgyörgyvölgy 7
 Szentpétervár 85
 Szepes vármegye 26, 104, 141, 204
 Szerb Királyság 107
 Szerbia 82, 84–87, 90, 328, 332–334, 339
 Szered 143
 Szilágy vármegye 104
 Szilézia 188
 Szlavónia (Tótország) 66–67
 Szliács 139
 Szlovákia 138, 140, 145, 330
 Szlovénia 328, 334, 338
 Szobránc 143
 Szolnok megye 240
 Szolnok–Doboka vármegye 104
 Szombathely 10–11, 15–19
 Szovjet-Oroszország 131, 138
 Szovjetunió 271–272, 320, 322, 325, 356,
 366, 369
 Sztálingrád 217

- Tabán 34
 Táplánfa (Táplánszentkereszt) 12, 15
 Tapolca 221
 Tata 241
 Tátra 139
 Távol-Kelet 345
 Temes vármegye 104
 Temesvár 27, 30, 104, 179
 Texas 302
 Ticino 199
 Tisza 307
 Tiszáninnen 190, 193
 Tiszántúl 187
 Togliatti 289
 Tokaj 137
 Tolna vármegye 104
 Torda–Aranyos vármegye 104
 Torontál vármegye 31, 104,
 Tótvázsony 222
 Tömös 30
 Törökbecse 28
 Törökország 334
 Trencsén 136
 Trencsén vármegye 104, 139, 141
 Trieszt 80
 Tripolisz 91
 Troppau 79
 Turóc vármegye 104, 139, 141
 Turócszentmárton 132, 135, 137, 140
 Tübingen 182
 Tüskevár 222
 Udvarhely vármegye 104
 Ugocsa vármegye 104
 Újpest
 Újvidék 104, 210, 214
 Ukrajna 330
 Ung 144
 Ung vármegye 104, 141
 Ungheria ld. Magyarország
 Ungvár 99, 140, 143
 USA ld. Amerikai Egyesült Államok
 Uzsoki-hágó 144
 Vác 41, 137
 Vaduz 320
 Varasd 136
 Városlőd 222, 236
 Várpalota 233
 Varsó 342
 Vas vármegye 7, 9–13, 15–19, 104–105,
 179, 240
 Vasszentmihály 12
 Verebély 143
 Verecke 137
 Versec 104
 Veszprém 221, 228, 230, 235
 Veszprém vármegye 15, 104, 179, 221–
 223, 226–230, 233–235, 240
 Vestfália 342–343, 351
 Világos 23, 41
 Villa Giusti 135
 Vittorio Venetó 135
 Washington 296, 299, 301–302, 304, 306
 Weimar 182, 206, 388, 420
 West Lafayette 86
 Wien ld. Bécs
 Württemberg 192
 Youngstown 301
 Zágráb 134, 179
 Zala vármegye 7, 14–15, 104–105, 179,
 240
 Zemplén vármegye 18, 27–28, 31, 33, 36,
 41, 104, 141, 179
 Zirc 228–229
 Zólyom vármegye 104, 139, 141
 Zombor 104
 Zürich 193, 200, 213, 218

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Dubecz Adrienn
A borítót Oláh Máttyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten